

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI**

**N.G‘. Karimov, R.X. Xojimatov,
J.X. Razzoqov**

INVESTITSIYA

O‘quv qo‘llanma

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
qoshidagi muvofiqlashtiruvchi Kengash tomonidan
“Bank ishi”, “Buxgalteriya hisobi va audit” va
“Soliq va soliqqa tortish” ta‘lim yo‘nalishi talabalari
uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan*

Toshkent – 2019

UDK:

Karimov N.G'., Xojimatov R.X., Razzoqov J.X. Investitsiya. O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2019. – 343 b.

Ushbu o'quv qo'llanmada investitsiya; xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy tushunchasi va ularning turkumlanishi; real va moliyaviy investitsiyalar, ularning xususiyatli belgilari; real sektor va uning tarkibiy qismlari; investitsion siyosat; investitsion loyiha; loyiha daromadliligi va uni hisoblash usullari; innovatsiya hamda intellektual investitsiyalar kabi muhim iqtisodiy tushunchalarni yoritishga qaratilgan nazariy va amaliy bilimlar bayon etilgan. Shuningdek, mamlakatimizning jadal sur'atlarda rivojlanishi uchun iqtisodiyotni modernizatsiyalash, innovatsion tarzda qayta qurollantirish, mamlakatimizning jahon miqyosiga integratsiyalashuvi uzluksizligini ta'minlash kabi ustuvor vazifalarni amalga oshirishda investitsiyalarning o'rni va zarurligi yoritib berilgan. O'quv qo'llanmada talabalarlarning investitsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq barcha bilimlarni o'z ichiga olgan malaka va ko'nikmalarini shakllantiruvchi nazariy va amaliy bilimlar ham bayon etilgan.

O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlari talabalari, kollej o'quvchilari hamda bank-moliya sohasi xodimlariga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir i.f.d., prof. B.Yu. Xodiyev

Taqrizchilar:

N.X. Jumayev – O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi professori, i.f.d.

E. Nosirov – Toshkent moliya instituti Baholash ishi va investitsiyalar kafedrası dotsenti v.b., i.f.n.

D.A. Raxmonov – TMA Moliya kafedrası mudiri, i.f.d., dotsent.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi qoshidagi muvofiqlashtiruvchi Kengash tomonidan "Bank ishi", "Buxgalteriya hisobi va audit" va "Soliq va soliqqa tortish" ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan. Ro'yxatga olish raqami: 133-132. Buyruq raqami: 133-son. 2019-yil 9-fevral.

© - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, 2019.

MUNDARIJA

		Bet
	KIRISH	18
1-bob.	INVESTITSİYALARNING IQTISODIY MAZMUNI VA MOHIYATI.....	19
1.1.	Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati.....	19
1.2.	Investitsiyalarning maqsadlari va diversifikatsiyalanishi. Investitsiyalarning tasniflanishi.....	23
1.3.	Asosiy fondlarning shakllanishida kapital qo'yilmalarning roli. Moliyaviy va real investitsiyalarning o'zaro bog'liqligi.....	27
1.4.	Investitsiyalarni o'stirish omillari. Jamg'armalar – investitsiyalar manbayi sifatida.....	29
1.5.	Investitsiyalarning makro va mikroiqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli.....	30
2-bob.	INVESTITSIYA JARAYONLARINING MAZMUNI VA ASOSIY BOSQICHLARI.....	35
2.1.	Investitsiya jarayonining mazmun-mohiyati. Investitsiyalash maqsadlari va yo'nalishlari.....	35
2.2.	Real investitsiyalarni amalga oshirish xususiyatlari.....	40
2.3.	Moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirish xususiyatlari.....	41
3-bob.	INVESTITSIYA FAOLIYATI VA INVESTITSIYA SIYOSATI..	46
3.1.	Investitsiya faoliyati tushunchasi. O'zbekistonda investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirishda davlatning roli.....	46
3.2.	Investitsiya faoliyatiga ta'sir etish omillari va usullari.....	49
3.3.	O'zbekistonda investitsiya faoliyatining me'yoriy-huquqiy bazasi...	53
3.4.	Xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya faoliyatini tashkil etish va ularning faolligini ta'minlash vazifalari.....	55
3.5.	Investitsiya siyosati: uning mazmuni, roli, asosiy yo'nalishlari va amalga oshirish bosqichlari.....	56
3.6.	Globallashuv, chet el kapital migratsiyasining kuchayishi va zamonaviy investitsiya siyosatini amalga oshirishda chet el investitsiyalarining o'rni.....	60
4-bob.	IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY INVESTITSİYALARINING ROLI.....	66
4.1.	Xorijiy investitsiyalarning mazmun-mohiyati, turlari va O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilishning obyektiv zarurligi.....	66
4.2.	Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish turlari va shakllari.....	70
4.3.	To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning iqtisodiyotni modernizatsiya qilishdagi roli.....	74
4.4.	“Chet el investitsiyalari to'g'risida”gi va “Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonunlarining mazmuni, maqsadi va ahamiyati. Xorijiy investorlarga berilgan imtiyozlar,	

	kafolatlar va ragʻbatlantirish omillari.....	78
5-bob.	IQTISODIYOTNING INTEGRATSIYALASHUVIDA XORIJIY INVESTITSİYALARNING OʻRNI VA ULARNING XALQARO HARAKATINI TARTIBGA SOLISH	83
5.1.	Iqtisodiyotning integratsiyalashuvi hamda milliy iqtisodiyotning integratsiyalashuv zarurligi.....	83
5.2.	Milliy iqtisodiyot integratsiyalashuvining asosiy yoʻnalishlari va hozirgi talablari.....	84
5.3.	Milliy iqtisodiyotning integratsiyalashuvi boʻyicha xorij tajribalari	86
5.4.	Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalarning tutgan oʻrni va ulardan samarali foydalanish yoʻnalishlari.....	88
5.5.	Iqtisodiyotning integratsiyalashuvida xalqaro moliyaviy institutlarning tutgan oʻrni.....	91
5.6.	Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalar harakatini tartibga solishning zarurligi va ahamiyati.....	97
6-bob.	IQTISODIYOTGA INVESTITSİYALARNI JALB ETISHDA ERKIN IQTISODIY HUDUDLARNING OʻRNI.....	109
6.1.	Erkin iqtisodiy hududlarning mohiyati hamda ular rivojlanishining bosqichlari.....	109
6.2.	Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish maqsadlari, obyektiv zarurligi va tasniflanishi.....	112
6.3.	Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishning tashkiliy-huquqiy asoslari va erkin iqtisodiy hududlarga jalb etilgan investitsiyalarning oʻziga xos xususiyatlari.....	117
6.4.	Erkin iqtisodiy hududlar barpo etish va rivojlanishning ilgʻor xorij tajribalari.....	119
6.5.	Erkin iqtisodiy hududlarning investitsiyalarni jalb etishdagi oʻrni va ularga nisbatan imtiyoz va ragʻbatlarning qoʻllanilishi.....	121
7- bob.	IQTISODIYOTNING REAL SEKTORINI RIVOJLAN-TIRISHDA XUSUSIY INVESTITSİYALARNING OʻRNI VA AHAMIYATL.....	129
7.1.	Iqtisodiyotning real sektori tushunchasi va uning milliy iqtisodiyot rivojidagi ahamiyati. Real sektor tarkibiy tuzilishi va shakllanishi...	129
7.2.	Iqtisodiyotning real sektoridagi islohotlar va unda investitsiyalarning tutgan oʻrni.....	131
7.3.	Xususiyl investitsiyalarning mazmuni, mulkiyl asoslari va uning iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishdagi ahamiyati.....	134
7.4.	Iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishda davlat va xususiyl sektorning sherikchiligi va ularni qoʻllashning xorij tajribalari.....	136
7.5.	Kichik biznes va xususiyl tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan maqsad va uning amalga oshirilishi davlat siyosatining ustuvor yoʻnalishlari va samaralari.....	138
7.6.	Kichik biznes va xususiyl tadbirkorlik, real sektorni rivojlantirishda investitsiyalarning oʻrni va ahamiyati. Iqtisodiy	

	inqiroz va iqtisodiyotni diversifikatsiyalash sharoitida xususiy investitsiyalardan samarali foydalanish.....	140
8 bob.	INVESTITSIYA FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA INVESTITSIYA MUHITINING O‘RNI.....	144
8.1.	Investitsiya muhiti va unga ta’sir etuvchi omillar.....	144
8.2.	Investitsiya muhitini baholash usullari.....	148
8.3.	Investitsiya muhitida investitsion salohiyatning (tabiiy resurslar salohiyati, mehnat, ishlab chiqarish, innovatsion, moliyaviy salohiyatlar va iste’molchilik salohiyati) o‘rni.....	153
8.4.	O‘zbekiston Respublikasida qulay investitsiya muhitini muntazam ravishda yaxshilab borish vazifalari.....	155
9-bob.	INVESTITSIYA FAOLIYATIDA KAPITAL QURILISH.....	162
9.1.	Kapital qurilish va kapital qo‘yilmalar. “Qurilish sanoati” tushunchasi.....	162
9.2.	Mamlakat iqtisodiyoti uchun qurilishning bosqichlari va qurilish ishlab chiqarishning davomiyligi.....	164
9.3.	Qurilishning tashkiliy shakllari. Kapital qurilishda loyihalashtirish..	165
9.4.	Kapital qurilishda tanlovni tashkil etish. Kapital qurilishda tenderlar.....	168
9.5.	Buyurtmachi va pudratchining huquq va majburiyatlari.....	172
9.6.	Qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati tarkibi va tuzilishi.....	174
9.7.	Qurilishda narxni shakllantirish asoslari. Qurilish obyektining shartnoma narxlari.....	175
9.8.	Kapital qo‘yilmalar samaradorligini baholash. Kapital qurilishda nazorat ishlarini olib borish.....	177
10-bob.	IQTISODIYOTNING RIVOJLANISH DAVLAT DASTURLARI	181
10.1.	Rivojlanish davlat dasturi, ahamiyati, shakllantirish tamoyillari va ustuvor yo‘nalishlari.....	181
10.2.	Rivojlanish davlat dasturining tarkibi va uni shakllantirish bosqichlari.....	184
10.3.	Rivojlanish davlat dasturining amalga oshirilishi monitoringi.....	190
11-bob.	INVESTITSIYA LOYIHALARINING MOLIYAVIY VA IQTISODIY SAMARADORLIGINI BAHOLASH.....	195
11.1.	Investitsiya loyihalarining moliyaviy va iqtisodiy samaradorligini baholashning mazmuni va mohiyati.....	195
11.2.	Investitsiya loyihalarining moliyaviy-iqtisodiy samaradorligini baholashning oddiy (an’anaviy) usullari.....	197
11.3.	Investitsiya loyihalarining moliyaviy-iqtisodiy samaradorligini baholashning diskontlashga asoslangan usullari.....	199
12-bob.	INVESTITSIYA FAOLIYATINI MOLIYALASHTIRISH MANBALARI VA USULLARI.....	209
12.1.	Investitsiya faoliyatining mohiyati, ahamiyati va uning yo‘nalishlari.....	209

12.2.	Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarining mohiyati va ahamiyati.....	210
12.3.	Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish usullari.....	217
13-bob.	INVESTITSİYALARNI MOLİYALASHTIRISHDA MOLİYA-VİY VOSİTALAR.....	221
13.1.	Moliyaviy vositalarning mohiyati va ahamiyati.....	221
13.2.	Moliyaviy investitsiyalar (qimmatli qogʻozlar)ning turlari va xususiyatlari.....	223
13.3.	Investitsiya faoliyatini moliyalashtirishda qimmatli qogʻozlar bozorining oʻrni va roli tahlili.....	226
13.4.	Moliyaviy investitsiyalar (qimmatli qogʻozlar) samaradorligini baholash.....	228
14-bob.	INVESTITSİYA FAOLİYATINI KREDITLASH.....	235
14.1.	Uzoq muddatli kreditlarning mohiyati va ularni rasmiylashtirish...	235
14.2.	Korxonalarining kreditga layoqatliligi, uni aniqlash koʻrsatkichlari va takomillashtirish yoʻllari.....	237
14.3.	Kredit bahosi, kredit va unga hisoblangan foizlarni soʻndirish.....	242
14.4.	Kreditlardan foydalanish ustidan bank nazorati, qurilish-montaj ishlari va montaj uchun topshirilgan uskunalarning nazorat oʻlchashlarini bajarish tartibi.....	244
15-bob.	INVESTITSİYALARNI MOLİYALASHTIRISHNING LİZİNG MEXANİZMI.....	248
15.1.	Lizingning iqtisodiy mohiyati va afzalliklari.....	248
15.2.	Lizing toʻlovlari va lizingning moliyaviy samaradorligini aniqlash, banklarda lizing hisobi.....	251
15.3.	Lizing shartnomasi va lizing obyekti bilan bogʻliq xavflar (risklar)	254
15.4.	Oʻzbekistonda lizing kompaniyalari.....	255
16-bob.	INVESTITSİYALARNI LOYİHAVİY MOLİYALASHTIRISH	259
16.1.	Investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirish tushunchasi va uning xususiyatlari.....	259
16.2.	Investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirish sxemalari.....	261
16.3.	Sinditsiyalashirilgan kreditlash, uning xususiyatlari va uning yuzaga kelish tarixi.....	263
16.4.	Sinditsiyalashirilgan kreditlashni tashkil etish.....	265
17-bob.	INNOVATSİYA FAOLİYATINI MOLİYALASHTIRISH.....	269
17.1.	Innovatsiya tushunchasi va ularga qaratilgan investitsiyalar.....	269
17.2.	Yuqori riskli (venchurli) investitsiyalarni moliyalashtirish.....	277
17.3.	Innovatsiya faoliyati tadbirkorlik taraqqiyotini yuksaltirish omili sifatida.....	279
17.4.	Xoʻjalik yurituvchi subyektlarning innovatsiya faoliyati zarurati va ularda innovatsiya strategiyasini shakllantirish.....	281
18-bob.	NOMODDIY AKTİVLARGA SAFARBAR ETİLADİGAN	

	INVESTITSİYALARNI MOLIYALASHTIRISH.....	286
18.1.	Nomoddiy aktivlar, ularning tartibi va investitsiya obyekti sifatidagi roli.....	286
18.2.	Erkin bozor va kuchli raqobat muhitida nomoddiy aktivlarni kengaytirish zarurati.....	290
18.3.	Nomoddiy aktivlar tarkibida “gudvill” va uni baholash.....	293
19-bob.	INVESTITSIYA RISKLARI VA ULARNI PASAYTIRISH YO‘LLARI.....	296
19.1	Investitsiya faoliyatida risklar va ularning tasniflanishi.....	296
19.2.	Investitsiya faoliyatida risklarni boshqarishning mazmuni, mohiyati va bosqichlari.....	300
19.3.	Portfel risklari, ularga ta’sir etuvchi omillar.....	303
19.4.	Risk va noaniqlik sharoitida investitsiya loyihalarini tahlil qilish va baholash usullari.....	307
19.5.	Investitsiya risklarini pasaytirish yo‘llari.....	310
	GLOSSARIY.....	314
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	336

ОГЛАВЛЕНИЕ

		Стр
	ВВЕДЕНИЕ.....	18
Глава 1.	ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И СУЩНОСТЬ «ИНВЕСТИЦИЙ»	19
1.1.	Экономическая сущности содержание инвестиций.....	19
1.2.	Цель инвестиций и их диверсификаций. Классификация инвестиций.....	23
1.3.	Роль капиталых вложении в формирование основных фондов. Взаимосвязь реальных и финансовых инвестиций....	27
1.4.	Основные факторы роста инвестиции. Накоплние-как источник инвестиций.....	29
1.5.	Роль инвестиции в развития макро и микроэкономики.....	30
Глава 2.	СОДЕРЖАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОГО ПРОЦЕССА И ЕГО ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ.....	35
2.1.	Сущность и содержание инвестиционного процесса. Цель и основные направления инвестиций.....	35
2.2.	Особенности реализации реальных инвестиций.....	40
2.3.	Особенности осуществления финансовых инвестиций.....	41
Глава 3.	ИНВЕСТИЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ИНВЕСТИЦИОННАЯ ПОЛИТИКА.....	46
3.1.	Понятие инвестиционной деятельности. Роль государства в регулировании инвестиционной деятельности Узбекистана..	46
3.2.	Факторы и методы вилияющие на инвестиционную деятельность.....	49
3.3.	Нармативно-законодательная база инвестиционной деятельности в Республики Узбекистан.....	53
3.4.	Организация инвестиционной деятельности хозяйствующих субъектов и задачи обеспечения её активности.....	55
3.5.	Инвестиционная политика: её содержание, роль, основные направления и этапы реализации.....	56
3.6.	Глобализация, усиление миграции иностранного капитала. Роль иностранных инвестиций в осуществлении современной инвестиционной политики.....	60
Глава 4.	РОЛЬ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ.....	66
4.1.	Экономическое содержание и сущность иностранных инвестиций и их виды. Объективная необходимость привлечения иностранных инвестиций в экономику Узбекистана.....	66
4.2.	Формы привлечения иностранных инвестиций в национальную экономику.....	70
4.3.	Роль прямых инвестиций в модернизации экономики.....	74
4.4.	Цель,содержание и значение законов Республики	

	Узбекистан «Об иностранных инвестициях» и «О гарантии прав иностранных инвесторов и меры их защиты».....	78
Глава 5.	МЕСТО ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ИНТЕГРАЦИИ ЭКОНОМИКИ И РЕГУЛИРОВАНИИ МЕЖДУНАРОДНОГО ДВИЖЕНИЯ КАПИТАЛА.....	83
5.1.	Интеграция экономики, необходимость интеграции национальной экономики.....	83
5.2.	Основные направления интеграции национальной экономики и их современные требования.....	84
5.3.	Зарубежный опыт интеграции национальной экономики.	86
5.4.	Место иностранных инвестиций в международной интеграции. Экономические и основные направления эффективных использования.....	88
5.5.	Роль международных финансовых институтов в интеграции экономики.....	91
5.6.	Необходимость и значение регулирования притока иностранных инвестиций в интеграции международных экономике.....	97
Глава 6.	МЕСТО СВОБОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН В ПРИВЛЕЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ.....	109
6.1.	Сущность свободных экономических зон, этапы их развития.....	109
6.2.	Цель объективного создания СЭЗ и их классификация.....	112
6.3.	Передовой зарубежный опыт создания и развития СЭЗ.....	117
6.4.	Место СЭЗ в развитии экономики, принимаемые к ним преференции и льготы.....	119
6.5.	Организационно-правовые основы организации СЭЗ. Особенности привлечения инвестиций в СЭЗ.....	121
Глава 7.	РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЧАСТНЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В РАЗВИТИИ РЕАЛЬНОГО СЕКТОРА ЭКОНОМИКИ.....	129
7.1.	Понятие реального сектора экономики и его значение в развитии национальной экономики. Тузилма и формирования реального сектора.....	129
7.2.	Реформы реального сектора экономики и роль инвестиций в развитии реального сектора.....	131
7.3.	Содержание частных инвестиций, их имущественные основы и роль в развитии реального сектора экономики.....	134
7.4.	Партнёрства государства и частного сектора, зарубежные опыт его применения.....	136
7.5.	Приоритетные направления и эффективность государственной политики в развитии малого бизнеса и частного предпринимательства.....	138
7.6.	Роль и значение инвестиций в развитии малого бизнеса и	

	частного предпринимательства. Эффективное использование частных инвестиций и их диверсификация в условиях экономического кризиса.....	140
Глава 8.	ИНВЕСТИЦИОННЫЙ КЛИМАТ И ОБЕСПЕЧЕНИЕ УСТОЧИВОГО ИНВЕСТИЦИОННОЙ СРЕДЫ.....	144
8.1.	Инвестиционный климат и факторы влияющие на него.....	144
8.2.	Методы оценки инвестиционного климата.....	148
8.3.	Место инвестиционного потенциала.....	153
8.4.	Задачи улучшения благополучного инвестиционного климата..	155
Глава 9.	КАПИТАЛЬНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО В ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	162
9.1.	Капитальное строительство и капитальные вложения. Понятие “строительной индустрии”.....	162
9.2.	Этапы строительства и непрерывности строительной продукции.....	164
9.3.	Организационные формы в строительстве. Проектирование капитального строительства.....	165
9.4.	Организации тендеров в капитальном строительстве. Тендеры в капитальном строительстве.....	168
9.5.	Права и обязанности заказчиков и подрядчиков.....	172
9.6.	Состав и тузилма сметной стоимости строительно монтажных работ.....	174
9.7.	Основы формирования цели в строительстве. Договорная цена строительного объекта	175
9.8.	Оценки эффективности капитальных вложений. Организация контроля в капитальном строительстве.....	177
Глава 10.	ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ПРОГРАММЫ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ.....	181
10.1.	Государственные программы развития и их значения, принципы формирования и основные направления.....	181
10.2.	Этапы формирования и структуры программ развития.....	184
10.3.	Мониторинг реализации ГПР.....	190
Глава 11.	ОЦЕНКА ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ...	195
11.1.	Сущность и содержание оценки финансовой и экономической эффективности инвестиционных проектов....	195
11.2.	Традиционные методы оценки финансовой и экономической эффективности инвестиционных проектов....	197
11.3.	Дисконтированный метод оценки финансовой и экономической эффективности инвестиционных проектов....	199
Глава 12.	ИСТОЧНИКИ И МЕТОДЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	209
12.1.	Сущность и значение инвестиционной деятельности и её	

	основные направления.....	209
12.2.	Сущность и значение источников финансирования инвестиций.....	210
12.3.	Методы финансирования инвестиционной деятельности.....	217
Глава 13.	ФИНАНСОВЫЕ ВОСИТАБЫ В ФИНАНСИРОВАНИИ ИНВЕСТИЦИЙ.....	221
13.1.	Сущность и значение финансовых воситаов.....	221
13.2.	Виды и особенности финансовых инвестиций (в ценные бумаги).....	223
13.3.	Анализ, роль и место ценных бумаг в финансировании инвестиционной деятельности.....	226
13.4.	Оценка эффективности финансовых инвестиций	228
Глава 14.	КРЕДИТОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	235
14.1.	Сущность долгосрочных кредитов и их оформление.....	235
14.2.	Показатели кредитоспособности предприятия,порядок их определения и пути совершенствования	237
14.3.	Цена кредита, правило взыскание процентных платежей и основного долга.....	242
14.4.	Банковский контроль за использованием кредитов, порядок выполнения контрольных обмеров СМР.....	244
Глава 15.	ЛИЗИНГОВЫЙ МЕХАНИЗМ ФИНАНСИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ.....	248
15.1.	Экономическое содержание и его преимущество.....	248
15.2.	Определения финансовой эффективности лизинга и лизинговых платежей, учет лизинга в банков.....	251
15.3.	Лизинговый договор. Риски, связанными с лизинговыми операциями.....	254
15.4.	Лизинговые компании в Узбекистане.....	255
Глава 16.	ПРОЕКТНОЕ ФИНАНСИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИЙ.....	259
16.1.	Понятие проектного финансированного инвестиций, особенности проектного финансирования инвестиций.....	259
16.2.	Схемы проектного финансирования инвестиций.....	261
16.3.	Синдицированное кредитование и история его возникновения.....	263
16.4.	Организации синдицированного кредитования инвестиционных проектов.....	265
Глава 17.	ФИНАНСИРОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	269
17.1.	Сущность инноваций инвестициях и их развитие.....	269
17.2.	Финансирование высоко рискованных инвестиций (венчурное).....	277
17.3.	Инновационная деятельность в качестве развития	

	предпринимательства.....	279
17.4.	Необходимость инновационной деятельности хозяйствующих субъектов и формирование инновационной стратегии	281
Глава 18.	ФИНАНСИРОВАНИЕ ИНВЕСТИЦИЙ В НЕМАТЕРИАЛЬНЫЕ АКТИВЫ.....	286
18.1.	Нематериальные активы в качестве инвестиционных объектов.....	286
18.2.	Необходимость расширения объектов нематериальных активов в условиях свободного рынка и конкуренции.....	290
18.3.	«Гудвилл» в составе нематериальных активов и его оценка.....	293
Глава 19.	ИНВЕСТИЦИОННЫЕ РИСКИ И ПУТИ ИХ СНИЖЕНИЯ....	296
19.1.	Риски инвестиционной деятельности и их классификация....	296
19.2.	Содержание управления рисками в инвестиционной деятельности.....	300
19.3.	Портфельный риск и факторы, влияющие на него.....	303
19.4.	Методы оценки и анализ инвестиционных проектов в условиях “риск и неопределенность”.....	307
19.5.	Пути снижения инвестиционных рисков.....	310
	ГЛОССАРИЙ.....	314
	СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.....	336

CONTENTS

		Page
	INTRODUCTION.....	18
Chapter 1.	ECONOMIC CONTENT, ESSENCE AND IMPORTANCE OF INVESTMENTS.....	19
1.1.	Economic content and essence of investments.....	19
1.2.	The purpose of the investment and its diversification. The main classification of investment types.....	23
1.3.	The role of capital investment in the formation of the main fund. The relationship between real and financial investments...	27
1.4.	The main factors for the development of investment. Saving the main source of investment.....	29
1.5.	The role of investment for the development of macro and microeconomic indicators.....	30
Chapter 2.	THE ESSENCE OF THE INVESTMENT PROCESS AND ITS MAIN STEPS.....	35
2.1.	The essence and significance of the investment process. Purpose and main directions of investment.....	35
2.2.	Features when realizing an investment.....	40
2.3.	Features when implementing a financial investment.....	41
Chapter 3.	INVESTMENT ACTIVITY AND INVESTMENT POLICY.....	46
3.1.	Economic essence of investment activity. The role of the state in coordinating the investment activities of Uzbekistan.....	46
3.2.	Factors and methods of development of investment activity.....	49
3.3.	Legislative base of investment activity of Uzbekistan.....	53
3.4.	Organization of investment activities of legal entities. The tasks of ensuring the investment activity of legal entities.....	55
3.5.	Investment policy: essence, role, main directions and stages of implementation.....	56
3.6.	Globalization and the growth of migration of foreign capital. Stages for the implementation of investment policy in the Republic of Uzbekistan.....	60
Chapter 4.	THE ROLE OF FOREIGN INVESTMENTS IN THE DEVELOPMENT OF ECONOMICS.....	66
4.1.	Economic essence, importance and its types of foreign investment.....	66
4.2.	Objective need to attract foreign investment in Uzbekistan.....	70
4.3.	Types and main forms of attracting foreign investments into the national economy.....	74
4.4.	The role of foreign direct investment in modernizing the economy. The essence, purpose and significance of the law “On Foreign Investments” and “On Guarantees of Foreign	

	Investors' Rights and Measures for their Protection". Preferential treatment, guarantees and incentives for foreign investors.....	78
Chapter 5.	INTERSTATE REGULATION OF FOREIGN INVESTMENTS AND THE PLACE OF FOREIGN INVESTMENTS IN THE WORLD INTEGRATION OF THE ECONOMY.....	83
5.1.	The essence and process of international economic integration, as well as the need and significance of intensifying and ensuring international integration for the development of the national economy.....	83
5.2.	The demand and the main directions of international integration in the national economy.....	84
5.3.	World experience to ensure the activation of international integration for sustainable growth, diversification and modernization of the national economy.....	86
5.4.	The main goal and directions of state policy aimed at the international integration of the national economy of Uzbekistan. The role of foreign investment in international economic integration and the direction of their effective use.....	88
5.5.	The role of international financial institutions in increasing the participation of foreign investment in international economic integration and their partnerships. The role of foreign investment in international economic integration and the direction of their effective use.....	91
5.6.	The essence, necessity and importance of regulation of foreign investment movements in international economic integration.....	97
Chapter 6.	THE PLACE OF FREE ECONOMIC ZONES IN ATTRACTION OF FOREIGN INVESTMENTS.....	109
6.1.	The essence of free economic zones, stages and bases of their development.....	109
6.2.	Objectives of the FEZ organization, objective necessity and classification.....	112
6.3.	Formation and development of FEZ in developed countries, as well as their impact on economic development.....	117
6.4.	Role of FEZ in attracting investments. Types of FEZ and application of incentives and incentives to attracted investments.....	119
6.5.	Organizational and legal bases of organization of FEZ in the Republic of Uzbekistan. The main directions and effects of investments attracted in the FEZ of the Republic of Uzbekistan	121
Chapter 7.	PRIVATE INVESTMENTS IN THE DEVELOPMENT OF THE REAL SECTOR OF ECONOMY.....	129
7.1.	The essence and significance of the real sector of the economy for the development of the national economy. Formation and	

	structure of the real sector of the economy.....	129
7.2.	The role and influence of structural reforms on structural changes in the real sector of the economy. The role of investment and its development factors in the real sector of the economy.....	131
7.3.	The content of private investments and their property bases. The role of private property for the development of the real sector of the economy.....	134
7.4	Participation of the state and the private sector in the development of a real sector of the economy. World experience in developing the economy and the real sector by attracting private investment.....	136
7.5.	The main directions and effects of state policy aimed at developing the real sector of the economy of Uzbekistan. The goal of the reform aimed at the development of small business and private entrepreneurship in Uzbekistan and the results of its implementation.....	138
7.6.	The role and place of small business and private entrepreneurship in the development of investment activity of the real sector economy in Uzbekistan. Priority Directions for the Effective Use of Private Investment in Conditions of Economic Crisis and Economic Diversification.....	140
Chapter 8.	THE ROLE OF INVESTMENT CLIMATE IN DEVELOPMENT OF INVESTMENT ACTIVITIES.....	144
8.1.	The investment climate and its wagglng factors.....	144
8.2.	Methods for assessing the investment environment.....	148
8.3.	The role of investment potential (the potential of natural, labor, production, innovation, financial and consumer potentials) in the investment environment. The regulatory and legal system in the formation of the investment environme.....	153
8.4.	The tasks of regular improvement of the optimal investment environment in the Republic of Uzbekistan.....	155
Chapter 9.	CAPITAL CONSTRUCTION IN INVESTING ACTIVITIES	162
9.1.	Capital construction and capital investment. The essence of the “construction industry”.....	162
9.2.	The importance of reducing the construction period for the country’s economy. 3 stages of construction: preparatory stage, construction stage, the stage of realization of construction products.....	164
9.3.	Duration of production construction organizational form in construction. Projecting of capital construction.....	165
9.4.	Organization of tenders for capital construction. Tenders for capital construction.....	168
9.5.	The right and obligation of customers to contractors.....	172

9.6	Structure and organization of the estimated cost of construction installation work.....	174
9.7.	Fundamentals of construction cost organization.The price of the contract of the construction object.....	175
9.8.	Estimates of the effectiveness of capital investment. Organization of capital construction control.....	177
Chapter 10.	FORMATION OF THE STATE INVESTMENT PROGRAM..	181
10.1.	The content and significance of the investment program, the principles of its formation and prospects.....	181
10.2.	Stages of formation and structure of the investment program.....	184
10.3.	Monitoring the implementation of the ISU.....	190
Chapter 11.	EVALUATION OF FINANCIAL AND ECONOMIC EFFECTIVENESS OF INVESTMENT PROJECTS.....	195
11.1.	Essence and significance of the assessment of financial and economic efficiency of investment projects.....	195
11.2.	Simple methods for assessing the financial and economic efficiency of investment projects.....	197
11.3.	Estimates of discount methods of financial and economic efficiency of investment projects.....	199
Chapter 12.	SOURCES AND METHODS OF FINANCING INVESTMENT ACTIVITIES.....	209
12.1.	The essence and significance of investment activity and its main directions.....	209
12.2.	The essence and significance of sources of investment financing.....	210
12.3.	Methods of financing investment activities.....	217
Chapter 13.	FINANCIAL INSTRUMENTS IN FINANCING INVESTMENTS.....	221
13.1.	Essence and Values of Financial Instruments.....	221
13.2.	Types and features of financial (securities) investments.....	223
13.3.	Estimates of the role and value of the securities market in financing investment activities.....	226
13.4.	Estimates of the effectiveness of financial investments.....	228
Chapter 14.	CREDITING INVESTMENT ACTIVITIES.....	235
14.1.	Essence of long-term crediting of investment activity of subjects.....	235
14.2.	The essence of the borrower's creditworthiness, methods for improving the definition of indicators.....	237
14.3.	The price of loans, the rule of collecting interest payments and principal debt.....	242
14.4.	Control order execution control measures imposed works on installed equipment and performed construction and construction and bank supervision for the purpose of using the	

	loan.....	244
Chapter 15.	MECHANISM OF LEASING IN FINANCING INVESTMENTS.....	248
15.1.	Economic content and classification of types of leasing.....	248
15.2.	Leasing payments of banks, leasing payments and determining the financial effectiveness of leasing.....	251
15.3.	Risks associated with the objects and leasing contract of leasing.....	254
15.4.	Leasing companies of Uzbekistan.....	255
Chapter 16.	PROJECT FINANCING OF INVESTMENTS.....	259
16.1.	The essence and content of project investment financing. Specific features of project financing of strong investment projects.....	259
16.2.	Schemes of project investment financing.....	261
16.3.	Syndicated loans and syndication loans.Features of syndicated lending of investment projects.....	263
16.4.	Organization of syndicated loans.....	265
Chapter 17.	FINANCING OF INNOVATIVE ACTIVITIES.....	269
17.1.	The essence of innovation and investments directed to the future.....	269
17.2.	Financing investment is a high-risk risk (venture) risk.....	277
17.3.	Innovative activity – as a factor in the development of entrepreneurship.....	279
17.4.	Necessity of innovative activity of economic entities and formation of innovative strategy at enterprises.....	281
Chapter 18.	FINANCING OF INVESTMENTS INCREASED IN INTANGIBLE ASSETS.....	286
18.1.	Intangible assets – as an investment object.....	286
18.2.	A free market and the need to expand intangible assets in a highly competitive environment.....	290
18.3.	Valuation of intangible assets and “goodwill”. Goodwill.....	293
Chapter 19.	INVESTMENT RISKS AND WAYS OF THEIR REDUCTION.....	296
19.1.	The concept of “investment risk”, the essence and features, as well as their classification.....	296
19.2.	The essence of management, the significance and stages of investment activity risks.....	300
19.3.	Portfolio risk and its influencing factors.....	303
19.4.	Evaluation methods and analysis under “risk and uncertainty” and investment projects.....	307
19.5.	Methods and ways to reduce investment risks.....	310
	GLOSSARY.....	314
	THE USE OF LITERATURE.....	336

KIRISH

Investitsiya – bu iqtisodiyot drayveri, o‘zbekcha aytganda, iqtisodiyotning yuragi, desak, mubolag‘a bo‘lmaydi.

Sh.M. Mirziyoyev

Samarali investitsiya siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini aniq belgilash, investitsiya faoliyatini oqilona tartibga solish, investitsion muhitni shakllantirish asosida ichki va tashqi moliyaviy manbalar hamda barcha shart-sharoitlarni hisobga olgan holda jalb qilish milliy iqtisodiyotning kelajagini belgilaydi.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarning barcha sohalardagi samarali tashkil etilgan investitsion sohasidagi islohotlari mamlakatning makroiqtisodiy barqarorligini ta‘minlashi, inson manfaatlari, ularning turmush darajasini yaxshilash va boshqa ijobiy manfaatlarga qaratilayotganligini ko‘rishimiz mumkin. Shuning uchun hozirgi kunda mamlakatimizdagi faol investitsion siyosat olib borishdagi islohotlarning izchilligiga ustuvorlik sifatida asosiy e‘tibor qaratish muhimligiga O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev: “Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, qaysi davlat faol investitsiya siyosatini yuritgan bo‘lsa, o‘z iqtisodiyotining barqaror o‘lishiga erishgan”¹, – deb e‘tirof etib o‘tdi.

Hozirgi kunda inson manfaatlariga qaratilgan bozor iqtisodiyotiga o‘tishda investitsiyalarni yanada kengroq jalb qilish hamda moliyalashtirishning samarali usullarini o‘rganish, muqobil variantlarni to‘g‘ri tanlash va baholashdek takomillashgan zamonaviy mexanizmlari va vositalarini chuqurroq o‘rganish hamda investitsion infratuzilmalarni bozor tamoyillari orqali shakllantirish kelgusidagi asosiy vazifalarni hal etishda muhim omil bo‘lib qolmoqda. Mamlakatimizda investitsiya faoliyati ko‘lamini yanada kengroq yuritishda nafaqat milliy, balki xalqaro moliya institutlarining barcha kredit liniyalaridan kengroq foydalanishga ega bo‘lish, xalqaro miqyosdagi kapital harakatini boshqarish, xalqaro innovatsion inson kapitali rivojini faollashtirish, lizingni kengroq rivojlantirish, iqtisodiyotni liberallashtirish va modernizatsiyalash kabi muhim vazifalarni ta‘minlashda ulardan kengroq foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Shuningdek, ushbu fanning asosiy maqsadi kelajakda investitsiya sohasidagi mutaxassislariga investitsiyaning nazariy asoslarini tushunib yetish, uni o‘stirish omillariga asosiy e‘tibor qaratish hamda baholashning samarali usullarini tanlash, muqobil variantlarini to‘g‘ri taqqoslash va to‘g‘ri moliyaviy qarorlar qabul qilishda mustahkam nazariy va amaliy bilim berish, tajribalarni o‘rgatish, korxona iqtisodiyotini boshqarish va oqilona investitsion siyosat olib borishni o‘rgatishdir.

“Investitsiya” fanini o‘rganish jarayonida quyidagi vazifalar qo‘yiladi: ishbilarmonlik faoliyatining asosi bo‘lmish moliya, tovar va xizmatlar bozorida maksimal foyda olishga yo‘naltirilgan investitsiya bo‘yicha mavjud tizim haqida bilimga ega bo‘lish; investitsion loyihalarni moliyalashtirishda oqilona mutanosiblikni tanlash; investitsion qarorlarni tayyorlashga zarur ma‘lumotlarni tayyorlash, ma‘lumotlar asosida to‘g‘ri moliyaviy va iqtisodiy tahlillarni amalga

¹ Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil uchun mo‘ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisra Murojaatnomasi. 2018-yil 28-dekabr.

oshirish va taqdim qilishdir. Ushbu o'quv qo'llanmada iqtisodiyotning jadal sur'atlarda rivojlanishida investitsiyalarning roli yoritilgan, investitsion loyihalarni moliyalashtirish masalalari atroflicha ko'rib chiqilgan hamda investitsiyalarning samaradorligini aniqlash kabi muhim jihatlar yoritilgan.

O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlari talabalari, kollej o'quvchilari hamda bank-moliya sohasi xodimlari va boshqa foydalanuvchilarga mo'ljallangan.

“Investitsiya” fanining predmeti mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy, jadal sur'atlarda rivojlantirish uchun investitsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq iqtisodiy va huquqiy munosabatlar hisoblanadi. Xususan, investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati, turkumlanishi, real, kapital va moliyaviy investitsiyalarning xususiyatlari, investitsiya jarayoni, investitsion faoliyat tushunchalarining mazmuni va asosiy bosqichlari, investitsiya siyosati va uning ustuvor yo'nalishlari, xorijiy investitsiyalar va ularning iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasi va real sektorni rivojlantirishdagi o'rni, erkin iqtisodiy hududlar, investitsion muhit va uning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o'rni, investitsiya faoliyatida kapital qurilish, xorijiy mamlakatlar investitsiya dasturi, innovatsion va nomoddiy investitsiyalar, investitsion risklar va ularni bartaraf etishning ahamiyatli tomonlariga e'tibor qaratilgan.

Shuningdek, investitsiya loyihalarining moliyaviy va iqtisodiy samaradorligini baholash usullarini o'rganish, investitsiya faoliyatini moliyalashtirish manbalari va unda moliyaviy vositalarning o'rni hamda bank kreditlari, lizing mexanizmining xususiyatli tomonlari ochib berilgan. Investitsiya faoliyatini loyihaviy va innovatsion moliyalashtirish hamda nomoddiy aktivlarga safarbar etiladigan investitsiyalarni moliyalashtirishning muhim tomonlari yoritilgan. Investitsiya risklari va ularni pasaytirish yo'llarini o'z ichiga olgan iqtisodiy munosabatlar yig'indisidan iborat.

Fanni o'qitishdan maqsad talabalarda investitsiyalarning iqtisodiy mohiyati, investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari, investitsiyalarni jalb etish, investitsiya siyosati, investitsiya loyihalarini baholash kabi muhim ustuvor yo'nalishlarni o'z ichiga olgan bilim, ko'nikma va malakani shakllantirishdan iborat.

Fanning vazifasi talabalarga ishbilarmonlik faoliyatining asosi bo'lmish investitsion bozorlarda maksimal foyda (samara) olishga yo'naltirilgan investitsiyalarni tashkil etish bo'yicha mavjud tizim haqida bilimga ega bo'lish, investitsion loyihalarni moliyalashtirishda oqilona mutanosiblikni tanlash va investitsion qarorlarni ishlab chiqish uchun zarur ma'lumotlarni tayyorlash, ishlash va taqdim qilishni o'rgatishdan iborat.

1-bob. INVESTITSİYALARNING IQTISODIY MAZMUNI VA MOHIYATI

Tayanch iboralar: investitsiya, maqsad, diversifikatsiyalanishi, asosiy fond, qo'yilma, moliyaviy investitsiya, real investitsiya, jamg'armalar, portfel, kapital, innovatsiya, ijtimoiy investitsiya.

1.1. Investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va mohiyati

Bozor iqtisodiyoti sharoitida jamiyat taraqqiyoti darajasi investitsiyalar, xususan, ayni paytda "aqli investitsiya"lar orqali ta'minlanmoqda. O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishgan dastlabki yillardan boshlab milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning o'ziga xos yo'nalishini belgilab oldi. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishini ta'minlash, iqtisodiyot tarmoqlarini modernizatsiya qilish, asosiy fondlarni qayta qurollantirish kabi muhim ustuvor yo'nalishlarni ta'minlashda investitsiyalarning o'рни beqiyosdir.

Investitsiyalarning iqtisodiy mazmun-mohiyati to'g'risida iqtisodchi olimlar o'rtasida xilma-xil fikrlar mavjud.

O'zbekiston Respublikasining 2014-yil 9-dekabrda "Investitsiya faoliyati to'g'risida" qayta tahriridagi qonunida investitsiyaga quyidagicha ta'rif berilgan: "Investitsiyalar – qonun hujjatlarida taqiqlanmagan tadbirkorlik faoliyati va boshqa turdagi faoliyat obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda ularga bo'lgan huquqlar, shu jumladan, intellektual mulkka bo'lgan huquqlar, shuningdek, reinvestitsiyalar"².

Shunday qilib, "investitsiya" deganda, kelgusida daromad (foyda) olish yoki ijtimoiy samaraga erishish maqsadida qonun doirasida iqtisodiyotning turli tarmoqlari va boshqa sohalariga investorlar tomonidan qo'yiladigan barcha turdagi mulkiy, moliyaviy va intellektual boyliklar hamda ularga doir huquqlar tushuniladi. Boshqacha aytganda, investitsiyalar mulkchilikning har xil ko'rinishlaridagi moddiy, moliyaviy va nomoddiy boyliklarni ijtimoiy-iqtisodiy daromad olish maqsadida muomalaga kiritish hamda ularga doir boshqarishdir.

Investitsiyalarga juda ko'p ta'rif berilgan. Jumladan, prof. D.G'. G'ozibekov investitsiyalarning iqtisodiy mazmun-mohiyatini moliyaviy kategoriya sifatida talqin etib, quyidagicha ta'rif berib o'tgan: "Investitsiyalarning mazmuni aniq va ishonchli manbalardan mablag'lar olish, ularni asosli holda safarbar etish, rikslar darajasini hisobga olgan holda kapital qiymatini saqlash va ko'zlangan samarani olishdan iborat bo'ladi"³.

Prof. N.H. Haydarov investitsiyalar mazmun-mohiyatiga quyidagi ta'rifni beradi: "Investitsiya mulk shaklidan qat'i nazar tadbirkorlik asosida faoliyat ko'rsatayotgan jismoniy va yuridik shaxslar yoki davlatning ijtimoiy va iqtisodiy samara olish maqsadida o'z boyliklarini qonun doirasida bo'lgan har qanday

² O'zbekiston Respublikasining 2014-yil 9-dekabrda "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida"gi O'RQ-380-sonli qonuni. 3-modda.

³ Фозибеков Д.Ф. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. – Т.: "Молия" нашриёти, 2003. 26-бет.

tadbirkorlik obyektiga sarflashidir”⁴.

Rossiyalik iqtisodchi-olima L. Igonina tomonidan: “Investitsiyalar pulni saqlash, ko‘paytirish yoki ijobiy miqdordagi daromadni ta‘minlashni hisobga olgan holda uni joylashtirish mumkin bo‘lgan har qanday vosita sifatida ifodalanadi”⁵, – deb ta‘riflangan. “Investitsiya” darsligining muallifi, professor A. Neshitoy investitsiyalarning mazmunini quyidagicha tavsiflaydi: “Foyda olish yoki boshqa samaralarga erishish maqsadida o‘z yoki o‘zga mamlakatning turli tarmoqlariga tadbirkorlik loyihalarini, ijtimoiy-iqtisodiy dasturlar hamda innovatsiya loyihalarini amalga oshirishga yo‘naltirilgan pul mablag‘larini (kapitalni) uzoq muddatga joylashtirishdir”⁶.

Investitsiya atamasining iqtisodiy mohiyati yana bir qator rus olimlari tomonidan quyidagicha tavsiflangan:

– “Investitsiyalar iqtisodiy foyda va ijtimoiy samara olish maqsadida investitsiya sohasi obyektlariga kiritiladigan barcha turdagi mulkiy va intellektual boyliklarni aks yettiradi”⁷;

– “Investitsiyalar deganda, foyda (daromad) olish va investorlarning individual maqsadlari singari ijobiy ijtimoiy samaraga erishish maqsadida iqtisodiyotning turli tarmoqlari va sohalariga, tadbirkorlik va boshqa turdagi faoliyat obyektlariga muayyan muddatga kapitalning maqsadli yo‘naltirilgan qo‘yilmasi shaklida amalga oshiriladigan xarajatlar yig‘indisi tushuniladi”⁸;

– “Investitsiyalar o‘zini foyda (daromad) olish maqsadida milliy va xorijiy iqtisodiyotning turli tarmog‘iga xususiy yoki davlat kapitalining uzoq muddatli qo‘yilmasi sifatida namoyon etadi”⁹;

– “Investitsiya tushunchasi foyda olish maqsadida qandaydir korxona, tashkilot, uzoq muddatli loyihalar va shu kabilarga kapital, pul mablag‘larini uzoq muddatga kiritishni anglatadi”¹⁰.

Investitsiyalar keng ma‘noda o‘zini mablag‘lar va resurslarning kelgusida ko‘payishi va iqtisodiy samara yoki boshqa rejalashtirilgan natijalar olish (ijtimoiy, ekologik va boshqa samaralar) maqsadida ularning safarbar etilishi va mulkni samarali boshqarish sifatida namoyon etadi.

Xorijlik iqtisodchi-olimlardan U. Sharp, K. Eklund, Kempbell R. Makkonell, Stenli L. Bryu kabilar investitsiyalarning mazmun-mohiyati yuzasidan turlicha ta‘riflarni bayon etishgan. Jumladan, Nobel mukofotining iqtisodiyot bo‘yicha laureati (1990-yil) U. Sharp ta‘kidlashicha: “Investitsiyalar kelgusida (ehtimol, nomuayyan) qiymatlik olish maqsadida hozirgi vaqtda muayyan qiymatlikdan voz kechishdir”¹¹. Shuningdek, “Investitsiyalash” atamasining ma‘nosini mana bunday

⁴ Хайдаров Н.Х. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида корхоналар инвестицион фаолиятидаги молия-солиқ муносабатларини такомиллаштириш масаласи. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2003. 29-б.

⁵ Игонина Л.Л. Инвестиции. Уч. пос. – М.: Экономист, 2005. С. 23.

⁶ Нешитой А.С. Инвестиции. Учебник. 4-е изд. – М.: Дашков и К⁰, 2006. С. 13.

⁷ Староверова Г.С., Медведов А.Ю., Сорокина И.В. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2006. С. 11.

⁸ Подшиваленко и др. Инвестиции. Учеб. пос. 3-е изд. – М.: КНОРУС, 2006. С. 7.

⁹ Колмыкова Т.С. Инвестиционный анализ. Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2009. С. 7.

¹⁰ Зубченко Л.А. Иностранные инвестиции. Учеб. пособие. – М.: КНИГОДЕЛ, 2006. С. 7.

¹¹ Шарп У., Александр Г., Бейли Дж. Инвестиции. Пер. с англ. – М.: Инфра-М, 1997. С. 16, 979 с.

sharhlaydilar: “Kelajakda foyda olish uchun bugun puldan ajralishdir” va hisoblaydilar, mablagʻlarni real yoki moliyaviy aktivlarga investitsiyalash mumkin. Ular investitsiyalash atamasi mazmunini kelajakda foyda olish maqsadida bugun pul bilan “xayrlashish”da koʻradilar.

Shved iqtisodchi-olimi K. Eklund fikricha: “Investitsiya – kelajakda koʻproq isteʼmol qilish sharoitiga ega boʻlish uchun ertangi kunga qoldirilgan narsa. Uning bir qismi hozirda foydalanilmasdan zaxiraga qoldiriladigan isteʼmol buyumlari boʻlib, boshqa qismi esa bu ishlab chiqarishni kengaytirishga yoʻnaltirilgan resurslardir”¹².

“Investitsiyalar atamasini kapitalning kelgusida koʻpayishi maqsadida uning turli xil shaklda joylashtirilishi sifatida belgilash mumkin”¹³.

“Investitsiyalar – qoʻyilmaning kelgusida oʻsishi maqsadida bugungi isteʼmoldan voz kechish”¹⁴.

“Investitsiya – ishlab chiqarish davri davomida paydo boʻlgan kapital qoʻyilma qiymatining joriy oʻsishi. Bu oʻsha davrdagi foydaning isteʼmol uchun foydalanilmagan qismi hisoblanadi”¹⁵.

“Investitsiyalar – pul mablagʻlari, maqsadli bank jamgʻarmalari, qimmatli qogʻozlar, texnologiyalar, mashina, asosiy vositalar va boshqa mulk koʻrinishidagi kapital qoʻyilmalar, shuningdek, pul qiymatiga ega boʻlgan mulkiy va nomulkiy huquqlarni investorlarning strategik maqsadlarini koʻzlab ishlab chiqarish va boshqa faoliyat obyektlariga kiritish”¹⁶.

Iqtisodchi-olimlardan Kempbell R. Makkonell, Stanli L. Bryu investitsiya tushunchasini quyidagicha sharhlaydilar, yaʼni “investitsiya (investment) – moddiy zaxiralarning koʻpayishi, ishlab chiqarish vositalarining jamgʻarilishi va ishlab chiqarishga xarajatlar”¹⁷. Ushbu taʼrif oʻz mazmuniga koʻra, koʻproq “kapital qoʻyilmalar” tushunchasiga mos kelishini taʼkidlab oʻtish joiz.

Investitsiya tushunchasi yagona va toʻliq belgi berishlik uchun anchagina keng tushuncha hisoblanadi. Iqtisodiy fanning turli qismlari va amaliy faoliyatning turli sohalarida investitsiya mazmuni oʻzining xususiyatlariga ega. Investitsiyalarning iqtisodiy mohiyatiga qancha taʼriflar berilmasin, bu kategoriya ham boshqa iqtisodiy kategoriyalarga oʻxshab doimiy takomillashish xususiyatiga ega. Shunday boʻlsa-da, investitsiyalarning barcha tushunchalari uning xususiyatli belgilarini ochib bermaydi, natijada uning maʼnosi chegaralanishiga olib boradi hamda investitsion jarayonda foydalanishda oʻz mohiyatini yoʻqotadi. Shuning uchun iqtisodchi olimlarning fikrlarini umumlashtirgan holda “investitsiya” atamasiga aniqlik kiritishda uning noaniq xarakterli belgilarini bilish zarur:

– aholi uchun zarur, kelgusida doimiy hisoblangan “isteʼmol investitsiyasi” (avtomobil, maishiy texnika, boshqa isteʼmol tovarlari sotib olish va hokazo). Bunda investitsiyalar kapital va sof foyda koʻrishini taʼminlamaydi;

¹² Клас Эклунд. Эффективная экономика: шведская модель. – М.: Экономика, 1991. С. 96.

¹³ Ткаченко И.Ю. Инвестиции. Учеб. пособие. – М.: Академия, 2009. С. 6.

¹⁴ Самуэльсон П.А. Экономика. Пер. с англ. – М.: БИНОМ, 1997. С. 783.

¹⁵ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. – М.: Гетос АРВ, 1999. С. 352.

¹⁶ Марголин А.М. Инвестиции. – М.: РАГС, 2006. С. 464.

¹⁷ Кэмпбелл Р. Макконелл, Станли Л. Брю. Экономикс, принципы, проблемы и политика. 2-том. – М.: Республика, 1992. С. 388.

– “investitsiyalar” va “kapital qo'yilmalar” tez uchrab turadigan o'xshash atamalardir. Kapital qo'yilma asosiy kapitalga mablag'larni (avans ko'rinishda) kiritish bilan bog'liq korxona investitsion faoliyatining bir ko'rinishidir. Investitsiya xuddi shunday moddiy va moliyaviy aktivlarni amalga oshirishga aytiladi;

– ko'p operatsiyalarda “investitsiya” pul mablag'larini qo'yishga aytiladi. Amaliyotda har doim ham shunday bo'lavermaydi.

Investitsiyalash boshqa shakllar ko'rinishida ham amalga oshiriladi:

– korxona ustav kapitaliga badal ko'rinishdagi, harakatdagi hamda ko'chmas mulk, qimmatli qog'ozlar, nomoddiy aktivlarga qo'shgan ulushi va ularga doir huquqlar ham hisoblanadi;

– ayrim hollarda investitsiya uzoq muddatga mablag' qo'yishdir, deb e'tirof etilgan¹⁸.

Makroiqtisodiyotda investitsiyalar ishlab chiqarishda yangi vositalar, turar joylarga investitsiyalar va moddiy zaxiralarning o'sishiga qilinadigan xarajatlardan tashkil topadigan yalpi xarajatlarning bir qismi hisoblanadi. Investitsiyalar joriy davrda iste'mol qilinmagan va iqtisodiyotda kapital o'sishini ta'minlovchi YaIMning bir qismidir.

Ishlab chiqarish nazariyasi va umuman, makroiqtisodiyotda investitsiyalar yangi kapitalni (ishlab chiqarish vositalari hamda inson kapitalini qo'shib hisoblaganda) yaratish jarayonidir. Moliya nazariyasida esa investitsiya deganda, real yoki moliyaviy aktivlarni olish tushuniladi, ya'ni bugungi sarflarning maqsadi kelajakda daromad olish hisoblanadi.

Boshqacha so'z bilan aytganda, investitsiyalar muayyan qiymatni bo'lishi noaniqroq bo'lgan kelajak qiymatga almashishdir¹⁹.

Lorens Dj. Gitman va Maykl D. Djonkning “Investitsiyalash asoslari” (– M.: «Дело» nashriyoti, 1997) kitobida investitsiyalarga quyidagicha ta'rif beriladi: Investitsiya moliyaviy natijalar olishni ko'zlab aksiya va obligatsiyalarni sotib olishni anglatadi, bular real aktivlarni belgilaydi, masalan, u yoki bu molni ishlab chiqarish va sotish uchun mashinalarni olishni nazarda tutadi. Umuman, keng ma'noda investitsiyalar mamlakatni barqaror ijtimoiy-iqtisodiy o'stirish va rivojlantirishni moliyalashtirish uchun zarur mexanizmlarni ta'minlaydi.

1.2. Investitsiyalarning maqsadlari va diversifikatsiyalanishi.

Investitsiyalarning tasniflanishi

O'zbekiston Respublikasi uchun investitsiyalar, birinchi navbatda, iqtisodiyotni yanada barqarorlashtirish uchun zarurdir. Real investitsiyalarni (bino va inshootlar qurish hamda modernizatsiya qilish, zamonaviy mashina va asbob-uskunalar sotib olish) jalb qilish real sektor rivojlanishi orqali iqtisodiyotning ishlab chiqarish salohiyatini oshiradi. Ishlab chiqarishga innovatsion zamonaviy texnologiyalarni olib kelishga yo'naltirilgan “aqlli” investitsiyalar qat'iy bozor raqobati sharoitlarida omon qolishga ko'maklashadi.

¹⁸ Каримов Н.Ф., Хожиматов Р.Х. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш. Дарслик. – Т.: ТДИУ, 2011. 40-бет.

¹⁹ Мертенс А.В. Инвестиции: курс лекций по современной финансовой теории. – Киев: Киевское инвестиционное агенство, 1997. С. 71.

Investitsiyalar mikrodarajada ham muhim rol o'ynaydi. Bunda investitsiyalar, eng avvalo, quyidagi maqsadlarga erishish uchun zarurdir: korxona ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish va rivojlantirish; asosiy fondlarning haddan tashqari jismoniy va ma'naviy eskirishiga yo'l qo'yimaslik; ishlab chiqarishning texnik-texnologik darajasini oshirish; korxona mahsuloti raqobatbardoshligini ta'minlash va uning sifatini oshirish hamda diversifikatsiyalash; tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirish; qimmatli qog'ozlar sotib olish va boshqa korxona aktivlariga o'z mablag'ini sarflash.

Investitsiyalar mikrodarajada, pirovardida, korxonalarning kelgusida me'yorda faoliyat ko'rsatishi, barqaror moliyaviy holati va maksimum (yuqori) foyda olishini ta'minlash uchun zarurdir.

Shunday qilib, investitsiyalar makro va mikroiqtisodiyotni rivojlantirishda katta rol o'ynaydi, birinchi navbatda, takror innovatsion ishlab chiqarishni kengaytirish, tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, korxona foydasini ko'paytirish, savdo aloqalarini xalqaro integratsiya orqali rivojlantirish va shu asosda boshqa ko'pgina muammolarni ijobiy hal etish imkoniyatlarini yaratadi.

Investitsiyalar turli shakllarda amalga oshiriladi va ularni tahlil qilish, rejalashtirish uchun alohida xususiyatlaridan kelib chiqqan holda guruhlashtiriladi.

Birinchidan, qo'yilish obyektiga qarab investitsiyalar real va moliyaviy shakllarga ajratiladi.

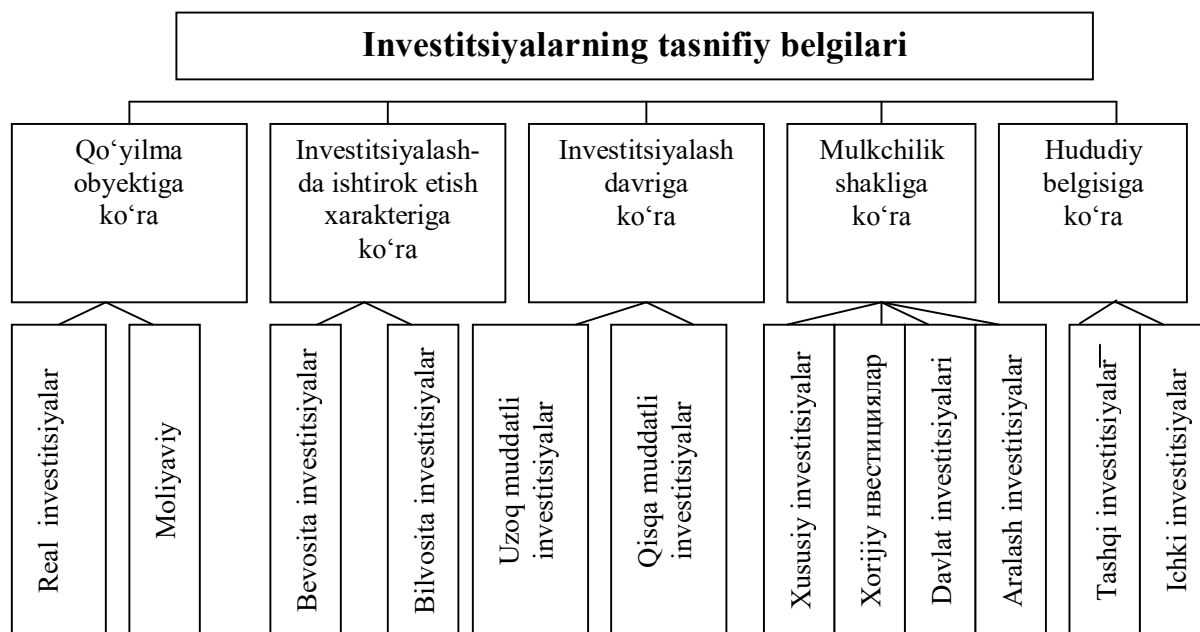
Real investitsiyalar (kapital qo'yilmalar) pul mablag'larini korxonaning moddiy va nomoddiy (ishlab chiqarishni rivojlantirish bilan bog'liq intellekt, dastur va hokazo) aktivlariga sarflanishidan iborat.

Moddiy investitsiyalar asosiy kapitalning elementlarini sotib olish bilan bog'liq bo'lib, ko'pchilik hollarda investitsion loyihalar doirasida amalga oshiriladi. Nomoddiy (potensial) investitsiyalar nomoddiy boyliklar yaratilayotganda amalga oshirilib, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlashga, ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini (NIOKR) amalga oshirish, yangi mahsulotlarning namunalari yaratishga sarflarni mujassamlashtiradi.

Mutaxassislarni tayyorlash, tajriba, ilmiy tekshirish, litsenziya va nou-xau berish, mualliflik huquqi va umuman olganda, nomoddiy aktivlarga yo'naltirilgan investitsiyalarni ko'pgina iqtisodchi-olimlar intellektual investitsiyalar deb atamoqdalar.

Xorijiy adabiyotlarda portfel investitsiyalar investorlar tomonidan sotib olingan moliya vositalari (pul, qimmatli qog'ozlar va shunga doir huquqlar), xususan, aksiyalarning firma ustidan nazorat va ta'sir doirasi belgilariga ko'ra tasniflanadi.

Investitsiyalarning birmuncha ilmiy asoslangan tasnifi rus olimi N. Blank ishlarida keltirilgan. Bunda investitsiyalar quyidagi belgilariga ko'ra tasniflangan: qo'yilma obyektlariga ko'ra; investitsiyalashda ishtirok etishiga qarab; investitsiyalash davri bo'yicha; mulkchilik shakllari bo'yicha; hududiy belgisi bo'yicha (1.1-rasm).

1.1-rasm. Investitsiyalarning tasnifiy belgilari

Rus iqtisodiy adabiyotlarida²¹ portfel (aksiya, obligatsiya va boshqa turdagi qimmatli qog'ozlarga, shuningdek, boshqa korxonalarning aktivlariga yo'naltirilgan investitsiyalar) va real (faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni ta'mirlash va texnik qayta qurollantirish, kengaytirish, yangi korxonalar barpo etishga yo'naltirilgan) investitsiyalar farqlanadi. Bunday sharoitda investor-korxona mablag' kirita turib, o'zining ishlab chiqarish kapitalini, ya'ni asosiy ishlab chiqarish fondlari va uning faoliyati uchun zarur aylanma mablag'larni ko'paytiradi (oshiradi). Portfel investitsiyalar amalga oshirilganda, investor o'zining moliyaviy kapitalini, ya'ni qimmatli qog'ozlardan olinadigan daromad-dividendini ko'paytiradi.

O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonunida investitsiya mo'ljallangan obyektiga ko'ra, "kapital, innovatsiya va ijtimoiy" investitsiyalarga bo'linadi (4-modda).

Ikkinchidan, qatnashish xarakteriga ko'ra bevosita va portfel investitsiyalar farqlanadi. Bevosita investitsiyalar investorning o'z moliyaviy mablag'larini joylashtirish obyektini tanlash imkoniyatini beradi. Portfel investitsiyalar tijorat banklari, investitsion kompaniyalar, fondlar va shu kabilar yordamida amalga oshiriladi. Moliyaviy vositachilar to'plangan mablag'larni samarali, daromad keltiradigan qilib joylashtiradilar. Portfel investitsiyalar boshqa emitentlarning andarrayting yordamida qimmatli qog'ozlariga joylashtirish shaklida namoyon bo'ladi.

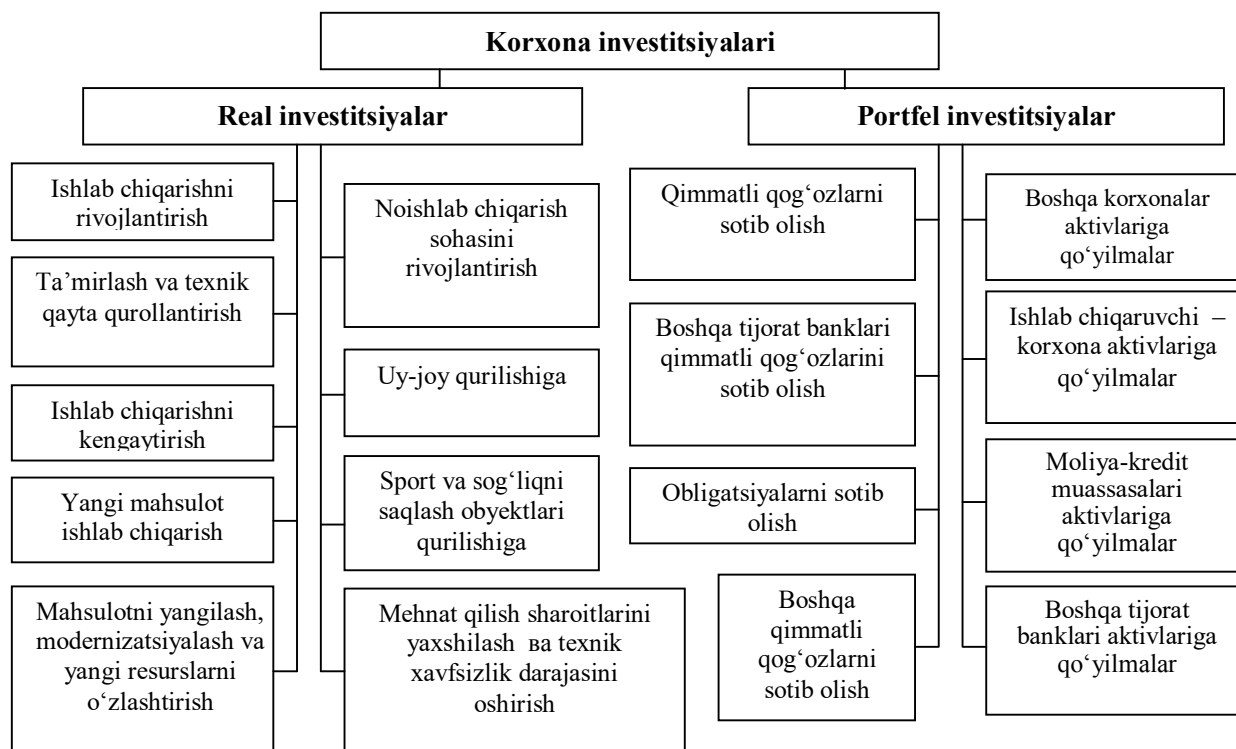
Uchinchidan, investitsiyalash davriga qarab investitsiyalar qisqa muddatli (bir yilgacha bo'lgan muddatga beriladi) va uzoq muddatli (bir yildan ortiq muddatga

²⁰ Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Организация и финансирование инвестиций. – М.: Финансы и статистика, 2001. С. 16.

²¹ Бочарев В.В. Методы финансирования инвестиционной деятельности предприятий. – М.: Финансы и статистика, 1998. С. 6-7. Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Организация и финансирование инвестиций. – М.: Финансы и статистика, 2001. С. 6.

beriladi) bo'ladi. Oddiy aksiyalar, umuman, biror-bir muddat bilan cheklanmaydi. Depozit sertifikati olti oy muddatga beriladi, bu qisqa muddatli qo'yilmalar vositasidir. Obligatsiyalar 20 yilgacha qaytarish muddati bilan uzoq muddatli qo'yilmalar vositasidir. Lekin investor uzoq muddatli qimmatli qog'ozlarni sotib olish va qisqa muddatdan, masalan, olti oy o'tgandan so'ng, uzoq muddatli vositadan qisqa muddatli maqsadlar uchun foydalanishi mumkin.

Investitsiyalarni korxona miqyosida quyidagicha tasniflash mumkin:

1.2-rasm. Korxona investitsiyalarining tasniflanishi²²

Masalan, investor yaqin olti oy mobaynida zarur bo'lmaydigan summaga olti oylik muddatga ega bo'lgan depozit sertifikati sotib olishi mumkin: qirq yoshga to'lgan investor pensiyaga chiqquncha, pul yig'ish uchun biron-bir kompaniyaning obligatsiyasini 20 yilga sotib olishi mumkin. Odatda, uzoq muddatli investitsiyalar kapital qo'yilmalar shaklida namoyon bo'ladi.

To'rtinchidan, mulk shakllaridan kelib chiqib, investitsiyalar xususiy, davlat, qo'shma va xorijiy shakllarga ajratiladi. Xususiy investitsiyalar nodavlat yuridik shaxslar va fuqarolarning mablag'lari tadbirkorlik faoliyati obyektlariga qo'yilishini anglatadi. Davlat investitsiyalari davlat budjeti va davlat korxonalarining mablag'larini joylashtirish orqali namoyon bo'ladi.

Beshinchidan, hududiy joylashtirilish bo'yicha investitsiyalar ichki va tashqi investitsiyalarga bo'linadi.

Oltinchidan, investitsiyalar tavakkallik darajasi bo'yicha yuqori tavakkalli va past tavakkalli investitsiyalarga ajratiladi. Moliya sohasida tavakkallik deganda,

²² Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Организация и финансирования инвестиций. – М.: Финансы и статистика, 2001. 45-бет.

investitsiyalarga mutlaq yoxud nisbiy miqdordagi foyda kutilganidan ancha kam bo'ladi, boshqacha aytganda, "tavakkallik" atamasi kutilmagan natija olish imkoniyatini anglatadi.

Bunday tasniflashning afzalligi va uning boshqa tasniflashlardan farqi shundaki, unda korxona o'z investitsiyalarini qanday maqsadlar uchun safarbar etishi to'g'risida real holat aks ettirilgan. Mohiyat jihatdan ushbu tasniflash korxonaning investitsiya portfelini tavsiflaydi. Bunda korxona uchun ushbu portfel bo'yicha riskni minimallashtirish va iqtisodiy foydani oshirish eng muhim muammolarni real investitsiyalarga nisbatan osonroq bartaraf etishdan biri sanaladi. Yuqoridagi rasmda tasvirlangan real investitsiyalar bevosita investitsiyalar bo'lib, investorning investitsiya jarayonida bevosita ishtirok etishini anglatadi, ya'ni investor investitsiyalash obyektni, shuningdek, uni moliyalashtirishni tashkil etish va moliyalashtirish manbalarini bevosita o'zi aniqlaydi. Portfel investitsiyalar bilvosita investitsiyalarni anglatib, bu investitsiya yoki moliyaviy vositachilar orqali investitsiyalashdir.

1.3. Asosiy fondlarning shakllanishida kapital qo'yimlarning roli.

Moliyaviy va real investitsiyalarning o'zaro bog'liqligi

Ma'lumki, milliy boylikning muhim tarkibiy qismini korxona va tashkilotlar, xalq xo'jaligi tarmoqlaridagi asosiy fondlar tashkil qiladi.

Uzoq muddat (bir yildan ortiq vaqt) mobaynida moddiy ishlab chiqarish sohasida, noishlab chiqarish sohasida ham amal qiladigan, shuningdek, ijaraga berish uchun foydalaniladigan moddiy aktiv (asosiy vositalar, ishchi qurollar, yer, insonlar)lar asosiy vositalar hisoblanadi. Asosiy vositalarga imoratlar, inshootlar, o'tkazuvchi moslamalar, mashina va uskunalar, transport vositalari, o'lchov asboblari, hisoblash texnikasi, ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari, ishchi va mahsuldor hayvonlar, ko'p yillik daraxtlar, yerlar va hokazolar kiradi. O'z navbatida, ko'p yillik daraxtlar (mevali va manzarali), mahsuldor hayvonlar, kutubxona fondlari, oddiy qishloq xo'jaligi texnikalari, yer va insonlar ularning xizmat muddati va qiymatidan qat'i nazar asosiy vositalar tarkibiga kiritiladi.

Mamlakatimizda amaldagi me'yoriy-huquqiy hujjatlarga muvofiq, asosiy vositalar korxona tomonidan uzoq muddat davomida xo'jalik faoliyatini yuritishda mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish jarayonida yoxud ma'muriy va ijtimoiy-madaniy vazifalarni amalga oshirish maqsadida foydalanish uchun tutib turiladigan moddiy aktivlarni ifodalaydi. Asosiy vositalar tarkibiga quyidagi mezonlarga javob beradigan moddiy aktivlar kiritiladi: bir yildan ortiq xizmat qilish muddati; bir birlik (to'plam) uchun qiymati eng kam oylik ish haqi miqdorining ellik baravaridan ortiq bo'lgan buyumlar.

Asosiy fondlarning muhim xususiyati mehnat vositasi sifatida amal qilishi, ishlab chiqarish davrida ko'p marotaba qo'llanilishi va ular qiymatining mahsulot bahosiga ko'chib o'tishi bilan tavsiflanadi. Bu investitsiyalarni amalga oshiruvchi moliyaviy muhim manbalardan hisoblanadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, asosiy fondlarni shakllantirishda kapital qo'yimlar muhim o'rin egallab, ular kapital qo'yimlarning tarkibiy tuzilishidan

kelib chiqadi. Kapital qo'yimalarning tarkibiy tuzilishi quyidagilarni qamrab oladi: *kapital qo'yimalarning texnologik tuzilishi; kapital qo'yimalarning takror ishlab chiqarish tuzilishi; kapital qo'yimalarning tarmoq va hududiy tuzilishi.*

Kapital qo'yilmaning texnologik tuzilmasi deganda, xarajatlar tarkibiga kiruvchi obyektning ma'lum xarajat turlari, umumiy smeta qiymatidagi ulushi va qandaydir bino xarajatlarga tushuniladi yoki:

- a) qurilish-montaj ishlarini bajarish;
- b) qurol-yarog', jihoz sotib olish;
- d) boshqa kapital ishlari va xarajatlardan iborat.

Kapital qo'yilmaning qayta ishlab chiqarish tuzilmasi asosiy ishlab chiqarish fondlarining qayta ishlab chiqarish shakllari bo'yicha umumiy smeta qiymatining taqsimlanishi va bir-biriga nisbati orqali shakllanadi yoki kapital qo'yilmaning qayta ishlab chiqarishni kengaytirish usuli va rivojlanish yo'llarini taqsimlab, bunda: ekstensiv rivojlantirish yoki mazkur korxonani kengaytirish yoxud yangi qurish; intensiv rivojlantirish yoki mazkur korxonani texnik qayta qurollantirish va rekonstruksiya qilishdan iboratdir.

Kapital qo'yimalarning iqtisodiy samaradorligi ularning tarmoqlar va hududlar bo'yicha tarkibiy tuzilishiga bog'liq bo'ladi. Kapital qo'yimalarning tarmoq tuzilishi (tarkibi) deganda, kapital qo'yimalarning butunlay iqtisodiyot va sanoat tarmoqlariga nisbati va taqsimlanishi tushuniladi. Uni takomillashtirish, eng avvalo, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini proporsional ravishda rivojlantirish bilan bog'liq bo'ladi.

Iqtisodiyotda kapital qo'yimalarning roli, asosan, quyidagi xususiyatlarga ega:

- kapital qo'yimlar asosiy fondlarni barpo etish, amaldagi korxonalarni ta'mirlash va kengaytirish, korxonalarni texnik qayta qurollantirishning muhim va bosh omilidir;

- kapital qo'yimlar yordamida iqtisodiyot tarmoqlari va alohida ishlab chiqarishdagi asosiy fondlarning rivojlanish sur'atlarini tartibga solish amalga oshiriladi;

- kapital qo'yimlar yordamida ijtimoiy xarakterdagi muammolar (uy-joy, ta'lim muassasalari, sog'liqni saqlash, madaniyat obyektlari qurilishi) bartaraf etiladi;

- kapital qo'yimlar yordamida mamlakatning barcha iqtisodiy hududlari rivojlanishi tartibga solinadi va shu kabilarni keltirishimiz mumkin.

Demak, bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiya, o'z navbatida, asosiy fondlarning ma'naviy va jismoniy eskirayotgan qismi uzluksiz yangilanishi ta'minlanishi natijasida iqtisodiyotni modernizatsiyalash va diversifikatsiyalashda moliya manbalari sifatida mamlakatimiz iqtisodiyotining barqaror o'sishini ta'minlaydi.

Shuningdek, asosiy fondlarning uzluksiz zamonaviy yangilanishida real investitsiyalar xizmat qilsa, moliyaviy investitsiyalar iqtisodiyot tarmoqlarining asosiy kapitali, uning kapitallashuv darajasini oshirishga, ularning investitsion imkoniyatlarini moliyaviy investitsiyalarning real daromadlilik orqali oshirishga olib boradi.

1.4. Investitsiyalarni rivojlantirish omillari.

Jamg'armalar – investitsiyalar manbayi sifatida

Investitsiyalarning o'sish sur'atlari ko'p omillarga bog'liq. Avvalambor, investitsiyalar hajmi *olingan real daromadning iste'mol va jamg'armaga* taqsimlanishiga bog'liq. Aholining o'rtacha daromadi past bo'lgan holda ularning asosiy qismi (70-80 %) iste'molga sarflanadi. Aholi daromadlarining o'sib borishi jamg'arishga yuboriladigan qismning ortib borishiga sabab bo'ladi.

Umumiy daromadda jamg'arish ulushining ortib borishi investitsiyalar hajmining o'sishiga olib keladi va aksincha. Ammo bu shart aholining davlatga ishonchi yuqori bo'lganda, davlat fuqarolarning investitsion faolligini ta'minlaganda va kafolatlaganda bajariladi.

Investitsiyalar hajmiga *kutilayotgan daromad normasi* ham ta'sir ko'rsatadi, chunki ko'rilayotgan foyda investitsiyalashga undaydi. Kutilayotgan foyda normasi qanchalik yuqori bo'lsa, investitsiyalash hajmi shunchalik yuqori bo'ladi va aksincha. Ko'p hollarda pul birligining haqiqiy qiymati muhim hisoblanadi. Agar pulning xarid quvvati qanchalik yuqori bo'lsa, uning jamg'arishga qolgan qismi yuqori yoki daromadning istemoldan jamg'arishning ulushini oshirishga olib boradi. Bu investitsiyalash imkoniyatlarini oshiradi.

Investitsiyalar hajmiga *ssuda foizi stavkasi* katta ta'sir ko'rsatadi, chunki investitsiyalash jarayonida qarzga olingan mablag'laridan ham foydalaniladi. Agar kutilayotgan sof foyda normasi o'rtacha ssuda foizi stavkasidan yuqori bo'lsa, bu qo'yilmalar investor uchun daromadlidir. Shuning uchun o'rtacha foiz stavkasining o'sishi investitsiyalash jarayonining susayishiga olib keladi.

Investitsiyalar hajmiga *kutilayotgan inflatsiya sur'atlari* ham o'z ta'sirini o'tkazadi. Bu ko'rsatkich qanchalik yuqori bo'lsa, investorning kelajakdagi foydasi shunchalik qadrsizlanadi va investitsiyalarni rag'batlantiruvchi omillar qisqarib boradi.

Ma'lumki, iqtisodchi-olimlar *jamg'armani investitsiyalashning asosi*, deb qarashadi. Bu mutlaqo to'g'ri, chunki investitsiya qilish uchun, eng avvalo, pul kapitali bo'lishi kerak. Resurslar (shu qatori pul mablag'lari ham) cheklangan. Asosiy muammo mablag' topish masalasidir. Ayniqsa, investitsiya uzoq muddatni ko'zlashi va tez natija bermasligi bilan ajralib turadi.

Jamg'arish – joriy davrdagi qayta ishlashning moddiy asosini kengaytirish orqali kelajakda aholi iste'molini oshirishga yo'naltirilgan jarayon. Jamg'arishning asosiy funksiyasi takror ishlab chiqarish jarayonining pirovard maqsadiga erishishga ko'maklashishdir. Takror ishlab chiqarish jarayonining maqsadi aholining o'sib va o'zgarib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini qondirishdan iborat.

Iqtisodiy nazariyada *milliy daromad bir qismining asosiy va aylanma kapitallarni*, shuningdek, ehtiyoj zaxiralarini ko'paytirish uchun sarflanishi jamg'armani tavsiflaydi. Jamg'arma deyilganda aholi, korxona va davlat joriy daromadlarining kelajakdagi ehtiyojlarini qondirish va daromad olish maqsadlarida to'planib borishi tushuniladi. Uning hajmi barcha xo'jaliklar daromadidan iste'mol sarflarini ayirib tashlash yo'li bilan aniqlanadi. Daromad tarkibida iste'mol sarflari ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, jamg'arma hajmi shunchalik kam bo'ladi. Bunday

holat investitsiya faoliyati taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatmaydi. Jamg'armaning o'sishi iqtisodiy ma'noda mablag'larning iste'mol buyumlari xarid qilishdan investitsiya tovarlari xarid qilishga yo'naltirilishini bildiradi.

Yana bir muhim omilki, *jamg'armani barcha xarajatlar tarkibidagi investitsiyalarga yo'naltirilgan miqdori ham* investitsiyalashda muhim hisoblanadi. Lekin ayrim hollarda yalpi xarajatlar tarkibida investitsiyalar hissasi nisbatan uncha ko'p bo'lmasa-da, aynan, investitsiyalar tufayli asosiy makroiqtisodiy siljishlarga erishiladi. Shu bilan birga, jamg'arish bilan investitsiya o'rtasidagi muvozanat makroiqtisodiy muvozanatga erishishning eng muhim shartidir. Biroq bu muvozanatga erishish doimo oson kechmaydi. Bunga sabab investitsiya darajasi va jamg'arma darajasining boshqa-boshqa jarayon va holatlarga bog'liqligidir.

Jahon amaliyotining ko'rsatishicha, yuqori jamg'arish me'yoriga ega bo'lgan mamlakatlar boshqa shart-sharoitlar o'zgarmagan holda, odatda, yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlariga ega bo'ladi. Jamg'arish me'yori barqaror iqtisodiy o'sishning asosiy ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi. Rivojlangan mamlakatlarda YaIMning o'rtacha o'sish sur'atlari 3,4 %ni, jamg'arish me'yori 22,5 %ni tashkil etgan. *Jamg'arish me'yorining o'sishi* bilan YaIMning qo'shimcha o'sish sur'ati ham ortib boradi. Jumladan, jamg'arish me'yori 25 %dan ortiq bo'lgan mamlakatlarda YaIMning qo'shimcha o'sish sur'ati o'rtacha 4,8 %ga teng bo'lgani holda, jamg'arish me'yori 30 %dan ortiq mamlakatlarda ushbu ko'rsatkich o'rtacha 8,7 %ni tashkil etgan²³.

Xitoy, Janubiy Koreya kabi rivojlanayotgan mamlakatlarda oxirgi 15 yil davomida kuzatilgan o'rtacha 10 %li iqtisodiy o'sish davrida jamg'arma ulushining o'rtacha qiymati 30 %ni tashkil etgan. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatdiki, bir yilda 6 foizdan ortiq iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun milliy jamg'armalar YaIMning kamida 25 foizini, investitsiyalar esa 30 foizini tashkil etishi kerak²⁴.

Demak, iqtisodiyotda mavjud bo'lgan jamg'arma ulushi bir qator rivojlanayotgan mamlakatlar darajasidan yuqori bo'lsa-da, uning iqtisodiy o'sishga ta'siri nisbatan past holatni namoyon etmoqda. Shu munosabat bilan jamg'armadan samarali foydalanish asosida barqaror iqtisodiy o'sish davomiyligini ta'minlash uchun, eng avvalo, qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish asosida mavjud aholi jamg'armalarining iqtisodiyotga investitsiya sifatida kirib kelishini faollashtirish hamda tarmoqlararo kapital oqimini ta'minlashga qaratilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlar bazasini mukammallashtirish asosida korxona jamg'armalarining investitsiyaga aylanish samaradorligini oshirish lozim.

1.5. Investitsiyalarning makro va mikroiqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli

Iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsiyalar yetakchi rol o'ynaydi, chunki investitsiya orqali insonlar va korxonalarining kapital jamg'arilishiga, natijada mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish va iqtisodiy o'sishga

²³ <http://Wordbank.com> ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

²⁴ <http://Wordbank.com> ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

erishiladi.

Investitsiyalar iqtisodiy kategoriya sifatida qator funktsiya va vazifalarni bajaradiki, ularsiz har qanday mamlakat iqtisodiyoti bir maromda rivojlana olmaydi. Investitsiyalar makrodarajada quyidagilarni ta'minlaydi:

- takror innovatsion ishlab chiqarishni kengaytirish siyosatini amalga oshirish;
- fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, milliy mahsulotlarning raqobatbardoshligini ta'minlash, uning sifati va hajmini oshirish;
- ijtimoiy sohalarni (sog'liqni saqlash, ta'lim va h.k.) rivojlantirish;
- aholi farovonligini ta'minlashda muhim bo'lgan uy-joy qurilishi, ichimlik suvi, gaz, elektr energiyasi bilan ta'minlash muammolarini hal etish;
- atrof-muhit va ekologiya ning ifloslanishi oldini olish;
- umumjamiyat ishlab chiqarishini tarkibiy jihatdan qayta qurish va barcha iqtisodiyot tarmoqlarini bir maromda rivojlantirish;
- iqtisodiyotning real sektori va yetakchi tarmoqlarini rivojlantirish;
- hududlarning iqtisodiy salohiyatini oshirish va ixtisoslashuvini mustahkamlash;
- investitsiyalar importi va eksporti orqali milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasini kuchaytirish;
- sanoat uchun zarur xomashyo bazasini yaratish;
- ishsizlik muammosini yumshatish yoki ma'lum darajada hal etish;
- mamlakatning harbiy sanoat majmuyini mustahkamlash;
- davlatning mudofaa imkoniyatlarini ta'minlash;
- boshqa qator muammolarni hal etish.

Qat'iy raqobat sharoitida ishlab chiqarishga sarflangan inson kapitali rivoji zamonaviy innovatsion texnologiyalarni olib kelishga yo'naltirilgan investitsiyalar omon qolishga ko'maklashadi.

Investitsiyalar mikrodarajada ham muhim rol o'ynaydi. Bunda investitsiyalar, eng avvalo, quyidagi maqsadlarga erishish uchun zarurdir:

- korxona ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirish va rivojlantirish;
- asosiy fondlarning haddan tashqari jismoniy va ma'naviy eskirishiga yo'l qo'ymaslik;
- ishlab chiqarishning texnik-texnologik darajasini oshirish;
- korxona mahsuloti raqobatbardoshligini ta'minlash va uning sifatini oshirish;
- tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirish;
- qimmatli qog'ozlar sotib olish va boshqa korxona aktivlariga o'z mablag'ini sarflash.

Investitsiyalar mikrodarajada, pirovardida, korxonalarning kelgusida me'yorda faoliyat ko'rsatishi, barqaror moliyaviy holati va maksimum (yuqori) foyda olishini ta'minlash uchun zarurdir.

Mamlakatda investitsiya faoliyatining holatini quyidagi ko'rsatkichlar dinamikasi tavsiflaydi:

- investitsiyalarning umumiy hajmi;
- YaIMda investitsiyalarning ulushi;
- investitsiyalarning umumiy hajmida real investitsiyalarning ulushi;

- investitsiyalarning texnologik tarkibi va uning o'zgarishi;
- real investitsiyalarning umumiy o'sishi;
- investitsiyalar tarkibida xorijiy investitsiyalarning ulushi;
- asosiy kapitalga yo'naltirilgan real investitsiyalarning ulushi;
- xorijiy investitsiyalar tarkibida to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar ulushi va hokazo.

Bilvosita, biroq obyektiv holatda investitsiya faoliyatining holatini quyidagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlari tavsiflaydi:

- milliy daromad;
- yalpi milliy mahsulot (YaMM) va YaIM;
- sanoat ishlab chiqarish hajmi;
- sanoat mahsulotlarining alohida turini ishlab chiqarish;
- qishloq xo'jaligi mahsulotini ishlab chiqarish hajmi va hokazo.

Investitsiya faoliyatining holatiga baho berishda ushbu ko'rsatkichlarning obyektivligi shundaki, investitsiya qo'yilmalarisiz ushbu ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlarini tasavvur etib bo'lmaydi. Ushbu ko'rsatkichlar u yoki bu darajada investitsiyalarning samarali foydalanilishini tavsiflaydi. Agar ushbu ko'rsatkichlarning o'sish sur'atlari investitsiyalarning o'sish sur'atlaridan yuqori bo'lsa, investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish zarurligini ko'rsatadi va aksincha.

So'nggi yillarda iqtisodiyotda faol amalga oshirilayotgan tuzilmaviy o'zgarishlar va modernizatsiya qilish jarayoni investitsiya faolligini yanada oshirdi. Ayni paytda iqtisodiyotdagi investitsiyalar hajmining yildan yilga sezilarli ravishda o'sib borishi, muqarrar ravishda milliy ishlab chiqarish hajmining o'sishi nafaqat mavjud resurslardan samarali foydalanish, balki inson kishilik kapitali rivojidan samarali foydalanishda ham o'zining ijobiy natijalarini ko'rsatishiga imkon bermoqda. Davlat tomonidan investitsiya faoliyatini rivojlantirishga berilgan e'tibor va qo'llab-quvvatlash natijasida YaIM hajmi va investitsiyalar miqdori o'sish sur'atlariga ega bo'ldi.

Fikrimizcha, investitsiyalarning iqtisodiyot rivojlanishiga har tomonlama ijobiy ta'sirini hisobga olib, uning quyidagi vazifalarini belgilash maqsadga muvofiqdir:

- iqtisodiyotda ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanish va uni optimal joylashtirish bilan keng tarmoqli bozor infratuzilmalarini shakllantirishga imkon yaratish;

- iqtisodiyotdagi takror ishlab chiqarish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi barcha yo'nalishlar va imkoniyatlarni amaliyotga tatbiq etish;

- mamlakatning milliy xususiyatlarini hisobga olgan holda qonuniy kafolatlangan investorlarni qoniqtiruvchi ulushini yaratadigan va moliyaviy o'sishni ta'minlovchi infratuzilmalarni faollashtirish;

- iqtisodiyotning barcha sohalarini faollashtirish orqali mamlakatning barqaror o'sishi va jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvini tezlashtirish;

- mikro va makroiqtisodiy barqarorlikning investitsiya hisobiga ta'minlanishi orqali ijtimoiy soha rivojini ta'minlash.

Respublika iqtisodiyotini rivojlantirishda investitsiyalarning ahamiyati

quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- birinchidan, ishlab chiqarishga zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etib, eksportga mo‘ljallangan mahsulotlarni ishlab chiqarishni rivojlantiradi;
- ikkinchidan, import o‘rnini bosuvchi tovar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘yish va buning uchun xorijiy investitsiyalarni iqtisodiyotning ustuvor sohalariga yo‘naltirish va pirovardida, aholining me‘yordagi turmush darajasini ta‘minlash (farovonligini oshirish) imkonini yaratadi;
- uchinchidan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini jadallashtirish orqali o‘zib borayotgan aholini ish joylari bilan ta‘minlaydi;
- to‘rtinchidan, korxonalarning eskirgan ishlab chiqarish quvvatlarini, moddiy-texnik bazasini yangilaydi va texnik qayta qurollantiradi;
- beshinchidan, tabiiy resurslarni qayta ishlovchi korxonalarni barpo etishga ko‘maklashadi;
- oltinchidan, nafaqat mavjud resurslardan samarali foydalanish, balki inson kishilik kapitali, innovatsion yutuqlari samarasidan ko‘proq foydalanishni taqozo etadi va hokazo.

Nazorat savollari

1. Investitsiyalarning iqtisodiy mohiyatini nazariy bilimlar orqali yoritib va ahamiyatini aytib bering.
2. Investitsiyalarning maqsadlari va diversifikatsiyalanish jarayonini ochib bering.
3. Investitsiyalar qanday guruhlariga tasniflanadi?
4. Asosiy fondlarning shakllanishida kapital qo‘yilmalarning o‘rnini yoritib bering.
5. Moliyaviy va real investitsiyalarning xususiyatlari va o‘zaro bog‘liqligini yoritib bering.
6. Investitsiyalarni o‘stirishga ta‘sir etuvchi omillarni ayting.
7. Jamg‘armalar – investitsiyalarning manbayi ekanligini yoritib bering.
8. Investitsiyalarning makro va mikroiqtisodiyotni rivojlantirishdagi rolini ko‘rsating.

Test savollari

1. Investitsiyalar deb nimalarga aytiladi?

- A. *Qiymatni oshirish maqsadida moddiy va nomoddiy aktivlarga mablag‘ qo‘yish va boshqa mulkiy huquqlar va investitsion munosabatlar.*
- B. *Mablag‘ qo‘yish va boshqa mulkiy huquqlar hamda investitsion munosabatlarni o‘zida mujassam etadi.*
- D. *Moddiy va nomoddiy aktivlarga mablag‘ qo‘yish.*
- E. *Qiymatni oshirish maqsadida moddiy va nomoddiy aktivlarga mablag‘ qo‘yish.*

2. Investitsiyalarning obyekti deb nimalarga aytiladi?

- A. Moddiy va nomoddiy aktivlar obyektidir.*
- B. Nomoddiy aktivlar obyektidir.*
- D. Moddiy aktivlar obyektidir.*
- E. Ko'chmas va harakatdagi mulk obyektidir.*

3. Investitsiyaning subyektlari kimlar hisoblanadi?

- A. Investitsion munosabatning barcha ishtirokchi vositachilari.*
- B. Davlat banklari ishtirokchi vositachilari.*
- D. Markaziy banklar ishtirokchi vositachilari.*
- E. Podryadchi ishtirokchi vositachilari.*

4. Portfel investitsiyalari nima?

- A. Asosan, qimmatli qog'oz va uning hosilalari orqali shakllangan portfeldir.*
- B. Ko'chmas mulki va uning nohosilalari orqali shakllangan portfeldir.*
- D. Qimmatli qog'ozli va uning nohosilalari orqali shakllangan portfeldir.*
- E. Hosila qimmatli qog'ozli va uning nohosilalari orqali shakllangan portfeldir.*

5. Moliyaviy investitsiyalar nimalar hisoblanadi?

- A. Moliyaviy vositalarga qo'yilgan barcha mablag'lar.*
- B. Qimmatli qog'ozlarga qo'yilgan barcha mablag'lar.*
- D. Tilloga qo'yilgan barcha mablag'lar.*
- E. Moliyaga qo'yilgan barcha mablag'lar.*

6. Asosiy kapitalga investitsiya nima?

- A. Moliyaviy va moddiy ko'rinishdagi barcha investitsiyalar.*
- B. Valutaga qo'yilgan barcha investitsiyalar.*
- D. Moliya vositalariga qo'yilgan barcha investitsiyalar.*
- E. Moliya qo'yilgan barcha investitsiyalar.*

7. Kapital qo'yilma deb nimaga aytiladi?

- A. Moliyaviy va moddiy ko'rinishdagi barcha investitsiyalar.*
- B. Korxona kapitalini shakllantirish bilan bog'liq investitsion munosabatlar.*
- D. Aylanma mablag'ga qo'yish.*
- E. Asosiy vositalarga qo'yish.*

8. Asosiy vositalarga qilinadigan investitsiya nima?

- A. Asosiy fondlarni zamonaviy tarzda tiklash bilan bog'liq investitsiyalar.*
- B. Moliya ko'rinishidagi barcha investitsiyalar.*
- D. Ko'chmas mulk ko'rinishidagi barcha investitsiyalar.*
- E. Oltin ko'rinishidagi barcha investitsiyalar.*

2-bob. INVESTITSIYA JARAYONLARINING MAZMUNI VA ASOSIY BOSQICHLARI

Tayanch iboralar: *investitsion jarayon, akselerator, kapitallashuv, xorijiy kapital, aksiya, iqtisodiy baynalmilallashuv, hukumat kafolati, investitsion muhit, investitsion faoliyat, ilmtalab, kapital talab, aksiya nazorat paketi, markazlashtirilgan investitsiya, pul resurslari, moliyaviy investitsiyalar, obligatsiya.*

2.1. Investitsiya jarayonining mazmun-mohiyati.

Investitsiyalash maqsadlari va yo‘nalishlari

Investitsiyalarni amalga oshirishda uni harakatga keltiruvchi kuch investitsion jarayon va ularning o‘zaro bog‘liqligi bo‘lib, ular shakllanishidagi ba‘zi jihat (qiyinchilik, murakkab infratuzilma)lar muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun mazkur so‘zning iqtisodiy tushunchasini chuqurroq bilish taqozo etiladi.

Demak, investitsiya jarayoni investitsiyalashda hodisa, holatlarning birin-ketin almashinuvini, foyda olish yoki boshqa ijobiy natijaga erishish uchun yuz beradigan ketma-ket harakatlarning majmuyi ekanligini anglatadi. Shu bilan birga, investitsiya jarayonining bosh nuqtasi qayerdan yoki nimadan boshlanadi? Yoki qayerdan “start (boshlang‘ich nuqtasi)” oladi? Biz, ko‘pchilik iqtisodchilarning investitsiyalashning asosini jamg‘armalar tashkil qiladi, degan fikriga qo‘shilamiz. Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda, investitsiya jarayonining bosh nuqtasini jamg‘arma tashkil qiladi. Bundan ko‘rinadiki, investitsiya jarayonini amalga oshirish uchun jamg‘armalar bo‘lishi talab etiladi.

Jamg‘armaning mavjud emasligi investitsiyalashni yo‘qqa chiqaradi. Demak, investitsiya jarayonini tushunishda resurslarni jamg‘arish jarayoni ham muhim bo‘lib, buni birga olib qarash uning mohiyatini yanada oydinlashtiradi. Chunki investitsiya qilishdan oldin resurslarni jamg‘arish zarur bo‘ladi. Bir vaqtning o‘zida bozor munosabatlarining rivojlanishi bilan xo‘jalik subyektlari o‘rtasidagi kapitalning oqimi tezlashadi va bu jarayonda bir xo‘jalik subyektlarining resurslarni jamg‘arishi boshqalari uchun investitsiya qo‘yishdan iborat bo‘ladi. Bu jarayon ular uchun resurslarni jamg‘arishdir, ammo qimmatli qog‘ozlarni sotib oluvchilar uchun investitsiya qilishdir. Bu holat investitsiya jarayoniga investorlarning resurslarni jamg‘arish va ularni qo‘yish bilan bog‘liq harakatlari majmuasi, deb qarashga asos bo‘ladi.

Yuqoridagi keltirilgan izohlarga asosan investitsiyalarning g‘oyat bir muhim tomoni aniqlandiki, ular multiplikatsion²⁵ samaraga (hodisaga) sababchi bo‘ladi. Keynschilik multiplikator konsepsiyasiga ko‘ra, investitsiya, iste‘mol va milliy daromad o‘rtasida barqaror bog‘liqlik mavjud – investitsiyaga qilingan har bir xarajat boshlang‘ich daromadlarga aylanadi, bu daromadlar yana xarajat qilinadi va yana boshqalarning daromadlariga aylanadi, jarayon shu tarzda davom etadi, bu o‘z navbatida, bandlik va ishlab chiqarish hajmining o‘sishini ta‘minlab beradi.

Bir vaqtning o‘zida multiplikatsion jarayon investitsiya resurslarini harakatga keltirib, ishlab chiqarish faolligini kengaytiradi, ilgoriga qaraganda ko‘proq mahsulot,

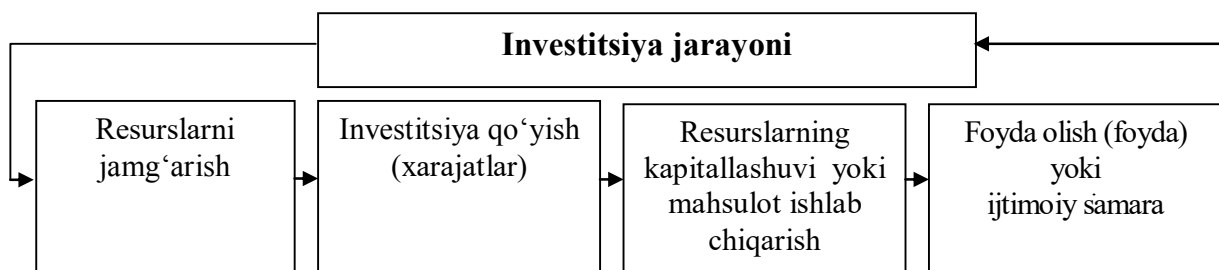
²⁵ Multiplikator (ingl.) – ko‘paytiruvchi.

daromad yaratiladi. Ular yana qaytadan iste'mol qilinadi va investitsiyaga ajratiladi. Shunday tarzda ilgari qaraganda ko'proq daromadning investitsiyaga aylanishi ishlab chiqarishning uzluksiz kengayib borishini ta'minlaydi. Bunda investitsiya beradigan daromad bank foizidan kam bo'lmasligi zarur, aks holda, pulni investitsiya qilgandan ko'ra jamg'arish qulay bo'ladi.

Investitsiya qilib olingan daromad darajasini ifodalash uchun *multiplikator koeffitsiyenti* ko'rsatkichi qo'llaniladi. Mazkur ko'rsatkich daromad o'sishi bilan investitsiya o'sishi o'rtasidagi bog'lanishni ifodalaydi, ya'ni investitsiya evaziga olingan daromad pasaysa, investitsiya faolligi ham susayadi.

Investitsiyalarni oshirishning muhim omili hisoblangan daromad va uning o'sishining investitsiyaga ta'sir doirasini ko'rsatish maqsadida iqtisodchilar *akselerator* tushunchasini kiritishgan. Akselerator²⁶ investitsiyalar o'sishining milliy daromadga nisbatini ifodalovchi koeffitsiyent bo'lib, u joriy yildagi investitsiya o'sishining o'tgan yilgi milliy daromad o'sishiga nisbati tarzida aniqlanadi. U daromad o'sishining investitsiya o'sishiga ta'sirini ko'rsatadi.

Demak, investitsiya jarayonining mohiyatini yoritganda uni jamg'arish (resurslar), qo'yish (xarajatlar) va foyda (daromad) olishdan iborat dinamik jarayonda olib qarash lozim. Investitsiya jarayonining asosida investitsiyadagi ketma-ketlik, ya'ni resurslar (jamg'arish) – investitsiya qo'yish (xarajatlar) – foyda (daromad) olish yoki ijtimoiy samaraga erishish ketma-ketligi yotishi kerak (2.1-rasm). Ammo bu yerda shu narsani e'tiborga olish lozimki, daromad investitsiya jarayonida emas, balki ishlab chiqarish jarayonida yaratiladi. Yaratilgan daromadning bir qismi iste'mol qilinadi, qolgani jamg'ariladi.

2.1-rasm. Investitsiya jarayoni

Demak, investitsiya jarayoni tadbirkorlik va boshqa faoliyat turlarini tashkil etish uchun mol-mulklarning kapitallashuvini ta'minlash maqsadida investorlarning resurslarni jamg'arish va ularni turli shaklda qo'yish bilan bog'liq harakatlari yig'indisi, deb tushunilishi kerak. Bu jarayon jamg'arish (resurslar) – investitsiya qo'yish (xarajatlar) – mol-mulk kapitallashuvi – iqtisodiy yoki ijtimoiy samara ketma-ketligidan iborat bo'ladi. Albatta, bu holatda pul shaklida qo'yilgan investitsiyalar mol-mulk kapitallashuvini anglatmaydi-ku, degan savol tug'ilishi mumkin. Shuni alohida qayd qilish lozimki, investitsiya jarayonining natijasida pul mablag'lari, oxir-oqibatda, kapital mol-mulklarning kapitallashuviga olib keladi.

²⁶ Akselerator (lot. asselero) – tezlatmoq.

Shuning uchun ham pul mablag'lari, aksiya, obligatsiya va boshqa moliyaviy shaklda *investitsiya qilishdan maqsad* mol-mulklarning kapitallashuvini ta'minlash, ularni yangilash va zamonaviylashtirishdan iborat.

Yoki resurslar, ularni qo'yish va bu jarayon natijasida foyda (daromad) olish bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, investitsiya qilishdan oldin resurslar jamg'ariladi, so'ng ular foyda (daromad) yoki ijtimoiy samara olish maqsadida iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga joylashtiriladi. Resurslarsiz qo'yish jarayoni bo'lmaydi, resurslar qo'yilmas ekan, foyda (daromad) yoki ijtimoiy samara olish ham mumkin emas va shuningdek, resurslar qanday turda bo'lishidan qat'i nazar ularning manbai daromaddir.

Yuqorida aytib o'tilganidek, resurslar (jamg'arish) investitsiyalashning bosh nuqtasidir. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, shakllaridan qat'i nazar investitsiyalar kapitalni (resurslarni) jamg'arish jarayonining natijasi hisoblanadi. Jamg'arish investitsiya qo'yishning asosi bo'lib, u qo'yiladigan investitsiyalarning hajmini ham belgilab beradi.

Fikrimizcha, investitsiya faoliyatida investitsiyalarning ketma-ketligi va ularning o'zgaruvchanligi, ya'ni resurslar (qimmatliklar) kiritish (xarajatlar) va investitsiya natijasida samara (foyda, daromad) olishga asoslanishi kerak. Agar samara olinmasa, investitsiyalashga rag'bat ham bo'lmaydi.

Investitsiyalashning bosh bosqichlari quyidagilar bo'ladi: resurslarni kapital qo'yimalarga aylantirish (resurslarning kapitallashuvi), ya'ni bunda investitsiyalar investitsiya faoliyatining aniq obyektlariga transformatsiyasi jarayoni yuz beradi; qo'yilgan mablag'larning kapital qiymati o'sishiga aylanishi (ekspluatatsiyaga berilgan obyektlar va ishlab chiqarish quvvatlari shaklida); kapital qiymatining daromad (foyda) shaklida o'sishi, ya'ni investitsiyalashning oxirgi (so'nggi) maqsadi amalga oshiriladi.

Shunday qilib, investitsiyalarning bosh va oxirgi nuqtalari tutashadi. Bunda yana ketma-ketlik, bir-biri bilan yangi aloqa shakllanib: daromad (foyda) – resurslar – oxirgi natija, ya'ni jamg'arish jarayoni takrorlanadi. Demak, investitsiya faoliyatining mohiyatini tushunishda jamg'arish (resurslar), investitsiya qo'yish va ularning kapitallashuvi jarayonlarini ham birga olib qarash lozim.

Investitsiya faoliyati investitsiyalash hamda investitsiyalar va mulkni ko'paytirishning asosi hisoblanadi, chunki aynan ana shu faoliyatda investitsiya bir ko'rinishdan ikkinchi ko'rinishga o'tadi, ya'ni jamg'armalar (resurslar), qo'yilmalar (xarajatlar), kapital mulk (tayyor mahsulot), iqtisodiy yoki ijtimoiy samara (daromad, foyda) va kapitalni o'stirish (jamg'arma) shaklini oladi.

Investitsiyalash maqsadlari ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarga yo'naltirilgan, texnik-iqtisodiy, biznes-boshqaruv, marketing va ishlab chiqarish rejaları kabi jihatlariga asoslangan, turli moliyaviy manbalar mablag'lari ishtiroki nazarda tutilgan kompleks hujjatlar asosida shakllantiriladigan investitsiya loyihalari orqali amalga oshiriladi.

G'arb adabiyotida²⁷ investitsiyalashning eng keng tarqalgan to'rt maqsadi keltiriladi: joriy daromadni ko'paytirish; kelgusida yirik xarajatlar uchun mablag'

²⁷ Гитман Л.Дж., Джонк М.Д. Основы инвестирования. Пер. с англ. – М.: Дело, 1997. С. 144.

jamg'arish; pensiya fondlarida mablag' to'plash; daromadlarni soliqqa tortishdan himoyalash.

Keltirilgan ro'yxatda investitsiyalash maqsadlarida manfaatlar ustuvorligi yaqqol va shu sababli uni sharhlashga zarurat yo'q, deb hisoblaymiz.

Umuman olganda, investitsiyalash maqsadlarini to'rt guruhga ajratish mumkin:

- yangi ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishni tashkil etish;
- ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishni kengaytirish;
- ishlab chiqarish samaradorligini oshirish;
- davlat tashkilotlari talabini qondirish, ularni mahsulot va xizmatlar bilan ta'minlash.

Demak, investitsiyalash maqsadlari turlicha bo'lib, ular oxir-oqibatda mamlakat jamiyat iqtisodiyoti taraqqiyotini ta'minlash imkonini berishi lozim.

Ayni paytda mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojiga samarali ta'sir etuvchi faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari belgilandi. Mamlakatda iqtisodiy o'sishni ta'minlash, raqobatbardoshlikni oshirish, iqtisodiyotni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish jarayonlarini chuqurlashtirish, investitsiyalarni, avvalambor, iqtisodiyotning bazaviy va tarkibiy asosini tashkil etuvchi sohalarga jalb qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga yo'naltirilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga ko'ra, quyidagilar davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari etib belgilansin:

a) davlat aktivlarini boshqarish, davlat ishtirokidagi iqtisodiy nochor korxonalarni moliyaviy sog'lomlashtirish sohasida:

- davlat ishtirokidagi korxonalarining ustav kapitalidagi davlat ulushini boshqarishning bozor mexanizmlarini ishlab chiqish;

- davlat ishtirokidagi korxonalarda zamonaviy korporativ boshqaruv usullarini joriy etish, ushbu korxonalar faoliyatining samaradorligi uchun ularning boshqaruv organlari mas'uliyatini oshirish;

- davlat ishtirokidagi korxonalarni xususiylashtirishdan oldin tayyorlashning, shu jumladan, ularning jozibadorligi va ularni boshqarishning samaradorligini oshirishni ko'zda tutuvchi samarali mexanizmlarni joriy etish bo'yicha xorijiy, xalqaro institutlar va kompaniyalar bilan samarali faoliyat yuritishni tashkil etish;

- davlat ishtirokidagi korxonalarining ustav kapitalidagi davlat ulushlarini bosqichma-bosqich qisqartirish, samarali va shaffof xususiylashtirishni ta'minlash;

- davlat ishtirokidagi iqtisodiy nochor korxonalarni moliyaviy sog'lomlashtirish, ular faoliyati samaradorligini oshirish dasturlarini ishlab chiqish va ularni amalga oshirishda qatnashish;

b) raqobatni rivojlantirish va monopoliyaga qarshi kurashishni tartibga solish sohasida:

- bozorning barcha ishtirokchilariga tovarlar (ishlar, xizmatlar) uchun teng imkoniyatlarni taqdim qilish, ruxsat berish tartib-tamoyillarini soddalashtirish va davlat xizmatlari ko'rsatish hisobiga ularga teng shart-sharoitlar va xo'jalik faoliyati erkinligi berilishini ta'minlash;

- ishlab chiqariladigan tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning sifatini oshirish, narxlarning asossiz oshib ketishini cheklash va shu hisobidan ichki talabni yuqori darajada qondirishni ta'minlash uchun sharoit yaratish;

- tovar va moliya bozorlarida faoliyat yuritayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlar ustav kapitalidagi (fondidagi) davlat ishtirokini kamaytirish bo'yicha takliflarni ishlab chiqish;

d) kapital bozorini rivojlantirish sohasida:

- kapital bozorini rivojlantirishning yaxlit strategiyasini shakllantirish va ushbu sohada yagona davlat siyosatini amalga oshirish;

- kapital bozorining samarali infratuzilmasi shakllanishida ko'maklashish;

- ikkilamchi qimmatli qog'ozlar bozorini jadal rivojlantirish va uning ko'lamini kengaytirish, korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish;

- korporativ boshqaruv va kapital bozorini tartibga solish sohasida xalqaro aloqalarni rivojlantirish.

Bunda iqtisodiyotda davlat ishtirokini yanada qisqartirish, fond bozorini rivojlantirish va sog'lom raqobat muhitini yaratish faol investitsiya siyosatini olib borish, jamiyat va davlat faoliyatining barcha sohalarini jadal va barqaror rivojlantirish uchun asos hisoblanadi²⁸.

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-yanvardagi 5643-sonli "Investitsiya va tashqi savdo sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga asosan mamlakatimizda investitsiya iqlimini yaxshilash, eksport salohiyatini oshirish, biznesni jadal rivojlantirish uchun asos sifatida investitsiya va tashqi savdo faoliyatini samarali tartibga solish bo'yicha aniq chora-tadbirlar belgilandi²⁹.

Shuningdek, 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirishning uchinchi bosqichi – 2019-yilda "Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili" davlat dasturi loyihasi ishlab chiqildi.

Ayni paytda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yildagi PQ-4135-sonli "O'zbekiston Respublikasi investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi qaroriga asosan xorijiy investitsiyalar keng jalb etilishini ta'minlash hamda respublikaning tashqi savdo faoliyatini rivojlantirish bo'yicha ishlar samaradorligini oshirish vazifalari belgilandi.

2019-yil Davlat dasturi loyihasi 253 ta banddan iborat bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yilning 28-dekabr kuni Oliy Majlisga tadqim etgan Murojaatnomasida belgilab berilgan asosiy g'oya va takliflari hamda 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan asosiy vazifalar belgilandi.

²⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 14-yanvar "Davlat aktivlarini boshqarish, monopoliyaga qarshi kurashishni tartibga solish tizimini va kapital bozorini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5630-sonli farmoni.

²⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-yanvardagi "Investitsiya va tashqi savdo sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5643-sonli farmoni.

2.2. Real investitsiyalarni amalga oshirish xususiyatlari

Ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishni ta'minlashda real investitsiyalar, avvalo, mikro va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, so'ng, o'z navbatida, ijtimoiy rivojlanishga ham bevosita ijobiy ta'sir etadi. Chunki u pulning haqiqiy barqaror qiymatini ta'minlaydi. Shuningdek, real investitsiyalar milliy iqtisodiyot uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular ichki jamg'armalar darajasidan ko'proq miqdorda kapital jamg'arish, to'lov balansini qo'llab-quvvatlash uchun eksportga yo'naltirilgan va import mahsulotlari o'rnini bosuvchi ishlab chiqarish imkoniyatini kengaytirish kabi yo'llar orqali iqtisodiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. To'g'ridan to'g'ri investitsiyalar alohida korxonalarning faoliyati, ishlab chiqarish va kapital samaradorligini oshirish, yangi texnologiyalarni joriy etish va menejment tizimini takomillashtirishda muhim o'rin tutadi. Ushbu jarayonlar mahsulot va xizmatlar yetkazib beruvchilar, buyurtmachilar, raqobatchilarga bilvosita ta'sir ko'rsatish orqali ichki bozorni rivojlantirish, ishchilarning malakasi va amaliy tajribasini oshirishda yordam beradi.

Real investitsiyalar quyidagi elementlardan iborat:

- asosiy fondlarni yangilash (asosiy kapital)ga investitsiyalar;
- yer uchastkalarini sotib olishga xarajatlar;
- nomoddiy aktivlar (patentlar, litsenziyalar, ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari)ga investitsiyalar;
- moddiy aylanma mablag'lari zaxiralarini to'ldirish xarajatlari;
- xorijiy korxonalar bilan savdo va ishlab chiqarish xorij tajribasi integratsiyasi.

Real investitsiyalarning faolligi va uning samarasi bevosita xorijiy investitsiyalarga ham bog'liqdir. Chunki milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda xorijiy investitsiyalarning ahamiyati yuqoriligi ularni keng ko'lamda jalb etishga, ayniqsa, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarga bo'lgan talabni oshiradi. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishdan *maqsad* shartnoma ishtirokchilarining patentlar, savdo markazlariga ega bo'lishi, boshqarish tajribasini egallashi, sotish bozorlarini o'rganishi, tashkiliy bilimlarni egallashi va hokazolarni o'zlashtirishiga qaratiladi. Bunda, eng muhimi, jahon bozoriga o'z mahsulotlarini olib chiqish va ushbu bozor ishtirokchisi bo'lishdir.

Milliy iqtisodiyotning to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb qilish va ulardan samarali foydalanish holati ichki bozor hamda eksportning hajmi, tabiiy va mineral resurslar, malakali ishchi kuchi mavjudligi, bozor islohotlarini amalga oshirish sur'atlari, iqtisodiy barqarorlik omillari bilan bog'liqdir.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar xorij kapitalining uzoq muddatga joylashtirilishi, investor tashkil qilayotgan firma aksiyalari yoki aksiyadorlik kapitaliga to'la ega bo'lishi yoki kamida 10 foizi xo'jalik faoliyatining ta'sirchan nazorat qilinishini ta'minlashini anglatadi.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning kirib kelishi respublikamizda xususiylashtirish jarayonlarini tashkil etish bosqichlari bilan bog'liq bo'ldi. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning oqimlari, eng avvalo, O'zbekiston iqtisodiyotida qo'shma korxonalarning barpo etilishiga asos soldi hamda xorijiy va

qo'shma korxonalar barpo etilishiga zamin yaratdi.

Xorijiy investitsiyalar kapital qabul qiluvchi mintqa iqtisodiyotida bevosita tovar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga safarbar etiladi. Ushbu investitsiyalar mavjud bo'lgan korxona yoki boshqa xo'jalik yuritish subyektlarining aksiyalari nazorat paketini xarid etish yoki o'z ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish yo'llari bilan safarbar etiladi. O'zga iqtisodiyotga kirib kelish shaklidan qat'i nazar to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar o'z egalariga investitsiya obyektlarini boshqarishda samarali ishtirok etish, o'z mamlakatlari tashqarisida bo'lgan va kapitallari safarbar etilgan korxona va firmalar ustidan nazorat o'rnatish kabi imkoniyatlarni yaratib beradi.

Kapital jalb qiluvchi mamlakatlarning ishlab chiqarish sohalariga to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning kiritilishi va uning o'sib borishi bu davlatlarning iqtisodiy qoloqlikdan tezroq qutulishining asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

Investitsiyalashda kapital faoliyat yuritayotgan korxonalarni texnik qayta qurollantirish, ta'mirlash va yangi korxonalarni barpo etishga yo'naltiriladi. Bu holatda korxona-investor mablag' qo'yayotganda, o'zining ishlab chiqarish kapitalini ko'paytiradi, ya'ni asosiy ishlab chiqarish fondlari va uning amal qilishi uchun zarur aylanma mablag'larini oshirib boradi. Asosiy fondlar va aylanma mablag'larga investorlar tomonidan qo'yiladigan barcha turdagi boyliklar real investitsiya deb tushuniladi. Investitsiyalar orqali ishlab chiqarish korxonalari quriladi, harakatdagi korxonalar texnik qayta qurollantiriladi va umuman, asosiy fondlar takror ishlab chiqariladi.

2.3. Moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirish xususiyatlari

Bozor munosabatlari sharoitida pul resurslarini uzluksiz shakllantirish va ularni daromad keltiruvchi obyektlarga samarali investitsiyalash moliya bozori va uning vositalari yordamida ta'minlanadi. Ushbu bozor o'zida pul bozori, kredit bozori va fond bozori kabi moliyaviy vositalarni mujassam etadi. Fond bozorida moliyaviy (portfel) investitsiyalar amal qiladiki, ular qimmatli qog'ozlarni sotib olish va uning hosilalariga doir shartnomalarga yo'naltirilgan bo'ladi.

"Moliyaviy investitsiyalar daromad olish (xuddi foizlar, dividendlar va ijara haqi singari) va asosiy kapital qiymatini ko'paytirish maqsadida mohiyat jihatdan qimmatli qog'ozlarga (aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar), ya'ni moliyaviy aktivlarga joylashtirilgan kapital moliyaviy investitsiyalarni anglatadi"³⁰.

Moliyaviy investitsiya yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyorida mavjud bo'sh pul mablag'laridan samarali foydalanishni ta'minlaydi.

Moliyaviy investitsiyalar joriy (qisqa) va uzoq muddatli investitsiyalarga ajratiladi. Joriy (qisqa) investitsiyalar erkin sotiladigan va bir yildan ko'p bo'lmagan muddatda egalik qilishga qaratilgan qimmatli qog'ozlar, ular, odatda, bozor (likvidli) qimmatli qog'ozlari, deb ataladi.

Moliyaviy investitsiyalarning tasniflanishini quyidagi rasmda ko'rishimiz mumkin:

³⁰ Нешиной А.С. Инвестиции. Учебник. 4-е изд. – М.: Дашков и К⁰, 2006. С. 14.

2.2-rasm. Moliyaviy investitsiyalarning tasnifiy belgilari³¹

Bozor iqtisodiyoti sharoitida jalb etilgan mablag'lar hisobiga investitsiya faoliyatini moliyalashtirish, asosan, qimmatli qog'ozlar, xorijiy investitsiyalar va bank kreditlari hisobiga amalga oshirilmoqda. Aytish joizki, bank kreditlari qarz mablag'lari tarkibiga kiritilsa ham, bu manbani jalb qilingan mablag'lar tarkibiga kiritish mumkin, chunki bank krediti investitsiya faoliyatini moliyalashtirish uchun chetdan, kredit tashkilotlaridan jalb qilinadi.

Investitsiya qilishda turlicha vositalar qo'llanilishi mumkin: pul, valuta, kredit, qimmatli qog'ozlar, mulk (moddiy va nomoddiy), turli tovar-xomashyolar va hokazo. Bular ichida qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish investorning talablarini qondirishning eng samarali va keng tarqalgan usullaridan biri hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlar bozori, bir tomondan, iqtisodiyotning xo'jalik subyektlari uchun moliyaviy ta'minlanish manbayi bo'lsa, ikkinchi tomondan, aholi va xo'jalik subyektlarining bo'sh turgan mablag'larini iqtisodiyotga faol jalb etuvchi, pul mablag'larini qayta taqsimlovchi mexanizmdir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotning yangidan vujudga kelayotgan va faoliyat yuritayotgan tarmoqlarini rivojlantirish uchun turli shakl va hajmdagi investitsiyalar kerak bo'ladi. Bozor iqtisodiyotida qimmatli qog'ozlar bozori iqtisodiy munosabatlar ishtirokchilari o'rtasida pul vositalarini samarali qayta taqsimlovchi mexanizm vazifasini bajarmoqda.

Jalb etilgan mablag'lar hisobiga investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning muhim manbalaridan biri to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish hisoblanadi. Bo'sh turgan mablag'larni aksiyadorlik jamiyatlari yoki davlat budjetiga

³¹ Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Организация и финансирования инвестиций. — М.: Финансы и статистика, 2001. 18-6.

yo‘naltirish qo‘shimcha mablag‘ga bo‘lgan ehtiyojni qondirishga olib keladi. Mana shunday vaziyatlarda pul mablag‘larini qayta taqsimlaydigan samarali iqtisodiy mexanizm zarur bo‘ladi. Bu mexanizm moliyaviy investitsiyalar harakatini ta‘minlab, iqtisodiy o‘sishga sharoit yaratadi.

Nazorat savollari

1. Investitsiya jarayonining iqtisodiy mazmun-mohiyatini yoritib bering.
2. Investitsiya jarayonining amalga oshirish bosqichlarini yoritib bering.
3. Investitsiyalash maqsadlari va yo‘nalishlarini ochib bering.
4. Multiplikatsion koeffitsiyent nima, u qanday ko‘rsatkichlarni baholaydi?
5. Akselerator tushunchasiga ta‘rif bering.
6. Real investitsiyalarni amalga oshirish xususiyatlarini yoritib bering.
7. Moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirish xususiyatlarini ochib bering.

Test savollari

1. Investitsiya jarayoni bu...?

A. Investitsiyalashda hodisa, holatlarning birin-ketin almashinuvi, foyda olish yoki boshqa ijobiy natijaga erishish uchun yuz beradigan ketma-ket harakatlarning majmuyi.

B. Investitsiyalashda hodisa, holatlarning birin-ketin almashinuvi.

D. Holatlarning birin-ketin almashinuvi, foyda olish yoki boshqa ijobiy natijaga erishish uchun yuz beradigan ketma-ket harakatlar.

E. Holatlarning birin-ketin almashinuvi, foyda olish.

2. Investitsiya jarayoni tushunchasi bu...?

A. Resurslarni jamg‘arish jarayonini ham birga olib qarash uning mohiyatini yanada oydinlashtiradi.

B. Kreditlarni jamg‘arish jarayonini ham birga olib qarash uning mohiyatini yanada oydinlashtiradi.

D. Moliyalarni jamg‘arish jarayonini ham birga olib qarash uning mohiyatini yanada oydinlashtiradi.

E. Aktivlarni jamg‘arish jarayonini ham birga olib qarash uning mohiyatini yanada oydinlashtiradi.

3. Resurslarni jamg‘arish, ammo qimmatli qog‘ozlarni sotib oluvchilar uchun investitsiya qilish bu...?

A. Bu holat investitsiya jarayoniga investorlarning resurslarni jamg‘arish va ularni qo‘yish bilan bog‘liq harakatlari.

B. Bu holat investitsiya faoliyatiga investorlarning resurslarni jamg‘arish va ularni qo‘yish bilan bog‘liq harakatlari.

D. Bu holat investitsiya subyektlariga investorlarning resurslarni jamg‘arish va ularni qo‘yish bilan bog‘liq harakatlari.

E. Bu holat investitsiya obyektiga investorlarning resurslarni jamg‘arish va ularni qo‘yish bilan bog‘liq harakatlari.

4. Multiplikatsion samara bu...?

A. Ilgariga qaraganda ko'proq daromadning investitsiyaga aylanishi ishlab chiqarishning uzluksiz kengayib borishini ta'minlaydi.

B. Ilgariga qaraganda ko'proq soliqning investitsiyaga aylanishi ishlab chiqarishning uzluksiz kengayib borishini ta'minlaydi.

D. Ilgariga qaraganda ko'proq xarajatning investitsiyaga aylanishi ishlab chiqarishning uzluksiz kengayib borishini ta'minlaydi.

E. Ilgariga qaraganda ko'proq kapitalning investitsiyaga aylanishi ishlab chiqarishning uzluksiz kengayib borishini ta'minlaydi.

5. Akselerator tushunchasi bu...?

A. Investitsiyalar o'sishining milliy daromadga nisbatini ifodalovchi koeffitsiyent bo'lib, u joriy yildagi investitsiya o'sishining o'tgan yilgi milliy daromad o'sishiga nisbati tarzida aniqlanadi.

B. Investitsiyalar o'sishining milliy daromadga nisbatini ifodalovchi koeffitsiyent aniqlanadi.

D. Koeffitsiyent bo'lib, u joriy yildagi investitsiya o'sishining o'tgan yilgi milliy daromad o'sishiga nisbati tarzida aniqlanadi.

E. Milliy daromadga nisbatini ifodalovchi koeffitsiyent bo'lib, u joriy yildagi investitsiya o'sishining o'tgan yilgi milliy daromad o'sishiga nisbati tarzida aniqlanadi.

6. Investitsiyalashning bosh bosqichlarini yoriting.

A. Resurslarni kapital qo'yimalarga aylantirish; qo'yilgan mablag'larning kapital qiymati o'sishiga aylanishi; kapital qiymatining daromad (foyda) shaklida o'sishi, ya'ni investitsiyalashning oxirgi (so'nggi) maqsadi amalga oshiriladi.

B. Qo'yilgan mablag'larning kapital qiymati o'sishiga aylanishi; kapital qiymatining daromad (foyda) shaklida o'sishi, ya'ni investitsiyalashning oxirgi (so'nggi) maqsadi amalga oshiriladi.

D. Investitsiyalashning oxirgi (so'nggi) maqsadi amalga oshiriladi.

E. Resurslarni kapital qo'yimalarga aylantirishni amalga oshiriladi.

7. Investitsiya jarayoni bilan investitsiya faoliyatining farqi bu...?

A. Investitsiya jarayoni umumiy xatti-harakatlarni ifoda etadi va mujassamlashtiradi, investitsiya faoliyati aniq maqsadga asoslanadi, maqsadlarning turlariga qarab turlicha yo'nalish, xususiyat, natija va samaraga ega bo'ladi.

B. Mujassamlashtiradi, investitsiya faoliyati aniq maqsadga asoslangan bo'lib, maqsadlarning turlariga qarab turlicha yo'nalish, xususiyat, natija va samaraga ega bo'ladi.

D. Investitsiya faoliyati aniq maqsadga asoslanadi, maqsadlarning turlariga qarab turlicha yo'nalish, xususiyat, natija va samaraga ega bo'ladi.

E. Maqsadlarning turlariga qarab turlicha yo'nalish, xususiyat, natija va samaraga ega bo'ladi.

8. Investitsiyalash maqsadlari bu...?

A. Ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarga yo'naltirilgan, texnik-iqtisodiy, biznes-boshqaruv, marketing va ishlab chiqarish rejalari kabi jihatlariga asoslangan, turli moliyaviy manbalar mablag'lari ishtiroki nazarda tutilgan kompleks hujjatlar.

B. Ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarga yo'naltirilgan, texnik-iqtisodiy, biznes-boshqaruv, marketing va ishlab chiqarish.

D. Marketing va ishlab chiqarish rejalari kabi jihatlariga asoslangan, turli moliyaviy manbalar mablag'lari ishtiroki nazarda tutilgan kompleks hujjatlar.

E. Texnik-iqtisodiy, biznes-boshqaruv, marketing va ishlab chiqarish rejalari kabi jihatlariga asoslangan, turli moliyaviy manbalar mablag'lari.

9. G'arb adabiyotida investitsiyalashning eng keng tarqalgan maqsadlari...?

A. Joriy daromadni ko'paytirish; kelgusida yirik xarajatlar uchun mablag' jamg'arish; pensiya fondlarida mablag' to'plash; daromadlarni soliqqa tortishdan himoyalash.

B. Joriy daromadni ko'paytirish; kelgusida yirik xarajatlar uchun mablag' jamg'arish.

D. Kelgusida yirik xarajatlar uchun mablag' jamg'arish; pensiya fondlarida mablag' to'plash.

E. Yirik xarajatlar uchun mablag' jamg'arish; pensiya fondlarida mablag' to'plash.

10. Real investitsiyalar bu...?

A. Milliy iqtisodiyot uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular ichki jamg'armalar darajasidan ko'proq miqdorda kapital jamg'arish, to'lov balansini qo'llab-quvvatlash va import qilish imkoniyatini kengaytirish orqali iqtisodiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir.

B. Milliy iqtisodiyot uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular ichki jamg'armalar darajasidan ko'proq miqdorda kapital jamg'arish.

D. To'lov balansini qo'llab-quvvatlash va import qilish imkoniyatini kengaytirish orqali iqtisodiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir.

E. Ichki jamg'armalar darajasidan ko'proq miqdorda kapital jamg'arish, to'lov balansini qo'llab-quvvatlash.

11. To'g'ridan to'g'ri investitsiyalar tarkibiga nimalar kiritilgan?

A. Ishlab chiqarish (asosiy va aylanma) fondlari, ularni kengaytirish, qayta qurish va qayta qurollantirish, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma xarajatlari, pul qiymatiga ega nomoddiy aktivlar kiradi.

B. Qayta qurollantirish, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma xarajatlari, pul qiymatiga ega nomoddiy aktivlar.

D. Ijtimoiy infratuzilma xarajatlari, pul qiymatiga ega nomoddiy aktivlar kiradi.

E. Ishlab chiqarish (asosiy va aylanma) fondlari, ularni kengaytirish, qayta qurish va qayta qurollantirish.

3-bob. INVESTITSIYA FAOLIYATI VA INVESTITSIYA SIYOSATI

Tayanch iboralar: *investitsiya faoliyati, ijtimoiy samara, investitsiya subyekti, investitsiya obyekti, investor, emitent, investitsiya resursi, reinvestitsiyalar, resurs, Soliq tizimi, Amortizatsiya siyosati, rag'batlantiruvchi, ko'p ukladli, pul-kredit, valuta, amortizatsiya, narx siyosati, fan-texnika siyosati, qo'shma korxona, investitsiya bosqichlari.*

3.1. Investitsiya faoliyati tushunchasi. O'zbekistonda investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirishda davlatning roli

Investitsiyalarning asosini investitsion munosabatlar va ularga doir huquqlarni o'z ichiga oluvchi investitsiya faoliyati tashkil qiladi. Demak, *investitsiya faoliyati* investitsiya faoliyati subyektlarining investitsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq harakatlarini o'z ichiga oluvchi iqtisodiy va huquqiy munosabatlar majmuasi tushuniladi.

Investitsiya faoliyatini yo'lga qo'yishda har bir mulk egasi, birinchi navbatda, o'z manfaatini ko'zlab, yagona bir maqsadga, ya'ni foyda olish yoki ijtimoiy samara olishga intiladi.

Investitsiya faoliyati investitsiya faoliyati subyektlarining investitsiyalarni amalga oshirish bilan bog'liq harakatlarini o'z ichiga oluvchi iqtisodiy va huquqiy munosabatlar majmuasi bo'lganligi uchun investitsiya subyekti, investitsiya obyekti, investor, emitent, investitsiya resurslari kabi tushunchalar mavjud.

Investitsiya obyekti deyilganda, mablag'lar, ya'ni boyliklarni safarbar etayotgan aniq obyektlar tushuniladi. Ular yangi korxonalar yoki amaldagi korxonalar, qimmatli qog'ozlar, bank depozitlari bo'lishi mumkin.

Investitsiya subyektlari deyilganda, investitsiyani amalga oshiruvchi yuridik va jismoniy shaxslar tushuniladi. Ular xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar, mahalliy davlat hokimiyati organlari, davlat boshqaruv organlari, turli mulkchilik shaklidagi korxona va tashkilotlar, mulk egasi bo'lgan fuqarolar bo'lishi mumkin.

Investorlar o'z kapitalini investitsiya faoliyati obyektlariga investitsiyalashni amalga oshiruvchi investitsiya faoliyati subyektidir.

Emitent – qimmatli qog'ozlarni muomalaga bosib chiqaruvchi yuridik va to'lovga qobiyatli jismoniy shaxs.

Reinvestitsiyalar – investorlar tomonidan korxonalar faoliyatidan olingan foydani ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida uni shu korxonaga qayta kiritishdir.

Investitsiya resurslari investitsion faoliyatni amalga oshirishda ishtirok etadigan har xil ko'rinishdagi mablag'lardir. Bular jumlasiga quyidagilar kiradi:

Faoliyat qanday bo'lishidan qat'i nazar ma'lum shart-sharoitlar asosida shakllantiriladi va amalda bo'ladi. Shuning uchun mazkur shart-sharoitlar bozor (tamoyillari) mexanizmi asosida davlat tomonidan ma'lum qonunchiliklar tashkil etilib, takomillashtirib va muvofiqlashtirib boriladi.

Respublikada investitsiya faoliyatini yuritish uchun qulay shart-sharoitlar yaratilishi bilan birga uni davlat tomonidan muvofiqlashtirish uchun ham

hukumatimiz tomonidan bir qancha qonun va qoidalar qabul qilingan. Ushbu qonunlar investitsion faoliyatning tartibga solinishi va muvofiqlashtirilishi bo'yicha huquqiy tizimning shakllanishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari davlatning investitsion faoliyatga qanday vositalar va richaglar orqali ta'sir ko'rsatishi ham muhim masaladir. Har qanday jamiyatdagi investitsion faoliyat o'z-o'zidan rivojlana olmaydi, unga, albatta, muayyan ta'sir ko'rsatuvchi subyektlarning aralashuvi talab qilinadi. Bunday aralashuvning samarali natijasini faqat davlat "qo'li" bilangina ta'minlash mumkin bo'ladi. Biroq bunday vaziyatda davlat investitsion faoliyatning rivojlanishini bo'g'ib qo'ymasligi kerakki, aks holda uning amal qilishi subyektivlik ta'sir kuchiga bo'yso'ndirilib qoladi.

Odatda, investitsion faoliyatni muvofiqlashtirish uning muhim yo'nalishlarida qulay sharoitlar yaratishga qaratilgan, avvalambor, ijtimoiy rivojlantirish, ishlab chiqarishni texnik jihatdan takomillashtirish, yangilik va ixtirolarni tatbiq etish asosida ijtimoiy talablarni qondirishga qaratiladi.

3.1-jadval

O'zbekiston Respublikasida xorij investitsiyalarini tartibga solish va jalb etish bilan shug'ullanadigan rasmiy muassasalar³³

1.	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi	Quyidagi joriy jarayonlarni muvofiqlashtiradi: – investitsiya faoliyatini, birinchi navbatda, xorij investitsiyalari bilan amalga oshiriladigan loyihalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash bo'yicha zarur hukumat qarorlarini ishlab chiqish; – davlat boshqaruvi idoralari, vazirliklar va idoralar ishini tashkil etish
2.	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligi, Iqtisodiyot va sanoat vazirligi, Moliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi	Investitsiya siyosati va dasturlarini ishlab chiqish
3.	Davlat raqobat qo'mitasi huzuridagi Davlat aktivlarini boshqarish markazi	Davlatga tegishli mulkni xususiylashtirish va tasarruf etish jarayonlarida xorij investitsiyalarini tartibga solish
4.	Moliya Vazirligi	Qarz siyosati va hukumat kafolatlarini berish
5.	Adliya Vazirligi	Xorij investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarni ro'yxatga olish
6.	Tashqi ishlar vazirligi	Xorijiy investorlar va O'zbekistonda ishlayotgan ajnabiy fuqarolarga vizalar berish
7.	Ichki ishlar vazirligi	Xorijiy investorlar va O'zbekistonda ishlayotgan ajnabiy fuqarolarni turar joyi bo'yicha ro'yxatga olish
8.	Davlat soliq qo'mitasi	Xorij investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarni soliqqa tortish va ularning bojxona bilan bog'liq faoliyatini tartibga solish

³³ O'zbekiston Respublikasi Davlat investitsiya qo'mitasi va statistika qo'mitasi saytiga asosan muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

9.	Markaziy bank	Konvertatsiya tartib-qoidalari, shuningdek, uning o'tkazilishi, valuta mablag'laridan foydalanishni tartibga solish, qarz siyosati
10.	Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki	Tashqi iqtisodiy faoliyatga bank xizmati ko'rsatish va loyihani moliyalashni amalga oshirish
11.	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligi, O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi	– mamlakat va xorij investorlarining investitsiya takliflari to'g'risida ma'lumotlar bankini shakllantirish; – investitsiya muhitini o'rganish; – xorijiy investorlarga axborot va boshqa xizmatlar ko'rsatish; – investitsiya loyihalarini amalga oshirishda mamlakat va xorij investorlariga yordam ko'rsatish; – xorij kapitali ishtirokida amalga oshiriladigan investitsiya loyihalarining bajarilishini kuzatish (monitoring); – xorijiy investorlarga davlat ro'yxatidan o'tilganidan keyin yuridik shaxs sifatida faoliyat ko'rsatishda yordam berish (tovar ishlab chiqaruvchilar palatasi bilan hamkorlikda)
12.	"O'zbekinvest" eksport-import milliy sug'urta kompaniyasi	Xorij investitsiyalarini investitsiya tavakkalchiligidan sug'urtalash
13.	O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi huzuridagi Loyihalar va import kontraktlarini kompleks ekspertiza qilish markazi DUK	Dastlabki texnik-iqtisodiy asoslamani va investitsiya loyihalarini texnik-iqtisodiy asoslamalarini tayyorlash
14.	Davlat raqobat qo'mitasi huzuridagi Davlat aktivlarini boshqarish markazi	Qimmatli qog'ozlar bozorini shakllantirish, rivojlantirish, nazorat qilish va tartibga solish sohalarida davlat siyosatini amalga oshirish. Mamlakat va xorijiy emitentlarning qimmatli qog'ozlarini sotib olish orqali majmua investitsiyalarini amalga oshirish

Mamlakat ijtimoiy siyosatini yuritish. Hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir davlat investitsion faoliyatni quyidagi maqsadlarda muvofiqlashtirib turadi:

- bozor infratuzilmasini rivojlantirishda davlat boshqaruvining samarali tizimini joriy etish orqali mamlakat real sektori tarmoqlari barcha sohalarini, ijtimoiy sohalarini jadal sur'atlarda investitsion faol tarzda rivojlantirish (Singapur, Xitoy, Hindiston, Yaponiya);

- harbiy sektorning ilmiy-innovatsion ahamiyatli ulushini hisobga olgan holda ilmiy ishlab chiqarishning barcha jarayonlarini o'z ichiga olgan keng miqyosli yirik loyihalarni amalga oshirish, fanlarda liderlikka ega bo'lish (AQSh, Angliya, Fransiya);

- iqtisodiyotni barcha tarkibiy sohalarida samara jihatidan mahalliyashtirish, maqbul innovatsion muhit tashkil qilish hisobiga iqtisodiyotning tubdan yangilanishi (Germaniya, Shvetsiya, Shveysariya);

- fan va zamonaviy texnologiya nuqtayi nazaridan turli xil sektorlarni koordinatsiya qilish, jahon ilmiy-texnik jarayoni yutuqlariga chiqishga erishishni

ta'minlash, innovatsion infratuzilmani rivojlantirish yo'li bilan yangilanishni rag'balantirish (Yaponiya, Janubiy Koreya).

Davlat tomonidan investitsion faoliyatini boshqarish bir qator chora-tadbirlarni qo'llash, ularni hayotga tatbiq etish asosida maqsadli dasturlar orqali amalga oshiriladi. Bu chora-tadbirlar quyidagilardan iborat:

1. Soliq tizimini qulaylashtirish, ya'ni soliq subyektlari, obyektlari va stavkalarini tabaqalashtirish va soliq imtiyozlarini berish.

2. Amortizatsiya siyosatini amalga oshirish, shu jumladan, tezlashtirilgan amortizatsiya siyosatini qo'llash hamda amortizatsiya imtiyozlarini berish.

3. Ayrim hududlar, tarmoqlarni rivojlantirish maqsadida dotatsiyalar, subsidiyalar, subvensiyalar orqali yordam ko'rsatish.

4. Kredit siyosati, davlatning me'yor va standartlari antimonopol tadbirlarini ishlab chiqish, davlat mulkini xususiyashtirish va narx-navo siyosatini o'tkazish.

5. Yer hamda boshqa tabiiy boyliklardan foydalanish shart-sharoitlarini aniqlash.

6. Investitsiya loyihalarini ekspertizadan o'tkazishni davlat dasturlariga kiritish.

7. Investitsiya loyihalarining monitoringini o'tkazish va mexanizmini ishlab chiqish.

8. Zarur hollarda yoki qonunga muvofiq investitsiya faoliyatini to'xtatib turish, cheklash yoki tugatish.

Shuni ta'kidlash joizki, investitsiya faoliyatining amalga oshirilishi zarur barcha shart-sharoitlar, qulayliklarning yaratilishiga bog'liqdir. Bu investitsion iqlim iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy omillarga bog'liq bo'lgan muhit sifatida qaraladi. Shuning uchun iqtisodiy siyosatni olib borish, davlat boshqaruv organlarining investitsion jarayonlarini tartibga solish, iqtisodiyotda davlatning aralashuvi, xalqaro bitimlarda ishtirok etishi va xorij investitsiyalarini jalb qilishi investitsion muhitga katta ta'sir ko'rsatadi.

To'g'ridan to'g'ri xorij sarmoyalari oqimini kengaytirish maqsadida xorijlik investorlarni ishlab chiqarish quvvatlarini o'zlashtirgunlariga qadar barcha ko'rinishdagi bojxona to'lovlari, soliqlar, yig'implardan ozod qilish maqsadga muvofiq bo'ladi. Har bir to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni kiritishda imtiyozli soliqqa tortish tartibini alohida qo'llagan holda ular ishlab chiqarish quvvatlarini to'liq o'zlashtirgandan keyin amalga oshirish ma'qul bo'lar edi.

Investitsiyalarni qabul qiluvchi mamlakatda ko'p ukladli iqtisodiyotni barpo etishda investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning asosiy vazifasi ularning maqbul nisbatlarini muvofiqlashtirish, hammasiga teng huquqiy sharoitlar va hayotda amalga oshirish uchun kafolatlar yaratib berishdan iboratdir.

3.2. Investitsiya faoliyatiga ta'sir etish omillari va usullari

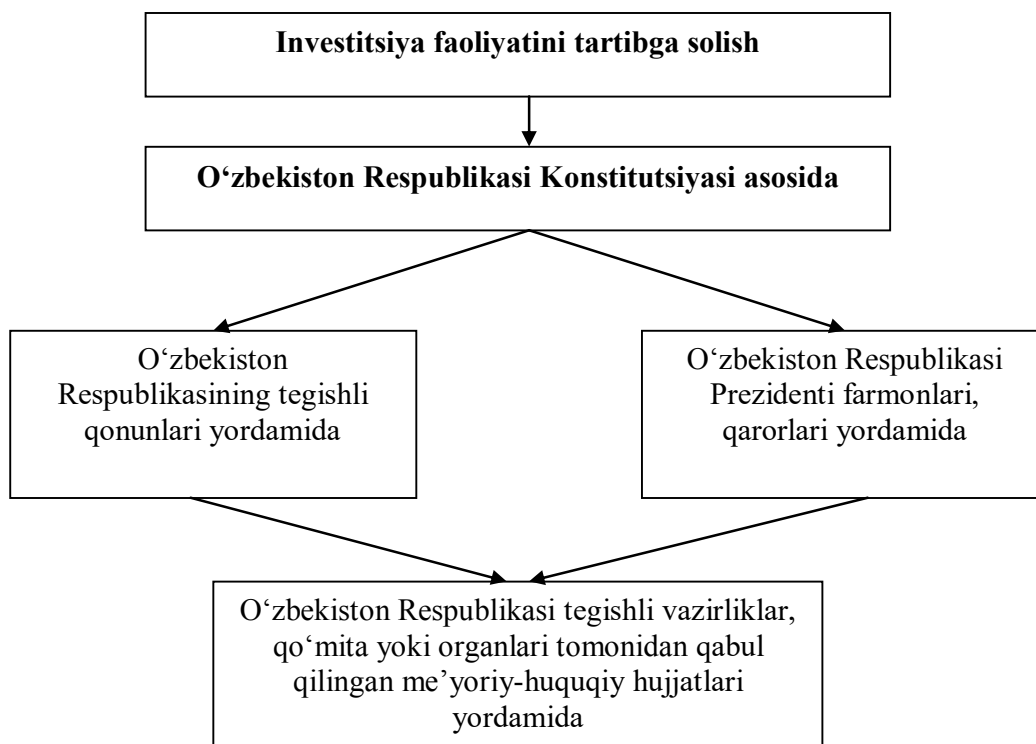
Mavjud iqtisodiy tizimlar o'zining rivojlanish bosqichlarida ma'lum faoliyat va uning turlari doimiy ravishda shakllanishi va rivojlanishi xususiyatlariga ega. Bu, o'z navbatida, ma'lum harakatlar majmuasini o'z ichiga oluvchi "faoliyat" xususiyatini beradi. Har bir faoliyat ma'lum bir subyektlar faoliyatini o'z ichiga oluvchi iqtisodiy

munosabatlarni o'z ichiga oladi va asta-sekin iqtisodiy tizim shakliga ega bo'ladi hamda bu ma'lum omillar ostida rivojlanib, takomillashib boradi. Bunday tizimlar faoliyatini davlat o'z siyosati doirasida rivojlantirib va takomillashtirib borish xususiyati orqali faoliyat rivojiga ta'sir etib boradi.

Mamlakat iqtisodiyotini har tomonlama barqaror o'sishini ta'minlovchi, muvofiqlashtiruvchi shunday tizimlardan biri investitsion tizim hisoblanadi. Investitsion tizim ma'lum shart-sharoitlar asosida shakllangan yalpi investitsion institutlar yig'indisidir yoki investitsion faoliyatni amalga oshiruvchi ishtirokchilarning barcha faoliyati ko'amlari yig'indisidir.

O'zbekistonda olib borilayotgan investitsiya siyosati natijasining qanday samara berishi mamlakatdagi investitsion faoliyatning rivojlanish holati bilan belgilanadi. Shu sababli, odatda, har qanday investitsiya siyosatining maqsadi mavjud investitsiya faoliyatining rivojlanish istiqboliga qaratiladi. Bu maqsad o'zida davlatning investitsiya faoliyatini muntazam ravishda tartibga solish vazifasini ham mujassam etadi.

Mamlakatda investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirish va tartibga solishning zarur asosi davlat qonunchiligi, huquqiy asosni shakllantirish hisoblanadi va uni quyidagi rasm orqali ifodalash mumkin:

3.1-rasm. O'zbekiston Respublikasida investitsiya faoliyatini tartibga solishning huquqiy asoslari³⁴

Davlat investitsiya faoliyatini tartibga solish bilan birga bevosita o'zi ham unda ishtirok etadi. Bunda u:

- davlat investitsiya dasturlarini qabul qilish va ularni respublika budjetidan

³⁴ O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi saytiga asosan muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

moliyalashtirish;

- yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun to‘lovlilik, muddatlilik va qaytarib berish asosida respublika budjetining markazlashgan investitsiya resurslarini taqdim etish;

- investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun jalb etilgan kreditlar uchun davlat kafolatini taqdim etish;

- investitsiya loyihalarining davlat kompleks ekspertizasini olib borish;

- mahalliy va xorijiy investorlar uchun konsessiyalar taqdim etish kabilar bilan investitsiya faoliyatida qatnashadi.

Odatda, investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirish uning muhim yo‘nalishlarida qulay sharoitlar yaratishga qaratilgan, avvalambor, ijtimoiy rivojlantirish, ishlab chiqarishni texnik jihatdan takomillashtirish, yangilik va ixtirolarni tatbiq etish asosida ijtimoiy talablarni qondirishga qaratiladi.

Investitsiya faoliyatini tartibga solish huquqiy nuqtayi nazaridan turli mulkdorlar o‘rtasida moddiy va nomoddiy aktivlarni takror ishlab chiqarish xususidagi o‘ziga xos, murakkab, ijtimoiy zarur iqtisodiy (investitsiya) munosabatlarni shakllantirish me‘yorlarini nazarda tutadi. Investitsiya jarayonining barcha subyektlari – xorijiy investitsiyalardan boshlab davlat, yuridik va jismoniy, shu jumladan, xorijiy shaxslar (rezidentlar va norezidentlar)gacha bu munosabatlarning ishtirokchilariga aylanadilar. Huquqiy nuqtayi nazardan xorij investitsiyalari boshqa davlat hududida kapitalga egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish bilan bog‘liq. Iqtisodiy nuqtayi nazardan esa ularning hududiy, zamon va makondagi harakat shakllari foyda olish maqsadida ko‘pdan ko‘p qo‘shimcha risklar bilan to‘qnashish ehtimoliga ega bo‘ladi.

Investitsiya munosabatlarining mohiyati bu faoliyat ishtirokchilari doirasida va darajasida o‘z ifodasini topadi. Investitsiya faoliyati rivojlanishining obyektiv sharoitlarini aks yettiradigan alohida investitsiya munosabatlarining mavjudligi tartibga solishning mustaqil predmeti bo‘lishini taqozo qiladi. Huquqiy nuqtayi nazardan investitsiya faoliyatini tartibga solish umumiy huquqiy va xususiy huquqiy tartibga solish me‘yorlarini qamrab oladi. Bu me‘yorlarning birligi ijtimoiy va alohida investitsiya munosabatlarining xarakteri va mohiyatini ifoda etadi hamda ularni tartibga solish usuliga aylanadi. Tartibga solish usullari huquq me‘yorlarining ham alohida, ham ijtimoiy zarur investitsiya munosabatlari xarakteriga o‘ziga xos tarzda ta‘sir ko‘rsatish yo‘llaridan iborat.

Investitsiya faoliyati predmetining ko‘p ukladli iqtisodiyotni barpo etish davridagi ahamiyati bu faoliyatni huquqiy jihatdan tartibga solish to‘g‘risidagi qonunlar qabul qilinishini talab qiladi.

Investitsiya munosabatlarining davlat tomonidan tartibga solinishi huquqiy sharoitlar yaratish, ushbu faoliyatni yuritish uchun kafolatlar berish, ushbu faoliyat subyektlarini sug‘urtalash va boshqa vositalar orqali ijtimoiy yoki davlat manfaatlarini amalga oshirish yo‘lida tashkil etiladi.

Respublikada ko‘p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish sharoitlarida investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishda *asosiy vazifalar quyidagilardan* iborat: ijtimoiy va xususiy manfaatlar hamda ayrim mamlakatlar, korporatsiyalar, xalqaro

moliya institutlari, yakka investorlar manfaatlarini to'g'ri aniqlash; ularning o'zaro maqbul nisbatlarini kelishib olish; ularni hayotda ro'yobga chiqarishning teng huquqiy sharoitlari va kafolatlarini belgilash.

Ma'lumki, investitsiya faoliyati kapital, tadbirkorlik, moliya, innovatsiya, ijtimoiy, iste'mol va boshqa investitsiyalarning hamma turlari bilan bog'liq bo'lib, odatda, soliqlarning fiskal (xazinani to'ldirish) va tartibga solish funksiyalaridan foydalanish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- investorlarning erkin faoliyat yuritishlari uchun huquqiy asoslarni yaratish, mustahkamlash, takomillashtirib borish;
- pul-kredit siyosati orqali;
- valuta siyosati orqali;
- amortizatsiya siyosati orqali;
- narx siyosati orqali;
- dotatsiyalar, subsidiyalar tizimi orqali;
- budjet-soliq siyosati, jumladan, fiksali siyosat, turli soliqlardan imtiyozlar berish, soliq kreditlari orqali;
- davlat kafolatlari tizimi orqali;
- xorijiy va mahalliy investorlarning huquqlarini himoya qilish orqali;
- ayrim tarmoq, soha, hududlar va ulardagi obyektlarni davlat o'z nazoratida saqlab qolish, investitsiyalash orqali va shu kabilar.

Har bir davlat investitsiya faoliyatini quyidagi maqsadlarda muvofiqlashtirib turadi:

- bozor iqtisodiyoti sharoitiga kirib borish jarayonida davlatning iqtisodiy siyosati amalga oshirilishi;
- davlatning fan-texnika siyosatini o'tkazishi va buning asosida xo'jalik tabaqalarini mustahkamlash hamda jahon bozoriga chiqish;
- mamlakat ijtimoiy siyosatini yuritish.

Davlat (LBMA – Loyihani boshqarish milliy agentligi) tomonidan investitsion faoliyatni boshqarish bir qator chora-tadbirlarni qo'llash, ularni hayotga tatbiq etish asosida amalga oshiriladi. Bu chora-tadbirlar quyidagi *usullar orqali* amalga oshiriladi:

- soliq tizimini qulaylashtirish, ya'ni soliq subyektlari, obyektlari va stavkalarini tabaqalashtirish va soliq imtiyozlarini berish;
- amortizatsiya siyosatini amalga oshirish, shu jumladan, tezlashtirilgan amortizatsiya siyosatini qo'llash hamda amortizatsiya imtiyozlarini berish;
- ayrim hududlar, tarmoqlarni rivojlantirish maqsadida dotatsiyalar, subsidiyalar, subvensiyalar orqali yordam ko'rsatish;
- kredit siyosati, davlatning me'yori va standartlari antimonopol tadbirlarini ishlab chiqish, davlat mulkini xususlashtirish va narx-navo siyosatini o'tkazish;
- yer hamda boshqa tabiiy boyliklardan foydalanish shart-sharoitlarini aniqlash;
- investitsiya loyihalarini ekspertizadan o'tkazish va davlat dasturlariga

kiritish;

– investitsiya loyihalarining monitoringini o‘tkazish va mexanizmini ishlab chiqish;

– zarur hollarda yoki qonunga muvofiq investitsiya faoliyatini to‘xtatib turish, cheklash yoki tugatish.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5624-sonli farmoniga asosan “O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligi qoshidagi Elektron hukumat va raqamli iqtisodiyot loyihalarini boshqarish markazi” DUK:

dasturlar doirasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi loyihalar, loyihaviy va texnik hujjatlarni kompleks ekspertizadan o‘tkazadi, natijasi bo‘yicha ularni amalga oshirishning maqsadga muvofiqligi to‘g‘risida xulosa beradi;

amalga oshirilayotgan loyihalarni monitoring qiladi va ularning samaradorligini baholaydi;

dasturlar maqsadlariga binoan loyihalarni muvofiqlashtirishni yaxshilash va samarali amalga oshirish uchun ularning parametrlariga tuzatish kiritish bo‘yicha takliflar kiritadi.

Umuman, investitsiya faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishi huquqiy sharoitlar yaratish, ushbu faoliyatni yuritish uchun kafolatlar berish, ushbu faoliyat subyektlarini sug‘urtalash va boshqa vositalar orqali ijtimoiy yoki davlat manfaatlarini amalga oshirish yo‘lida tashkil etiladi, shuningdek, investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish, birinchi navbatda, davlatning iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy siyosatini amalga oshirish maqsadlarini ko‘zlaydi.

3.3. O‘zbekistonda investitsiya faoliyatining me‘yoriy-huquqiy bazasi

Mamlakatimizda investitsion munosabatlarni amalga oshirish va uning huquqiy tizmini tashkil etuvchi muayyan huquqiy asoslar yaratilgan. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi,³⁵ “Chet el investitsiyalari to‘g‘risida”gi³⁶ yangi tahrir, “Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to‘g‘risida”gi, “Konsessiyalar to‘g‘risida”gi, “Qimmatli qog‘ozlar bozori to‘g‘risida”gi, “Erkin iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi, “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi, “Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida”gi va boshqa qonunlar qabul qilindi.

Bu qonunlarda investitsion munosabatlarga taalluqli barcha jarayonlar va tushunchalarga aniqliklar kiritilgan. Investitsiya faoliyatining subyektlari va obyektlari, investitsion faoliyatning davlat tomonidan tartibga solinishi masalalari, xorijiy investorlarning huquq va burchlari, mol-mulk kafolatlari va imtiyozlari kabilar aniq belgilab berilgan.

Biroq bu kabi mamlakatda investitsion faoliyatni rag‘batlantiruvchi me‘yoriy-huquqiy bazaning mavjudligi bozor munosabatlarining rivojlanganligini

³⁵ O‘zbekiston Respublikasining yangi qonunlari. 21-son. – T.: Adolat, 1998. 265-b

³⁶ O‘zbekiston Respublikasining yangi qonunlari. 19-son. – T.: Adolat, 1998. 532-b.

belgilamaydi. Bugungi kunda mamlakatda investitsion muhitni tubdan yaxshilash chora-tadbirlarini amalga oshirmoq zarur³⁷. Davlat mazkur qonunlar doirasida investitsion faoliyatning turli subyektlari o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlarni tartibga solib turadi. Boshqacha qilib aytganda, bu tartibning qanday o'rnatilganligiga qarab u yoki bu mamlakatda xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun qanday huquqiy muhit yaratilganligini aniqlab olish mumkin.

O'zbekistonda investitsion munosabatlarni tartibga solishning yaratilgan qonuniy asoslari mos ravishda O'zbekiston Respublikasining "Tadbirkorlik to'g'risida"gi qonuni va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari bilan to'ldirilib borilmoqda.

"Tadbirkorlik to'g'risida"gi qonun O'zbekistonda tadbirkorlikning faoliyat ko'rsatishi va uni rivojlantirishning huquqiy asoslari hamda tadbirkorlarning iqtisodiy va huquqiy erkinliklarini kafolatlashni aniqlab berdi. Shuningdek, ularning huquq va majburiyatlarini belgilaydi. Bu qonun tadbirkorlarning boshqa korxonalar, tashkilotlar va davlat boshqaruvi organlari bilan o'zaro munosabatlarni tartibga soladi va mulkchilik shakllarini erkin tanlash, xo'jalik yuritish, faoliyatni teng huquqli asosda amalga oshirish, o'zaro hamkorlik va erkin raqobatni ta'minlashni o'z ichiga oladigan shartlarning shakllanishiga yordam beradi.

"Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida"gi³⁸ qonun respublikada tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishning asosiy tamoyillari va tartiblarini belgilab beradi hamda tashqi iqtisodiy aloqalar ishtirokchilarining mulklari (mulkchilikning qanday shaklida bo'lishidan qat'i nazar) manfaatlari va huquqlarini xalqaro huquqning qabul qilingan umumiy me'yorlariga muvofiq ravishda himoya qilishni ta'minlaydi. Bu qonun O'zbekiston Respublikasining jahon iqtisodiy tizimiga uyg'unlashishi uchun huquqiy asosni yaratadi.

O'zbekiston Respublikasining "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi³⁹ va "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi⁴⁰ qonunlari investitsiyalar to'g'risidagi qonunchilikning yadrosini tashkil qiladi.

Ular O'zbekiston Respublikasi hududida xorijiy investitsiyalarni amalga oshirishning huquqiy, tashkiliy-iqtisodiy asoslarini yaratish, xorij sarmoyalari soliq tartiblarini belgilab beradi, xorijiy investorlarning samarali faoliyat ko'rsatishini kafolatlaydi va respublika iqtisodiyotini rivojlantirishga ko'maklashish, uni jahon xo'jalik aloqalariga kiritish maqsadida xorijiy moliyaviy, moddiy, intellektual va boshqa resurslarni jalb etishga va ulardan foydalanishga qaratilgan.

"Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi⁴¹ qonunning asosiy vazifalari O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini rivojlantirish va uning xorijiy investitsiyalar oqimini rag'batlantirish yo'li bilan jahon xo'jalik tizimiga uyg'unlashuviga ko'maklashishdan, shuningdek, xorijiy moliyaviy, moddiy, intellektual va boshqa zaxiralar, zamonaviy texnologiyalar va boshqaruv tajribalarini jalb qilish hamda

³⁷ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisi to'g'risida axborot. // Xalq so'zi. 2005-yil 20-iyul.

³⁸ O'zbekiston Respublikasining yangi qonunlari. 19-son. – T.: Adolat, 1998. 532-b.

³⁹ O'zbekiston Respublikasining yangi qonunlari. 19-son. – T.: Adolat, 1998. 531-b.

⁴⁰ O'zbekiston Respublikasining yangi qonunlari. 19-son. – T.: Adolat, 1997. 427-b.

⁴¹ O'zbekiston Respublikasining yangi qonunlari. 19-son. – T.: Adolat, 1998. 530-b.

ulardan oqilona foydalanishni yo'lga qo'yishdan iborat.

Xorijiy investitsiyalar va xorijiy investorlarning ma'lum kategoriyalarini himoya qilish chora-tadbirlari va ularni kafolatlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlar "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish chora-tadbirlari to'g'risida"⁴²gi qonunning asosi hisoblanadi.

Mazkur qonunning 3-moddasida davlat boshqaruv idoralari va davlat hukumat organlari joylarda xorij investitsiyalarining O'zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq amalga oshirilgan xo'jalik faoliyatlariga aralashish huquqiga ega emas, deb aytilgan.

Qulay investitsion muhitni yaratishda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Investitsiya faoliyatining huquqiy asoslari tarkibida eng muhimlari O'zbekiston Respublikasining "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonuni hamda Prezident qarorlari va farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, tegishli idoralarning muvofiqlashtiruvchi qarorlari hisoblanadi.

Investitsiya faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzganlikda aybdor bo'lgan shaxslar belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar. Investitsiya faoliyati to'g'risidagi qonun hujjatlari buzilgan taqdirda, investitsiya faoliyatining subyekti yetkazilgan zarar, shu jumladan, boy berilgan foydaning qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qoplanishini talab qilish huquqiga egadir. Investitsiyalar bilan bog'liq nizolar (investitsiyaga oid nizolar) sud tomonidan hal etiladi.

3.4. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya faoliyatini tashkil etish va ularning faolligini ta'minlash vazifalari

Investitsion faoliyat davlat va oddiy investor hamda boshqa ishtirokchilar tomonidan ma'lum manfaatlar asosi (shartnomalar, xalqaro konvensiya shartlari va kelishuvlar)da tashkil etiladi va muvofiqlashtirib boriladi. Bu investitsion faoliyat kim tomonidan va qanday tashkil etilmasin, xo'jalik yurituvchi subyektlar manfaatlariga xizmat qilishi va nihoyat, inson manfaatlariga xizmat qilishi lozim.

Investitsiya faoliyatini yo'lga qo'yishda har bir mulk egasi, birinchi navbatda, o'z manfaatini ko'zlab, yagona maqsadga, ya'ni foyda olish va samaraga erishishni rejalashtiradi.

Investitsiya faoliyatini tashkil etishda har bir mulk egasi ishbilarmonlik, tadbirkorlikning mohiyatini chuqur anglagan holda ish yuritishi lozim. Investitsiya faoliyati bilan shug'ullanuvchi mulk egasi tez o'zgaruvchan bozor iqtisodiyoti va uning ko'p qirrali munosabatlarini har tomonlama anglay bilishi lozim. Investitsiya faoliyatini yuritishda iqtisodiy axborotga tayangan soha bir butun iqtisodiyot va mamlakat miqyosida marketing bilimlariga ega bo'lishi alohida ahamiyatga ega. Chunki barqarorlashmagan iqtisodiyotda investor moliya, pul muomalasi, kredit va banklar, soliq siyosati mohiyatini chuqur bilmay turib, investitsiya faoliyatini tashkil etishi tavakkalchilik bilan bog'liq bo'lib, qisqa davr ichida inqirozga uchrashi mumkin. Bozor munosabatlari rivojlangan yetuk jamiyatda investitsiya faoliyati quyidagi *yo'nalishlarda olib* boriladi:

⁴² O'zbekiston Respublikasining yangi qonunlari. 19-son. – T.: Adolat, 1998. 532-b.

➤ fuqarolar, davlatga qarashli bo'lmagan korxonalar, xo'jalik assotsiatsiyalari, jamoa va o'rtoqlik xo'jaliklari hamda jamoa mulkchiligi asosida tashkil etilgan tashkilotlar, nodavlat korxonalari va muassasalari tomonidan;

➤ davlatning ma'muriy va boshqaruv bo'linmalari, tashkilotlari hamda davlat korxonalari va muassasalari tomonidan;

➤ xorijiy davlat fuqarolari, xususiy firmalar, assotsiatsiyalar, kompaniyalar va yuridik shaxslar hamda boshqa xorijiy davlatlar va xalqaro moliya-kredit muassasalari tomonidan;

➤ qo'shma korxona ko'rinishida mahalliy va xorijiy fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatlar bilan hamkorlikda.

Mulkchilikning turli shakllari rivojlanishi, tadbirkorlik va ishbilarmonlikning yo'lga qo'yilishi, jahon iqtisodiy aloqalarining taraqqiy etishi, qo'shma korxonalarning iqtisodiyotni barqarorlashtirishda rolining ortishi investitsiya faoliyatining samarali tizimini izchil tarzda to'la tashkil etish uchun zarur imkoniyatlarni yaratadi.

Mulkchilikning turli shakllari vujudga kelishi, o'z navbatida, tadbirkorlikning rivojlanishi, xorij kapitalining kirib kelishi investitsiya faoliyatini tashkil etish yo'nalishlarini ham aniqlab beradi.

Investitsiya faoliyatini kengaytirish va rivojlantirish jismoniy, yuridik shaxslar va davlatning foyda olish maqsadida tadbirkorlik, ishbilarmonlik va boshqa faoliyatlarini qaytadan tiklashga qaratilgan. Bu boradagi asosiy maqsad investitsiya faoliyatini tashkil etib, iqtisodiyotni inqirozdan olib chiqish, uni barqarorlashtirish, dunyo bozoriga kirib borish, jahon xo'jalik aloqalarini mustahkamlash va aholi turmush darajasini yaxshilashdir.

Bozor munosabatlarini rivojlantirish davlat tomonidan olib boriladigan ichki moliya siyosatiga ham bevosita chambarchas bog'liqdir. Moliyaviy resurslarni taqsimlash va qayta taqsimlash hamda u yoki bu yo'nalishda sarflash va jamg'arish mamlakatda qabul qilingan va amaliyotda faoliyat ko'rsatayotgan taqsimot tizimiga bog'liqdir. Qonunchilikning rivojlanishi, adolatli qonunlar qabul qilinishi va ularning hayotga tatbiq etilishi bozor munosabatlarini rivojlantirish, tadbirkorlik, ishbilarmonlikning keng ko'lamda tarqalishiga qaratilsa, investitsiya manbalari tarkibida davlat mablag'lari kamayishi hisobiga boshqa mulkdorlar mablag'lari o'sib boradi.

Ishlab chiqarish munosabatlarini to'g'ri yo'lga qo'yish va davlatning samarali moliya siyosatini yuritish alohida ahamiyatga egadir. Xorijiy kapitalning kirib kelish darajasi ustun darajada mamlakatning olib borayotgan moliya siyosatiga (fiskal siyosati) bog'liqdir.

3.5. Investitsiya siyosati, uning mazmuni, roli, asosiy yo'nalishlari va amalga oshirish bosqichlari

Davlat investitsiya siyosati iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish, qo'llab-quvvatlash, markazlashgan investitsiyalash jarayonidan nomarkazlashgan investitsiya jarayoniga o'tish, ustuvor investitsion loyihalarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan mexanizm, uslublar yig'indisi hisoblanadi. Davlat investitsiya siyosatini

amalga oshirishda ko‘proq ustuvorlik real sektorni rivojlantirish, ijtimoiy sohani jadal sur‘atlarda rivojlantirish, kichik biznes subyektlari, xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar tuzishga qaratiladi. Davlat investitsiya siyosati mavjud kamchiliklarni bartaraf etish, muammolarni tezkorlik bilan hal qilish va shu asosda investitsiya ishtirokchilarining erkin harakat qila olishlari uchun qulay iqtisodiy, investitsion muhit yaratishga qaratilgan.

Davlat investitsiya *siyosatining ustuvor yo‘nalishlari* deb quyidagilar hisoblanadi:

- investitsiyalar, ularning harakatlanishi, investitsiya faoliyati ishtirokchilari munosabatlari, ularni tartibga solib turish bo‘yicha qulay huquqiy bazani yaratish, amaldagi qonunchilik-huquqiy bazasini takomillashtirish;

- iqtisodiy tub islohotlarni amalga oshirish, maqsadli investitsion siyosatni yurgizish;

- investitsion jarayonni yaxshilash va barcha investitsion jarayon ishtirokchilarining faolligini oshirish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish;

- davlat boshqaruv organlari, hukumat tashkilotlarining nazorat etish funksiyalarini yanada takomillashtirish.

Hozirgi kunda O‘zbekistonda iqtisodiyotning barcha sohalarida o‘zgarishlar, tarkibiy islohotlar olib borilmoqda. Bunday islohotlarning olib borilishi bevosita mamlakatdagi investitsion jarayon, davlatning investitsion siyosati, uning ustuvor yo‘nalishlari va mamlakatdagi korxonalar investitsion faolligiga bog‘liq. Mustaqillikning qisqa davrida investitsion faoliyatni oshirish, uni kuchaytirish borasida qator amaliy chora-tadbirlar o‘tkazildi, investitsion faoliyatni tartibga solib turuvchi qator qonun va qonun osti hujjatlari chiqarildi va hayotga tatbiq qilinmoqda.

O‘tgan yillar mobaynida olib borilgan ijobiy investitsion o‘zgarishlar natijasida mamlakatimizda qator investitsion obyektlar ishga tushirildi. Ayni paytda mamlakatimizda 2018-yil 1-yanvar holatiga respublikada xorijiy kapital ishtirokida faoliyat ko‘rsatayotgan jami 5517 ta korxona mavjud bo‘lib, ulardan 3087 tasi qo‘shma korxona, 2430 tasi esa xorijiy korxona hisoblanadi.

Xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalarning asosiy qismi Toshkent shahar 3624 ta (65,7 foiz), Toshkent viloyati 583 ta (10,6 foiz) va Samarqand viloyati 280 ta (5,1 foiz) hissasiga to‘g‘ri keladi. Eng kam xorijiy kapital ishtirokida tashkil etilgan korxonalar Xorazm viloyati 51 ta (0,9 foiz), Qashqadaryo viloyati 54 ta (1,0 foiz), Surxondaryo viloyati 57 ta (1,0 foiz) va Navoiy viloyati 60 ta (1,1 foiz) hissasiga to‘g‘ri keladi. Bu esa mazkur hududlarda xorijiy hamkorlar bilan ishlashni, investitsiyalar jalb etish borasida amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ishlarni yanada rivojlantirishni talab etadi.

Ayni paytda mamlakatimizda xorijiy mamlakatlar kapitali ishtirokidagi 3905 ta xorijiy korxonaning 812 tasi Xitoy Xalq Respublikasi, 510 tasi Janubiy Koreya Respublikasi, 508 tasi Turkiya Respublikasi, 503 tasi Buyuk Britaniya, 189 tasi AQSh, 129 tasi Eron Islom Respublikasi, 125 tasi Hindiston Respublikasi, 123 tasi Germaniya Federativ Respublikasi, 112 tasi Afg‘oniston Islom Respublikasi va 894 tasi boshqa davlatlar hissasiga to‘g‘ri keladi.

Ayni paytda mamlakatimizda yangi quyidagi Samarqandda “Samarqand pilla urug‘chilik” mas’uliyati cheklangan jamiyati qoshida O‘zbekiston va Xitoy hamkorligida “Samarkand tian zhu silk worm” qo‘shma korxonasi, Xitoyning “Mokan Tyan-Zi” kompaniyasi, “Buxoro brilliant silk” korxonasi, “O‘zbekiston – Xitoy qo‘shma korxonasi, kir yuvish vositalari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan “Bahor plastiks” O‘zbekiston – Xitoy qo‘shma korxonasi, “Gazprom” OAJ va “O‘zbekneftgaz” milliy xolding kompaniyasi kabilarni keltirishimiz mumkin.

O‘zbekistonda davlat investitsiya siyosati rivojlanishi quyidagi 5 bosqichni o‘z ichiga oladi.

1-bosqich: 1991-1994-yillar; 2-bosqich: 1995-2003-yillar; 3-bosqich: 2003-2008-yillar; 4-bosqich: 2008-2016-yillar; 5-bosqich: 2017-yil – hozirgi davr.

1-bosqichda quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirildi:

– turli mulkchilik shakllarini yaratish borasidagi investitsion jarayon – nomarkazlashtirish tadbirlar amalga oshirila boshlandi;

– xususiy moliyalashtirish manbalariga ega bo‘lmagan ijtimoiy ahamiyat kasb etuvchi obyektlarni budjetdan moliyalashtirish saqlab qolindi;

– xususiy mulkchilikni joriy etish tadbirlari olib borildi.

2-bosqichda quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirildi:

– qonunchilik bazasi yaratildi;

– tanlov asosida loyihalarni moliyalashtirishga o‘tildi;

– xorijiy investitsiyalarni jalb etish chora-tadbirlari amalga oshirila boshlandi;

– iqtisodiyotning real sektoriga investitsiyalar kiritilishi kuchaytirildi;

– investitsion loyihalarni amalga oshirishda turli moliyalashtirish manbalari qo‘llanila boshlandi.

3-bosqichda quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirildi:

– valuta munosabatlari va operatsiyalari liberalizatsiyalashtirildi;

– xorijiy investorlarning huquqlarini himoya qilish va ular manfaatlarini himoyalash bo‘yicha muhim hujjatlar qabul qilindi;

– korxonalarning texnik qurollantirilishi kuchaytirildi;

– eksportga mo‘ljallangan va import o‘rnini qoplovchi mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan loyihalarni moliyalashtirishga ustuvorlik berildi.

4-bosqichda quyidagi chora-tadbirlar rejalashtirilgan va amalga oshirilmoqda:

– inqirozga qarshi choralar qo‘llanilmoqda;

– banklarning investitsion faolligi kuchaytirilmoqda;

– erkin iqtisodiy hududlar tashkil etilmoqda;

– valuta bilan bog‘liq ishlar muvofiqlashtirilmoqda;

– investitsiya faoliyatlari takomillashtirilmoqda.

5-bosqichda quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilishi rejalashtirildi:

Harakatlar strategiyasining III. “Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlari” bo‘limi tarkibidagi quyidagi ishlar prognozi ishlab chiqildi:

3.1. Makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va iqtisodiy o‘sish sur‘atlarini saqlab qolish.

3.2. Tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish.

3.3. Qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish:
– tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni muttasil rivojlantirish, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini yanada mustahkamlash, ekologik toza mahsulotni ishlab chiqarishni kengaytirish, agrar sektorining eksport salohiyatini sezilarli darajada oshirish.

3.4. Iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, xususiy mulkning huquqlarini himoya qilish va uning istiqbolli rolini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xusuiy tadbirkorlik rivojlanishini rag'batlantirishga qaratilgan institutsional va tarkibiy islohotlarni davom etish.

3.5. Viloyatlar, tumanlar va shaharlarni kompleks va muvozanatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning salohiyatidan samarali va optimal foydalanish:

– ijtimoiy-iqtisodiy jadal rivojlanishi, xalqning turmush darajasi va daromadlarini oshirish uchun har bir hududning tabiiy, mineral va xomashyo, sanoat, qishloq xo'jaligi, turizm va mehnat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta'minlash.

3.6. Turizm sohasini rivojlantirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi investitsiyalar bo'yicha davlat qo'mitasini tashkil etish to'g'risida" 2017-yil 31-martdagi PF-4996-sonli farmoni yagona davlat investitsiya siyosatini yuritish va xorijiy investitsiyalarni keng jalb etishni ta'minlash uchun muhim omil bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasini amalga oshirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-4947-sonli farmoyishida 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishining III yo'nalishida iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlari belgilab berildi.

Mamlakatimizda jahon bozori talablariga javob beradigan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni ta'minlaydigan, zamonaviy yuqori texnologiyali yangi ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish uchun xorijiy investitsiyalarni, birinchi galda, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb qilishning omili sifatida erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 26-oktabrda qabul qilingan "Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-4853-sonli farmoni mamlakatimiz iqtisodiyotini modernizatsiyalash hamda imtiyozlar mexanizmi sohasida muhim huquqiy hujjatlardan biri bo'ldi.

Farmonning ahamiyatli tomoni shundaki, unga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli farmonlari bilan tashkil etilgan "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasi, "Angren" maxsus industrial zonasi hamda Jizzax va Sirdaryo viloyatlarining hududlarida tashkil etilgan "Jizzax" maxsus industrial zonalarining nomlari birxillashtirilib, endilikda ular "Navoiy", "Angren" va "Jizzax"

erkin iqtisodiy zonalar deb ataladigan bo'ldi.

Shu bilan birga, xorijiy investorlarga mamlakatimiz iqtisodiyotining real sektorlariga investitsiya kiritishi uchun yanada qulay sharoitlar yaratish maqsadida erkin iqtisodiy zonalar uchun yagona huquqiy rejim belgilanib, soliq, bojxona imtiyozlari va preferensiyalari bixillashtirildi.

Shuningdek, imtiyoz va pereferensiyalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 26-oktabrdagi PF-4853-sonli hamda "“Urgut”, “G'ijduvon”, “Qo‘qon” va “Hazorasp” erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish to‘g‘risida”gi PF-4931-sonli farmonlari qabul qilindi hamda 2017-yil 10-aprelda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 196-sonli qarori qabul qilindi.

3.6. Globallashuv, xorijiy kapital migratsiyasining kuchayishi va zamonaviy investitsiya siyosatini amalga oshirishda xorijiy investitsiyalarning o‘rni

Globallashuv ijtimoiy jarayonlar, iqtisodiy munosabatlar, insonlarning turmush darajasi kabi insoniyat olami uchun yutuqlari, turmush darajasi kabi muhim belgilarining dunyo miqyosiga keng tarqalishini o‘z ichiga oladi.

Migratsiya ma'lum oqimlarni o‘z ichiga olib, uning inson migratsiyasi, kapital migratsiyasi, aql (intellekt mulk) migratsiyasi, boshqarish migratsiyasi kabi turlari mavjud. Migratsion tizim insoniyat olami uchun maqbul holatlarning ta'minlanishida muhim hisoblanadi.

Moddiy kapital (pul mablag‘lari) va kishilik kapitali (ta'lim, bilim malakasi) ijtimoiy kapital sifatida uchinchi migratsiyaning asosiy vositasi hisoblanib, u kapital (insonlarni) migratsiyasini harakatlantiruvchi kuch bo‘lib, qo‘shimcha imkoniyatlarni yuzaga keltiradi.

AQShlik iqtisodchi olim Massey xalqaro migratsiyani oshirishga ta'sir etuvchi omillarni tahlil etib, mazkur jarayonlarni rag‘batlantiruvchi quyidagi qo‘shimcha sabablarga e'tibor qaratdi:

- migratsiya tizimining rivojlanishi migratsiya xarajatlari va risklarni pasaytirishga;
- migrantlarning pul o‘tkazma(investitsiya, kapital)larini o‘z ichiga olgan daromadlarini qayta taqsimlashdagi tengsizlikning o‘shishiga;
- migrantlar uy xo‘jaligida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishni modernizatsiyalashga;
- migrantlar uy xo‘jaligiga jalb qilingan insonlarning jalb qilishga bo‘lgan talabini kamaytirishga;
- “migratsiya madaniyati”ni shakllantirish va hokazolarga.

Globallashuv global o‘zaro tobelik jarayoni bo‘lib, milliy iqtisodiyotni rivojlantirish uchun xalqaro iqtisodiy munosabatlar va tashqi savdoda xalqaro mehnat taqsimoti, xalqaro ishlab chiqarish kooperatsiyasi singari ularni rivojlantirishga qaratilgan va tenglikka asoslanadi, bu holatlar globallashuv jarayonisiz rivojlanmaydi.

Bu kapital oqimi mehnat bozori orqali ta'minlanadi. Sanoati rivojlangan

davlatlarda xorijiy ishchi kuchi ularning iqtisodiyoti raqobatbardoshligi va barqarorligini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi.

Bunday holat mamlakatlarga pulli o'tkazmalar, pulli daromadlar ko'rinishidagi moliyaviy oqimlarning kirib kelishini ta'minlaydi.

Zamonaviy globallashuv xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarni mustahkamlash orqali mamlakatning real sektorini rivojlantiradi va iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi muhim vosita hisoblanadi.

Globallashuv va kapital migratsiyasi tufayli jahon miqyosida ma'lumotlar almashish, kapitallar, xizmatlar, tovarlar kabi insonlar uchun zarur buyumlar harakatidagi cheklovlarga barham beriladi.

Globallashuv va kapital migratsiyasi xalqaro mehnat taqsimotida ishtirok etish va pulli daromadlarni oluvchi mamlakatlarda aholining real daromadlari ortishi, kapitalga bo'lgan talabga barham berilishi, ishsizlikning kamayishi, investitsion imkoniyatlarning oshishiga olib keladi. Shuning bilan birga, ayniqsa, yuqori iqtidorli malaka-ko'nikmalarga ega kishilar sonining ortishiga olib boradi.

Shuningdek, hozirgi paytda jahon iqtisodiyoti rivojlanishida xalqaro iqtisodiy integratsiyalarning globallashuv jarayoni kapitallar, tovarlar va ma'lumotlarni olish harakatining tezlashishi orqali amalga oshiriladi. Shunday qilib, globallashuv sharoitida jahon bozorida keskin raqobat va omon qolish uchun kurash sharoitlarida xorij kapitali va ishlab chiqarish (korxonalar)ning ko'chib yurishi, xalqaro raqobatning paydo bo'lishi va millatlararo korporatsiyalarning tashkil topishi tabiiy hol bo'lib, u qaytmas jarayon hisoblanadi. Xorij investitsiyalari bir iqtisodiyot subyekti kapitalini o'zga iqtisodiyotga muayyan muddatga bog'lash bo'lib, ichki investitsiyalardan risklar kengligi bilan farqlangan holda, huquqiy sharoitlar, investitsiya muhitining o'zgarishi bilan tavsiflanadi va natijada mamlakatlar va mintaqalar bo'ylab kapital ko'chishi yuz beradi.

Kapitallarning mamlakatlar bo'ylab ko'chib yurishidagi asosiy harakatlantiruvchi motiv ularni safarbar etish hamda band qilishning nafliroq sharoitlaridir. Ishlab chiqarishni xorijiy davlatlarga chiqarishning kuchayishi, xorijiy investitsiyalarning milliy iqtisodiyotga kirib kelishini iqtisodiyot rivojlanishini jadallashtiradigan jarayon tarzida baholash kerak. Xorij investitsiyalari rivojlanayotgan mamlakatlar uchun tashqi moliyalashtirishning zarur va muhim manbai bo'lgani holda, o'zi bilan birga juda ko'p payqaladigan va sezilmaydigan aktivlar, turli-tuman texnologik, axborot, moliya oqimlari, menejment malakalari, jahon bozorlaridagi ish tajribalari va hokazolarni olib kiradi. Ularga mamlakatlararo harakatlanish, ya'ni ko'chib yurish, faoliyat yuritishning huquqiy shart-sharoitlarini almashtirish, qo'shimcha risklar bilan to'qnashish va aniq maqsadlar xos.

Ma'lumki, jahondagi biron-bir davlat xorijiy sarmoyalarni jalb qilmasdan turib, taraqqiyot hamda iqtisodiyot rivojiga erisha olgan emas. Shuning uchun ham bu ish bizning iqtisodiy siyosatimiz ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Biz bu siyosatni quyidagi tamoyillar asosida qurmoqdamiz:

- tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish;
- respublika iqtisodiyotiga kapital mablag'larni jalb etishni ta'minlovchi huquqiy asos, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa shart-sharoitlarni shakllantirish;

–jahon andozalari talablariga javob beradigan texnologiyalarni yetkazib beruvchi hamda xalq xo‘jaligining zamonaviy tuzilmalarini barpo etishga ko‘maklashuvchi xorijiy sarmoyadorlarga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini muntazam ravishda yuritish;

– mablag‘larni raqobatbardoshli mahsulot ishlab chiqarishni o‘zlashtirish bilan bog‘liq eng muhim ustuvor yo‘nalishlarga sarflash.

Xorijiy sarmoyalarni jalb etish tadbirlarini amalga oshirishda oldindan belgilanib olingan tamoyillarga asoslangan holda investitsiyalarni jalb etish uchun imtiyozlarning keng tizimi vujudga keltirildi. Xorijiy sarmoyadorlar uchun imtiyozli soliq joriy etildi, imtiyozlar va rag‘batlantirish omillari belgilandi:

- ishlab chiqarish hajmida tovarlar (ishlar, xizmatlar) eksporti kamida 30 foizni tashkil etadigan korxonalarga, mulkchilik shaklidan qat’i nazar, foyda solig‘ini amaldagi stavkalardan ikki barobar kamroq to‘lash huquqi berildi;

- respublika davlat investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalar bo‘yicha soliqlar to‘lashdan besh yil muddatga ozod etildi;

- xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar daromadining ishlab chiqarishni kengaytirish va texnologiyani yangilashga sarflanadigan qismi soliqdan ozod etildi;

- o‘zi ishlab chiqargan mahsulotni ruxsatnomasiz chetga olib ketish imkoniyati berildi;

- O‘zbekiston hududida qo‘shma korxonalar va faqat xorijiy sarmoya bilan faoliyat yuritadigan korxonalarning ustav fondiga hissa qo‘shish uchun mol-mulkni chetdan boj to‘lovlarisiz olib kirish ruxsati berildi;

- jismoniy va yuridik shaxslar, jumladan, xorijliklarning davlat mulkini xususiylashtirish jarayonida, shu jumladan, ko‘chmas mulkning keng miqyosda sotilishida bemalol ishtirok etishlarini ta‘minlash kabi muhim vazifalar belgilangan.

Shuning bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-dekabrda “O‘zbekiston Respublikasining 2019-yilga mo‘ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4067-sonli qaroriga asosan faol investitsiya siyosatini davom yettirish, amaldagi ishlab chiqarishlarni texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash va yangi yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish bo‘yicha strategik va muhim ahamiyatga ega investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun investitsiyalar, shu jumladan, to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni faol jalb etish hamda samarali o‘zlashtirish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni inobatga olgan holda sa’y-harakatlarni jamlash va mavjud resurslardan oqilona foydalanish, shuningdek, buning asosida aholi bandligi, ularning turmush darajasi va sifati oshirilishini ta‘minlash maqsadlari belgilandi.

Nazorat savollari

1. Investitsiya faoliyatining iqtisodiy tushunchasini yoritib bering.
2. Investitsiya faoliyatida qanday tushunchalar (ishtirokchi, obyekt, emitent investor va boshqalar) bo'lishi kerak, uning sabablarini ko'rsating.
3. Investitsiya faoliyati qanday munosabatlar yig'indisini o'z ichiga oladi?
4. O'zbekistonda investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirishda davlatning rolini aytib bering.
5. Investitsiya faoliyatiga ta'sir etish omillari va usullarini yoritib bering.
6. O'zbekistonda investitsiya faoliyatining me'yoriy-huquqiy bazasini aytib bering.
7. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya faoliyatini tashkil etishning muhim tomonlari haqida so'zlang.
8. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya faolligini ta'minlash vazifalarini ayting.
9. Investitsiya siyosatining iqtisodiy tushunchasi va uning shakllarini ayting.
10. Davlat investitsion siyosatining iqtisodiy mohiyati va makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'sirini yoriting.
11. Davlat investitsion siyosatining ustuvor yo'nalishlari, taktik va strategik maqsadlarini yoriting.
12. Davlat investitsion siyosatining amalga oshirish bosqichlarini yoritib bering.
13. Zamonaviy investitsiya siyosatini amalga oshirishda xorij investitsiyalari ko'chishining muhim tomonlarini yoriting.

Test savollari

1. Investitsion siyosat deb nimaga aytiladi?

- A. Ma'lum investitsion munosabatlar bilan bog'liq harakatlar majmuasi.*
- B. Tadbirlar majmuasi.*
- D. Harakat bilan bog'liq harakatlar majmuasi.*
- E. Mulk bilan bog'liq harakatlar majmuasi.*

2. Investitsiya faoliyati tushunchasi nima?

- A. Milliy valutada xalqaro plastik kartalar va shaxsiy bank kartalaridan foydalangan holda naqdsiz shaklda.*
- B. Xorijiy valutada xalqaro plastik kartalardan foydalangan holda naqdsiz shaklda.*
- D. Xorijiy valutada xalqaro plastik kartalar va shaxsiy bank kartalaridan foydalangan holda naqdsiz shaklda.*
- E. Xorijiy valutada shaxsiy bank kartalaridan foydalangan holda naqdsiz shaklda.*

3. Bank faoliyatining investitsion faoliyati predmetini ko'rsating.

- A. Investitsiya jarayonlarini o'z ichiga olgan munosabatlar majmuasi.*
- B. Moliyaviy munosabatlar majmuasi.*

- D. Mulkiy munosabatlar majmuasi.*
- E. Tijorat o'z ichiga olgan munosabatlar majmuasi.*

4. Investitsiya faoliyatini muvofiqlashtirishda davlatning roli nimada?

- A. Investitsiyani boshqarish, shakllantirish, rag'batlantirish, infratuzilmani tashkil etish.*
- B. Investitsiya nazoratini tashkil qilish.*
- D. Investitsiyani kafolatlashni tashkil qilish.*
- E. Xorijiy valutada shaxsiy bank kartalaridan foydalanish.*

5. Davlatning investitsion siyosatini ko'rsating.

- A. Investitsion munosabatlarga yo'naltirilgan strategik maqsad yo'nalishi.*
- B. Davlatning imtiyozlari.*
- D. Davlatning budjet ijrosi.*
- E. Xorijiy valutada shaxsiy holda naqdsiz shaklda.*

6. Investitsiya faoliyatiga ta'sir etuvchi omillar qaysilar?

- A. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar, jamg'armalardagi iste'mol va uning ulushi, muhit va hokazo.*
- B. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar.*
- D. Jamg'armalardagi iste'mol va uning ulushi.*
- E. Muhit va shu kabilar.*

7. "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining maqsadi nima?

- A. Faoliyatni tartibga solish sohasidagi munosabatlarni tartibga solish.*
- B. Faoliyatni nazorat etish sohasidagi munosabatlarni tartibga solish.*
- D. Faoliyatni ko'rib chiqish sohasidagi munosabatlarni tartibga solish.*
- E. Investitsiya faoliyati sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.*

8. Investitsion faoliyatda bank nazorati nima?

- A. Loyihani moliyalashtirishni o'tkazishda bankda, joyida nazorat tekshirish, chiqib tekshirish.*
- B. Nazorat tekshirish, chiqib tekshirish.*
- V. Loyihani moliyalashtirishni o'tkazishda bankda tekshirish.*
- G. Joyida, nazorat tekshirish, chiqib tekshirish.*

9. Iqtisodiy adabiyotlarda kapital qo'yilmalarning mohiyatiga qanday ta'riflar berilgan?

- A. Bu asosiy kapitalga yo'naltirilgan real investitsiyalarni (qo'yilmalarni), shu jumladan, yangi qurilish, faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni texnik qayta qurollantirish, ta'mirlash, kengaytirish, mashina va uskunalar sotib olish, loyiha-qidiruv ishlari, shuningdek, uy-joy hamda madaniy-maishiy qurilishlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan xarajatlardir.*

B. Bu mashina va uskunalar sotib olish, loyiha-qidiruv ishlari, shuningdek, uy-joy qurilishlarini amalga oshirishga yo'naltirilgan xarajatlardir.

D. Bu asosiy kapitalga yo'naltirilgan uy-joy hamda madaniy-maishiy qurilishlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan xarajatlardir.

E. Bu asosiy kapitalga yo'naltirilgan loyiha-qidiruv ishlarini amalga oshirishga yo'naltirilgan xarajatlardir.

10. Investitsion loyihaning hayotiy davri nima?

A. Loyihaning strategik maqsadga yo'naltirilgan g'oyaning shakllanishidan boshlab, to uning oxirigacha bo'lgan faoliyat.

B. Yo'naltirilgan g'oyaning shakllanishidan boshlab, to uning oxirigacha bo'lgan faoliyat.

D. Loyihaning strategik maqsadga oxirigacha bo'lgan ishlash.

E. Loyihaning shakllanishidan boshlab, to uni oxirigacha bo'lgan ishlash.

11. Investitsion loyihaning fazalari nima?

A. Oldi faza, investitsion faza va ishga tushirish fazasi.

B. Investitsion faza va ishga tushirish fazasi.

D. Oldi faza,investitsion faza.

E. Keyingi faza, investitsion faza.

12. Investitsion loyihalashtirishda biznes rejasi qanday?

A. Qo'yilgan maqsadlar bo'yicha bajariladigan rejaning asosli ravishda hujjatli shakli.

B. Rejaning asosli ravishda hujjatli shakli.

D. Qo'yilgan maqsadlar bo'yicha asosli ravishda hujjatli shakli.

E. Maqsadlar bo'yicha bajariladigan rejaning asosli ravishda hujjatli shakli.

4-bob. IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY INVESTITSİYALARNING ROLI

***Tayanch iboralar:** xorijiy investitsiya, muhit, ko'chmas mol-mulk, intellektual boylik, erkin iqtisodiy hudud, xalqaro lizing, korxona, qo'shma korxona, rekvizitsiya.*

4.1. Xorijiy investitsiyalarning mazmun-mohiyati, turlari va O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilishning obyektiv zarurligi

Davlatlar tashqi dunyodan ajralgan holda, jahondagi ilm, fan va texnika sohasida erishilgan yutuqlardan, iqtisodi rivojlangan davlatlarning tajribalaridan samarali foydalanmasdan, barqaror rivojlanishi mumkin emas, ushbu maqsad yo'lida milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni faol jalb etish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq bunday vazifaning uddalanishi, avvalambor, "xorijiy investitsiya" tushunchasining mazmun-mohiyati, xususiyatlari, turlari, iqtisodiyot taraqqiyotidagi rolini aniq va ravshan anglab olish zaruratini yuzaga keltiradi. Prof. D. G'ozibekovning xorijiy investitsiyalar to'g'risidagi nazariy qarashlarida quyidagi fikrlar bayon etilgan: "Chet el investitsiyalari bir iqtisodiyot subyekti kapitalini o'zga iqtisodiyotga muayyan muddatga bog'lash bo'lib, ichki investitsiyalardan risklar kengligi bilan farqlangan holda, huquqiy sharoitlarning, investitsiya muhitining o'zgarishi bilan tavsiflanadi va natijada mamlakatlar va mintaqalar bo'ylab kapital ko'chishi yuz beradi"⁴³. Ushbu fikrlardan shunday xulosa qilish mumkinki, xorijiy investitsiyalar bir mamlakat iqtisodiyotidan mutlaq boshqa davlat iqtisodiyotiga ko'chuvchi kapital bo'lib, u risklar doirasi kengligi bilan ichki investitsiyalardan farqlanadi.

Iqtisod fanlari doktori N. Qo'ziyevaning ilmiy ishlarida xorijiy investitsiyalarning mohiyati to'g'risida: "Kelgusida foyda olish maqsadida kapitalni eksport qiluvchi xorijiy davlatlar, yuridik va jismoniy shaxslarning kapitalni qabul qiluvchi mamlakatlarga turli ko'rinishdagi boyliklar (ko'char, ko'chmas mol-mulk, intellektual boyliklar va h.k.) va ulardan olingan daromadlar (foyda, foizlar, dividendlar, litsenziya va komission mukofotlar, royalti, texnik ta'minot va boshqa mukofotlar)ning qo'yilishiga xorijiy investitsiyalar deyiladi"⁴⁴, degan ta'rif keltirilgan. Olimaning fikricha, xorijiy investitsiyalarni turli belgilariga asoslangan holda tasniflash ularning iqtisodiy mohiyatini yanada oydinlashtiradi.

Mahalliy iqtisodchi, iqtisod fanlari nomzodi Q. Xoshimov ilmiy ishida: "Chet el investitsiyalari chet el mulkdorlari tomonidan ma'lum kapitalni bir iqtisodiyotdan mutlaq boshqa mamlakat iqtisodiyotining qonun bilan taqiqlanmagan turli tarmoqlariga aniq va noaniq risklarni hisobga olgan holda, o'z manfaatiga erishish, nisbatan yuqori darajada samara olish maqsadida muayyan muddatga safarbar

⁴³ Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. – Т.: Молия, 2003. 45-бет.

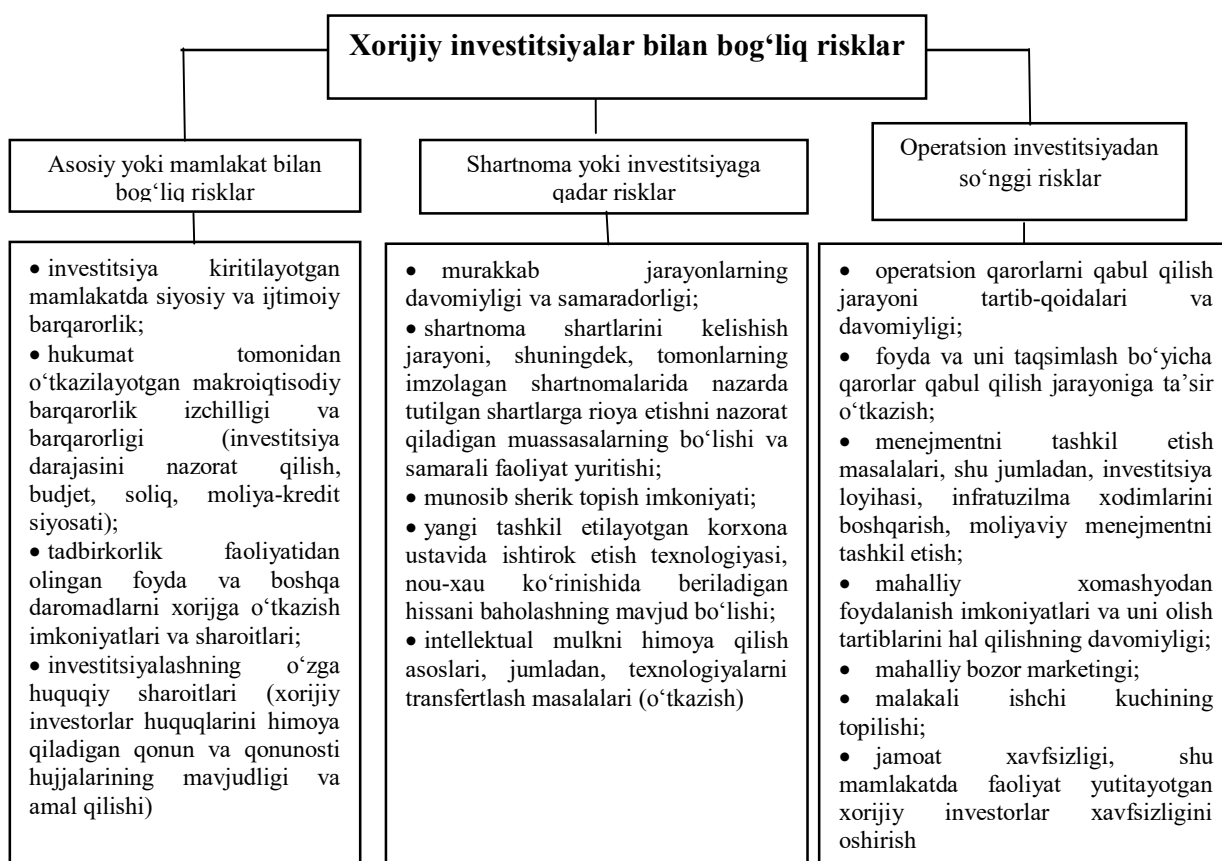
⁴⁴ Кўзиева Н.Р. Хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналар фаолиятини рағбатлантиришнинг молия-кредит механизмини такомиллаштириш йўналишлари. И.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореф. – Т.: БМА, 2008. 11-б.

etadigan barcha mulkiy, moliyaviy, intellektual boyliklardir”⁴⁵, degan mazmunda ta’rif berilgan.

“Chet el investitsiyalari to’g’risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunining 3-moddasida: “Chet el investorlari, asosan, daromad (foyda) olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa turdagi faoliyat obyektlariga qo’shadigan barcha turdagi moddiy va nomoddiy boyliklar va ularga doir huquqlar, shu jumladan, intellektual mulkka doir huquqlar, chet el investitsiyalaridan olingan har qanday daromad O‘zbekiston Respublikasi hududida chet el investitsiyalaridir”⁴⁶, deb e’tirof etilgan.

Xorijiy investitsiyalarni mulkchilik shakliga ko‘ra xususiy, davlat, xorijiy va aralash investitsiyalarga tasniflash maqsadga muvofiqdir. Xorijiy investitsiyalarni yo‘nalish obyektiga qarab moliyaviy va real investitsiyalarga ham ajratish mumkin. Rivojlangan mamlakatlarda moliyaviy investitsiyalarning tarkibida asosiy o‘rinni xususiy mulk egalarning investitsiyalari tashkil etadi.

Xorijiy investitsiyalarning ichki investitsiyalardan farqli jihatlaridan biri ularni amalga oshirish bilan bog‘liq qo‘shimcha uch guruhga ajratilgan barcha risklarning oldindan hisoblab chiqilishidadir (4.1-rasm).

4.1-rasm. Xorijiy investitsiyalar bilan bog‘liq risklar⁴⁷

⁴⁵ Хошимов Қ.Б. Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни соликка тортиш ва уни такомиллаштириш йўллари. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореф. – Т.: БМА, 2004. 7-6.

⁴⁶ O‘zbekiston Respublikasining 1998-yil 30-apreldagi 609-I-sonli “Chet el investitsiyalari to’g’risida”gi qonuni.

// Xalq so‘zi. 1999-yil 12-yanvar. 7-son. 1-bet.

⁴⁷ O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi saytiga asosan muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy mohiyatini anglashda uning xususiyatlarini bilish muhim ahamiyatga ega. Xorijiy investitsiyalarning quyidagi xususiyatlarini ta'kidlash mumkin:

- xorijiy investitsiyalar – bir iqtisodiyotdan ikkinchisiga ko'chayotgan kapital;
- kapitalni o'zga mamlakatga qulayroq qilib joylashtirish maqsadi;
- qo'yilgan sarmoya egasiga qaytib kelgunga qadar nisbatan uzoq muddat davomida yuqori foyda ko'rish;
- qo'shimcha risklarga ega bo'lish;
- aniq maqsadlarga intilish (yuqori daromad olish, yangi bozorlarni egallash, ishonch qozonish);
- o'zga mamlakat qonunchiligi, imkoniyatlaridan foydalanish asosida vaqtdan unumli foydalangan holda o'z kapitalini o'stirish;
- rag'batlantirish tizimi, kafolatlar, imtiyozlar, ishonchli va o'zaro manfaatli munosabatlarning yo'lga qo'yilishini talab etishi;
- ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish)ni chetga olib chiqish yo'li bilan mahsulotni arzonlantirish, yangi bozorlarni egallash, yuqori daromad olish, boylklarni yanada foydaliroq joylashtirish;
- o'z milliy huquqiy sharoitlari va o'z milliy investitsiya muhitini kapital qabul qiluvchi o'zga mamlakat milliy huquqiy sharoitlari, o'zga investitsiya muhitiga almashtirish.

Xorijiy sarmoyadorlar bilan amaliy hamkorlik o'rnatish orqali jahon amaliyotida mavjud imkoniyatlardan foydalanish asosida quyidagi *samaralarga* erishish mumkin bo'ladi:

- eng zamonaviy texnologiyalarga ega ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) faoliyatini yo'lga qo'yish;
- yangi texnologiya, zamonaviy jihozlar, yuqori unumli uskunalarni qo'lga kiritish;
- yangi ish joylarini tashkil etish va aholi bandligini ta'minlash;
- ixcham, amalga oshirilgan xarajatlarni tez sur'atlar bilan qoplaydigan, yuqori samara beradigan korxonalarni qurish;
- zamon darajasida yuqori mehnat unumdorligiga erishish, mahsulot tannarxini pasaytirish, o'z manfaatlariga erishish;
- qo'shma korxonalar tuzish, ilg'or tajribaga ega bo'lish, boshqaruv va raqobatni to'g'ri yo'lga qo'yish;
- bozor talabini qoniqtiradigan mahsulotlarni (xizmatlarni) yetishtirish;
- ishlab chiqarilgan mahsulot sifati va raqobatbardoshligini dunyo bozori talablariga javob beradigan qilib yetkazish;
- tadbirkorlik faoliyatini samarali tashkil etish va uni yanada kengaytirish imkoniyatlarini qo'lga kiritish;
- jahon bozorida o'zining mustahkam mavqeyini egallash;
- daromadni ko'paytirish, yuqori samaraga erishish, sarf etilgan mablag'larni hech qanday talofat va yo'qotishlarsiz tez fursatda qoplash;
- mamlakat eksport imkoniyatlarini kengaytirish va jahon bozorida "qat'iy" valuta topishni o'rganish;

- mamlakat xazinasini to‘ldirish;
- ichki, tashqi bozorda olib chiqiladigan mahsulotlar (ish, xizmat)ga bo‘lgan talabni qondirish;
- milliy va jahon iqtisodiyoti ravnaqi va jamiyat farovonligini oshirish.

O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirishda xorijiy investitsiyalarning ahamiyatini quyidagi raqamlar orqali ifodalash mumkin. Agar 1990-yilda mamlakatimizning investitsiya portfelida xorijiy investitsiyalar deyarli mavjud bo‘lmagan bo‘lsa, ayni paytda investitsiya va kreditlarning ulushi 23,2 foiz, jumladan, hukumat kafolati bilan jalb etilgan xorijiy investitsiya va kreditlar 19,8 foiz, to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar 3,4 foizni tashkil qildi.

2018-yil 1-yanvar holatiga faoliyat ko‘rsatayotgan xorij kapitali ishtirokidagi korxonalar soni 5517 tani tashkil etdi. Xorijiy kapital ishtirokidagi korxonalarning asosiy qismi Toshkent shahar (3624 ta, 65,7 %), Toshkent (583 ta, 10,6 %) va Samarqand (280 ta, 5,1 %) viloyatlari hissalariga to‘g‘ri keladi. Eng kam xorijiy kapital ishtirokida tashkil etilgan korxonalar Xorazm (51 ta, 0,9 %), Qashqadaryo (54 ta, 1,0 %), Surxondaryo (57 ta, 1,0 %) va Navoiy (60 ta, 1,1 %)⁴⁸ viloyatlari hissalariga to‘g‘ri keladi. Bu esa mazkur hududlarda xorijiy hamkorlar bilan ish yuritish, investitsiyalar jalb etish borasida amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ishlarni yanada rivojlantirishni talab etadi.

Ayni paytda 2019-yilda barcha manbalar hisobidan qariyb 138 trillion so‘mlik yoki 2018-yilga nisbatan 16 foiz ko‘p investitsiyalarni o‘zlashtirish mo‘ljallanmoqda.

Bu borada to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar miqdori joriy yilga nisbatan qariyb 1,5 barobar oshirilib, 4,2 milliard AQSh dollariga yetkaziladi. Natijada 142 ta zamonaviy korxona ishga tushiriladi.

4.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga jalb etilgan xorijiy investitsiyalarning dinamikasi⁴⁹ (foiz hisobida)

Iqtisodiyot tarmoqlari	Yillar						
	2007	2009	2011	2013	2015	2016	2017
Xorijiy investitsiyalarning jami investitsiyalar hajmidagi salmog‘i	24,5	35,4	23,5	23,1	21	21,3	20,4
To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning jami investitsiyalar hajmidagi salmog‘i	20,6	30,5	21,2	16,9	15,2	15,1	18,4
To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarning jami xorijiy investitsiyalar hajmidagi salmog‘i	84,0	86,2	78,8	72	73	71,1	77,4

Xorijiy investorlar uchun yaratilgan qulay biznes muhiti, keng huquqiy kafolat va imtiyozlar tizimi, xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni rag‘batlantirishga qaratilgan butun bir chora-tadbirlar majmuasi mamlakatimiz iqtisodiyotiga to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimini tubdan ko‘paytirish imkonini berdi.

⁴⁸ O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining statistik ma’lumotlari.

⁴⁹ O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining statistik ma’lumotlari.

Yuqoridagi 4.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, mamlakatimiz iqtisodiyotiga jalb etilgan xorijiy investitsiyalarning umumiy hajmida to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning salmog'i 2007-2017-yillarda pasayish tendensiyasiga ega bo'lgan. Bu iqtisodiyotni modernizatsiya qilishning o'sish sur'atini kechiktirishga olib boruvchi salbiy holat hisoblanadi.

Biroq to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning jami investitsiyalar hajmidagi salmog'i 2017-yil va 2007-yilda nisbatan o'sgan. Mazkur o'sish tahlil qilingan davr mobaynida jami investitsiyalarning o'sish sur'ati to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning umumiy hajmidagi salmog'i yuqori ekanligi ko'rinib turibdi. Xorijiy investitsiyalarning jami investitsiyalar hajmidagi salmog'i ortishi mamlakatimiz jadal investitsion faoliyati va ijtimoiy rivojlanishi bilan tavsiflanadi.

Albatta, bunday natijalarning qayd etilgani mamlakatimizda faol va samarali investitsiya siyosati olib borilayotganligidan dalolat beradi.

4.2. Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish turlari va shakllari

Ma'lumki, milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning bir qancha shakllari mavjud. Xorijlik investorlar O'zbekiston Respublikasi hududida investitsiyalarni quyidagi yo'llar bilan amalga oshirishlari mumkin:

1. O'zbekiston Respublikasining yuridik va (yoki) jismoniy shaxslari bilan birgalikda tashkil etilgan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlarining, banklar, sug'urta tashkilotlari va boshqa korxonalarining ustav jamg'armalarida va boshqa mol-mulkida ulush qo'shib qatnashish. Bunga misol qilib, XIIKlarni (ustav kapitalining kamida 15 foizi⁵⁰ xorijlik investorga tegishli bo'lishi kerak) keltirish mumkin, ya'ni qo'shma korxonalar tashkil etish orqali xorijiy investitsiyalarni jalb qilish eng ommabop shakl hisoblanadi.

2. Xorijlik investorlarga to'liq qarashli bo'lgan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari, banklar, sug'urta tashkilotlari va boshqa korxonalarni barpo etish va rivojlantirish, ya'ni sof xorijiy investitsiyali korxonalar tashkil etish orqali xorijiy investitsiyalarni jalb qilish. Bunda jami (100 %) ustav kapitali (400 mln. so'm⁵¹) xorijlik investorga tegishli bo'ladi.

3. Mol-mulk, aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emissiya qilingan qarz majburiyatlarini sotib olish asosida xorijiy investitsiyalarni jalb qilish.

4. Intellektual mulk, shu jumladan, mualliflik huquqlari, patentlar, tovar belgilari, foydali modellar, sanoat namunalari, firma nomlari va "nou-xau", shuningdek, ishchanlik nufuziga (gudvillga) huquqlar kiritish orqali xorijiy investitsiyalarni jalb qilish.

5. Konsessiyalar, shu jumladan, tabiiy resurslarni qidirish, ishlab chiqish, qazib olish yoki ulardan foydalanishga bo'lgan konsessiyalar olish asosida xorijiy

⁵⁰ Sh.M. Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5495-sonli farmoni. 2018-yil 1-avgust.

⁵¹ Sh.M. Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5495-sonli farmoni. 2018-yil 1-avgust.

investitsiyalarni jalb qilish.

6. Savdo va xizmat ko'rsatish sohalari obyektlari, turarjoy binolariga ular joylashgan yer uchastkalari bilan birgalikda mulk huquqi, shuningdek, yerga egalik qilish va undan foydalanish (shu jumladan, ijara asosida foydalanish) hamda tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqlarini sotib olish orqali xorij sarmoyasini jalb qilish.

7. Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish orqali xorijiy investitsiyalarni jalb qilish.

8. Xalqaro lizing amaliyotini rivojlantirish orqali xorijiy investitsiyalarni jalb qilish.

Xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning eng ommabop shakli hisoblangan XIIKlarni tashkil etish va ularni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash yo'lida qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Shu yerda "xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxona"ga aniqlik kiritsak. Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxona deb nimaga aytiladi? Unga qanday ta'rif berish mumkin? Chunki XIIK nimaligini to'liq anglamay turib, u haqida fikr bildirish hech qanday ma'noga ega emas.

O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasida "Korxona – yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt. Mahsulotlar ishlab chiqarish, xizmatlar ko'rsatish, ishlarni bajarish uchun tashkil etiladi, iqtisodiy faoliyatning xilma-xil turlari bilan shug'ullanadi. Davlat, munitsipal, jamoa, qo'shma, yakka (oila, xususiy) korxonalar bor"⁵², deya ta'riflanadi. Mazkur ta'rifning e'tiborli jihati shundaki, unda korxonaning "qo'shma korxona" shaklida ham tashkil etilishi e'tirof etilgan. Chunki qo'shma korxonaga berilgan ta'riflarning aksariyatida mazkur masala e'tibordan chetda qolgan. Rossiyalik iqtisodchi-olimlardan L. Makarevich: "Korxona mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt bo'lib, iste'mol talabini qondirish va foyda olish maqsadida qonunchilik asosida tashkil etiladi, tovarlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanadi"⁵³, deb ta'rif beradi. Muallif ushbu ta'rifda qo'shma korxonalarni e'tibordan chetda qoldirganligi ko'rinib turibdi.

Shuningdek, iqtisodchi-olimlar B. Rayzberg, L. Lozovskiy, E. Stradubsevalar ta'rifiga ko'ra: "Qo'shma korxona, asosan, yuridik shaxslar tomonidan, mahalliy korxonalar yoki xorijiy hamkorlarning shaxsiy mablag'lari hisobidan ta'sischi joylashgan mamlakatda tashkil etilgan xo'jalik tashkilotidir. Mulkiy shakli jihatidan aksiyadorlik, mas'uliyati cheklangan yoki sherikchilik ko'rinishida bo'lishi mumkin"⁵⁴. Mualliflar tomonidan "qo'shma korxona"ga berilgan ta'rif ayrim cheklanishlardan xoli emasligi ko'rinib turibdi. Jumladan, so'nggi ta'rifda "ta'sischi joylashgan mamlakatda tashkil etilgan", deya qayd etilgan jumla munozaralidir. Nazarimizda, mazkur jumla qo'shma korxonalarning iqtisodiy mohiyatini ochib berishga bevosita xizmat qilmaydi. Chunki qo'shma korxonaning ta'sischisi ikkinchi mamlakatda joylashgan bo'lib, uning o'zi boshqa mamlakat hududida tashkil etilishi amaliyotdan ma'lum.

A. Borisov tomonidan tuzilgan "Katta iqtisodiy lug'at"da: "Qo'shma korxona

⁵² O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. – T.: "O'ME" davlat ilmiy nashriyoti, 2003. 48-b.

⁵³ Макаревич Л.М. 200 правил бизнеса. – М.: Дело и Сервис, 2003. С. 125.

⁵⁴ Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Страдубцева Е.Б. Современный экономический словарь. 4-изд., перераб. и доп. – М.: Инфра-М, 2005. С. 235.

ikki yoki undan ortiq yuridik shaxslar tomonidan tashkil topgan xo'jalik yuritish shaklidir. Qo'shma korxona mahalliy tadbirkorlar yoki xorijiy hamkorlar ishtirokida tashkil etiladi. Ta'sischilardan biri jismoniy shaxs bo'lishi mumkin. Qo'shma korxona ustav kapitalining hamkorlikda shakllantirilishi va ta'sischilardan biri joylashgan hududda tashkil etilishi uning o'ziga xos xususiyatga ega ekanligidan dalolat beradi"⁵⁵, deya ta'riflangan. Fikrimizcha, qo'shma korxonaga berilgan mazkur ta'rif mantiqiy jihatdan bir-biriga uzviy bog'lanmagan. Shu bilan birga, qo'shma korxonaning ta'sischilaridan faqat biri emas, ikkalasi ham jismoniy shaxslar bo'lishi mumkin, ya'ni ikkita mamlakatning vakili hisoblangan jismoniy shaxslar o'z mablag'larini qo'shma korxonaning ustav kapitaliga kiritish asosida uni tashkil etishi ham mumkinligi e'tirof etilmagan.

O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 30-apreldagi "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi qonunining 6-moddasiga ko'ra hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 1-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoniga asosan O'zbekiston Respublikasi hududidagi *xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalar deganda, aksiyalarining* (ulushlari, paylarining) yoki ustav jamg'armasining kamida o'n besh (15) foizi⁵⁶ni xorijiy investitsiyalar tashkil etadigan korxonalar tushuniladi. Ular O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlariga zid kelmaydigan har qanday tashkiliy-huquqiy shakllarda faoliyat ko'rsatadi. XIIK qatnashchilaridan biri ushbu qonunga ko'ra xorijlik investor bo'lishi shart.

Umumlashtiradigan bo'lsak, ikki yoki undan ortiq mahalliy va xorijiy mamlakat subyektlari ishtirokida tovar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish, foyda olish maqsadida yuridik shaxs sifatida tashkil etiladigan, mamlakatning qonunchilik talablari asosida tuzilgan xo'jalik yurituvchi subyektga qo'shma korxona deyiladi.

XIIK davlat ro'yxatiga olingan paytdan e'tiboran yuridik shaxs huquqiga ega bo'ladi. XIIKlar tashkil etish va ularni davlat ro'yxatiga olish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

XIIKlar tashkil etish orqali xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning keng tarqalgan shakllardan biri *hamkorlikda qo'shma korxonalarni* tashkil etishdir. O'zbekiston Respublikasida qo'shma korxona deganda, xorijiy investor faqat yuridik shaxs bo'lgan, nizom kapitalining eng kam miqdori chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalar ustav fondining eng kam miqdori 400 million summani tashkil etgan korxonalarga aytiladi⁵⁷.

O'zbekiston Respublikasidan tashqarida XIIKlarning shu'ba korxonalari, filiallari, vakolatxonalari va boshqa alohida bo'linmalari tashkil etilishi mumkin.

XIIKlar ixtiyoriy ravishda O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi hududida uyushmalar, konsernlar, korporatsiyalar, konsorsiumlar va boshqa xo'jalik birlashmalari tashkil etishi, amal qilib turgan birlashmalar tarkibiga to'la huquqli a'zo sifatida kirishi mumkin.

⁵⁵ Борисов А.Б. Большой экономический словарь. – М.: Книжный мир, 2005. С. 126.

⁵⁶ Sh.M. Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5495-sonli farmoni. 2018-yil 1-avgust.

⁵⁷ Sh.M. Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5495-sonli farmoni. 2018-yil 1-avgust.

XIIKlar qonun hujjatlariga muvofiq, quyidagi huquqlarga ega: O‘zbekiston hududida, shuningdek, undan tashqarida har qanday valutada, har qanday bankda hisobvaraqlar ochish, ulardan foydalanish va ularni tasarruf etish; xorijiy valutada ssudalar olish va uni qaytarish; XIIKlarning hisobvaraqlaridagi mablag‘lardan foydalanishni cheklash yoxud mablag‘larni majburiy olish davlat boshqaruv organlari tomonidan faqat qonunda belgilangan tartibda amalga oshirilishi mumkin.

XIIKlar faoliyatining tahlili quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini beradi:

– mamlakatimizning sust rivojlanayotgan hududlariga to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish yuzasidan olib borilayotgan chora-tadbirlarni faol davom ettirish zarur. Bunda hududiy boshqaruv organlarining turli sohalaridagi investitsiya loyihalari amaliyotga samarali tatbiq etilishi yuzasidan mas’uliyatini oshirish lozim;

– har bir hudud bo‘yicha tahliliy ma’lumotlar bazasini shakllantirish yuzasidan amaliy tadbirlar ishlab chiqish va xorijiy investorlarni hududning eksport imkoniyatlari bo‘yicha zarur ma’lumotlar bilan ta’minlash;

– investitsiyalarni keng ko‘lamda jalb qilish maqsadida mamlakatimizning kam rivojlangan hududlarida infratuzilmalarni rivojlantirish dasturlari bajarilishi yuzasidan davlat monitoringini o‘rnatish. Bunda, ayniqsa, telekommunikatsiya va mehmonxona xo‘jaligi sohalarini rivojlantirishga alohida e’tibor berish maqsadga muvofiqdir;

– qo‘shma korxonalarning nizom fondida xorijiy investorning egallagan ulushini hisobga olgan holda minimal talabdan oshgan har bir foizi uchun qo‘shimcha soliq imtiyozlarini berish;

– investitsiya dasturlarini tuzish va yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirishda mamlakat hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini hisobga olish.

4.2-jadval

Xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalarni tashkil etish sabablari⁵⁸

Ichki sabablar	Investitsiya muhitining ustunliklaridan foydalanish
	Risklarni taqsimlash
	Ishlab chiqarish miqyosida tejash
	Boshqaruvning yangi usullarini o‘rganish
	Xorijiy bozorlarga chiqishni jadallashtirish
	Shartnoma xarajatlarini kamaytirish
Tashqi sabablar	Jahon bozoriga chiqish
	Siyosiy keskinlikning yumshashi
	Milliy hukumat talablari
	Samarali raqobatni vujudga keltirish
Strategik sabablar	Mustahkam xomashyo bazasiga ega bo‘lish
	Texnologiyalar transferi
	Ishlab chiqarish diversifikatsiyasi
	Mamlakatda uzoq vaqt faoliyat olib borish imkoniyati

⁵⁸ O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi saytiga asosan muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

XIIKlarni tashkil etishni ichki, tashqi va strategik sabablarga bo'lish mumkin.

Mamlakatimizda XIIKlar faoliyatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash ularga soliq va bojxona imtiyozlari, imtiyozli kreditlar, qonun o'zgarasligi kafolatlari, sug'urta va qonun hujjatlariga muvofiq boshqa shakllarda amalga oshirilmoqda.

XIIKlar faoliyatining tahlili quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini beradi:

- mamlakatimizning sust rivojlanayotgan hududlariga to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish yuzasidan olib borilayotgan chora-tadbirlarni faol davom ettirish zarur. Bunda hududiy boshqaruv organlarining turli sohalaridagi investitsiya loyihalari amaliyotga samarali tatbiq etilishi yuzasidan mas'uliyatini oshirish lozim;

- har bir hudud bo'yicha tahliliy ma'lumotlar bazasini shakllantirish yuzasidan amaliy tadbirlar ishlab chiqish va xorijiy investorlarni hududning eksport imkoniyatlari bo'yicha zarur ma'lumotlar bilan ta'minlash;

- investitsiyalarni keng ko'lamda jalb qilish maqsadida mamlakatimizning kam rivojlangan hududlarida infratuzilmalarni rivojlantirish dasturlari bajarilishi yuzasidan davlat monitoringini o'rnatish. Bunda, ayniqsa, telekommunikatsiya va mehmonxona xo'jaligi sohalarini rivojlantirishga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir;

- qo'shma korxonalarning nizom fondida xorijiy investorning egallagan ulushini hisobga olgan holda minimal talabdan oshgan har bir foizi uchun qo'shimcha soliq imtiyozlarini berish;

- investitsiya dasturlarini tuzish va yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirishda mamlakat hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini hisobga olish.

Qo'shma korxonalarga qo'shimcha kafolatlar va ularni himoya qilish choralari muayyan holda, ya'ni:

- respublikaning eksport imkoniyati mustahkamlanishi va kengayishi, mamlakatimizning jahon xo'jalik aloqalariga integratsiyalashuvini ta'minlovchi ustuvor loyihalarga investitsiyalar kiritilayotganda;

- xomashyo va materiallarni qayta ishlash, iste'mol tovarlari ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish, aholini ish bilan ta'minlashga qaratilgan kichik tadbirkorlik sohasidagi loyihalarga investitsiyalar kiritilayotganda berilishi mumkin.

4.3. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning iqtisodiyotni modernizatsiya qilishdagi roli

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va chetdan xorij kapitalini jalb qilish jarayonining uzluksizligini ta'minlashda to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning o'rni muhim hisoblanib, bu quyidagi afzalliklarga egadir:

- mamlakatimizda barqaror xorij kapitalini olib kirish imkoniyatlari kengayishiga olib boradi;

- qo'shimcha investitsion imkoniyatlar kengayib boradi;

- xo'jalikning investitsion faoliyati korporativ boshqaruv menejmenti, bozorlardagi marketing strategiyasini rivojlantirib borishning zamonaviy xorij

tajribasi kirib keladi;

- mamlakatda investitsion muhitning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarni hisobga olish bo'yicha xorij tajribalari kirib keladi;

- mamlakatimiz uchun boshqa ijobiy afzalliklarga egadir.

Shuning uchun to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojiga ijobiy ta'sir etadi.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar:

- investorga investitsiya kiritilayotgan obyekt ustidan nazorat qilish huquqini beruvchi ishlab chiqarishga sarflangan uzoq muddatli xorijiy qo'yimlarni;

- pirovard maqsadi foyda ko'rinishida daromad olishga qaratilgan tadbirkorlik kapitalining ustuvor shaklini;

- xususiy kapitalga asoslangan to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni;

- xorijiy investorning investitsiya kiritilayotgan obyekt ustidan to'liq egalik qilishini;

- xorijiy investor tomonidan investitsiya kiritilayotgan obyekt ustav kapitalining 10 %dan kam bo'lmagan qismi ustidan nazorat o'rnatishini;

- xorijiy investorning investitsiya kiritilayotgan obyektlarni boshqarishda samarali qatnashishini;

- mustahkam iqtisodiy munosabatlarni o'rnatish hamda korxona ustidan nazorat huquqini qo'lga kiritish maqsadida kapital va resurslarning transchegaraviy harakatini qamrab oladi.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning O'zbekistonga kirib kelishi qisqa vaqt ichida mulkchilikning turli shakllari tashkil topishiga ko'maklashdi, O'zbekiston iqtisodiyotida tarkibiy qayta qurish, nufuzli tarmoqlarning barpo etilishini ta'minladi. Eng muhimi, O'zbekiston iqtisodiyotining baynalmilallashuvi, O'zbekistonning xalqaro bozorga o'z mahsulotlarini olib chiqishi va u yerda o'z o'rniga ega bo'lishini ta'minladi.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning kirib kelishi respublikamizda xususiylashtirish jarayonlarini tashkil etish bosqichlari bilan bog'liq bo'ldi. Shu bilan bir qatorda, respublikada iqtisodiy islohotlarning huquqiy poydevorini yaratish ham to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar oqimlari shakllarini belgilab berdi. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning oqimlari:

- O'zbekiston iqtisodiyotida qo'shma korxonalarning barpo etilishiga asos soldi;

- xorijiy korxonalar barpo etilishiga zamin yaratdi.

Tadqiqotlar ko'rsatishicha, milliy iqtisodiyotning to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va ulardan samarali foydalanish holati ichki bozor hamda eksportning hajmi, tabiiy va mineral resurslar, malakali ishchi kuchi mavjudligi, bozor islohotlarini amalga oshirish sur'atlari, iqtisodiy barqarorlik omillari bilan bog'liqdir.

O'tish iqtisodiyoti mamlakatlarining to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning jozibadorligini belgilovchi omillarni besh guruhga bo'lish mumkin:

- bozor omillari (ichki bozor va eksport imkoniyatlari);

- boy tabiiy resurslarning mavjudligi;

- ishlab chiqarish xarajatlari omillari;
- investitsiya muhiti;
- mamlakatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasi.

2017-yilda investitsiya kiritish uchun eng qulay shaharlar yettiligi bo'yicha "Knight Frank" konsalting kompaniyasining "Boylik to'g'risidagi hisoboti"da 2017-yilda qaysi shaharlarga shaxsiy investitsiyalar kiritish ma'qulligi borasida fikrlar bildirildi. Asosiy kriteriyalar sifatida ta'lim tizimi, turmush tarzi, infratuzilma, texnologiyalar va ko'chmas mulk ko'rib chiqildi. Ushbu reyting "Forbes" sahifalarida keltirildi.

2015-yilda Niderlandiyaning Amsterdam shahri "CITIE" tadqiqotida jahonning besh eng innovatsion shahri ro'yxatiga kiritilgan edi. Mahalliy xaytekning asosiy ishtirokchilari orasida "Uber", "Netflix" va "Tesla"ning Yevropadagi shtab-kvartirali bor. Shuningdek, Niderlandiyaning kapitalizatsiyasi 1 milliard AQSh dollaridan oshadigan ilk kompaniyasi, "Facebook", "Spotify", "AirBnB", "Uber" va "Tesla" mijozlariga xizmat ko'rsatuvchi "Ayden" to'lov start-api ham shu yerda joylashgan. Bundan tashqari Amsterdam an'anaviy tarzda yashash uchun qulay shahar hisoblanib, rivojlangan infratuzilmaga egadir.

AQSh Florida shtatining eng mashhur Mayami shahri quyoshli plyajlari, turistlar oqimi va boylarning shinam qarorgohlari bilan mashhur. Ayni paytda bu yerda texnologik aspekt jadal sur'atlar bilan rivojlantirilmoqda. 2014-yilda bu yerga "Microsoft"ning innovatsion markazi ko'chib o'tdi. "Art Basel Miami"ning ochilishi bilan shaharda ko'plab yangi kvartallar, restoranlar va galereyalar paydo bo'ldi. Mayami universitetining biznes maktabi va yuridik fakulteti reytinglarda borgan sayin yuqorilamoqda.

Hindistonning xaytek va start-aplar poytaxtiga asta-sekin transmilliy korporatsiyalar – "Uber", "Airbus", "Visa" va shu kabilar o'rnamoqda. Bangalorda qarorgohi joylashgan mahalliy gigantlar sirasiga "Flipkart", "InMobil" va "MuSigma" kiradi. Bundan tashqari shaharda ko'plab yirik tadqiqot markazlari, jumladan, Hindiston ilmiy instituti joylashgan.

Germaniyaning Berlin shahrida har yili 40 mingdan ortiq start-ap ochiladi, yashash narxi esa Germaniyadagi eng past ko'rsatkichlardan birini tashkil etadi. 2014-yilda bu yerga 174 ming kishi ko'chib o'tdi, ularning yarmidan ko'prog'i xorijliklardir. Xizmat ko'rsatish va turizm sohasining rivoji tufayli shahar iqtisodiyoti Germaniyadagi eng yaxshi natijalardan birini qayd etmoqda.

Mexiko avtomobil sanoati, telekommunikatsiyalar, logistika va riteyl rivoji tufayli Meksika poytaxti katta miqdorda investitsiyalar jalb qilishda davom etmoqda. 2000-yildan buyon ofislar bozori 200 foizga oshdi — Mexikoda 170 ta yangi bino paydo bo'ldi. Ayni paytda aeroport rekonstruksiyasiga mablag' yo'naltirilmoqda, 2020-yillar boshida uning o'tkazish imkoniyati yiliga 50 million yo'lovchi va 550 ming reysni tashkil etishi kutilmoqda.

AQShning Texas shtati poyxati Ostin shahri ba'zan Kremniy tepaliklari deb ataladi. Oxirgi yillarda Ostinda davlat mablag'lari ulushi katta iqtisodiyotdan texnologik yetakchiga aylandi. Bu yerda "Apple", "Cisco" "Systems", "Dell", "HP", "Facebook" va "Google" o'rnamoqda. Shahar aholisi kuniga 150 kishiga ko'paymoqda.

Texas universiteti va boshqa oliygohlar shaharga bilimli va saviyali yoshlarni jalb qilmoqda.

Avstraliyaning Melburn shahri 2036-yilga kelib, aholi soni bo'yicha Avstraliyaning eng yirik shahri – Sidneydan o'zib ketishi kutilmoqda. “Economist Intelligence Unit” reytingida Melburn yashash uchun qulay shaharlar orasida birinchi o'rinni egallab turibdi. Ofis bozori allaqachon Sidneydagidan o'tib ketgan, shaharning markaziy qismida ishlovchilar soni oxirgi 10 yilda 24 foizga o'sdi.

Iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichida xorijiy investitsiyalar, ayniqsa, to'g'ridan to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalar uchun qator imtiyozlar berildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 11-apreldagi “To'g'ridan to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi farmoni⁵⁹ga ko'ra, soliq imtiyozlari quyidagi shartlar asosida qo'llanilishi belgilab qo'yilgan: 1) mazkur korxonalarni ortiqcha ishchi kuchi bo'lgan mintaqalar – Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Qashqadaryo, Sirdaryo, Surxondaryo, Xorazm viloyatlarida, shuningdek, Navoiy, Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlarining qishloq aholi punktlarida joylashtirish; 2) korxonaning ustav kapitalida xorijiy ishtirokchilarning ulushi kamida 50 foizni tashkil etishi lozim; 3) ushbu korxonalar davlat ro'yxatidan o'tkazilgandan keyin to'g'ridan to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni kiritish; 4) xorijiy investitsiyalarni erkin almashtiriladigan valuta yoki yangi zamonaviy texnologik uskuna tarzida qo'yish; 5) mazkur imtiyozlarning qo'llanilishi muddati davomida imtiyozlardan olingan daromadni korxonani yanada rivojlantirish maqsadida qayta investitsiyalashga yo'naltirish.

To'g'ridan to'g'ri investitsiyalar tarkibiga:

- ishlab chiqarish (asosiy va aylanma) fondlari, ularni kengaytirish, qayta qurish va qayta qurollantirishga qo'yiladigan iqtisodiy resurslar;

- ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma xarajatlari (bino va inshootlar, uy-joylar);

- pul qiymatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar (qimmatli qog'ozlar, patentlar, texnik va texnologik yangiliklar, loyihalar va boshqa intellektual mulk obyektlari)ni kiritadi.

To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning investitsiya faolligi va kuchli raqobat muhiti yaratilishiga ta'siri quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- integratsiyalashuvni ta'minlagan holda raqobat muhitini ta'minlaydi, raqobatga undaydi;

- xorij boshqaruv tajribasini qo'llashga undaydi;

- iqtisodiyot subyektlaridan investitsiya faolligini talab etadi;

- yangi uskuna, jihoz, zamonaviy texnika, texnologiyani qo'llashga chorlaydi;

- yangi texnika, texnologiya asosida yangi mahsulot ishlab chiqarish, yangi bozorlarni egallashni nazarda tutadi;

- investitsiya muhitini takomillashtirib borishni talab etadi;

- ishlab chiqarishning modernizatsiya qilinishini ta'minlaydi;

⁵⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 11-apreldagi “To'g'ridan to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi 3594-sonli farmoni (1-2-bandlari).

- o‘z manfaatlari ustunligini nazarda tutadi;
- ishonch qozonish uchun kuchli rag‘batlantirish, imtiyozlar, kafolatlar tizimini talab qiladi;
- xorijdan turli aktivlar kirib kelishi asosida qabul qiluvchi mamlakatda iqtisodiyotni yuksaltiradi, soliq, boj, ijara va boshqa tushumlarning ko‘payishini ta‘minlaydi.

Ayni paytda mamlakatimizda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlarni jadallashtirish davlat darajasiga ko‘tarilganligini O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasi investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi PQ-4135-sonli qaroriga asosan xorij investitsiyalari keng jalb etilishini ta‘minlash hamda respublikaning tashqi savdo faoliyatini rivojlantirish bo‘yicha ishlar samaradorligini oshirish maqsadida vazirlik qoshida Xorijiy investitsiyalarni jalb etish agentligi tashkil etildi.

Mazkur Xorijiy investitsiyalarni jalb etish agentligi zimmasiga 2019-yil 1-iyuldan o‘z vakolati doirasida salohiyatli investorlarga konsultatsiya berish, ularning davlat xizmatlaridan foydalanishi, shu jumladan, muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasiga ulanishida yordamlashish, shuningdek, investitsiya shartnomalarini tuzishda ko‘maklashish borasidagi vazifalar⁶⁰ belgilandi.

4.4. “Chet el investitsiyalari to‘g‘risida”gi va “Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunlarining mazmuni, maqsadi va ahamiyati. Xorijiy investorlarga berilgan imtiyozlar, kafolatlar va rag‘batlantirish omillari

Xorijiy investitsiyalarni milliy iqtisodiyotga jalb etishdan manfaatdorlik har qanday davlatning o‘z investitsiya siyosatini ishlab chiqishini talab etadi. Bu siyosat xorijiy investitsiyalarni jalb etishning o‘ziga xos yo‘nalishini, shuningdek, ularni jalb etishni rag‘batlantirish tizimini aniqlab beradi va investitsiya faoliyatining huquqiy tartibini belgilaydi.

O‘zbekiston Respublikasining “Chet el investitsiyalari to‘g‘risida”gi qonunining asosiy maqsadi O‘zbekiston Respublikasi hududida xorijiy investitsiyalar amalga oshirilishining huquqiy asoslari va tartibini belgilab berishdan iborat. Ushbu qonunning asosiy vazifalari:

- xorijiy investitsiyalar kirib kelishini rag‘batlantirish yo‘li bilan O‘zbekiston iqtisodiyotini rivojlantirish va uning jahon iqtisodiy tizimiga qo‘shilishiga ko‘maklashishdan;
- xorijning moliyaviy, moddiy, intellektual va boshqa resurslari, zamonaviy xorijiy texnologiyalar va boshqaruv tajribasini jalb etish hamda ulardan oqilona foydalanishdan iborat.

O‘zbekiston Respublikasining “Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to‘g‘risida”gi qonunining maqsadi O‘zbekiston Respublikasi hududida xorijiy investitsiya faoliyatini amalga oshirayotgan xorijlik

⁶⁰ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi PQ-4135-sonli qarori.

investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralarini belgilab berishdan iborat bo'lib, uning asosiy vazifalari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- xorijlik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish bo'yicha kompleks choralarini shakllantirish;

- xorijlik investorlar va xorijiy investitsiyalarning ayrim toifalari uchun qo'shimcha kafolatlar berish shart-sharoitlari va ularni himoya qilish choralarini belgilash.

O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 30-apreldagi "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi qonuniga ko'ra, O'zbekiston Respublikasida xorijlik investorlar quyidagilar bo'lishi mumkin: xorijiy davlatlar, xorijiy davlatlarning ma'muriy yoki hududiy organlari; davlatlararo bitimlar yoki boshqa shartnomalarga muvofiq tashkil topgan yoxud xalqaro ommaviy huquq subyektlari bo'lgan xalqaro tashkilotlar; xorijiy davlatlarning qonun hujjatlariga muvofiq tashkil topgan va faoliyat ko'rsatib kelayotgan yuridik shaxslar, boshqa har qanday shirkatlar, tashkilotlar yoki uyushmalar; xorijiy davlat fuqarolari bo'lmish jismoniy shaxslar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar va xorijiy davlatlarda doimiy yashaydigan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari.

Xorijlik investorlar va xorijiy investitsiyalar uchun adolatli va teng huquqli rejim, ularning to'liq va doimiy himoyasi hamda xavfsizligi ta'minlanadi. Bunday rejim O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalarida belgilab qo'yilgan rejimga qaraganda noqulayroq bo'lishi mumkin emas.

Xorijiy investitsiyalarning huquqiy rejimi O'zbekiston Respublikasi yuridik va jismoniy shaxslari tomonidan amalga oshirilayotgan investitsiyalarning tegishli rejimiga qaraganda noqulayroq bo'lishi mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida xalqaro huquqning umume'tirof etilgan me'yorlariga muvofiq, O'zbekiston Respublikasining milliy xavfsizligi manfaatlarini himoya etish maqsadida iqtisodiyot va faoliyatning muayyan sohalarida xorijiy investitsiyalar uchun cheklashlar yoki taqiq nazarda tutilgan bo'lishi mumkin.

Xorijlik investorlarning O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan kafolatlangan huquqlari va manfaatlari buzilganda, ularni tiklash O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari, shu jumladan, xalqaro shartnomalari bilan tartibga solinadi.

Investitsiyalar va xorijlik investorlarning tavakkalchiligini sug'urta qilish ixtiyoriy ravishda amalga oshiriladi.

Umuman olganda, O'zbekiston Respublikasining me'yoriy-huquqiy va qonun hujjatlarida xorijiy investitsiyalar uchun quyidagi kafolatlar va rag'batlantirish omillari amal qiladi:

- davlat investitsiya faoliyati subyektlarining huquqlarini kafolatlaydi;
- davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari investitsiya faoliyati subyektlarining qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirilayotgan faoliyatiga aralashishga haqli emas;
- davlat investitsiyalar himoya qilinishini kafolatlaydi;

– O‘zbekiston Respublikasida investitsiyalar va investorlarning boshqa aktivlari davlat mulkiga aylantirilmaydi;

– investitsiyalar va investorlarning boshqa aktivlari rekvizitsiya qilinmaydi;

– investitsiya faoliyati subyekting investitsiya faoliyati natijasida olingan foydasi (daromadi) soliqlar, yig‘imlar va boshqa majburiy to‘lovlar to‘langach, uning xohishiga ko‘ra reinvestitsiya qilinishi yoki boshqa har qanday usulda ishlatilishi mumkin;

– investitsiya faoliyati subyekti olgan aksiyalar va boshqa qimmatli qog‘ozlar, uning maqsadli bank omonatlari, shuningdek, olingan mol-mulk olib qo‘yilgan (rekvizitsiya qilingan) hollarda ular qiymati yoki ijara to‘lovlari qonun hujjatlariga muvofiq qoplanadi (kompensatsiya to‘lanadi);

– O‘zbekiston Respublikasining yangi qonun hujjatlarini qabul qilish investitsiyalash shart-sharoitlarini yomonlashtirishi mumkin. Agar O‘zbekiston Respublikasining keyingi qonun hujjatlari investitsiyalash shart-sharoitlarini yomonlashtirsa, unda xorijlik investorlarga nisbatan investitsiyalash sanasida amal qilgan qonun hujjatlari investitsiyalash paytidan boshlab o‘n yil mobaynida qo‘llaniladi. Xorijlik investor o‘z xohishiga ko‘ra yangi qonun hujjatlarining investitsiyalash shart-sharoitlarini yaxshilaydigan qoidalarini qo‘llash huquqiga egadir;

– xorijlik investorlarga xorij valutasidagi pul mablag‘larini O‘zbekiston Respublikasi va undan tashqariga, ular soliqlar hamda boshqa majburiy to‘lovlarni O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda to‘lashi sharti bilan, biron-bir cheklashsiz erkin o‘tkazish kafolatlanadi.

Xulosa qilib aytganda, milliy iqtisodiyotimizda xorijiy investitsiyalarning me‘yoriy-huquqiy asoslari yaratilgan bo‘lib, ularda yaratilgan shart-sharoitlar, jumladan, soliq va bojxona imtiyozlari, qonun o‘zgarmaslik kafolatlari, foyda olish va mulklarning rekvizitsiya qilinmasligi va boshqa kafolatlar respublika iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalar jalb qilinishini yanada rag‘batlantiradi va uning jahon xo‘jaligi tizimiga uyg‘unlashuvini ta‘minlaydi.

Nazorat savollari

1. Xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni va o'ziga xos xususiyatli tomonlarini yoritib.
2. Xorijiy investitsiyalarning mohiyati va turlarini ayting.
3. Xorijiy investitsiyalarni O'zbekiston iqtisodiyotiga jalb qilishning obyektiv zarurligi haqida so'zlang.
4. Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilish turlari va shakllarini ayting.
5. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning iqtisodiyotni modernizatsiya qilishdagi rolini ko'rsatib bering.
6. "Chet el investitsiyalari to'g'risida"gi va "Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunlarining mazmuni, maqsadi va ahamiyatini ayting.
7. Xorijiy investorlarga berilgan imtiyozlar, kafolatlar va rag'batlantirish omillarini yoritib bering.

Test savollari

1. Prof. D. G'ozibekovning xorijiy investitsiyalar to'g'risidagi fikrini ayting.

A. Bir iqtisodiyot subyekti kapitalini o'zga iqtisodiyotga muayyan muddatga bog'lash bo'lib, ichki investitsiyalardan risklar kengligi bilan farqlangan holda, huquqiy sharoitlarning, muhitining o'zgarishi bilan tavsiflanadi va natijada mamlakatlar va mintaqalar bo'ylab kapital ko'chishi.

B. Ichki investitsiyalardan risklar kengligi bilan farqlangan holda, huquqiy sharoitlarda kapital ko'chishi.

D. Kapitalni o'zga iqtisodiyotga muayyan muddatga bog'lashni o'z ichiga oluvchi qo'yish.

E. Huquqiy sharoitlar, investitsiya muhitining o'zgarishi bilan tavsiflanadi.

2. Xorijiy investitsiyalar bilan bog'liq risklarni yoritib.

A. Asosiy yoki mamlakat bilan bog'liq risk, shartnoma yoki investitsiyaga qadar risk, operatsion yoki investitsiyadan so'nggi risk.

B. Qiymatli, asosiy yoki mamlakat bilan bog'liq risk.

D. Foizli, shartnoma yoki investitsiyaga qadar risk.

E. Kreditli operatsion yoki investitsiyadan so'nggi risk.

3. Xorijiy investitsiyalarning qanday xususiyatlari mavjud?

A. Kapital ko'chishi, risk, qulay, uzoq, aniq maqsad, texnologiya, aholi bandligi, raqobat, eksport, samaraga erishish.

B. Qo'shma korxonalar tuzish, ilg'or tajribaga ega bo'lish, boshqaruv va raqobatni to'g'ri yo'lga qo'yish.

D. Ishlab chiqarilgan mahsulot sifati va raqobatbardosh bo'lish.

E. Mamlakat eksport imkoniyatlarini kengaytirish va jahon bozorida "qat'iy" valuta topish.

4. Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish turlari?

A. Ustav kapitalida 15 % ulush, ustav kapitali xorijlik investorga tegishli (100 %), mol-mulk, aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar, intellektual mulkka, konsessiyalar, sohalari obyektlari, turarjoy binolariga, erkin iqtisodiy hududlar, xalqaro lizing shaklida.

B. Mol-mulk, aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar, intellektual mulkka, konsessiyalar, sohalari obyektlari, turarjoy binolariga, erkin iqtisodiy hududlar shaklida.

D. Ustav kapitali xorijlik investorga tegishli (100 %), mol-mulk, aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarga egalik qilish shaklida.

E. Sohalari obyektlari, turarjoy binolariga, erkin iqtisodiy hududlar, xalqaro lizing shaklida.

5. To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning jozibadorligini belgilovchi omillarni yoritish.

A. Bozor omillari, boy tabiiy resurslarning mavjudligi, ishlab chiqarish xarajatlari omillari, investitsiya muhiti, mamlakatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasi.

B. Bozor omillari, boy tabiiy resurslarning mavjudligi, ishlab chiqarish xarajatlari omillari.

D. Boy tabiiy resurslarning mavjudligi, ishlab chiqarish xarajatlari omillari, investitsiya muhiti.

E. Ishlab chiqarish xarajatlari omillari, investitsiya muhiti, mamlakatning iqtisodiy rivojlanish strategiyasi.

5-bob. IQTISODIYOTNING INTEGRATSIYALASHUVIDA XORIJIY INVESTITSİYALARNING O‘RNI VA ULARNING XALQARO HARAKATINI TARTIBGA SOLISH

Tayanch iboralar: *xalqaro iqtisodiy integratsiya, “resurslar cheklanganligi”, transmilliy korporatsiya, Yel tashkiloti, NAFTA, Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari, diversifikatsion tamoyil, Markaziy Osiyo hamdo‘stligi, erkin savdo hududi, bojxonalar ittifoqi, umumiy bozor, To‘la iqtisodiy ittifoq, XVF, XTTB, ETTB, OTB, ITB, “Stend-bay” kreditlar, hamkorlik, xalqaro kapital.*

5.1. Iqtisodiyotning integratsiyalashuvi hamda milliy iqtisodiyotning integratsiyalashuv zarurligi

Xalqaro iqtisodiy integratsiya milliy xo‘jaliklar (davlatlar) o‘rtasida o‘zaro ko‘p tomonlama barqaror aloqalarning rivojlanishi va mehnat taqsimoti negizida yuzaga kelgan mamlakatlarning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan birlashuvi bo‘lib, ishlab chiqarish tarmoqlarining turli darajada va turli ko‘rinishdagi o‘zaro aloqadorligini ifoda etadi. Hozirgi kunda integratsion jarayonlar to‘g‘risida mutaxassislar orasida yagona qarashlar konsepsiyasi mavjud emas.

Bir guruh iqtisodchi olimlar integratsiyani jahon mamlakatlari o‘rtasida yangi tovarlar oqimini shakllantirish orqali “resurslar cheklanganligi” muammosini bartaraf etish yo‘li deb talqin etishsa, bu orqali jahon mamlakatlarida nisbatan serxarajat tovarlar ishlab chiqarishga chek qo‘yilib, texnologik ayirboshlashni kengaytirish imkoniyatini beradi, ya‘ni ilmiy texnik-texnologik korxonalar intergatsiyasiga xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi, *boshqa bir guruh olimlar integratsiyani* talab etuvchi dastlabki turtki sifatida noiqtisodiy omillarni ilgari suradi.

Masalan, mamlakat mudofaa qobiliyatini mustahkamlash va shu kabilar. *Uchinchi bir guruh* iqtisodchilar esa integratsiya ishlab chiqarishning barqaror o‘sishi, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy barqarorlik kabi maqsadlarga yyengilroq va tezroq erishish imkoniyatini beradi, deb hisoblashadi. Xullas, u yoki bu nazariy yondashuvlarni umumlashtirgan holda shuni qayd etib o‘tishimiz mumkinki, integratsiya hududiy miqyosda sifat jihatdan yangi iqtisodiy muhitni yaratish yo‘li orqali milliy xo‘jalik komplekslarining o‘zaro yaqinlashishi va bir-biriga kirib borishi jarayonidir.

Jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida integratsion jarayonlar, asosan, ikki ko‘rinishda (mikro – transmilliy korporatsiyalarning tashkil etilishi orqali, makro – iqtisodiy siyosatni davlatlararo muvofiqlashtirish siyosati orqali) amalga oshiriladi.

Mikromiqyosdagi integratsion jarayonlar bir-biriga hududiy jihatdan yaqin joylashgan mamlakatlarning xo‘jalik yurituvchi subyektlari kapitallarining o‘zaro ta’sir doirasi orqali amalga oshiriladi. Ya‘ni ushbu davlatlar o‘rtasida integratsion jarayonlar iqtisodiy bitimlar tizimining shakllanishi, kichik shaxobchalar, shu‘ba korxonalar tashkil etilishi orqali yuz beradi. Tashkil topgan korxona va firmalar o‘rtasidagi o‘zaro iqtisodiy aloqalarning tez rivojlanishi tovar almashuvi, xizmat sohalari, kapital va ishchi kuchining mamlakatlararo erkin harakatini ta’minlashga

olib keladi, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnologik, tashqi iqtisodiy va mudofaa, moliyaviy va valuta sohasida yagona siyosatni o'tkazish zarurati tug'iladi. Yagona valuta va moliyaviy fondlar, infratuzilmalar va umumiy davlatlararo boshqaruv organlariga ega iqtisodiy majmualar yaratiladi.

Makromiqyosdagi integratsion jarayonlar – davlatlararo darajada integratsiya davlatlar iqtisodiy birlashmalarining shakllanishi hamda iqtisodiy siyosatlarning kelishuvi asosida amalga oshadi.

Jahon xo'jaligi rivojlanishining zamonaviy bosqichida sayyoramizning barcha qit'alarida integratsion jarayonlarning turli shakllarini ko'rishimiz mumkin. Xo'jalik hayotda integratsiyalashuv jarayonlari kundan kunga chuqurlashib bormoqda. Integratsiyalashuv jarayonlari jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimida xalqaro savdo sohasidan tortib ilmiy-axborot, tovar ayirboshlashgacha bo'lgan turli ko'rinishlarning bir-biriga qo'shilib borishini nazarda tutadi.

Jahon iqtisodiyotida xo'jalik hayotining barqaror rivojlanishi takror ishlab chiqarishning milliy xo'jaliklar doirasidan chetga chiqish jarayonini aks yettiradi (eng avvalo, xalqaro mehnat taqsimoti asosida). Jahon xo'jaligi baynalmilallashuvining o'sishi va rivojlanishida TMKlarning ta'sir doirasi kattadir. YuNKTAD ma'lumotiga ko'ra, hozirgi kunda jahonda 40 mingdan ortiq TMKlar va ularning 270 mingdan ortiq shaxobchalari va shu'ba korxonalari faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Jahondagi 500 dan ortiq eng yirik korporatsiyalarning 1/3 qismi esa AQShga tegishlidir.

Jahon xo'jaligida xalqaro iqtisodiy integratsiyaning rivojlanish jarayonlari ikkinchi omili xalqaro mehnat taqsimoti tuzilmasidagi chuqur o'zgarishlardir (bu, asosan, ITI (ilmiy-texnik inqilobi) ta'sirida yuz beradi). Xalqaro mehnat taqsimoti atamasi, bir tomondan, mamlakatlarning ma'lum bir mahsulotlar ishlab chiqarishiga ixtisoslashuvini bildirsa, ikkinchi tomondan, ishlab chiqarish majburiyatlarining firma ichida va firmalararo taqsimlanishida o'z ifodasini topadi.

Umumjahon ahamiyatga ega ilmiy-texnik inqilob (ITI)ning hozirgi bosqichi baynalmilallashuvi ham bozor, ham ishlab chiqarish sohasini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishda muhim rol o'ynamoqda. ITI tashqi iqtisodiy aloqalarning ijtimoiy takror ishlab chiqarishdagi rolining oshishini ta'minlovchi muhim omildir. Xullas, ITI u yoki bu mamlakatda alohida ajralgan holda to'laqonli rivojlanib bora olmaydi.

5.2. Milliy iqtisodiyot xalqaro integratsiyalashuvining asosiy yo'nalishlari va hozirgi talablari

Xalqaro iqtisodiy integratsiya o'z mazmuni va mohiyati bilan, *birinchidan*, jahon mamlakatlarida ro'y berayotgan chuqur xo'jalik va ijtimoiy-siyosiy birlashuv sohasidagi jarayonlarning borishini, *ikkinchidan*, mustahkam iqtisodiy o'zaro aloqadorlikni, *uchinchidan*, milliy xo'jalikdagi mehnat taqsimotini, *to'rtinchidan*, turli daraja va shaklda ro'y berayotgan ishlab chiqarishdagi o'zaro iqtisodiy hamkorliklarni anglatadi. Xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlar, asosan, bir-biriga yaqin bo'lgan hududlardagi davlatlarning o'zaro iqtisodiy shartnomalarida, ularning xorijiy mamlakatlardagi bo'limlarining tashkil topishida, xo'jalik subyektlari (firmalar, korxonalar) o'rtasidagi kapitalning o'zaro aloqadorligida namoyon bo'ladi.

Davlatlararo iqtisodiy integratsion jarayonlar mamlakatlarning o'zaro iqtisodiy birlashuvi va milliy davlatlar siyosatining shartnomalari asosida amalga oshiriladi.

Hozirgi kunda subyektlar o'rtasidagi integratsion jarayonlarning borishi va rivojlanishi, asosan, davlatlararo ahamiyatga ega bo'lgan tovarlarning erkin harakati va xizmat ko'rsatish sohalari, mamlakatlar o'rtasidagi kapital harakati va ishchi kuchi migratsiyasi, davlatlararo iqtisodiy hamkorlikdagi o'zaro kelishuvlar, ilmiy-texnikaviy va texnologik sohalar, moliya-kredit sohalari, tashqi iqtisodiy va ijtimoiy, madaniy, shuningdek, mudofaa siyosati va boshqa ko'plab sohalarda namoyon bo'lmoqda.

Xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlar natijasida bir butun valuta birligi (so'm, rubl, yevro, dollar va h.k. lar), moliyaviy budjet, davlatlararo yoki millatlararo boshqaruvga asoslangan mintaqaviy xo'jalik tarmoqlari tashkil topishi mumkin (YeI tashkiloti, NAFTA, Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari kabi). Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy ko'rinishlaridan biri savdo sohalarida erkin iqtisodiy zonalarining tashkil topishi bo'lsa, iqtisodiy integratsiyaning murakkab ko'rinishlaridan biri esa tashqi savdo tariflari asosida muhim rol o'ynayotgan bojxona ittifoqlarining vujudga kelishidir.

Xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlar jahon mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni ta'minlashda bir qator qulayliklarni vujudga keltirib, ular, birinchidan, xo'jalik subyektlarini (tovar ishlab chiqaruvchilarni) ko'plab resurslar bilan (mehnat va yangi texnik-texnologik materiallar) ta'minlash bilan bir vaqtda jahon bozorlariga mos raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish imkonini beradi.

Ikkinchidan, xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarda qatnashuvchi barcha davlatlarni iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatidan bir-biriga yaqinlashtiradi. A'zo davlatlarni dunyo mamlakatlari tomonidan ro'y berishi mumkin bo'lgan turli to'siq va raqobatdan himoya qiladi.

Uchinchidan, xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarda ishtirok etuvchi davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy muammolarni hal etish imkoniyatini beradi. Shunday qilib, xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarning borishi iqtisodiy rivojlanish va yuksalishdan orqada qolayotgan mintaqalar, tumanlarning rivojlanishi, xalqaro mehnat bozoridagi ahvolning yaxshilanishi, iqtisodiy kam ta'minlangan aholining iqtisodiy ta'minoti yaxshilanishiga imkon tug'diradi.

O'zbekiston Respublikasi 1991-yilning 31-avgustida suveren, ya'ni mustaqil davlat ekanligini e'lon qildi. Shu kundan boshlab respublikaning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida rivojlanishning yangi davri boshlandi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyo mintaqasining markaziy qismida joylashgan bo'lib, respublikada O'rta Osiyo aholisining 45 %i yashaydi.

O'zbekiston qo'shni Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Afg'oniston bilan chegaralanib, Yevropa va Osiyoning bir qator mamlakatlari bilan transport va telekommunikatsiya aloqalari orqali bog'lanib turuvchi muhim strategik koridor hisoblanadi.

Keyingi yillarda jahon iqtisodiyotida kuzatilayotgan o'zgarishlar va turli salbiy tendensiyalarga qaramasdan, O'zbekistonda olib borilayotgan samarali iqtisodiy

hamda investitsion siyosatning ustuvor yo‘nalishlari xalqimiz manfaatlari va turmush darajasini yaxshilashga qaratilganligi bilan xarakterlanmoqda.

5.3. Milliy iqtisodiyotning integratsiyalashuvi bo‘yicha xorij tajribalari

Markaziy Osiyo mintaqasi doirasida umummintaqaviy tartibga solish obyekti bo‘lishi zarur bo‘lgan *davlatlararo integratsiya dasturlarini* barpo etish va amalga oshirishning alohida muhim roli va ustuvor ahamiyatini ajratib ko‘rsatish mumkin. Shu o‘rinda tashqi iqtisodiy va investitsion faoliyat yuritishda diversifikatsion tamoyillarga ham e‘tibor qaratish, mamlakatimizning istiqbolida kutilmagan xavflarni bartaraf etish, shuningdek, bunday xavflar paydo bo‘lgan taqdirda ulardan keladigan salbiy ta’sirlarni maksimal darajada kamaytirish imkonini beradi.

Diversifikatsiya muayyan to‘plam tarkibining turli-tumanligini ta‘minlashga qaratilgan chora-tadbirlardir. Diversifikatsiya darajasi turli-tumanlilik darajasi bilan belgilanadi. Diversifikatsiyalashdan muhim investitsiya konsepsiyasi tariqasida foydalaniladi. U investitsiya portfeli daromadlilikini pasaytirmagan holda uning riskini pasaytiradi. Diversifikatsiyalashdan olinadigan eng yuqori samara bir turdagi aktiv qiymatining pasayishi boshqa turdagi aktiv qiymatining o‘sishi hisobiga qoplanishini ta‘minlaydigan tarzda investitsiya portfeliga turli sinflar, tarmoqlar, mintaqalar aktivlarini qo‘shish orqali erishiladi.

Biroq ayni paytda AQSh va Yevropa davlatlarining – Rossiya Federatsiyasi hamda Xitoy, Hindiston bilan AQSh kabi ayrim davlatlar o‘rtasidagi nisbatan turli savdo urushlari va boshqa iqtisodiy sanksiyalari mazkur diversifikatsiyalash tamoyillariga qat’iy amal qilish va ularni takomillashtirishni talab etmoqda.

Shuning uchun diversifikatsion tamoyil, ya’ni *tashqi iqtisodiy aloqalarni o‘rnatishda quyidagi diversifikatsion tamoyillarga* e‘tibor qaratish ijobiy samara berishi mumkin:

- tashqi iqtisodiy aloqalarni imkon boricha ko‘proq va mintaqaviy jihatdan turli xil mamlakatlar bilan o‘rnatish lozim;
- eksport tarkibini turli mahsulotlar tashkil etishi lozim;
- bir xil turdagi mahsulot yoki xizmatni bir vaqtning o‘zida jahonning turli qit’alarida joylashgan davlatlarga eksport qilish lozim;
- iqtisodiyot uchun zarur import mahsulotlari ham eksport siyosatida amal qiladigan tamoyil sifatida amalga oshirilishi lozim;
- jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv jarayonini tashkil etishda turli mamlakatlar tajribasini o‘zimizning sharoitga moslashtirgan holatda amalga oshirish lozim.

Yana ikkita istiqbolli yo‘nalishni ajratib ko‘rsatish mumkin. Bular neft-gaz mashinasozligi va neft kimyosidir. Ularning rivojlanishi respublikamizda neft va gaz qazib olish hajmlari o‘sishi istiqboli bilan izohlanadi, bu, o‘z navbatida, neft-gaz mashinasozligi mahsulotlari loyihalarini ta‘minlash masalasini o‘rtaga qo‘yadi. Mintaqada integratsiya jarayonlarining real shart-sharoitlari va samaradorligini ta‘minlash yuzasidan kechiktirib bo‘lmaydigan majburiy makroiqtisodiy chora-tadbirlar ko‘rish fursati keldi, ularga quyidagilar tegishlidir:

- iqtisodiy islohotlarni muvofiqlashtirish;
- milliy xo‘jalik qonunchiliklarini yaqinlashtirish;
- tuzilmaviy, pul-kredit, valuta, narx, soliq va ijtimoiy siyosatning umumiy strategiyasini kelishish.

Umuman olganda, Markaziy Osiyo mintaqasi mamlakatlari integratsiyasi mintaqadagi kompleks ustuvor muammolarni hal etib, ushbu mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi kuchayishining muhim omiliga aylanadi.

Xorijiy mamlakatlar iqtisodiy integratsiyasining xalqaro tajribasi Markaziy Osiyo hamdo‘stligi doirasidagi integratsiya jarayonlarida foydalanish mumkin bo‘lgan bir qancha xulosalarga kelish imkonini beradi. Bu esa O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvida juda muhimdir.

Birinchidan, iqtisodiy vazifa sifatida mintaqaviy iqtisodiy integratsiyani amalga oshirish uchun o‘tkazilayotgan demokratik va iqtisodiy islohotlarning umumiy maqsadlari bilan birlashgan qatnashchi davlatlar rahbarlarining yagona siyosiy idorasi zarur.

Ikkinchidan, xususi biznes va xorijiy investorlarga ishonch sharti sifatida barqaror makroiqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat integratsiya ittifoqi a‘zosi bo‘lgan mamlakatlar iqtisodiyoti integratsiyasi muvaffaqiyatli qadam tashlashining muhim sharti hisoblanadi. O‘tish iqtisodiyotiga asoslangan mamlakatlar uchun ularga xos bo‘lgan oldingi ijtimoiy tuzilmalarni o‘zgartirish qiyinchiliklari bilan bog‘liq erkin savdo zonasini, keyinchalik esa yagona iqtisodiy makonini barpo etish birinchi navbatdagi vazifa hisoblanadi. U boshqa islohotlar (tarkibiy qayta o‘zgartirishlar, xususiylashtirish, davlatning iqtisodiyotga aralashuvini bekor qilish, narxlarni erkinlashtirish va shu kabilar) bilan uzviy uyg‘un bo‘lishi kerak.

Uchinchidan, mintaqaviy integratsiya erkin savdo zonasini, so‘ngra bojxona, to‘lov va valuta ittifoqini tashkil etishga doir kompleks chora-tadbirlar sifatida asta-sekin, izchil amalga oshiriladigan jarayon ekanligini esda tutish zarur, bunda har bir bosqichda qatnashchilardan har birining manfaatlari va xulosalari kelishilishi kerak.

To‘rtinchidan, rivojlangan infratuzilmasi (transport, aloqa, gaz, neft quvurlari, oziq-ovqat tashish va shu kabi kommunikatsiyalar) mavjudligi mintaqaviy integratsiyaning hal qiluvchi sharti hisoblanadi, ulardan integratsiya hamdo‘stligi barcha a‘zolarining manfaatlari yo‘lida samarali foydalanish zarur.

Iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari quyidagilardan iborat:

1. Erkin savdo hududi. Uning doirasida qatnashuvchi mamlakatlar o‘zaro savdo to‘siqlarini bekor qiladi, lekin ularning har ikkalasi uchinchi mamlakatga nisbatan savdo to‘siqlarini buzmaydi. Bunday hududda qatnashuvchi mamlakatlar chegaralaridagi bojxona nazorati saqlab qolinishi kerak. Uning maqsadi qo‘shni qatnashchi mamlakatlarning sustroq bojxona to‘sig‘i orqali uchinchi mamlakatdan hududga kirib keluvchi import mollar uchun soliq undirish yoki uni taqiqlashdan iborat (bu qoida uchinchi mamlakatga mol eksport qilishga ham taalluqlidir). Bunga 1960-yillarda tashkil topgan Yevropa erkin savdo uyushmasi (YeESU) misol bo‘la oladi. Unga 6 mamlakat birlashgan bo‘lib, uning asosiy vazifasi davlatlararo erkin savdoni yuritishdan iboratdir. YeESU integratsiyaning quyi shakli hisoblanadi,

chunki u muntazam kooperatsion aloqalarni bildirmaydi. MDH mamlakatlari o'rtasidagi bitim erkin savdo zonasiga ikkinchi bir misoldir. O'zbekiston erkin savdo o'rtasida Ozarbayjon, Armaniston, Belorussiya, Qozog'iston, Moldaviya, Rossiya va Ukraina bilan shartnomalar tuzgan. Bu shartnomalarga binoan tomonlar mazkur mamlakatlardan chiqariladigan va ularning hududiga olib kiriladigan tovarlardan bojxona to'lovi olmaslik majburiyatini qabul qilgan. Shu asosida O'zbekiston shartnoma tuzgan davlatlardan chiqariladigan va respublika hududiga olib kiriladigan tovarlardan boj olmaydi.

2. Bojxonalar ittifoqi. Bunda qatnashchi mamlakatlar o'zaro savdoda barcha cheklanishlarni bartaraf etibgina qolmay, tashqi savdo to'siqlarining yagona tizimini ta'sis etadi. Bu bilan ichki chegaralarda bojxona xizmatini saqlash zaruratini soqit qiladi. Yevropa ittifoqi (YeI) bojxona ittifoqiga misoldir. Yevropa ittifoqiga 1958-yilda asos solingan bo'lib, 1993-yilga kelib u G'arbiy Yevropadagi 12 mamlakatni birlashtirdi. Bu uyushmaning asosiy vazifasi ishtirokchi mamlakatlar doirasida resurslar, tovarlar va xizmatlar harakatini milliy chegaradan xoli ravishda erkin ko'chib yurishini ta'minlash, umumiy bozorni vujudga keltirish, bozor vositasida tovarlarni davlatlararo taqsimlab, aholi talab-ehtiyojini qondirishdir. YeI tarzida G'arbiy Yevropa bojxona ittifoqining tuzilishi savdo integratsiyasi natijalarini amaliy baholash imkonini tug'diradi. Dunyodagi eng atoqli iqtisodchilarning fikricha, YeI doirasidagi bojxona ittifoqi natijasida savdoning o'sishi ko'proq bo'ladi.

3. Umumiy bozor. Uning doirasidagi qatnashchilar savdodan tashqari ishlab chiqarish omillarining barchasini bemaol ko'chirish (ishchi kuchi va sarmoya migratsiyasi) erkinligiga ham ega bo'ldilar. Bunga yana o'sha Yevropa iqtisodiy ittifoqi yoki Yevropa umumiy bozori misol bo'la oladi. Uning hozirgi rasmiy nomi Yevropa Ittifoqidir.

4. To'la iqtisodiy ittifoq. Bunda qatnashchi mamlakatlar o'z iqtisodiy siyosatlari, shu jumladan, pul, soliq va ijtimoiy siyosat, shuningdek, savdo hamda ishchi kuchi va sarmoya oqimiga taalluqli siyosatni birxillashtiradi.

Dunyoda davlatlarning o'nlab iqtisodiy birlashmalari mavjud. ASEAN (Janubiy-sharqiy Osiyo) mamlakatlari o'rtasida kooperatsiya aloqalari faol rivojlanmoqda. MDH mamlakatlari doirasidagi iqtisodiy hamkorlik, ayniqsa, O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston o'rtasida tuzilgan Markaziy Osiyo umumiy bozorini tashkil etish haqidagi bitimni ham yodga olish kerak. Jahonda rivojlanayotgan yosh mamlakatlarga xos, lekin barqaror bo'lmagan boshqa integratsiya uyushmalari ham bor. Ularning ishtirokchilari o'tmishdagi mustamlakalar bo'lib, iqtisodiyoti bir yoqlama, ya'ni xomashyo yetkazishga asoslangan, shu sababli bir-birini to'ldirib, yagona kompleksni tashkil eta olmaydi. Integratsion aloqalarning paydo bo'lishi jahon xo'jaligiga xos voqelik, ammo ular umumiy tus olish uchun hamma mamlakatlarda sharoit muhayyo bo'lishi kerak.

5.4. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalarning tutgan o'rni va ulardan samarali foydalanish yo'nalishlari

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi ham siyosiy, ham iqtisodiy sohada ko'pgina yutuqlarga erishdi. Ularning eng muhimlaridan biri

respublikamizning jahon hamjamiyatida faol ishtirok etib, milliy manfaatlarga mos keladigan ko‘p tomonlama siyosat yuritishi va shu asosda jahon xo‘jaligida tutgan o‘z o‘rnini mustahkamlab borishidir.

Endilikda O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosat maydonida borgan sari munosib o‘rinni egallab bormoqda. Qo‘yilgan ko‘pgina amaliy qadamlar O‘zbekistonning xalqaro hamjamiyatda uzoq muddatli, istiqbolli yaratuvchilik faoliyatini olib borishga mo‘ljallangandir.

Boshqa davlatlar bilan bo‘ladigan iqtisodiy integratsiya davlatning har xil ehtiyojlarini qondirish va samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi va fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, millatlararo yaqinlashuvi, aholining turmush darajasini oshirishga yordam beradi.

Xo‘jalik aloqalarini baynalmilallashtirish jarayonlarining kuchayib borishi, iqtisodiyotni rivojlantirish hamda mustahkamlashda tashqi iqtisodiy omil muhim rol o‘ynamoqda. Tashqi iqtisodiy aloqalarning rivojlanish xususiyatlari va ularning ishlab chiqarishdagi samaradorligi milliy iqtisodiy barqarorlikni va uning rivojlanish harakatini aniqlaydi. Shunga ko‘ra, jahon mamlakatlari zamonaviy xalqaro iqtisodiy aloqalarni kengaytirish va chuqurlashtirishga katta e‘tibor bermoqda.

Ayniqsa, bu mustaqil rivojlanish yo‘liga o‘tgan respublikamiz uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Sobiq Ittifoq tarkibida bo‘lgan davrda O‘zbekiston Respublikasi xorijiy mamlakatlar bilan mustaqil ravishda aloqa qilish imkoniyatidan mahrum edi. Bundan tashqari xo‘jalik yuritishning yopiq, sotsialistik boshqaruv tizimi sharoitida kapital migratsiyasi, ishchi kuchi migratsiyasi, valuta-kredit munosobatlari kabi xalqaro ayriboshlash turlari deyarli rivojlanmagan edi. Shuning uchun ham o‘tkazilayotgan iqtisodiy islohotlarning barchasi O‘zbekistonning jahon xo‘jaligi tizimiga teng huquqli bo‘lib kirishi va barcha mamlakatlar bilan teng huquqli hamkorligini ta‘minlashga qaratilgan.

Iqtisodiy integratsiya bir tomondan yangi texnologiyalar, xorijiy sarmoyalardan foydalanish orqali milliy iqtisodiyotni tezda o‘stirishga ko‘maklashsa, boshqa tomondan O‘zbekistonning boy resurslari va ishlab chiqarish imkoniyatlarining jahon xo‘jaligiga qo‘shilishi, uning umumjahon iqtisodiy imkoniyatlarini kuchaytiradi.

Integratsiya O‘zbekiston Respublikasining jahon xo‘jaligi tizimiga kirib borishini tezlashtiradi. Shuning uchun ham O‘zbekiston iqtisodiyotida xalqaro iqtisodiy integratsion jarayonlarning borishi muhim o‘rin tutmoqda.

Ayni paytda jahonda integratsion tashkilotlarga Yevropa Hamjamiyati (YeH), Yevropa erkin savdo assotsiatsiyasi (YeFTA – YeESA), Shimoliy Amerika erkin savdo assotsiatsiyasi (AQSh, Kanada va Meksika), Lotin Amerikasining yetakchi uch guruhlar – And guruhi (Andean group), Markaziy Amerika umumiy bozori (Central Amerikan Common Market), Karib bo‘g‘ozi davlatlarining hamjamiyati va bozori (Caribbean community and common market), bojxona ittifoqi, Janubiy-sharqiy Osiyo davlatlari assotsiatsiyasi (ASEAN), Shanxay hamkorlik tashkiloti (ShHT), Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorligi (OTIH), MDH va shu kabilarni keltirishimiz mumkin.

Xususan: *Integratsion tashkilotlar:*

1. Lotin Amerika zonasi (erkin savdo LAFTA, 1960-yil), 11 ta mamlakat a‘zo.

2. Karib jamiyati (Carikom, 1967), 13 ta mamlakat a'zo.
3. And guruhi (Andian Group, 1969), 5 ta mamlakat a'zo.
4. Janub konus mamlakatlar umumiy bozori (Mercosur, 1991), 4 ta mamlakat a'zo.

Osiyodagi integratsion birlashmalar:

1. Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (ECO, 1964), 10 ta mamlakat a'zo.
2. Janub-sharqiy Osiyo mamlakatlari assotsiatsiyasi (Asean, 1967), 6 ta mamlakat a'zo.
3. BIMST iqtisodiy hamkorlik jamiyati (BIMST-EC, 1998), 5 ta mamlakat a'zo.

Afrika integratsion birlashmalari:

1. Sharqiy (vostoka) Afrika jamiyati (EAC, 1967 yoki 1993), 3 ta mamlakat a'zo.
2. G'arbiy (zapad) Afrika mamlakatlar iqtisodiy hamkorligi jamiyati (ECOWAS, 1975), 15 ta mamlakat a'zo.
3. Sharqiy va Janubiy Afrika umumiy bozori (COMESA, 1982), 19 ta mamlakat a'zo.
4. Arab mamlakatlari uyushmasi (UMA, 1989), 5 ta mamlakat a'zo.

Xullas, O'zbekiston nafaqat Markaziy Osiyo Hamjamiyati (MOH), MDH, Iqtisodiy hamkorlik tashkilotlari (IHT) va boshqa xalqaro uyushma va ittifoqlar bilan keng miqyosidagi integratsion aloqalarini kuchaytirishi, balki istiqbolda jahondagi boshqa bir qator integratsion uyushmalar bilan ham mustahkam munosabatlar o'rnatishi lozim.

Ayni paytda mamlakatimizdagi tarkibiy o'zgarishlar, iqtisodiyotning soha va tarmoqlarini diversifikatsiya va modernizatsiya qilishni izchil davom ettirish, ishlab chiqarishni texnik va texnologik yangilash, shuningdek, transport, muhandislik, kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmalarni rivojlantirish jarayonlarini yanada chuqurlashtirishga qaratilgan faol investitsiya siyosati olib borilmoqda.

Asosiy kapitalga kiritilayotgan investitsiyalarning yalpi ichki mahsulotga nisbatan ulushi 24 foizdan kam bo'lmaganligi (Rossiya Federatsiyasida bu ko'rsatkich 2018-yilda 27,3 %) tarkibiy o'zgartirishlarni jadal amalga oshirish va iqtisodiyotni modernizatsiya qilishni ta'minlash yetarlicha emasligini ko'rsatmoqda. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning asosiy hajmi ichki resurslarni safarbar qilish hisobidan amalga oshirildi.

Bu mablag'lar, avvalo, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashni amalga oshirayotgan korxonalarning o'z mablag'larini ko'paytirishi, soliq yukini yanada kamaytirish, tijorat banklarining resurs bazasini mustahkamlash va aholining tadbirkorlik faoliyatidan oladigan daromadlarini oshirish hisobidan hosil bo'ladi.

Strategik muhim, birinchi navbatda, infratuzilmani shakllantirish, ishlab chiqarishni rekonstruksiya qilish va modernizatsiyalashga qaratilgan loyihalarni amalga oshirishga ichki resurslarni jalb etishda O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi alohida o'rin egalladi. Mazkur jamg'armaning eng muhim vazifalaridan biri strategik investitsiya loyihalarini birgalikda moliyalashtirish

maqsadida yirik xorijiy investor va sheriklarni jalb etishdir. Masalan, Yaponiya xalqaro hamkorlik agentligi va Osiyo Taraqqiyot banki ishtirokida amalga oshirilayotgan, umumiy qiymati 1,28 milliard AQSh dollariga teng bo'lgan Tolimarjon issiqlik elektr stansiyasida ikkita bug'-gaz moslamasini qurish loyihasi shular jumlasidandir.

Aynan ana shu hamkorlikning moliyaviy ko'magida kelgusi yillar davomida O'zbek milliy avtomagistrali uchastkalarini qurish, ichimlik suvi bilan ta'minlash tizimlarini barpo etish va rekonstruksiya qilish, qishloq xo'jaligi yerlarining meliorativ holatini yaxshilash, polivinilxlorid va kaustik soda ishlab chiqarish bo'yicha yangi majmua barpo etish, qishloq xo'jaligi texnikasi va avtomobil shinalarini ishlab chiqarishni tashkil etish kabi ko'plab loyihalar amalga oshiriladi.

5.5. Iqtisodiyotning integratsiyalashuvida xalqaro moliyaviy institutlarning tutgan o'rni

Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish sharoitida O'zbekiston XVF, XTTB, YeTTB, OTB, ITB kabi moliya-kredit institutlari bilan faol hamkorlik qilib kelmoqda. Uzluksiz makroiqtisodiy barqarorlik, iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlash, tuzilmaviy o'zgarishlarni izchil amalga oshirib borish, iqtisodiyotning tayanch va ijtimoiy infratuzilmalarini bosqichma-bosqich modernizatsiyalashtirib borishni ta'minlashga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiy strategiyasi xalqaro moliyaviy institutlar bilan hamkorlik ko'lamining o'sib borishiga zamin yaratishi lozim.

Xalqaro valuta fondi (XVF) 1945-yilda tashkil etilgan va unga 186 ta mamlakat a'zo. XVFning maqsadi a'zo mamlakatlar valuta-moliya siyosatini muvofiqlashtirish, to'lov balansini tartibga solish va valuta kursining barqarorligini qo'llab-quvvatlash uchun qarz berish hisoblanadi. Buning uchun fond to'lov balansida qiyinchiliklarga uchragan o'z a'zolarini moliyalashtiradi, ularning xo'jalik yuritish usullarini yaxshilashga qaratilgan texnik yordam ko'rsatadi.

Oxirgi o'n yilda XVFning moliyaviy vositachi va yirik kreditor sifatidagi roli oshdi. Qarzlarni a'zo mamlakatlar badallaridan tashkil topgan umumiy resurslar hisobidan hamda SDR shartli birliklaridagi maxsus hisobdan berilishi mumkin.

Kreditlarni berish va qaytarish to'lov balansini muammosining xususiyatlari hamda holatlariga bog'liq tarzda farqlanib, quyidagilardan iborat:

5.1-jadval

XVF kreditlash shartlari

Kreditlash mexanizmi yoki siyosati	To'lov shartlari	Muddati (yil hisobida)		
		Eng uzoq muddat	Kutilayotgan muddat	Davriylik
“Stend-bay” krediti	Asosiy stavka + marja	3,25-5	2,25-4	Har chorakda
Kengaytirilgan kreditlash	Asosiy stavka + marja	4,5-0	4,5-7	Har yarim yilda
Qoplovchi moliyalash	Asosiy stavka	3,25-5	2,25-4	Har chorakda
Favqulodda yordam	Asosiy stavka	3,25-5	-	-
Qo‘shimcha zaxiralarni qoplash	Asosiy stavka + marja	2,5-3	2-2,5	Har yarim yilda
Kambag‘allikka qarshi va iqtisodiy o‘sishni qo‘llab- quvvatlash	Yillik 0,5 %	5,5-10	-	-

“Stend-bay” kreditlari. XVF kreditlash siyosatining asosini tashkil etadi. “Stend-bay” krediti to‘g‘risidagi shartnomaga asosan a‘zo mamlakatlar to‘lov balansida qisqa muddatli muammolarni bartaraf etish uchun, odatda, 12-18 oyga belgilangan miqdorda kredit olish huquqiga ega.

Kengaytirilgan kreditlash mexanizmi. XVF kengaytirilgan kreditlash mexanizmi bo‘yicha a‘zo mamlakatlar belgilangan miqdorda kredit olish huquqiga ega bo‘lib, odatda, uch-to‘rt yilga taqdim etiladi. Ushbu mexanizm asosida ajratilgan mablag‘lar a‘zo mamlakatlarda to‘lov balansi holatiga sezilarli salbiy ta‘sir ko‘rsatuvchi tuzilmaviy xususiyatga ega muammolarni bartaraf etishga yo‘naltiriladi.

Kambag‘allikka qarshi va iqtisodiy o‘shni qo‘llab-quvvatlash mexanizmi:

- qo‘shimcha zaxiralarni moliyalash mexanizmi;
- qoplovchi moliyalash 1963-yilda joriy etilgan bo‘lib, jahon bozorlarida tovar-xomashyo narxining o‘zgarishi natijasida eksport tushumi kamomadi hosil bo‘lgan yoki oziq-ovqat importi qiymatining o‘shiga duch kelgan mamlakatlarga taqdim etiladi.

Favqulodda yordam. Ushbu tartib favquloddagi holatlar tufayli to‘lov balansida yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etishda a‘zo mamlakatlarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida 1962-yilda joriy etilgan. 1995-yilda a‘zo mamlakatlarda harbiy mojarolar tufayli ularning institutsional va ma‘muriy salohiyatiga putur yetkazilgani sababli mazkur tartibni qo‘llash miqyosi yanada kengaytirilmoqda.

Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB) Umumjahon banki guruhining asosiy tashkiloti bo‘lib, o‘rta va kam daromadli, to‘lov qobiliyatiga ega mamlakatlar hukumatlariga qarz beradi. XTTB 1944-yilda tashkil etilgan va hozirda a‘zo mamlakatlar soni 186 tani tashkil etadi.

XTTBning maqsadi a‘zo mamlakatlar iqtisodiyotini qayta tiklash va rivojlanishiga kapital qo‘yilmalar berish, investitsiyalarni jalb etishni rag‘batlantirish orqali qo‘llab-quvvatlash, to‘lov balansi muvozanatini ta‘minlashga qaratilgan qarz berishdan iborat.

XTTB, odatda, 5 yillik imtiyozli davr bilan 20 yilgacha muddatda uzoq muddatli kreditlarni beradi. Bankning resursi ikki manbadan shakllanadi. Shu

jumladan, asosiy qismi moliya bozorlarida turli xil qarz majburiyatlarini joylashtirishdan shakllanadi.

XTTB a'zo mamlakatlarga hukumat kafolati asosida qarz beradi. Qarz, odatda, 10-15 yil muddatga 5 yil imtiyozli davr bilan ajratiladi. XTTBning foiz stavkasi har 6 oyda o'zgaradi va o'rtacha 7 % atrofida belgilanadi. XTTB ustaviga muvofiq, aholi jon boshiga 5055 AQSh dollarigacha YaIM to'g'ri keladigan mamlakatlarga bankdan qarz olish huquqiga ega. Yirik taraqqiy etgan mamlakatlar, xususan, bankning 5 ta eng yirik aksiyadorlari qarz olishi mumkin emas. Jahon banki qariyb 70 yillik faoliyati mobaynida 140 ta mamlakatda qiymati 300 mlrd. AQSh dollariga teng 6 mingdan ortiq loyihalarni moliyalashtirishda ishtirok etgan. Ushbu bank tomonidan O'zbekistonga ajratilayotgan kreditlar iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, jumladan, xususiylashtirish, moliya sektorini rivojlantirish, qishloq xo'jaligini modernizatsiyalash, ijtimoiy infratuzilmani yaxshilashga yo'naltirildi.

5.2-jadval

Jahon banking O'zbekistonda amalga oshirgan yirik loyihalari, mln. AQSh dol.⁶¹

	Loyiha hajmi
Salomatlik-2	39,48
Drenaj, irrigatsiya va tuproq hosildorligini oshirish	74,55
Buxoro va Samarqand shaharlarida ichimlik suvi ta'minotini yaxshilash	40,0
Qishloq xo'jaligi korxonalarini qo'llab-quvvatlash	36,14
Farg'ona vodiysida suv resurslarini boshqarish	65,54

Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasi (XTA) 1960-yilda tashkil etilgan bo'lib, unga a'zo mamlakatlar soni 169 tani tashkil etadi. XTA uzoq muddatga foizsiz, kredit ko'rinishida qarz va deyarli bozor shartlari bo'yicha qarz olish imkoniga ega bo'lmagan dunyoning eng past daromadli 82 ta mamlakatlariga grantlar beradi. XTA kredit operatsiyalari donor mamlakatiga badallari, XTTBning sof foydasini o'tkazish, XMKning grantlari va uyushma tomonidan ajratgan kreditlaridan keladigan tushumlar hisobiga moliyalashtiriladi.

XTAning maqsadi rivojlanayotgan mamlakatlarga imtiyozli kreditlar berishdan iborat bo'lib, zaxiralashtirilgan kredit mablag'larining jami hajmi 207 mlrd. AQSh dollariga yetgan. XTA kreditlari 10 yillik imtiyozli davrni qamrab olgan holda 35-40 yilga beriladi. Kreditlar hajmi SDRda aks ettiriladi, lekin moliyalashtirish loyiha xarajatlari amalga oshiriladigan valutada beriladi. Olingan qarz bo'yicha foiz hisoblanmaydi, ammo kredit bo'yicha xizmat ko'rsatishdan kreditning 0,75 % miqdorida komissiya haqi olinadi. Jahon hamjamiyati XTAni kam rivojlangan mamlakatlarga yordam beruvchi eng samarali tashkil etilgan moliya instituti sifatida tan oladi.

Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) 1956-yilda rivojlanayotgan mamlakatlar xususiy sektorini qo'llab-quvvatlash maqsadida tashkil etilgan. A'zo mamlakatlar soni 182 tani tashkil etadi.

XMKning asosiy vazifasi rivojlanayotgan mamlakatlarda xususiy investor va

⁶¹ O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi saytiga asosan muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

moliya institutlariga kapitalni samarali joylashtirishga ko'maklashishda vositachilik qilish hisoblanadi. XMK bozor holatiga yaqin shartlar bo'yicha 12 yil imtiyozli davr bilan 3 yildan 15 yilgacha qarz beradi. Qariyb 80 % passivlari moliya bozorlaridan jalb etiladi, qolgan 20 %i esa XTTBdan qarzga olinadi. Odatda, XMK boshqa investorlar ishtirokidagi loyihalarni moliyalashtiradi, uning ulushi 25-35 %ni tashkil qiladi. Birgalikdagi moliyalashtirish XMK faoliyatining o'ziga xos jihati bo'lib, qarz berishdan tashqari xususiy korxonalar kapitaliga ham pul qo'yishni amalga oshirishda namoyon bo'ladi.

Investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlik (MIGA) 1988-yilda a'zo mamlakatlarga xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirishda ko'mak berish maqsadida tashkil etilgan. Hozirda agentlikka 174 ta mamlakat a'zo bo'lib, jami ajratilgan kafolatlari hajmi 20,9 mlrd. AQSh dollariga teng. Agentlik tomonidan 2009 moliya yilida 26 ta loyiha bo'yicha 1.4 mlrd. AQSh dollari miqdorida kafolatlar berilgan.

Ushbu agentlik rivojlanayotgan mamlakatlarga yo'naltirilgan TTXIning rag'batlantirish maqsadida siyosiy risklardan sug'urtalash yoki kafolatlash xizmatlarini taklif etadi.

Investitsion nizolarni tartibga solishning xalqaro markazi (ICSID) 1966-yilda tashkil etilgan bo'lib, maqsadi xorijiy investorlar va investitsiyalarni jalb etuvchi mamlakatlar o'rtasida yuzaga kelgan xalqaro investitsion nizolarni arbitraj ko'rib chiqish va tartibga solish mexanizmini ta'minlab berishdan iboratdir. Bundan tashqari ushbu markaz xorijiy investitsiyalar to'g'risidagi qonunchilik hujjatlari va xalqaro nizolarni arbitraj tartibga solish sohasida tadqiqot ishlarini olib boradi. Hozirgi vaqtda markazga 143 ta mamlakat a'zo.

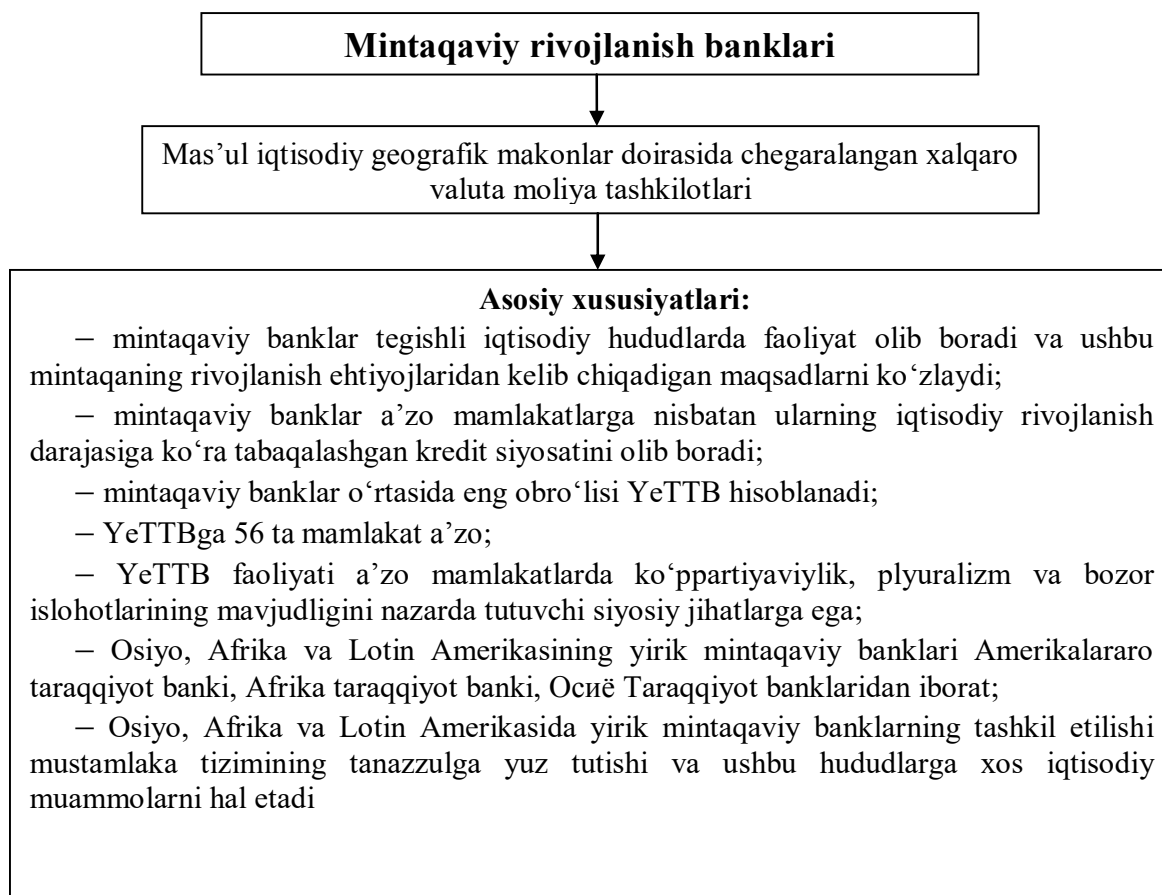
Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YeTTB) 1991-yilda tashkil topgan va unga 56 ta mamlakat a'zo. YeTTB Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlariga bozor iqtisodiyotiga o'tish bo'yicha islohotlarni o'tkazishda ko'maklashadi.

Bank uchun xususiy sektor rivojlanishi, xususiylashtirish jarayoni, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish, moliya muassasalari hamda sanoat sektorini tashkil etish va mustahkamlash kichik biznesning rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan ustuvor loyiha va dasturlar hisoblanadi. Bank xususiy va xususiylashtirilgan korxonalar taklifi, homiylik salohiyati yuqori bo'lishi va biznes rejalarining ishonchli bo'lishini talab qiladi.

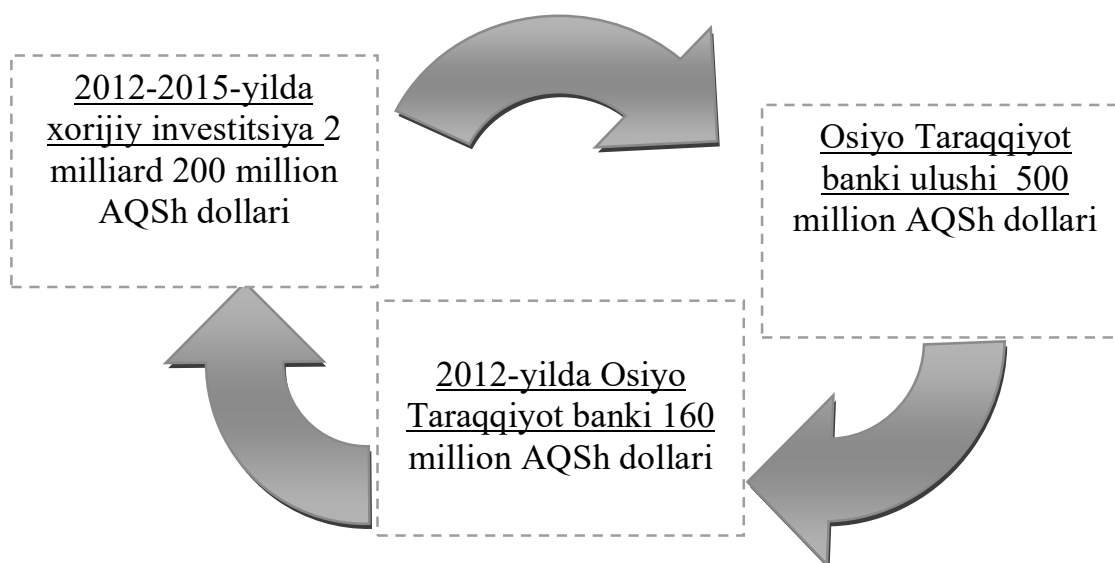
Osiyo Taraqqiyot banki (OTB) 1966-yilda tashkil topgan va unga 57 ta mamlakat (41 ta hududiy va 16 ta hududdan tashqari mamlakatlar) a'zo. OTBga a'zolik BMTning Osiyo va Tinch okeani bo'yicha iqtisodiy va ijtimoiy masalalar bo'yicha komissiyasidagi barcha mamlakatlar va Osiyo mintaqasidagi boshqa mamlakatlari (agar ular BMT yoki uning ixtisoslashgan agentliklariga a'zo bo'lsa) uchun ochiq. A'zolikda mavjud bunday keng imkoniyatlar OTBda Osiyo mintaqasidan tashqari mamlakatlar ulushining ortishiga olib keldi, ularga bank aksiyalarining qariyb 37 %i va ovozlarining 35 %i to'g'ri keladi.

OTBning maqsadi Osiyo qit'asidagi rivojlanayotgan mamlakatlarga iqtisodiy rivojlanishda ko'maklashish, hududiy hamkorlikni rag'batlantirish, a'zo-mamlakatlarga texnik yordam ko'rsatish va ularning iqtisodiy siyosatini

muvofiglashtirishdan iborat.

5.1-rasm. Mintaqaviy rivojlanish banklari

5.2-rasm. Osiyo Taraqqiyot bankining O'zbekiston bilan hamkorlikdagi aloqalari

Xorijiy investitsiyalarni xalqaro miqyosda tartibga solishda mintaqaviy moliya institutlari ham muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari OTB va O'zbekiston o'rtasidagi istiqbolli hamkorlik temir va avtomobil yo'llari tarmog'ini rivojlantirish, qishloqlarda suv ta'minoti tizimini takomillashtirish ishlarini faollashtirishni nazarda tutadi.

5.3-jadval

Osiyo Taraqqiyot bankining O'zbekiston bilan hamkorlikdagi aloqalari⁶²

Loyihaning nomi	Hajmi mln. AQSh doll.	Loyihaning qisqacha tavsifi
Qishloq xo'jaligi korxonalarini rivojlantirish	50	Qishloq joylardagi kichik biznes korxonalarini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash. Moliyalashtirish 28 ta investitsion loyiha bo'yicha amalga oshirilmoqda
Sirdaryo viloyati Oqoltin tumani infratuzilmasini rivojlantirish va xo'jaliklarini qayta tarkiblash	36	Sirdaryo viloyati Oqoltin tumani qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish hamda fermerlarning paxta va bug'doy yetishtirishdan oladigan daromadlarini barqarorlashtirish. Ushbu loyiha sinov loyihasi bo'lib, keyinchalik uni mamlakat miqyosida joriy etish ko'zda tutilgan
Don ekinlarining hosildorligini oshirish	26	Bug'doyni yetishtirish, qayta ishlash, sotishning tejimli va barqaror tizimlarini rag'batlantirish. Loyiha 217 mingta qishloqdagi uy xo'jaligiga foyda keltiradi, shularning 35 %i kam ta'minlangan oilalardir
Amu-Zang kanali mashina tizimlarini tiklash	73,2	Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi, fermerlar daromadlarining barqarorligini saqlash va oshirish
Yerlarning meliorativ holatini yaxshilash	60,2	Buxoro, Qashqadaryo va Navoiy viloyatlarining 9 ta tumanida yerlarning degradatsiya muammosini hal qilish
Umumta'lim tizimida darsliklar va o'quv adabiyotlarini nashr qilish tizimini takomillashtirish	260	Darsliklarning sifati, foydalanish muddatini oshirish yo'li bilan umumta'limning sifati va ahamiyatini oshirish

O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlariga Qishloq joylarda uy-joy qurilishini rivojlantirishning 2015-yilgacha mo'ljallab tasdiqlangan dasturini amalga oshirish ishlariga 2 milliard 200 million AQSh dollari miqdorida mablag' yo'naltirilishi ko'zda tutilayotganini alohida qayd etish lozim.

⁶² O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi saytiga asosan muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Islom taraqqiyot banki (ITB) 1974-yilda tashkil topgan. Unga islom diniga e'tiqod qiluvchi 35 ta mamlakat, ya'ni islom anjumanining deyarli barcha a'zolari kiradi.

5.4-jadval

ITBning O'zbekistondagi loyihalari⁶³

Loyiha nomi	Loyihaning qiymati, mln. AQSh doll.	Loyihaning huquqiy asosi
“Sug‘diyona” 500 kv elektr uzatish liniyasi qurilishi Sirdaryo IES	25,1	O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 22-iyundagi PQ-105-sonli qarori
“G‘uzor Surxon” 500 kv elektr uzatish liniyasi va “Surxon” avtotransformatorini qurish	42,0	O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 22-iyundagi PQ-901-sonli qarori
5 ta kasb-hunar kollejlarini qurish va jihozlar bilan ta'minlash	10,5	O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 22-noyabrdagi PQ-713-sonli qarori
Umumta'lim maktablarini qurish va jihozlar bilan ta'minlash	10,3	O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil 31-maydagi 104-sonli qarori
Respublika shoshilinch tibbiy yordam markazi va uning hududiy filiallarini tibbiy asbob-uskunalar bilan ta'minlash	23,8	O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2005-yil 11-maydagi 120-sonli qarori
Asfalt zavodini modernizatsiyalash, Toshkent shahrida yo‘llar qurish va ta'mirlash uchun asbob-uskunalar va mexanizmlar sotib olish	12,6	O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 17-oktabrdagi PQ-201-sonli qarori

Nizom kapitalining miqdori OTBdan 5 marta kam. ITBning maqsadi a'zo mamlakatlarning rivojlanish loyihalari, tashqi savdoni kreditlash va savdo, sanoat kompaniyalari kapitallarini investitsiyalashdan iborat.

O'zbekiston ITBga 2003-yil 3-sentabrda a'zo bo'lgan bo'lib, ushbu bank tomonidan 2003-2009-yillar mobaynida umumiy qiymati 150 mln. AQSh dollariga teng moliyaviy xizmatlar ko'rsatilgan.

5.6. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalar harakatini tartibga solishning zarurligi va ahamiyati

Jahon amaliyotida xalqaro kapitallar harakatini tartibga solishning *milliy va xalqaro usullari* qo'llaniladi.

⁶³ O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi saytiga asosan muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Xalqaro kapitallar harakati jarayonining muhim xususiyatlaridan biri mazkur jarayonga davlatning faol aralashuvidir. Bunda davlat quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- *tartibga solish;*
- *nazorat qilish;*
- *rag‘batlantirish.*

Jahon amaliyotida xalqaro kapitallar harakatini davlat tomonidan tartibga solishda muayyan ziddiyatlar mavjud. Jumladan, mamlakatlar, bir tomondan, xalqaro kapital harakati yo‘lidagi mavjud cheklovlarni bartaraf etishga harakat qilsa, boshqa tomondan, xalqaro kapital harakatini cheklash choralarini ko‘radi.

Jahon amaliyotining ko‘rsatishicha, mamlakatdan kapitalning chetga chiqib ketishi xorijiy kapitalning kirib kelishiga qaraganda kamroq darajada tartibga solinadi.

Xalqaro kapital harakatini davlat tomonidan tartibga solishda milliy qonunlar, qarorlar va ma‘muriy cheklovlar asosiy o‘rin egallaydi. Shunisi e‘tiborliki, ko‘pchilik sanoat jihatdan rivojlangan mamlakatlarda (masalan, AQSh, Germaniya, Fransiya va Buyuk Britaniya) xorijiy investitsiyalarni tartibga solish bo‘yicha maxsus qonunlar yoki kodekslar qabul qilinmagan. Biroq boshqa mamlakatlarda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, ulardan foydalanishga oid maxsus milliy qonunlar qabul qilingan va amal qilmoqda.

Xorijiy investitsiyalarni jalb qilish vazifalarini hal qilishda milliy qonunchilikka xorijiy investorlar uchun qulay milliy rejimni shakllantirish haqidagi nizomlar kiritiladi. Milliy rejimda norezidentlar uchun xo‘jalik faoliyatini yuritish borasidagi shart-sharoitlar rezidentlar uchun yaratilgan shart-sharoitlardan yomon bo‘lmasligi kerak. Ushbu qoida muhim ahamiyatga ega. Milliy rejim – xo‘jalik yuritish faoliyatining minimal sharoitlari bo‘lib, bu minimum sharoitlar xorijiy investorlar uchun yomonlashib, pasayib ketmasligi kerak.

XXI asrda integratsiya jarayonlari chuqurlashdi va kengaymoqda, faollashuvi tus olmoqda. Guruhlar tashkil topishi va faoliyat yuritishida harakatlantiruvchi kuch iqtisodiy omil hisoblanadi, biroq ayrim bitimlar siyosiy mulohazalar asosida ham tuziladi. Deyarli barcha davlatlar iqtisodiy afzalliklarni qo‘lga kiritish maqsadida integratsion bitimlarga a‘zo bo‘ladi. Integratsiya mintaqa ichidagi investitsiyalar va savdoni, uzoq muddatli istiqbolda milliy ichki bozorlar sig‘imi kengayishi, raqobat rivojlanishi va resurslarni yanada samarali joylashtirishni rag‘batlantiradi, bu esa guruhga kiruvchi mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanish sur‘atlari oshishiga xizmat qiladi. Jahon savdo tashkiloti (JST) ma‘lumotlari bo‘yicha 1948-1994-yillarda (Savdo va tariflar bo‘yicha bosh bitim – GATT amalda bo‘lgan davr), xususan, ishtirokchi mamlakatlar o‘rtasidagi o‘zaro savdoni erkinlashtirish maqsadida tuzilgan 124 ta mintaqaviy savdo bitimlari ro‘yxatga olingan. 1995-2010-yillarda yana 158 ta shunday bitim kuchga kirdi.

Shu tariqa urushdan keyingi yillarda tashkil qilingan integratsion guruhlar soni 282 taga yetdi, ulardan 198 tasi o‘z kuchini saqlab kelmoqda. JSTga a‘zo bo‘lgan deyarli har bitta davlat (2012-yilda JST 158 mamlakatni birlashtirgan, oxirgi a‘zosi Tojikiston Respublikasi, 2012-yil 10-dekabr) bir yoki undan ortiq integratsion

guruhlar tarkibiga kiradi.

YeI iqtisodiy integratsiyaning oddiy integratsion guruhdan (bojxona ittifoqi – Yevropa iqtisodiy hamjamiyati) murakkab integratsion guruhgacha (yagona valuta-iqtisodiy va siyosiy ittifoq – Yevropa Ittifoqigacha) rivojlanishiga eng yorqin misoldir. Yevropa iqtisodiy hamjamiyatini (EIH) tuzish to‘g‘risidagi Rim shartnomasi 1957-yil 25-martda oltita mamlakat – Fransiya, GFR, Italiya, Belgiya, Niderlandiya va Lyuksemburg tomonidan imzolandi va 1958-yil 1-yanvardan kuchga kirdi. O‘tgan yillar davomida ishtirokchi mamlakatlar soni 15 tagacha ortdi: 1973-yilda Buyuk Britaniya, Daniya, Irlandiya, 1981-yilda Gretsiya, 1986-yilda Ispaniya va Portugaliya, 1995-yilda Shvetsiya, Finlyandiya, Avstriya kirdi.

Kapitalning erkin harakatlanishi tamoyili 1957-yildagi Rim shartnomasida qayd etilgan (67-modda) va EIH faoliyatining asosiy tamoyillaridan biri hisoblanadi. Yagona kapital bozorini shakllantirish dasturi 1986-yildan yagona ichki bozor (YaIB) dasturining bir qismi sifatida amalga oshirilmoqda.

Kapitalarning erkin harakatlanishi EIH doirasida kapitallarni oqilona joylashtirish tufayli hamkorlarga iqtisodiy afzalliklar beradi. U kompaniyalarning ham ikki tomonlama, ham ko‘p tomonlama munosabatlar, shuningdek, tashqi doiralar sohasidagi erkin faoliyatini rag‘batlantiradi. Cheklovlar saqlab qolingan holda YeIning moliyaviy xizmatlarni uyg‘unlashtirishga doir choralari kamroq samara bergan bo‘lar edi. Demak, kapitalning erkin harakatlanishi yagona moliyaviy xizmatlar bozorini shakllantirish va kapital bozorlarini erkinlashtirishning zaruriy shartidir.

Yelda investitsion tartibga solish quyidagi yo‘nalishlarga ega:

- o‘zaro kapital qo‘yilmalarini to‘liq erkinlashtirish;
- ishtirokchi mamlakatlarning kompaniyalari uchun yagona qonunchilikni shakllantirish;
- o‘zaro investitsiyalarni rag‘batlantirishning umummilliy choralarini belgilash;
- yagona huquqiy tartibot doirasida faoliyat yurituvchi kompaniyalarni qo‘shib olish umummilliy qoidalarini ishlab chiqish;
- uchinchi mamlakatlar bilan mintaqalararo asosda hamda boshqa integratsion guruhlar bilan investitsion hamkorlik umumiy qoidalarini ishlab chiqish.

Rim shartnomasi 73a-73g moddalariga muvofiq, ishtirokchi mamlakatlarda valuta nazorati va boshqa bevosita cheklovlar tugatildi. Shunga qaramasdan, norezidentlarning hamjamiyat ichki bozorlariga kirishini, xaridorlar, moliyaviy mablag‘lar yoki rezidentlarning xorijiy moliyaviy bozorlar, xorijiy moliyaviy institutlar yoki moliyaviy vositalardan erkin foydalanishini cheklovchi ma‘muriy choralar saqlanib qolmoqda.

Amalda bu investitsiyalarning oqib kelishi va oqib ketishini rag‘batlantirmaydi, balki kapitalni guruh doirasida samarali joylashtirishni buzadi. Umuman, norezidentlar moliyaviy bozorlarda, jumladan, obligatsiyalar bozorida bitimlarni yuritishda boshqalarga nisbatan ko‘proq erkinliklarga ega.

YeI mamlakatlarida IHRT kodekslari bilan kapital harakati va joriy ko‘rinmas operatsiyalar bo‘yicha zaxiralangan o‘zaro kapital oqimlarining erkin

harakatlanish tamoyilidan istisnolar deyarli amal qilmaydi. Biroq amalda faqat ikkita YeI davlati ham o'zaro kapitallar xususida, ham uchinchi mamlakatdan oqimlar yuzasidan istisnolarni umuman tan olmaydi. YeI amaliyotida saqlanib qolgan istisnolarning 80 foizi yettita YeI mamlakatiga to'g'ri keladi.

YeI'da istisnolar qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar, bank va investitsiya xizmatlari ko'rsatishga tegishli – ular hissasiga kapitallarning erkin harakatlanishi tamoyilidan istisnolarning umumiy soni yarmi to'g'ri keladi. 10 ta YeI mamlakatlari xorijiy sug'urta kompaniyalari, banklar va boshqa moliyaviy institutlarning filiallari faoliyatini tashkil qilishga nisbatan istisnolarni zaxiraga olgan. Sanab o'tilgan istisnolar YeI doirasida kapital bozorlarida moliyaviy kompaniyalarning faoliyatini cheklaydi.

Yevropa ijtimoiy fondi (YeIF) kadrlarni tayyorlash va ish o'rinlari yaratishni amalga oshiruvchi tashkilotlar uchun resurslar ajratadi. Kompaniyalar mahalliy hukumatlardan ham grantlar, ham qarzlar oladi, bu YeIF liniyasi bo'yicha moliyalashtirishga intilish imkonini beradi.

ITTKI dasturlari har to'rt yilda ishlab chiqiladi (hozirgi davr 1999-2003-yillarni qamrab oladi). YeI Yevropa komissiyasi loyihalarni aniqlaydi va loyihalarni amalga oshirish uchun kompaniyalarni tanlaydi. ITTKI dastur liniyasi bo'yicha moliyalashtirish axborot va kommunikatsion texnologiyalar, sanoat texnologiyalari, biotexnologiyalar, ekologiya, energetika, inson organizmining yashirin imkoniyatlari sohalaridagi rivojlanishni o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarga mo'ljallangan.

Ushbu dastur yuqori texnologik tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarishda qo'shma loyihalarni ishlab chiqishga mo'ljallangan. U yuqori texnologiyalar va tovarlar ishlab chiqarish sohalaridagi barcha ITTKIning qamrab oladi.

YeIning amaliy faoliyati integratsion guruhlarining mintaqacha ichidagi BXIga umumiy ta'siri to'g'risidagi tezisni tasdiqladi: iqtisodiy integratsiya mintaqaning uchinchi mamlakatlar investitsiyalarini joylashtirish uchun jozibadorligini oshiradi. Darhaqiqat, bu 60-80-yillarda YeIga xos xususiyat edi. Umumiy bozorning bojxona ittifoqi sifatida shakllanib bo'lishi Amerika kapitali ko'p miqdorda kirib kelishiga xizmat qildi, bu Amerikaning xorijdagi bevosita investitsiyalari tuzilmasiga ta'sir qildi va Amerika firmalarini YeI'dagi faoliyatini kengaytirishni rag'batlantirdi.

Shimoliy Amerika Erkin savdo tashkiloti. Tashkil qilingan vaqti – 1992-yil 17-dekabrda shartnoma imzolangan, 1994-yil 1-yanvardan kuchga kirgan. A'zo davlatlari AQSh, Meksika va Kanadadir.

Janubiy Amerika Iqtisodiy va siyosiy hamjamiyati – MERKOSUR 1991-yil 26-martda tashkil qilingan. MERKOSURga Argentina, Braziliya, Urugvay a'zo bo'lgan, 2012-yil 22-iyunda Paragvayning a'zoli to'xtatilgan, uning o'rniga 2012-yil 31-iyuldan Venesuela a'zo bo'lgan.

AND bojxona pakti (Kartagen shartnomasi). AND hamjamiyati 1969-yilda tashkil qilingan bo'lib, Boliviya, Kolumbiya, Ekvador, Peru, Chili a'zo bo'lgan (1976-yildan a'zolikdan chiqqan). AND hamjamiyatini tashkil qilishdan asosiy maqsad quyidagilardan iborat:

1. A'zo davlatlar o'rtasida ishlab chiqarishni rivojlantirishni birgalikda rejalashtirish.

2. O'zaro tovar ayirboshlashni erkinlashtirish.
3. O'zaro uyg'un holda iqtisodiy siyosatni amalga oshirish.
4. Umumiy bojxona tariflarini shakllantirish.
5. Iqtisodiyoti nisbatan kamroq rivojlangan Boliviya va Ekvador uchun alohida investitsion rejim shakllantirish.

Bularni amalga oshirish uchun AND hamjamiyati qoshida *AND rivojlanish va qo'shma loyihalarni moliyalashtirish korporatsiyasi*, to'lov balansi barqarorligini ta'minlash uchun AND zaxira fondi tashkil qilindi.

Osiyo-Tinch okeani mintaqasida mintaqaviy investitsion kelishuvlar. Janubiy-sharqiy Osiyo hamjamiyati – ASEAN. Janubiy-sharqiy Osiyo hamjamiyati – ASEAN 1967-yil 8-avgustda tashkil etilgan bo'lib, u Janubiy-sharqiy Osiyoning 10 ta davlatini o'z ichiga oladi.

Bular Bruney, Birma, Kambodja, Indoneziya, Laos, Malayziya, Filippin, Singapur, Tailand, Vetnam davlatlaridir.

Hamkorlari (10 ta): Avstraliya, Kanada, Xitoy, Hindiston, Yaponiya, Janubiy Koreya, Yangi Zelandiya, Rossiya, AQSh.

ASEAN tarkibida erkin savdo hududi AFTA tashkil qilingan bo'lib, AFTA'dagi erkin savdo imkoniyatlari 2 guruhga ajratilgan:

1. Bojxona tariflari so'zsiz qisqartirilishi lozim bo'lgan tovarlarga (o'zaro kelishilgan tovarlarga).

2. Bojxona tariflari qisqartirilishi lozim bo'lgan tovarlar guruhi, lekin ularning kuchga kirishi ma'lum bir vaqt oralig'iga kechiktirilishi mumkin bo'lganlari (bir yil, chorak).

Muhokama predmeti hisoblangan tariflar:

ASEAN davlatlarining ayrimlari uchun ushbu guruh tovarlarining tashqi raqobatga ta'sirchanligi sababli ularni erkinlashtirish birmuncha muddatga kechiktirilgan (masalan, avtomobilsozlik sohasi).

Erkinlashtirishga zarurat bo'lmagan bojxona tariflari (qishloq xo'jaligi mahsulotlariga) ASEAN hamjamiyatining 2020-yilgacha o'z oldiga qo'ygan vazifalari:

1. Makroiqtisodiy va moliyaviy hamkorlikni kuchaytirish.
2. Savdo-sotiq va iqtisodiy hamkorlikni yanada chuqurlashtirish.
3. Ilm-fan va texnikaviy rivojlanishni ta'minlash, axborot kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish va umummintaqaviy axborot kompyuter tarmog'ini yaratish.
4. Ijtimoiy sohada rivojlanishga erishish, ayniqsa, moliyaviy-iqtisodiy inqirozlar salbiy ta'sirini yengib o'tish bo'yicha.
5. Ishchi kuchi resurslari sifatini oshirish va ularning erkin harakatini ta'minlash.
6. Mintaqaviy tinchlik, haqqoniy rivojlanish va modernizatsiyani ta'minlashda ASEAN rolini oshirish.
7. ASEANning tuzilish mexanizmlarini takomillashtirish.

Osiyo-Tinch okeani iqtisodiy hamkorlik hamjamiyati (OTIH). OTIH 1989-yil 7-noyabrda Avstraliya bosh vaziri B. Xoukning tashabbusi bilan tashkil qilingan

bo'lib, Osiyo-Tinch okeani havzasiga kiradigan 21 ta davlatni o'z ichiga oladi.

Afrika mintaqasidagi investitsion kelishuvlar va ularning o'ziga xos xususiyatlari. G'arbiy Afrika davlatlari iqtisodiy hamjamiyati – EKOVA. EKOVA 1975-yil 28-mayda tashkil qilingan bo'lib, tarkibiga 15 ta Afrika davlatlari kiradi. Bular Benin, Burkina Faso, Kabo Verde, Kot-divuar, Gambia, Gana, Gvineya, Gvineya-Bisau, Liberiya, Mali, Niger, Nigeriya, Senegal, Serra-Leone, Togo davlatlaridir. EKOVA doirasida Hamkorlik, qoplash va rivojlanish fondi tashkil qilingan (FKKD, Togodagi Lomo shahrida joylashgan).

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti: investitsiyalarni tartibga solishning asosiy qoidalari. Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti rivojlangan mamlakatlarni birlashtiradi va boy mamlakatlar klubi hisoblanadi. O'n yil davomida 24 ta davlat a'zo bo'ldi. 1995-yildan keyin iqtisodiy rivojlanish va hamkorlik tashkiloti a'zolari soni 30/7 ga yetdi, bu jarayon mazkur tashkilotga bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar – Meksika, Vengriya, Polsha, Chexiya, Koreya Respublikasi, Slovakiya a'zo bo'lishi hisobidan sodir bo'ldi.

IHRT(iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish tizimi)ning investitsion sohadagi hujjatlari. IHRT faoliyati asosiy yo'nalishidan biri ishtirokchi mamlakatlar o'rtasida investitsiyalarni erkinlashtirishga ko'maklashish hisoblanadi. IHRTning investitsion rivojlanish bo'yicha asosiy hujjatlariga quyidagilar kiradi:

- kapitallarini erkinlashtirish kodeksi;
- joriy operatsiyalarni erkinlashtirish kodeksi;
- xorijiy investitsiyalar va ko'p millatli korporatsiyalar to'g'risidagi deklaratsiya va ko'p millatli korporatsiyalar uchun rahbarlik tomonlari;
- milliy rejim vositasi;
- amaldorlar o'rtasida korrupsiyani taqiqlash bo'yicha konvensiya;
- xususiy mulkchilikni joriy qilish bo'yicha konvensiya loyihasi.

Bunda tashkilotning investitsiyalarni tartibga solish va xalqaro valuta fondi yondashuvining evolyutsiyasi aks ettiriladi, uzoq muddatli kapitallarni erkinlashtirishga erishiladi.

Kapitallar harakati va joriy ko'rinmas operatsiyalarni erkinlashtirish kodekslari 1961-yilda qabul qilingan. Keyin ularning ta'sir doiralari kengaytirildi. 1986-yilda (kompaniya tashkil qilish to'g'risida) va 1992-yilda (xalqaro moliya xizmatlari to'g'risida) kodekslarga qo'shimchalar kiritildi. Sug'urta va professional xizmatlarni erkinlashtirish ishlari olib borilmoqda.

Kapital harakatini erkinlashtirish kodeksi. Xorijiy investorlarga kafolatlar. Ko'p tomonlama investitsion bitimlar investorlar yuqori darajada himoya qilinishi va ishtirokchi mamlakatlar hukumatlari o'rtasida umumiy majburiyatlar asosida erkinlashtirilishini ta'minlaydi. Bu investitsiyalar tushunchasi har qanday shakldagi rag'batlantirish va himoya qilishga bag'ishlangan. Shartnoma me'yorlari energoresurslarni izlab topish va tekshirish, qazish, qayta ishlash, ishlab chiqarish, saqlash, quruqlikda transportirovka qilish, uzatish, taqsimlash, savdo qilish, marketing yoki sotish, shuningdek, energiya obyektlarini qurish xizmatlari, qidirish ishlarini olib borish, maslahatlashish, energetika sohasida samaradorlikni oshirishga qaratilgan faoliyatini boshqarish va loyiha asosida xo'jalik faoliyatining barcha

turlariga nisbatan tatbiq etiladi. Ishtirokchi mamlakatlar boshqa kelishuvchi tomondan investitsiyalar va investorlarga adolatli, teng huquqli va bir xil rejimini taqdim etish majburiyatini zimmasiga olgan. Rejim milliy investorlar, boshqa tomonlar yoki uchinchi mamlakat investorlariga taqdim etiladigan rejimdan yomon bo'lmazligi lozim. Shu tariqa xorijiy investorga tanlash imkoniyati – milliy rejim yoki millat uchun eng qulay rejimni tanlash imkoniyati beriladi.

Kapital oqimlarini muvofiqlashtirishda Xalqaro valuta fondining roli. Xalqaro valuta fondi (XVF) 1945-yilda tashkil etilgan va unga 186 ta mamlakat a'zo. XVFning maqsadi a'zo mamlakatlar moliya siyosatini muvofiqlashtirish, to'lov balansini tartibga solish va valuta kursining barqarorligini qo'llab-quvvatlash uchun qarz berish hisoblanadi. Buning uchun fond to'lov balansida qiyinchiliklar sezayotgan o'z a'zolarini moliyalashtiradi, ularning xo'jalik yuritish usullarini yaxshilashga qaratilgan texnik yordam ko'rsatadi.

Oxirgi o'n yilda XVFning moliyaviy vositachi va yirik kreditor sifatidagi roli oshdi. Qarzlarni a'zo mamlakatlar badallaridan tashkil topgan umumiy resurslar hisobidan hamda SDR shartli birliklaridagi maxsus hisobdan berilishi mumkin.

Investitsion nizolarni tartibga solishning xalqaro markazi (ICSID) 1966-yilda tashkil etilgan bo'lib, maqsadi xorijiy investorlar va investitsiyalarni jalb etuvchi mamlakatlar o'rtasida yuzaga kelgan xalqaro investitsion nizolarni arbitraj ko'rib chiqish va tartibga solish mexanizmini ta'minlab berishdan iboratdir. Bundan tashqari ushbu markaz xorijiy investitsiyalar to'g'risidagi qonunchilik hujjatlari va xalqaro nizolarni arbitraj tartibga solish sohasida tadqiqot ishlarini olib boradi. Hozirgi vaqtda markazga 143 ta mamlakat a'zo.

Yevropa tiklanish va taraqqiyot bankining O'zbekiston bilan hamkorligi. Xorijiy investitsiyalarni xalqaro miqyosda tartibga solishda mintaqaviy moliya institutlari ham muhim rol o'ynaydi.

Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki – YeTTB 1991-yilda tashkil topgan va unga 56 ta mamlakat a'zo. YeTTB Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlariga bozor iqtisodiyotiga o'tish bo'yicha islohotlarni o'tkazishda ko'maklashadi. *YeTTBning asosiy faoliyat doirasi quyidagilardan iborat:*

- infrazuzilmani rivojlantirish;
- turli xususiy va xususiylashtirilgan korxonalarning loyihalarini moliyalashtirish va kreditlash. Bunda resurslarning 60 %i xususiy sektorga, 40 %i davlat sektoriga mo'ljallangan;
- xususiy kapital qo'yilmalariga kafolatlar berish.

Bank uchun xususiy sektor rivojlanishi, xususiylashtirish jarayoni, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish, moliya muassasalari hamda sanoat sektorini tashkil etish va mustahkamlash kichik biznes rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan ustuvor loyiha va dasturlar hisoblanadi. Bank xususiy va xususiylashtirilgan korxonalar taklifi homiylar salohiyati yuqori bo'lishi va biznes rejalarining ishonchli bo'lishini talab qiladi.

Xorijiy investitsiyalarni kafolatlovchi va tartibga soluvchi maxsus xalqaro tashkilotlar. Jahon banki mutaxassislarining fikricha, xalqaro moliya-kredit institutlarining kreditlash tizimi va mexanizmini o'zgartirish zarur. Hozirgi vaqtda

kreditlash asosiy resurslar va maxsus operatsiyalar fondlaridan amalga oshiriladi. Birinchi fond rivojlanayotgan mamlakatdagi nisbatan yuqori to'lov qobiliyatiga ega qarz oluvchiga yo'naltirilgan kreditlarga mo'ljallangan bank mablag'laridan tashkil topadi. Ushbu fondan moliyalashtirishning sharti ko'proq bozor shartlariga yaqinlashtirilgan.

Maxsus operatsiyalar fondidan esa kam rivojlangan mamlakatlarga imtiyozli shartlarda kreditlar ajratiladi. IKXA 1988-yilda Jahon bankining shoxobchasi sifatida tashkil etilgan, ammo u moliyaviy jihatdan mustaqildir. Agentlik ixtisoslashtirilgan tashkilot sifatida BMT tizimiga kiradi. XTTB prezidenti IKXAning ham prezidenti hisoblanadi.

Agentlikning asosiy vazifasi xorijiy investorlarni notijorat xarakterdagi risklar (valuta mablag'larini o'tkazib yuborish, ekspropriatsiya yoki urush) bilan bog'liq yo'qotishlardan kafolatlash orqali a'zo-mamlakatlar iqtisodiyotini rivojlantirish maqsadida investitsiyalar oqimini oshirishga ko'maklashishdir. Bundan tashqari IKXA a'zo-mamlakatlarga kapital oqimini oshirish uchun qulay muhit yaratish borasida maslahatlar berish va axborot bazasini yaratish bilan ham shug'ullanadi.

IKXAning maqsadlari quyidagilardan iborat:

Kapitalni boshqa mamlakatlarda joylashtirishni notijorat xatarlardan a'zo-mamlakatlar tomonidan qo'shma qayta sug'urtalash yordamida kafolatlash; rivojlanayotgan mamlakatlarga va ular orasida investitsiyalar oqimini orttirish maqsadida zarur yordamchi tadbirlarni amalga oshirish; a'zo-mamlakatlarda (ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlarda) investitsiyalarni ishlab chiqarish maqsadlariga sarflanishini rag'batlantirish.

IKXA mamlakatlarga investitsion imkoniyatlar to'g'risidagi axborotlarni tarqatish va investitsiyalashga ko'maklashuvchi tashkiliy-texnik sharoitlarni yaratish borasida texnik yordam ko'rsatadi. IKXA o'z xodimlari va yurist-maslahatchilari shtatiga ega bo'lib, moliyaviy va huquqiy jihatdan Jahon bankiga qaram emas, lekin ba'zida uning xizmatlaridan foydalanadi. Agentlik rivojlanayotgan mamlakatlarda hukumatlarga xususiy investitsiyalarni jalb etish borasida maslahat xizmatlarini ko'rsatish va investitsion imkoniyatlar to'g'risida axborotlar tarqatish bilan ham shug'ullanadi.

IKXAning funksiyalari:

– qo'shma sug'urtalash yoki qayta sug'urtalash yo'li bilan boshqa sug'urtalovchilarning imkoniyatlarini kengaytirish;

– investitsiya siyosati passiv bo'lgan mamlakatlarda investitsiyalarni sug'urtalash;

– kafolatlar berish, bu esa o'z o'rnida sug'urta shartnomalarini tuzishga va da'volarni hal etish uchun qulay shart-sharoit yaratadi.

Investorlar umumjahon banki kafolatlari, siyosiy risklardan IKXA sug'urtasi va Xalqaro moliya korporatsiyasi (XMK) bilan aksiyador kapitalga qo'shma investitsiyalash yordamida o'z risklarini minimumga tushirishadi va rivojlanayotgan hamda bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan mamlakatlarga investitsiyalarni amalga oshirish uchun optimal sharoitga ega bo'ladilar.

IKXAning maqsadiga mos keluvchi investitsion loyihalar iqtisodiyotning

rivojlanishiga yordam berishi, moliyaviy va iqtisodiy jihatdan mustahkam, ekologik xavfsiz hamda qabul qiluvchi mamlakatning mehnat bo'yicha standartlari va hokazolarga mos kelishi zarur.

IKXA rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotini taraqqiy yettirish maqsadida a'zo-mamlakatlardan investitsiyalarni jalb etish imkoniyatiga ega.

IKXA tarkibiga kiruvchi investitsion marketing xizmatlari departamenti (IMXD) agentlikka a'zo bo'lgan rivojlanayotgan va o'tish davri mamlakatlariga qilinayotgan to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni qo'llab-quvvatlaydi. IMXDning maqsadi rivojlanayotgan mamlakatlarga iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish va kambag'allik bilan kurashish uchun jalb etilayotgan to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar oqimini ta'minlashga yordamlashishdan iborat.

IMXD tomonidan xizmatlar ko'rsatish, asosan, uch yo'nalishda amalga oshiriladi:

- ☐ institutsional imkoniyatlarni shakllantirish;
- ☐ axborotni tarqatish;
- ☐ investitsiyalarni rag'batlantirish.

Bundan tashqari IKXA investitsion imkoniyatlar, biznes olib borish qoidalari va biznes faoliyati bo'yicha hamkorlar to'g'risidagi axborotlarni IRA axborot tarmog'i orqali targ'ib etadi.

IKXAning asosiy moliyaviy manbalari quyidagilardan iborat: IKXA konvensiyasida sanoati rivojlangan mamlakatlar o'z ulushlarining 1 %ini konvertirlanadigan valutada qo'shishlari nazarda tutilgan. Yana har bir mamlakat 10 %ini ochiq bozorda muomalada bo'lmagan foizsiz qarz majburiyatlari shaklida kiritadi. Qolgani esa rezerv valuta hisoblanadi. Rivojlanayotgan mamlakatlar a'zolik badalining 25 %ini o'z milliy valutarida to'lashlari mumkin. IKXA qo'shma sug'urtalash va qayta sug'urtalash yo'li bilan investitsiyalarni sug'urtalovchilar faoliyatini to'ldiradi.

O'zbekiston Respublikasi 1993-yil noyabr oyida IKXAg a'zo bo'ldi.

Investitsion da'volarni tartibga solish bo'yicha xalqaro markaz (IDTSXM). IDTSXM 1965-yilda qabul qilingan Investitsion da'volarni tartibga solish xalqaro konvensiyasi asosida 1966-yilda tashkil topgan bo'lib, u mustaqil xalqaro tashkilotdir. 1996-yilda unga 134 ta mamlakat a'zo bo'lib, yana 11 ta mamlakat a'zolikka da'vogar edi. IDTSXM xorijiy investitsiyalarni qabul qiluvchi a'zo-mamlakatlar hukumatlari va davlat organlari bilan xorijiy (xususiy va korporativ) investorlar o'rtasida vujudga keluvchi kelishmovchiliklarni tartibga solish, kelishtirish, arbitraj sudlarida ishni ko'rish mexanizmlarini yaratish orqali xalqaro investitsiya faoliyatiga ko'maklashadi.

IDTSXM hukumat va xorijiy investorlar o'rtasidagi ishonch va hamjihatlikni mustahkamlash orqali investitsiya oqimini ko'paytirishga sababchi bo'ladi. IDTSXM doirasida vujudga kelgan arbitraj qoidalari xalqaro investitsion kelishuvlar, investitsiyalar to'g'risidagi qonunlar, ikki va ko'p tomonlama investitsion shartnomalarning standart elementiga aylangan. IDTSXM tadqiqot ishlarini olib boradi, maslahatlar beradi, arbitraj va investitsion huquq masalalari bo'yicha materiallar nashr etadi.

Xorijiy investorlarga maslahat berish agentligi Umumjahon bankining bo‘linmasi bo‘lib, bankka a‘zo-mamlakatlar hukumatlarini xorijiy investitsiyalar masalalari bo‘yicha konfidensial maslahatlar bilan ta‘minlash maqsadida tashkil etilgan tashkilotdir.

Barqaror sur‘atlarda rivojlanayotgan transmilliylashuv jarayoni zamonaviy jahon iqtisodiyotining muhim xususiyati hisoblanadi. Ushbu jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchi xalqaro korporatsiyalardir. Xalqaro korporatsiyalar savdo, investitsiyalash va zamonaviy texnologiyalarni eltuvchilar sifatida jahon iqtisodiyotining asosiy subyektlariga aylandi.

Xalqaro iqtisodiy globallashuvning asosiy harakatlantiruvchi kuchi xalqaro korporatsiyalar hisoblanadi. Xalqaro korporatsiyalar ichki korporativ mehnat taqsimotini an‘anaviy mehnat taqsimotining xalqaro darajasiga olib chiqqan. Jahon iqtisodiyotining globallashuv jarayoni shtab-kvartirasi qabul qiluvchi mamlakatdan tashqarida bo‘lgan firmalar tomonidan nazorat qilinadigan va boshqariladigan xalqaro ishlab chiqarishga bevosita bog‘liq. Xalqaro korporatsiyalarning umumiy nazoratida bo‘lgan ushbu faoliyat jahon YaIM ishlab chiqarish hajmining taxminan 25 foizini tashkil qiladi. Ushbu ishlab chiqarishning 1/3 qismi qabul qiluvchi mamlakatlarda joylashgan.

Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida korporativ birlashmalarning o‘zaro tashkiliy-xo‘jalik aloqalari asosida transmilliy moliya-sanoat guruhleri (MSG)ni barpo etishning turli shakllari mavjud.

TMK jahon xo‘jaligining muhim ishtirokchilariga aylanib bormoqda. Sanoat jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalari bevosita TMK faoliyatiga bog‘liqdir. Ushbu mamlakatlar eksportida milliy korporatsiyalar va ularning xorijdagi filiallari o‘rtasidagi savdo aloqalari ulushi yuqori ko‘rsatkichga ega. Masalan, XX asrning 80-yillarida firma ichidagi savdo ulushi AQSh eksportining 14-20 %, Yaponiya eksportining 23-28 %i va GFR eksportining 24-28 %ini tashkil etgan YuNKTAD ma‘lumotlariga ko‘ra, 2008-yilda 82000 ta TMK qayd etilgan bo‘lib, filiallarining soni 810 000 tani tashkil etgan.

TMK jahon iqtisodiyotining rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. TMK filiallari orqali amalga oshirilgan eksportning hajmi dunyo eksportining 1/3 qismini tashkil etadi va ularda 77 mln. kishi ishlaydi. Ushbu ko‘rsatkich Germaniya iqtisodiyotida band bo‘lganlar sonidan ikki baravar ko‘pdir.

Nazorat savollari

1. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasi mazmuni, jarayoni, milliy iqtisodiyotning rivojida uning xalqaro integratsiyasini ta‘minlash va faollashtirishning zarurligi va ahamiyatini yoritib bering.

2. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasi shakllarini yoritib bering.

3. Diversifikatsion darajaning iqtisodiy tushunchasi mohiyatini ochib bering.

4. Milliy iqtisodiyot xalqaro integratsiyalashuvining asosiy yo‘nalishlari va hozirgi talablarini aytib bering.

5. Milliy iqtisodiyotni diversifikatsiyalash, modernizatsiyalash, raqobatbardoshligini oshirish va barqaror rivojlantirishda uning faol xalqaro

integratsiyasini ta'minlashning xorij tajribalarini yoritish.

6. O'zbekistonda milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasiga qaratilgan davlat siyosatining asosiy maqsadi va yo'nalishlarini ayting.

7. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalarning tutgan o'rni va ulardan samarali foydalanish yo'nalishlarini ayting.

8. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalar ishtirokini oshirishda xalqaro moliyaviy institutlarning tutgan o'rni va ularning hamkorlik aloqalarini yoritib bering.

9. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasini faollashtirishda to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarning ishtirokini ayting.

10. Iqtisodiyotning xalqaro integratsiyasida xorijiy investitsiyalar harakatini tartibga solishning mazmuni, zarurligi va ahamiyatini yoritish.

Test savollari

1. Xalqaro iqtisodiy integratsiya – ...?

A. Xo'jaliklar (davlatlar) o'rtasida o'zaro ko'p tomonlama barqaror aloqalarning rivojlanishi va mehnat taqsimoti negizida yuzaga kelgan mamlakatlarning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan birlashuvidir.

B. Ishlab chiqarish tarmoqlarining turli darajada va turli ko'rinishdagi o'zaro aloqadorligi.

D. Xo'jaliklar (davlatlar) o'rtasida o'zaro ko'p tomonlama barqaror aloqalarning rivojlanishi.

E. Mehnat taqsimoti negizida yuzaga kelgan mamlakatlarning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy jihatdan birlashuvidir.

2. Birinchi guruh iqtisodchi olimlar integratsiyani qanday ifodalagan?

A. Jahon mamlakatlari o'rtasida yangi tovarlar oqimini shakllantirish orqali "resurslar cheklanganligi" muammosini bartaraf etish yo'li.

B. Jahon mamlakatlari o'rtasida yangi tovarlar oqimini shakllantirish.

D. "Resurslar cheklanganligi" muammosini bartaraf etish yo'li.

E. Yangi tovarlar oqimini shakllantirish orqali "resurslar cheklanganligi" muammosi.

3. Tashqi iqtisodiy faoliyat yuritishda xalqaro integratsiyalarning diversifikatsion tamoyillarini yoritish.

A. Aloqalarni turli xil mamlakatlar bilan o'rnatish, eksport tarkibini turli xil mahsulotlar tashkil etishi, tovarlarni jahonning turli qit'alarida joylashtirish, turli mamlakatlar tajribasini o'zimizning sharoitga moslashtirish.

B. Eksport tarkibini turli xil mahsulotlar tashkil etishi, tovarlarni jahonning turli qit'alarida joylashtirish.

D. Aloqalarni turli xil mamlakatlar bilan o'rnatish, eksport tarkibini turli xil mahsulotlar tashkil etishi.

E. Tovarlarni jahonning turli qit'alarida joylashtirish, turli mamlakatlar tajribasini o'zimizning sharoitga moslashtirish.

4. Iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllarini ko'rsating.

- A. Erkin savdo hududi, bojxonalar ittifoqi, umumiy bozor, to'la iqtisodiy ittifoq.*
- B. To'la iqtisodiy ittifoq, bojxonalar ittifoqi.*
- D. Bojxonalar ittifoqi, umumiy bozor, savdo hududi.*
- E. Erkin savdo hududi, bojxonalar ittifoqi, to'la iqtisodiy ittifoq.*

5. Jahon bankining O'zbekistonda amalga oshirgan yirik loyiha yo'nalishlarini keltiring.

- A. Salomatlik-2, drenaj, irrigatsiya va tuproq hosildorligini oshirish, Buxoro va Samarqand shaharlarida ichimlik suvi ta'minotini yaxshilash, qishloq xo'jaligi korxonalarini qo'llab-quvvatlash, Farg'ona vodiysida suv resurslarini boshqarish.*
- B. Drenaj, irrigatsiya va tuproq hosildorligini oshirish, Buxoro va Samarqand shaharlarida ichimlik suvi ta'minotini yaxshilash.*
- D. Samarqand shaharlarida ichimlik suvi ta'minotini yaxshilash, qishloq xo'jaligi korxonalarini qo'llab-quvvatlash, Farg'ona vodiysida suv resurslarini boshqarish.*
- E. Buxoro va Samarqand shaharlarida ichimlik suvi ta'minotini yaxshilash, qishloq xo'jaligi korxonalarini qo'llab-quvvatlash.*

6-bob. IQTISODIYOTGA INVESTITSIYALARNI JALB ETISHDA ERKIN IQTISODIY HUDUDLARNING O'RNI

***Tayanch iboralar:** erkin iqtisodiy hudud, tovarlar bojxona hududi, bojxona tekshiruvi, imtiyoz, davlat yurisdiksiyasi, erkin savdo zonasi, eksport-ishlab chiqarish zonalari, eksport-ishlab chiqarish, ilmiy-texnologik zonalar, innovatsion markaz, ilmiy parklar, tadqiqot parki, ofshor yurisdiksiya, kompleks erkin iqtisodiy zonalar, EIH, soliq imtiyoz, dastur.*

6.1. Erkin iqtisodiy hududlarning mohiyati hamda ularning rivojlanish bosqichlari

Iqtisodchi-olimlar tomonidan erkin iqtisodiy hudud tushunchasining mazmuni va mohiyati xususida turli fikrlar mavjud. Hozirgi kungacha iqtisodiy adabiyotlarda EIHlarga 30 xilga yaqin ta'rif berilmoqda. Chunki xorijiy adabiyotlarda ham, mahalliy adabiyotlarda ham EIHning ko'pchilik tomonidan qabul qilingan umumiy belgilari yoki umumiy ko'rsatkichlari ko'rsatib o'tilmagan. Turli davrlarda EIHning mohiyatidan kelib chiqqan holda turlicha ta'riflanmoqda. Masalan, iqtisodchilardan A. Kuznetsov: "An'anaviy ma'noda EIH davlatning suveren hududi bo'lib, u yerdagi xorijiy tovarlar hech qanday bojxona to'lovlarisiz saqlanishi, sotilishi yoki xarid qilinishi mumkin"⁶⁴, – deb ta'riflaydi.

1973-yil 18-mayda *Kioto shahrida bo'lib o'tgan konvensiyada EIH* tushunchasiga rasman izoh berilgan. Unda yozilishicha: "Erkin iqtisodiy hudud ma'lum bir davlat hududining shunday qismiki, unga olib kirilgan tovarlar bojxona hududidan tashqaridagi tovar sifatida qaralib, u bojxona tekshiruvi va soliqlaridan ozod etiladi"⁶⁵.

Bizning fikrimizcha, bu ta'rifda turli xildagi EIHlarning asosiy xususiyatlari yoritib o'tilgan, lekin bu faqat tovarlarni hududga olib kirish va olib chiqib ketishga nisbatan to'g'ridir. Ushbu tushunchadan ko'rinib turibdiki, EIH tom ma'noda erkin emas, balki nisbatan erkin hududdir. Bu hududga olib kirilgan tovarlar bojxona to'lovlari, import solig'i va import nazoratlaridan ozod etilgani uchun ham bu hudud erkin iqtisodiy hudud, deb ataladi. Bu shuni anglatadiki, EIHga xorijdan olib kelingan tovarlar qabul qiluvchi davlatga olib kelingan, deb e'lon qilinmaydi. Shu bilan birga, qonunlar tovar egalari va sarmoyachilarni mavjud iqtisodiy-huquqiy tartibotdan ozod qilmaydi, balki uni yengillashtiradi.

EIHlarning mamlakat iqtisodiyotida muhim rol o'ynashini hisobga olgan holda O'zbekistonda ham "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"⁶⁶gi qonun qabul qilingan. Unga ko'ra, erkin iqtisodiy zona – mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va xorij kapitali, istiqbolli texnologiya va boshqaruv tajribasini jalb etish maqsadida tuziladigan, aniq belgilangan ma'muriy chegaralari va alohida huquqiy tartiboti bo'lgan maxsus ajratilgan hududdir. Erkin iqtisodiy zonalar shunday geografik hududki, unda mamlakatda qabul qilingan xo'jalik faoliyati tartibiga

⁶⁴ Кузнецов А. Свободные зоны и национальная экономика. // Мировая экономика и международные отношения. № 12. 1990. С. 24.

⁶⁵ Рыбаков С.А., Орлова Н.А. Особые экономические зоны в России. – М.: Вершина, 2006. С. 248.

⁶⁶ O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 25-apreldagi "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi 220-I-sonli qonuni.

qaraganda imtiyozli soliq to'lash tartibi joriy etiladi. Boshqacha ifodalaganda, ushbu hududda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi kamaytiriladi va bu milliy iqtisodiy makonning bir qismi bo'lib, mamlakatning boshqa hududlarida qo'llanilmaydigan ma'lum imtiyozlar tizimi joriy etiladi. Erkin iqtisodiy zona – mamlakat hududining imtiyozli bojxona, valuta, soliq, viza va mehnat rejimlari joriy etilgan maxsus ajratilgan qismi.

Davlatning EIHni tashkil etish orqali maxsus hududlarga investitsiya oqimini kuchaytirishga qaratilgan intilishlarini T. Danko va Z. Okrutlar ta'kidlab o'tadilar. Ular EIHni "qulay investitsiya muhitini yaratish uchun hamda ishlab chiqarish, savdo-sotiq, ilmiy faoliyatni rag'batlantiruvchi omil, mexanizm", – deb biladilar⁶⁷.

Iqtisodiy lug'atlarda EIHning xorij investitsiyalarining kirib kelishini rag'batlantirishiga urg'u berilgan. U yerda yozilishicha, "Erkin iqtisodiy hudud xorij kapitali ishtirokidagi faoliyatni rag'batlantiruvchi, imtiyozli moliyaviy va anchayin qulay soliq rejimlariga ega hududdir"⁶⁸. Biroq professor E. Avdokushenning fikriga ko'ra, mamlakat xorij investitsiyalariga butunlikcha yo'l ochib berishni istamagan holda, balki investitsiyalarni ma'lum bir hudud yoki sohaga yo'naltirish niyatida mamlakatning ba'zi yerlarida EIHlarni tashkil qiladi. Uning qayd etishicha, so'nggi paytlarda davlatlar o'rtasida boshqa mamlakatlardan investitsiyalarni jalb qilish uchun yaratib berilayotgan shart-sharoitlar, imtiyozlar borasida kuchli raqobat bormoqda. Demak, bundan xulosa qilsak, bu kurashda EIH *"jahon xo'jaligi miqyosida ko'chib yurgan kapitallar uchun o'ziga xos qopqon"*⁶⁹, deb hisoblasa bo'ladi.

Iqtisodiy ilmiy adabiyotlarda, ko'pincha, EIHga investorlarni nima jalb qilishi yuzasidan bahs yuritiladi. Ba'zi bir olimlar bu masalaning yechimi faqatgina qulay rejim, xo'jalik yuritishning maxsus sharoiti, deb hisoblaydilar. Xususan, Ya. Druzik ko'rsatishicha, "...har qanday erkin iqtisodiy hududning rivojlanishidagi muhim sababchisi imtiyozlardir (bo'lib hisoblanadi)..."⁷⁰. Boshqa bir olimlar guruhi, masalan, V. Ivchenko, L. Samoylova, A. Kuznetsovlar EIH rejimi taklif etadigan imtiyozlar tizimi har doim ham xorijiy investitsiyani jalb etishda asosiy omil hisoblanmaydi, deb biladilar. *Olimlarning yozishicha, "xorijiy investorlar uchun imtiyozlar hal qiluvchi emas, ularni, ko'proq, mamlakatdagi siyosiy va iqtisodiy barqarorlik, xususiy mulkka nisbatan bo'lgan munosabat, erkin xalqaro bitim va shartnomalar qiziqtiradi"*⁷¹.

Ayni paytda T. Danko va Z. Okrutlar ko'rsatishicha, "Erkin iqtisodiy hudud hamisha davlat yurisdiksiyasi ostida bo'ladi"⁷².

Ushbu masala bo'yicha muallif professor K. Semenov fikriga qo'shiladi, uning yozishicha, "...Erkin iqtisodiy hududning davlatga nisbatan bo'lgan mustaqilligi absolyut emas, balki nisbiydir..." va "...EIHdagi qonun mahsulot egalari va

⁶⁷ Данько Т.П. Свободные экономические зоны в мировом хозяйстве. – М.: ИНФРА-М, 1998. С. 31.

⁶⁸ Краткий внешнеэкономический словарь-справочник. Под редакцией В.И. Рыбалкин. – М.: «Международные отношения», 1991. С. 82.

⁶⁹ Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. – М.: Юрист, 1999. С. 162.

⁷⁰ Друзик Я.С. Свободные экономические зоны. – Минск, 2000. С. 14.

⁷¹ Ивченко В.В., Самойлова Л.Б. Свободные экономические зоны в зарубежных странах и России. Учеб. пос. – Калининград, 1999.

⁷² Данько Т.П., Окрут З.М. Свободные экономические зоны в мировом хозяйстве. – М.: ИНФРА-М, 1998. С. 35.

investorlarni mavjud iqtisodiy-huquqiy tartibotdan butkul ozod etmaydi, balki uni yengillashtiradi. Bu hudud unga olib kirilgan tovarlarga turli boj va soliqlar to'lanmasligi yuzasidan erkindir"⁷³.

O'zbekistonda erkin iqtisodiy hududlarga investitsiyalarni jalb qilishni faollashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borgan M. Raimjonova EIHni quyidagicha ta'riflagan: "Mamlakat hududida maxsus iqtisodiy rejim va ma'muriy boshqaruvga ega bo'lgan, davlat aralashuvi kamaytirilgan va ayni vaqtda uning nazoratidan butkul ozod etilmagan, balki xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyat yuritishi uchun mamlakatning boshqa hududlarida amal qilmaydigan imtiyoz va rag'batlantirishlar beriladigan hudud erkin iqtisodiy hudud, deb tushuniladi"⁷⁴.

Iqtisodiy adabiyotda turli xildagi hududlarning mohiyatini yoritishda "erkin iqtisodiy hudud" atamasidan foydalaniladi. Biroq bu atama uning mohiyatini to'liq ifoda eta olmaydi. Bunda qo'llaniladigan iqtisodiy qoidalar, maxsus ma'muriy tartib shu hududda faoliyat yuritadigan tadbirkorlarni aniq belgilangan huquqiy va xo'jalik rejimlaridan butunlay ozod qilmaydi, balki ularni yengillashtiradi, ma'lum imtiyozlar beradi. Ko'rinib turibdiki, EIH tom ma'noda erkin emas, balki nisbatan erkin hududdir. Bu hududga olib kirilgan tovarlar bojxona to'lovlari, import nazoratlaridan ozod etilgani uchun ham bunday hudud – erkin iqtisodiy hudud, deb ataladi. Shu bilan birga, qonunlar tovar egalari va investorlarni mavjud iqtisodiy-huquqiy tartibotdan ozod qilmaydi, balki uni yengillashtiradi. Shuning uchun, fikrimizcha, bunday hududni "erkin" emas, balki "maxsus" iqtisodiy hudud, deb atash o'rinlidir.

XX asrning ikkinchi yarimlaridan boshlab EIH xalqaro iqtisodiyotning ajralmas qismi bo'lib kelmoqda. Jahon xo'jaligining aloqalarida erkin iqtisodiy hudud xalqaro tovar almashinuvining faollashuvi, investitsiyalar mobilizatsiyasi, ish bilan bandlik darajasining o'sishi hisobiga iqtisodiy o'sish ko'rsatkichini tezlashtiruvchi omil sifatida qaralmoqda.

EIHLarning ikkinchi bor tug'ilishi, paydo bo'lishi XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keldi. Ular rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda keng tarqala boshlagan, bu mamlakatlar izidan esa anchagina kechikishlar bilan o'tish iqtisodiyotida bo'lgan mamlakatlarda tuzila boshladi.

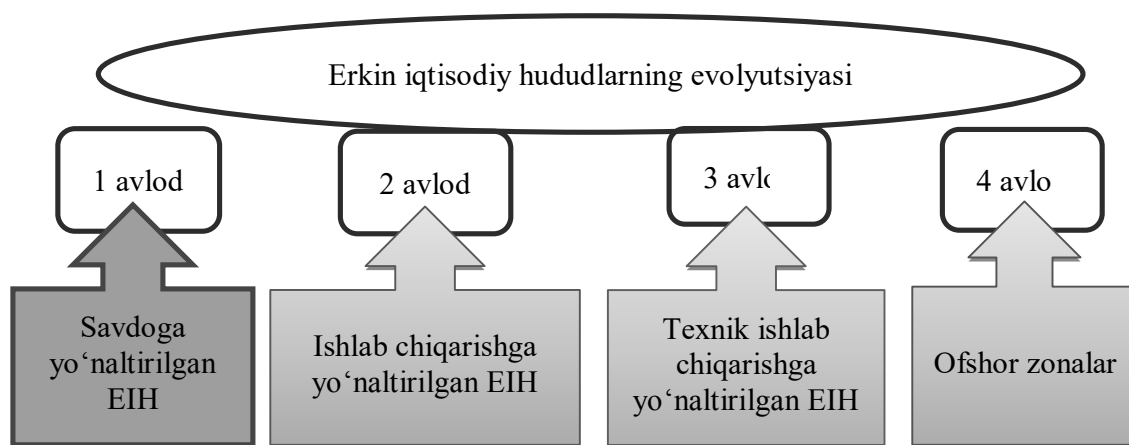
Bunga:

- yaqin mustaqil davlatlarning qo'shilishi, o'nlab integratsiya uyushmalarining tashkil topishi, yangi industrial mamlakatlarning jahon xo'jaligiga faol qo'shilishi;

- jahon sotsialistik tizimining qulashi, fan-texnika inqilobi rivojlanishi, dunyoda raqobat, iqtisodiy jarayonlar erkinlashuvining kuchayishi kabi omillar sabab bo'lgan.

⁷³ Друзик Я.С. Свободные экономические зоны. – Минск, 2000. С. 29.

⁷⁴ Рaimjonova M.A. Ўзбекистонда эркин иқтисодий ҳудудларга инвестицияларни жалб қилишни фаоллаштириш. И.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. автореф. – Т.: БМА, 2012. 8-б.

6.1-rasm. EIHlarning rivojlanish evolyutsiyasi⁷⁵

Xorijiy investitsiyalarni milliy iqtisodiyotga jalb qilish orqali iqtisodiy o'sishni ta'minlash va jahon xo'jalik tizimiga integratsiyalashish o'tish iqtisodiyoti mamlakatlari oldidagi muhim vazifalardan hisoblanadi. Milliy iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda EIH muhim ahamiyatga ega. Hozirgi kunda jahonda EIHning 30 ga yaqin turi mavjud.

Dunyo amaliyotida EIH 50 yillarning oxiri va 60 yillarning boshlarida ko'pgina mamlakatlarda paydo bo'lgan. 90 yillarga kelib, statistik ko'rsatkichlarga ko'ra, dunyo bo'yicha 1000 dan ortiq EIH mavjud bo'lgan.

Dunyo bo'yicha xalqaro tovarlar almashinuvining asosiy qismi EIHlardan o'tadi, u yerda esa 3 mln. dan ortiq kishilar faoliyat yuritadilar.

Xorijiy adabiyotlarda ham, mahalliy adabiyotlarda ham EIHning umumiy belgilari yoki hamma tomonlari bo'yicha qabul qilingan umumiy ko'rsatkichlari ko'rsatib o'tilgan.

6.2. Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish maqsadlari, obyektiv zarurligi va tasniflanishi

Jahon amaliyotidan ma'lumki, EIH turli maqsadlarga erishish uchun tashkil etiladi.

Birinchidan, EIH tashkil etishdan maqsad milliy iqtisodiyotning xalqaro mehnat taqsimoti jarayoniga chuqur integratsiyalashuvini ta'minlash hisoblanadi. Raqobatbardosh eksport mahsulotlarini ishlab chiqarish orqali valuta tushumlarini ko'paytirishga erishiladi. Agar mamlakat qandaydir sabablarga ko'ra xorijiy tadbirkorlik kapitali uchun iqtisodiyotning erkinlashuvini ta'minlay olmasa, unda erkin iqtisodiy zona tashkil etish orqali xorijiy investorlarga qulay investitsiya muhitini yaratishi mumkin.

Ikkinchidan, EIH, birinchi navbatda, import o'rnini qoplovchi mahsulot ishlab chiqarish, ichki bozorni yuqori sifatli mahsulotlar bilan to'ldirish uchun tashkil etiladi. Ushbu maqsadlarga erishish uchun hududda xorijiy kapital yordamida import o'rnini qoplovchi ishlab chiqarish barpo etiladi.

Uchinchidan, EIHni maxsus tashkil etishda xalqaro mehnat taqsimotiga tovar

⁷⁵ Друзик Я.С. Свободные экономические зоны. – Минск, 2000. С. 29.

ishlab chiqarish tarmoqlari bilan birgalikda turizm, madaniyat va sanatoriy-kurort sohalarining integratsiyalashuvi ham koʻzda tutiladi.

Toʻrtinchidan, EIH ishlab chiqarishga xorijiy texnologiyalar va milliy ilmiy-texnik yangiliklarini tatbiq etish orqali butun milliy iqtisodiyotda undan foydalanishni nazarda tutadi.

Beshinchidan, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun malakali kadrlar tayyorlash va oʻqitishni nazarda tutadi.

Oltinchidan, maxsus iqtisodiy hududlarni tashkil etish biror hudud yoki sohaning iqtisodiy rivojlanishini ragʻbatlantirishni koʻzda tutadi. Misol uchun, AQSh va Buyuk Britaniyada maxsus iqtisodiy hududlar XX asrning 80-yillarida iqtisodiy turgʻunlik holatidagi hududlarda kichik va oʻrta biznesni rivojlantirish uchun tashkil etilgan. Ushbu hududlarda ishbilarmonlarga mamlakatning boshqa hududlariga nisbatan moliyaviy imtiyozlar va xoʻjalik faoliyati erkinligi beriladi. Ushbu dasturlar xorijiy kapitalni jalb etishni ragʻbatlantirish uchun maxsus yoʻnaltirilgan. Shu maqsadda qoloq hududlarni rivojlangan hududlarga aylantirishda asosiy eʼtibor xorijiy kapitalni jalb etishga qaratiladi.

Yettinchidan, ayrim mamlakatlarda erkin iqtisodiy hudud iqtisodiyotni modernizatsiya qilishning mintaqaviy usuli sifatida qaraladi.

Maxsus iqtisodiy zonalar oʻzining umumiy maqsadlariga koʻp oʻxshash, biroq ularning funksiyalari xilma-xil hisoblanadi. Maxsus iqtisodiy zonalarining turli-tumanligi, ularning vujudga kelishi va rivojlanishi qator omillarga bogʻliq.

Jahon amaliyotida erkin iqtisodiy zonalar xoʻjalik faoliyatining ixtisoslashuviga koʻra quyidagi turlarga ajratiladi: erkin savdo zonalar, sanoat-ishlab chiqarish zonalar, ilmiy-texnologik (texnoparklar, texnopolislar), ofshor markazlar, iqtisodiy-ekologik va tor sohaga ixtisoslashgan zonalar (turizm) va kompleks zonalar.

Erkin iqtisodiy zonalarining birinchi shakli erkin savdo zonasi (ESZ) hisoblanadi. Bu dengiz porti yoki aeroportda joylashgan yoxud unga yaqin chegaralangan hudud boʻlib, milliy bojxona hududidan tashqarida boʻladi. Bu yerda saqlash, saralash va qadoqlash operatsiyalari amalga oshiriladi. Erkin savdo zonalarida mahsulotlar namoyishi va keyinchalik sotilishi ham koʻzda tutiladi. Bunda mahsulot faqat ulgurji savdo shaklida sotiladi. Chakana savdo faqat dengiz va havo kemalari ekipaji va yoʻlovchilariga sotiladi, boshqa hollarda esa taqiqlanadi. Bunday zonalar katta investitsiyalar talab qilmaydi va tezda xarajatni qoplaydi.

Eksport-ishlab chiqarish zonalar. Eksport-ishlab chiqarish zonalar milliy bojxona hududi doirasidagi anklavlar sifatida tavsiflanadi. Mazkur hududlar, odatda, xalqaro portlarga yaqin joylashtiriladi va asbob-uskunalar, yigʻish uchun zarur ehtiyot qismlar va materiallar hududga iqtisodiy siyosat choralari qoʻllanilmagan holda olib kiriladi. Import qilinayotgan mahsulot eksport-ishlab chiqarish zonasida qayta ishlanadi va qabul qiluvchi tomonning bojxona aralashuvisiz eksport qilinadi. Bojxona bojini toʻlash faqat mahsulot qabul qiluvchi mamlakatning milliy bojxona hududiga kirib borsagina amalga oshiriladi.

Eksport-ishlab chiqarish zonasi hukumatning alohida qarorlari asosida tashkil etiladi. Ushbu qarorda hududni boshqarishni shakllantirish masalalari, qoʻshimcha imtiyozlarni joriy etish hamda boshqa tashkiliy masalalar aks ettiriladi.

Eksport-ishlab chiqarish zonasini tashkil etish logistika, kommunal va ijtimoiy infratuzilmani yaratish, hudud chegaralarini o‘rab olish va bojxona nazoratini ta’minlash bilan bog‘liq bo‘lgan katta miqdordagi moliyaviy xarajatlarni talab etadi.

Jahon amaliyotining ko‘rsatishicha, o‘rtacha kattalikdagi eksport-ishlab chiqarish zonasini tashkil etish va rivojlantirish uchun 50 mln. AQSh dollari miqdorida xarajat talab etiladi. Bunda mamlakatning boshqa hududlariga tovarlarni kontrabanda yo‘li bilan olib kirish xavfi sanoat tipidagi erkin bojxona zonasiga nisbatan sezilarli darajada kamayadi.

Ilmiy-texnologik zonalar. Ilmiy-texnologik zonalarini (ITZ) erkin iqtisodiy zonalarining alohida guruhiga kiritish mumkin. Iqtisodiy adabiyotda ular texnologik parklar, texno-polislar, ilmiy parklar, texnologik markazlar, ishbilarmonlik markazlari deb ataladi. Bu hududlarning ajralib turadigan tomoni shundaki, mazkur hududda ilmiy va texnologik ishlab chiqarish faoliyati yirik ilmiy-tadqiqot markazlari va universitetlar atrofida joylashgan fan sig‘imkorligi yuqori bo‘lgan, ilm ko‘p talab qiladigan firmalar shaklida birlashadi. Bunday hududlarni tashkil etishdan maqsad sanoatga materiallar, yuqori malakali mehnat resurslari, yangi zamonaviy texnologiyalarni yetkazib berishni muvofiqlashtirish hisoblanadi. Ilmiy texnologik zonalar uch toifaga bo‘linadi:

1. *Innovatsion markaz* iqtisodiy tarkibi uncha katta bo‘lmagan hudud doirasida kichik, yangi tashkil etilgan kompaniyalar uchun mo‘ljallangan.

2. *Ilmiy parklar* yetarlicha katta hudud bo‘lib, unda turli o‘lcham va rivojlanish bosqichidagi fan sig‘imkorligi yuqori, ilm ko‘p talab qiladigan firmalar joylashgan bo‘ladi. Ular unchalik katta bo‘lmagan ishlab chiqarishni mahalliy ilmiy-tadqiqot markazlarining ilmiy-texnologik izlanishlari asosida yo‘lga qo‘yish imkonini beradi.

3. *Tadqiqot parki.* Bu tarkib doirasida ilmiy-texnik yangiliklar texnik timsol bosqichigacha ishlab chiqiladi. Bunday parklarda sanoat kompaniyalari, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik idoralari birlashadi.

Ilmiy-texnologik zonalarining samaradorligini belgilovchi mezon yangi texnologiya, yuqori malakali mutaxassislar va tadbirkorlarni bir joyga to‘plash, ularni o‘quv-tadqiqot va tijorat tashkilotlari tarmoqlari orqali qo‘llab-quvvatlovchi mahalliy muhitning yaratilishidir.

Erkin iqtisodiy zonalar orasida ofshor zonalar alohida guruhni tashkil etadi. *Ularning EIZlardan farqi shundaki*, unda ro‘yxatdan o‘tgan korxona hech qanday ishlab chiqarish faoliyati bilan shug‘ullana olmaydi. Ofshor yurisdiksiyaning asosiy belgisi soliqqa tortishdagi imtiyozlar hisoblanadi.

Kompleks erkin iqtisodiy zonalar. Amaliyotda bir funksiyani bajarishga ixtisoslashgan hudud mavjud emas. Eng ko‘p tarqalgan hududlarga savdo, bojxona, sanoat, tadqiqot funksiyalarini bajaruvchi kompleks hududlar kiradi. Ular turli funksiyalarni bajaradi va investorlarning turli xil iqtisodiy faoliyat bilan shug‘ullanishlariga imkon beradi. Shu sababli ularni tashkil etishda ustuvor funksiyalarni belgilab olish lozim.

Aynan shu kabi hududlarda (shahar, tuman, viloyatlarni qamrab oluvchi) yangi ma’muriy-hududiy birlik tashkil etilishi mumkin. Hudud chegaralari va faoliyat

yuritish tartibiga qarab erkin iqtisodiy zonalar ikki turga bo'linadi: anklav (yopiq) va integratsion. Anklav EIZda ishlab chiqarilgan barcha mahsulot eksportga chiqarishga yo'naltirilgan bo'lib, maqsadi erkin almashinadigan valutada daromad olishga qaratilgan bo'ladi. Integratsion zonalar milliy va jahon iqtisodiyoti bilan uzviy bog'langan bo'lib, erkin faoliyat yuritish tartibiga ega. Xalqaro mehnat taqsimotiga keng jalb qilingan, bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlar uchun xos bo'lgan hudud hisoblanadi.

Ayni paytda Irlandiyada "Shennon" EIZ, Xitoyda "Shen-chjen", "Chjuxay", "Syamen", "Shantou" zonalari, "Xaynan" EIZ, "Pudun" nomli Shanxay IZ, Osiyo-Tinch okeani hududida Shri-lanka, Gvatemale, Liberii, Senegale savdo moliyaviy markazlari hamda Andorra, Baxreyn, Barbados, Bermudi, Gibraltar, Malayziya (o-v Labuan), Makao, Malta, Monako nomli ofshor zonalar ko'rinishlarini keltirishimiz mumkin.

Jahon amaliyotining ko'rsatishicha, EIZni barpo etishdagi asosiy afzallik xorijiy investorlar uchun yaratiladigan imtiyozlar va ularning katta hududlarni egallamasligi hisoblanadi (6.1-jadval).

6.1-jadval

Jahon amaliyotida qo'llaniladigan maxsus iqtisodiy zonalarining modellari: hajmi va imtiyozlari tarkibi⁷⁶

Erkin zonalarining turlari	Maydoni (kv. km)	Bojxona chegaralarini mavjudligi	Bazaviy imtiyozlar*	Asosiy mintaqalar/ mamlakatlar
Erkin savdo zonalari	3-5 gacha	Majburiy	Bojxona imtiyozlari	Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda yirik transport tugunlari
Sanoat-ishlab chiqarish zonalari				
a) "nuqtali"	1-2 gacha	Yo'q	Bojxona imtiyozlari	Braziliya, Meksika, Puerto-Riko, Filippin, Karib havzasi
b) sanoat parklari	0,1 - 0,5 1 20	Majburiy emas	Bojxona imtiyozlari	Janubiy-sharqiy Osiyo, Meksika
Savdo-ishlab chiqarish	1 -4	Majburiy	Bojxona imtiyozlari	AQSh
Kichik biznes zonalari	0,01 - 3	Yo'q	Moliyaviy, soliq imtiyozlari	Hindiston, Yaqin Sharq, Argentina, Fransiya
Ilmiy-texnologik (ilmiy-ishlab chiqarish)	2-20	Majburiy emas	Soliq imtiyozlari	Janubiy-sharqiy Osiyoning yangi industrial mamlakatlari
Ofshor moliya markazlari	0,05-0,1	Yo'q	Soliq imtiyozlari	Karib havzasi, Gonkong, Singapur

⁷⁶ www.world bank ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Kompleks:				
a) maxsus iqtisodiy	16-330	Majburiy	Soliq, bojxona, moliya	Xitoy
b) “Manaus” zonasiga o‘xshash alohida rejimga ega	80 dan yuqori	Hudud qismlari uchun majburiy	Soliq, bojxona, moliya	Braziliya (“Manaus”), Argentina (“Olovli yer”)
d) alohida iqtisodiy zonalar	Ma’muriy-hududiy tuzilmalar doirasida (shahar, tuman)	Alohida zonada joylashgan kichik (lokal) hududlar uchun majburiy	Soliq, bojxona, moliya	Rossiya (Kaliningrad viloyati)

*Ma’muriy imtiyozlar barcha turdagi zonalar uchun bazaviy hisoblanadi.

EIZda, asosan, bojxona, soliq va moliyaviy faoliyat bilan bog‘liq imtiyozlar qo‘llaniladi. EIZ hajmi jihatdan o‘rtacha 0,01 kv. km dan 330 kv. km gacha bo‘lgan hududlarni qamrab olishi mumkin. EIHni tashkil qilish, ularning tashkilotchilari tomonidan ochiq iqtisodiyot tamoyillarini amalga oshiruvchi muhim bo‘g‘in sifatida qaraladi. EIHda iqtisod tashqi dunyo bilan yuqori darajada aloqada bo‘lish imkoniga ega (6.2-jadval).

6.2-jadval

EIHlarni tashkil etishdagi yondashuvlar⁷⁷

Yondashuvlar	Hududiy	Funksional
Maqsadi	Ma’lum mintaqaning rivojlanish muammosini hal qilish	– iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish; – alohida ustuvor sohani rivojlantirish
Imtiyozlardan foydalanuvchilar	Hududdagi korxona va tashkilotlar	Joylashgan joyidan qat’i nazar ma’lum turdagi tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanadigan korxona va tashkilotlar
Asosiy ko‘rinishlari	– ma’muriy-hududiy; – savdo, ombor majmualari; – sanoat va ilmiy parklar	– moliyaviy markazlar; – asosiy korxonalar

Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish tarixida ikki xil yo‘nalish mavjud: hududiy va funksionalli (6.2-jadval). Yondashuvlarning asosida yagona preferensial (imtiyoz) xo‘jalik tartibi yotgan bo‘lsa-da, ularning bir-biridan farqlanadigan tafovutlari mavjud.

⁷⁷ Word bank ma’lumotlari asosida tayyorlangan.

6.3. Erkin iqtisodiy hududlar tashkil etishning tashkiliy-huquqiy asoslari va EIHLarga jalb etilgan investitsiyalarning o'ziga xos xususiyatlari

EIHLar faoliyat yuritayotgan 123 ta mamlakatlar orasida eng ko'pi AQShga to'g'ri keladi. AQShda EIHLarning soni 240 tadan oshadi⁷⁸. AQShda EIHLar 1930-yillarda tashkil qilina boshlagan. U "Tashqi savdo hududlari to'g'risida"gi (1934-y.) qonun bilan birgalikda, tashqi iqtisodiy faoliyatni jadallashtirish va ishsizlik darajasini pasaytirish maqsadida tashkil qilingan.

Buyuk Britaniya, Germaniya, Italiya, Fransiya va mintaqaning boshqa mamlakatlarida ham EIHLar tashkil qilingan bo'lib, ular muvaffaqiyat bilan faoliyat yuritayapti. U yerda, ko'proq, turli xildagi erkin savdo hududlari, ilmiy parklar va ofshor markazlari tarqalgan.

Markaziy va Sharqiy Yevropa hamda Xitoy mamlakatlarida 1980-yillarda EIHLar xorij kapitali va texnologiyasini jalb qilish, tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish maqsadlarida tashkil qilina boshladi. Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida, asosan, mahsulot-omborxona va eksport-ishlab chiqarish hududlari tashkil qilingan va ularga soliq hamda bojxona imtiyozlari berilgan.

Rossiyada EIHLar 1980-yillar oxiri 1990-yillar o'rtalariga kelib tashkil qilina boshlandi. Biroq Rossiyada tashkil qilingan barcha EIHLar ham vaqt o'tishi bilan tajribalarga dosh berolmadi. Bunga ularga (EIHga) nisbatan mamlakat siyosatining munosabati ham ta'sir ko'rsatgan. Ular ichida muvaffaqiyat qozonganlardan Primorya o'lkasining "Naxodka" EIHL va Kaliningrad viloyatidagi maxsus iqtisodiy hududlarni aytish mumkin.

Shunday qilib, dunyodagi EIHLar soni doimiy ravishda ortib bormoqda, ularni tashkil qilishdagi geografik chegaralari kengayib, ularning shakli o'zgarib bormoqda, tashqi savdo hududlaridan eksport-ishlab chiqarish va kompleks hududlarga aylanishi kuchayib bormoqda. Xo'jalik faoliyati mohiyati tovar ayriboshlashdan tovar ishlab chiqarish tomon boradi, xizmat ko'rsatishning oddiy turlaridan ilmiy darajada murakkab bo'lgan turlariga o'zgarib boradi. Yuqoridagilarga muvofiq, shuni xulosa qilish mumkinki, EIHLar milliy iqtisodiyotning jahon xo'jaligi bilan integratsiyalashuvida muhim omilga aylandi.

EIHLni tashkil qilish, uning tashkilotchilari tomonidan ochiq iqtisodiyot tamoyillarini amalga oshiruvchi muhim bo'g'in sifatida qaraladi. EIHLda iqtisodiyot tashqi dunyo bilan yuqori darajada aloqada bo'lish imkoniga ega, bojxona, soliq va investitsiya rejimlari ichki hamda tashqi investitsiyalar uchun ijobiydir.

Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil qilish va ularni rivojlantirish aniq bir dolzarb muammoga ega iqtisodiy masalani hal etish, strategik dastur va loyihalarni amalga oshirishga qaratilgan bo'ladi.

O'z hududida EIHLni tashkil qilayotgan davlat uchun EIHLar pirovard maqsad hisoblanmaydi. Ko'pgina hollarda EIHLar mamlakat milliy iqtisodiyoti rivojlanishining umumiy strategiyasiga qo'shib ketadi. EIHLni tashkil qilishdan umumiy maqsad ommaviy ahamiyatga ega makroiqtisodiy masalalarning yechimiga qaratilgan bo'ladi. Xususan:

⁷⁸ <http://ivr.nm.ru/2001/rus/p0107/p010703.htm> Е.Неклюдова. СЭЗ.

- iqtisodiy o‘rinish darajasini tezlashtirish;
- sanoatni yangilash va zamonaviylashtirish;
- ichki bozorni yuqori sifatli mahsulotlar va xizmatlar bilan to‘yintirish.

Biroq bu maqsadlarga to‘g‘ridan to‘g‘ri erishish har doim ham amalga oshmaydi. Dunyo amaliyoti ko‘rsatishicha, EIHlar bu masalani xalqaro bozorga mahsulot va xizmatlarni chiqarish orqali valuta kirib kelishining ko‘payishi hisobiga hal qilish imkonini beradi. Xuddi mana shu vaqtning o‘zida EIHlar qabul qilayotgan mamlakatlar uchun ham bir qancha masalalarni hal qiladi: mamlakatga xorij hamda mahalliy kapital va zamonaviy texnologiyalarni jalb qiladi, sanoat va xizmat ko‘rsatish sohalarida ish bilan bandlik darajasini oshiradi, boshqaruv hamda marketing tizimida yetakchi malakaga ega bo‘lish imkonini beradi, zamonaviy infratuzilmani yaratadi.

6.3-jadval

AQShda tashqi savdo zonolari⁷⁹

Tashkil etishi	1934-yildan beri “Tashqi iqtisodiy sohalar to‘g‘risida”gi qonun asosida mamlakatning barcha shartlari
Soni	500 ortiq
Yaratilish sababi	– qulay geografik joylashuv (xalqaro transport yo‘llariga, yirik sanoat markazlariga, chegaraga yaqinlik va hokazolar); – rivojlangan infratuzilmaning mavjudligi (yo‘llar, omborlar, yuk mashinalari, zarur texnika, energiya, suv va issiqlik bilan ta‘minlangan va hokazolar)
Masqadi	– hududlarning iqtisodiy faolligini kengaytirish; – AQShni jahon savdo tizimiga chuqurroq jalb qilish; – ishsizlik darajasini pasaytirish
Turlari	Umumiy maqsadlardagi zonalar (UMZ) Maxsus maqsadlardagi subzonalar (MMSZ)
Imtiyozlar	– ichki boj va soliqlar mahsulot ichki istemol uchun boshqa hududga olib kirilgandagina to‘lanadi; – hudud ichida joylashgan kompaniya va shaxslarning xususiy mulki mahalliy va davlat soliqlarida ozod etiladi; – hududdan uchinchi davlatga eksport qilinayotgan mahsulot bojxona bojlari, ichki soliqlar va kvotalashdan ozod etiladi; – TSZlaridan mahsulot eksport qilingan paytida bojxona jarayoni yengillashtiriladi; – TSZdan AQSh hududiga import qilish jarayonida importyor bojni yoki mahsulot uchun yoxud mahsulotda foydalanilgan xorijiy komponentlar uchun to‘laydi

Shuni ham unutmaslik kerakki, har qanday EIH doimiy rivojlanishda bo‘ladi. Bir turdagi iqtisodiy hudud boshqa turdagi hududga aylanishi mumkin. Albatta, u rivojlanishning yuqori bosqichida bo‘ladi, bu, o‘z navbatida, EIH oldida turgan maqsadlarning o‘zgarishi va yanada murakkablashishiga olib keladi.

EIH maqsadi uni tashkil qilayotgan mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy

⁷⁹ Word bank ma‘lumotlari asosida tayyorlangan.

rivojlanish darajasi, xalq xo'jaligining strategik rejasi va boshqalarga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun ham EIHni tashkil qilish sabablari va maqsadlari alohida hollarda bir-biridan farqlanadi.

Yuqorida aytib o'tilgan maqsad va sabablardan tashqari EIHni tashkil qilishda yana uch asosiy masalaga e'tibor qaratiladi:

- ishlab chiqarish eksportini oshirish va natijada valuta kirib kelishini ta'minlash;

- ish bilan bandlik ko'rsatkichini oshirish;

- hududni xo'jalikda yangi usul va texnologiyalarni qo'llash bo'yicha poligonga aylantirish va milliy xo'jalikning o'sishiga erishish.

O'tish iqtisodiyoti mamlakatlarida EIHLarni tuzish maqsadlari ko'p jihatdan rivojlanayotgan mamlakatlarnikiga o'xshashdir. Masalan, Rossiyada EIHLarning tuzilishi quyidagi vazifalarni hal etishga qaratilgan:

- mamlakat iqtisodiyotiga xorij kapitalini jalb etish;

- tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish uchun bozor tizimini shakllantirish;

- eksport salohiyatini rivojlantirish va valuta tushumlarini ko'paytirish;

- ham xorij, ham milliy ilmiy yechimlarni va "nou-xau"larni joriy qilish hisobiga fan-texnika taraqqiyotini jadal tatbiq etishni ta'minlash;

- hudud miqyosida yangi xo'jalik yuritish usullarini sinab ko'rish.

EIHni tashkil etishda mamlakatlar iqtisodiyotining har tomonlama rivojlanishi, asosan, mazkur sohadagi infratuzilmaga bevosita bog'liq.

EIHLarning tuzilishi, faoliyat yuritishi va rivojlantirilishining huquqiy asosi bu huquqiy hujjatlar bo'lib, ularda quyidagilar aniqlanadi: hududning maqsadi, vazifalari va boshqarish tartibi; xorij va milliy kapitalga beriladigan turli imtiyozlar; xorijiy investitsiyalarni boshqarish; tashqi savdo va bojxona; oltin valuta zaxiralari boshqaruvi va kreditlar; arbitraj va da'volarning ko'rilish tartibi.

6.4. Erkin iqtisodiy hududlar barpo etish va ularni rivojlantirishning xorij tajribalari

EIH rivojlanishining muhim sharti bu investorlar uchun bo'lgan imtiyozlardir. Chunki ular kapital qo'yishdan avval ularga berilayotgan imtiyozlarni obdon sinchkovlik bilan o'rganadilar. Bu o'rinda soliq imtiyozlari muhim o'rin tutadi. Soliq imtiyozlari eng keng tarqalgan usul bo'lib, u kapitalning jamlanishi, ishlab chiqarishning zamonaviy sohalari rivojlanishi, milliy iqtisodiyotda progressiv o'zgarishlarga erishishga yordam beradi. Davlat soliq imtiyozlari berish orqali ham mahalliy, ham xorij kapitali investitsiyasini rag'batlantiradi. Bunda yangi qayta ishlash sohalari, qoloq va olis hududlar, yangi texnika va texnologiyalarning qo'llanilishi, sermashaqqat va ilm-fanga asoslangan ishlab chiqarishlarni rivojlantirish ta'minlanadi. Lekin, shuni ta'kidlab o'tish kerakki, EIHLar uchun beriladigan imtiyozlar tizimi natijasida davlat zarar ko'rmaydi. Aksincha, bu ilmiy-texnik salohiyatni o'stirish, yangi boshqaruv usullari va tadbirkorlik shakllarini joriy etish, xizmat ko'rsatishning jahon standartlariga o'tish uchun to'lanadigan haqdir.

Har bir mamlakat yoki uning u yoki bu hududi EIHLar tashkil etish jarayonida o'zining imtiyoz va rag'batlantiruvchi omillarini tanlaydi. Tajribalar ko'rsatishicha,

hududlarda o'rnatiladigan imtiyozlar tizimi turlicha bo'lib, uning hududida amalga oshirilayotgan dastur va loyihalarga bog'liq. SHu bilan birga, turli xildagi EIHLarning umumiy sifatleri mavjuddir: anchayin qulay investitsiya sharoitlari, tashqi savdo, soliq, moliya va boshqaruv imtiyozlari.

Maqsad va joylanishidan kelib chiqqan holda, EIHLar hududi o'lchami jihatdan turlicha bo'lishi mumkin – 1,5 km² dan (Sheremetevo, Rossiya) to 3,6 mln. km² gacha (Manaus, Braziliya). Ayrim hollarda EIHLarni hali ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma hamda rivojlangan sanoatga ega bo'lmagan yangi xo'jalik hududlarida tashkil etish ham maqsadga muvofiq bo'ladi. EIHLarni yangi xo'jalik o'zlashtirish hududlarida tashkil etish uzoq muddatli muhim davlat dasturlarini amalga oshirish imkoniyatini beradi (mineral xomashyo bazasini mustahkamlash, mashinasozlik kompleksini yaratish va h.k.). Mana shunday hududiy siyosatni Argentina, Braziliya, Indoneziya, Xitoy, Meksika, Chili va boshqa mamlakatlar olib bormoqda.

Har xil mamlakat hududidagi imtiyozlar va rag'balantirish omillari bir-biridan farqlanadi, ammo ular mohiyatan bir-biriga o'xshaydi. EIHNi tashkil qilish natijasida paydo bo'lgan tajriba shuni ko'rsatadiki, ularning har biri uchun o'ziga mos keluvchi imtiyozlar va rag'batlantiruvchi omillar mavjud. Iqtisodiy adabiyotlarda imtiyozlar to'rtta asosiy guruhga bo'lib ko'rsatiladi:

1. Bojxona (tashqi savdo) imtiyozlari bo'lib, EIHL maydonida maxsus bojxona tartibini (Eksport-import bojini kamaytirish yoki yo'q qilish) joriy etish va tashqi savdo operatsiyalarining soddalashtirilgan tartibini qo'llash.

2. Soliq imtiyozlari tadbirkorlarning belgilangan yo'nalishdagi faoliyati va aniq belgilangan ishlab chiqarish turlari bilan bog'liq soliq rag'batlantiruvchi me'yorlarini o'z ichiga oladi. Bu imtiyozlar soliq ta'tillarini (besh yildan yigirma yilgacha), QQS solig'ini to'lashdan ozod etish, mahalliy soliqlardan ozod etish, foyda, ko'chmas mulk, mulk soliqlari, xorijlik xodimlarning daromadlaridan olinadigan soliqlar, foydani xorijga o'tkazishga to'lanadigan soliqlardan to'la yoki qisman ozod etilishini o'z ichiga oladi. Ayrim hollarda, xorijiy investorlar uchun boshqa imtiyozlar ham ko'zda tutiladi, masalan, investitsiya ssudalari va investitsiya dotatsiyalari. Investitsiya ssudalari asosiy fondlarga nisbatan daromad solig'idan qo'shimcha chegirmalar (10-50 %)dan iborat bo'lib, imtiyozli davr tugagandan keyin tatbiq qilinadi. Investitsiya dotatsiyasi yangi investorlarga qaytarib olmaslik sharti bilan beriladigan pul subsidiyalari. Bu subsidiyalar kapital qo'yilmalar hajmiga bog'liq bo'lib, odatda, moliyaviy imkoniyatlari chegaralangan va past rentabelli korxonalarga beriladi.

3. Moliyaviy imtiyozlar o'z ichiga turli shakldagi subsidiyalarni oladi. Masalan, kommunal xizmatlarga pastroq tariflar, yer uchastkalari va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishda ijara haqidan chegirma, imtiyozli kreditlar va hokazo. Bundan tashqari ko'pgina EIHLar muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatayotgan mamlakatlarda faqatgina yerning imtiyozli ijarasi emas, balki xorijliklarga erkin sotilishi ham qo'llaniladi. Xorijliklar tomonidan bu qabul qiluvchi tomonning jiddiy qiziqishi namunasi sifatida qabul qilinadi. Bu xorij investorlari uchun muhim imtiyoz sifatida qaraladi.

4. Ma'muriy imtiyozlar hududi ma'muriyati tomonidan korxonalarni

ro'yxatdan o'tkazish, xorij fuqarolarining kirib-chiqish tartibini soddalashtirish va korxonalarga turli xil xizmatlarni ko'rsatish maqsadida berildi. Maxsus iqtisodiy hududlar tuzilgan ko'pchilik mamlakatlarda investorlarga "bir joyda" yoki "24 soat mobaynida" xizmat ko'rsatish turlari joriy etilgan bo'lib, bunda ruxsatnoma va litsenziyalar berish masalalari bir joyning o'zida tez hal qilinadi. Yuqorida ko'rsatilgan imtiyozlar u yoki bu EIHning faoliyat sharoitlaridan kelib chiqqan holda turli kombinatsiyalarda qo'llaniladi. Shu bilan birga, har bir tur hududga mos keluvchi imtiyoz va rag'batlarning standart jamlamasi ham mavjud.

EIHlarda qo'llaniladigan imtiyozlar har doim ham mamlakatga xorij investitsiyalarini kiritishni rag'batlantiruvchi asosiy omil bo'lib xizmat qilmaydi. Unga nisbatan muhimroq omillar bo'lib, siyosiy barqarorlik, investitsiya kafolatlari, infratuzilma sifati, ishchi kuchining malakasi, ma'muriy jarayonlarning soddaligi va shu kabilar xizmat qiladi. Shu bilan birga, boshqa barcha sharoitlar teng bo'lganda, birinchi o'ringa taklif etilayotgan imtiyozlar va rag'batlar chiqadi.

6.5. Erkin iqtisodiy hududlarning investitsiyalarni jalb etishdagi o'rni va ularga nisbatan imtiyoz va rag'batlarning qo'llanilishi

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etishning huquqiy asoslarini O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 25-apreldagi "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi 220-I-sonli qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 2-dekabrda "Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida"gi 4059-sonli hamda 2012-yil 13-apreldagi "Angren" maxsus industrial zonasini barpo etish to'g'risida"gi 4436-sonli farmonlari va Vazirlar Mahkamasining 2009-yil 27-yanvardagi "Navoiy erkin industrial-iqtisodiy zonasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 21-sonli qarori hamda unga ilova qilingan "Navoiy erkin industrial-iqtisodiy zonasi to'g'risida"gi nizomlar tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasining "Erkin iqtisodiy zona to'g'risida"gi qonuniga ko'ra erkin iqtisodiy zonalar quyidagi turlarga ajratiladi:

- erkin savdo zonalar;
- erkin ishlab chiqarish zonalar;
- erkin ilmiy-texnikaviy va boshqa zonalar.

Erkin savdo zonalar konsignatsiya omborlari, erkin bojxona zonalar, shuningdek, tovarlarga ishlov berish, ularni o'rash-joylash, saralash, saqlash zonalarini o'z ichiga oladi. Erkin savdo zonalar chegaraga tutash hududlar, aeroportlar, temiryo'l tugunlari yoki O'zbekiston Respublikasi bojxona hududining boshqa joylarida tuziladi.

Erkin ishlab chiqarish zonalar tadbirkorlikni rag'batlantirish, iqtisodiyotning ustun tarmoqlariga xorijiy investitsiyalarni jalb etish, istiqbolli texnologiyalarni joriy etish maqsadida moliya-xo'jalik faoliyatining alohida tartiboti joriy etiladigan hududlardir. Erkin ishlab chiqarish zonalar eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarish zonalar, agropolislar, tadbirkorlik zonalar, industrial-iqtisodiy zonalar va boshqa zonalarini o'z ichiga oladi.

Erkin ilmiy-texnikaviy zonalar alohida ajratilgan hududlardan iborat bo'lib, u yerda ilmiy-ishlab chiqarish va o'quv markazlari jamlanadi hamda ular uchun ilmiy va ishlab chiqarish imkoniyatini rivojlantirishga qaratilgan maxsus huquqiy tartibot o'rnatiladi. Erkin ilmiy-texnikaviy zonalar yuksak texnologiyalar amal qiladigan zonalar, texnoparklar, mintaqaviy innovatsiya markazlari – texnopolislar shaklida tashkil etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 26-oktabrda qabul qilingan "Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-4853-sonli farmoniga asosan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli farmonlari bilan tashkil etilgan "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasi, "Angren" maxsus industrial zonasi hamda Jizzax va Sirdaryo viloyatlarining hududlarida tashkil etilgan "Jizzax" maxsus industrial zonalarining nomlari birxillashtirilib, endilikda, ular "Navoiy", "Angren" va "Jizzax" erkin iqtisodiy zonalar deb ataladigan bo'ldi.

Bundan tashqari farmonga muvofiq, "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasi, "Angren" va "Jizzax" maxsus industrial zonalarining Ma'muriy kengashlari tugatilib, ularning o'rniga erkin iqtisodiy zonalar Ma'muriy kengashi tashkil etildi va quyidagilar Ma'muriy kengashning asosiy vazifalari etib belgilandi:

- ✓ erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini muvofiqlashtirish va davlat tomonidan tartibga solish;

- ✓ korxona va tashkilotlarga – erkin iqtisodiy zonalar ishtirokchilari maqomini berish to'g'risida qarorlar qabul qilish;

- ✓ erkin iqtisodiy zonalar ishtirokchilari bo'lgan xo'jalik subyektlariga erkin iqtisodiy zonalar hududida amalga oshirish uchun istiqbolli investitsiya loyihalarini ishlab chiqish bo'yicha kompleks xizmatlar ko'rsatish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, moliyalashtirish manbalarini belgilash, mustahkam kooperatsiya aloqalarini yo'lga qo'yish va ishlab chiqarilgan mahsulotlarni eksportga yo'naltirishga ko'maklashish;

- ✓ erkin iqtisodiy zonalarda loyihalarni amalga oshirishga mas'ul vazirlik va idoralar, xo'jalik birlashmalarining loyiha, tender hamda shartnoma hujjatlarini o'z vaqtida tayyorlash va ularni ekspertizadan o'tkazish, shuningdek, joylardagi davlat hokimiyati organlarining erkin iqtisodiy zonalar faoliyati bilan bog'liq masalalarga oid ishlarini muvofiqlashtirish;

- ✓ erkin iqtisodiy zonalarda obyektlar qurish va ularni o'z vaqtida foydalanishga topshirishga doir tasdiqlangan investitsiya loyihalari hayotga tatbiq etilishini tizimli asosda nazorat qilish;

- ✓ erkin iqtisodiy zonalarda transport, muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish dastur va loyihalarini ishlab chiqishni tashkil etish;

- ✓ erkin iqtisodiy zonalarining samarali faoliyat ko'rsatishini tashkil etish, erkin iqtisodiy zonalar direksiyalarini shakllantirish va ular faoliyati ustidan nazorat qilish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish belgilab qo'yildi.

Shu bilan birga, erkin iqtisodiy zonalar Ma'muriy kengashiga:

- erkin iqtisodiy zonalar ishtirokchilariga faoliyat ko'rsatmayotgan

korxonalar va davlat tasarrufida bo'lgan mulklarni investitsiya majburiyatlarini qabul qilish sharti bilan "nol" qiymatda sotish to'g'risida qarorlar qabul qilish;

➤ erkin iqtisodiy zonalarining xizmatlar ko'rsatish va qonunchilikda taqiqlanmagan boshqa tushumlar, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishgan holda, ular foydalanayotgan va boshqaruvidagi yerlar, bino va inshootlarni ijaraga berishdan tushadigan tushumlar hisobidan shakllantiriladigan o'z budjetlarini tashkil qilish;

➤ ushbu budjetlar doirasida erkin iqtisodiy zonalar infratuzilmasini rivojlantirish va faoliyati samaradorligini oshirishga xizmat qiladigan *erkin iqtisodiy zonalar jamg'armalarini tashkil etish* huquqlari berilgan.

2017-yil 10-aprelda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 196-sonli qarori qabul qilindi. Ushbu qaror O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-yanvardagi "Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2016-yil 26-oktabrdagi PF-4853-sonli hamda "Urgut", "G'ijduvon", "Qo'qon" va "Hazorasp" erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish to'g'risida"gi PF-4931-sonli farmonlarini ijro etish yuzasidan qabul qilindi.

Qarorga muvofiq, "Urgut" erkin iqtisodiy zonasining Urgut tumanida "Urgut-1", Nurobod tumanida "Urgut-2" va Pastdarg'om tumanida "Urgut-3" hududlari tashkil etildi. Ushbu hududlar uchun jami 816 gektar yer ajratilib, ularni zarur muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasi bilan ta'minlash ishlari boshlab yuborilgan.

"Urgut" EIZ, "G'ijduvon" EIZ, "Qo'qon" EIZ va "Hazorasp" EIZning faoliyat ko'rsatish muddati, keyinchalik uni uzaytirish imkoniyati bilan 30-yilni tashkil qiladi.

"Urgut" EIZ, "G'ijduvon" EIZ, "Qo'qon" EIZ va "Hazorasp" EIZ direksiyalari erkin iqtisodiy zonalarining butun faoliyat ko'rsatish davrida soliqlar va davlat maqsadli jamg'armalariga majburiy ajratmalar to'lashdan ozod qilingan.

Farmonning birinchi bandida qayd etilishicha, quyidagilar "Navoiy", "Angren" va "Jizzax" erkin iqtisodiy zonalar (keyingi o'rinlarda – erkin iqtisodiy zonalar) faoliyatini yanada rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari etib belgilangan:

– xorijiy investorlarga mamlakatimiz iqtisodiyotining real sektorlariga investitsiya kiritishi uchun yanada qulay sharoitlar yaratish maqsadida erkin iqtisodiy zonalar uchun yagona huquqiy rejimni belgilash, soliq va bojxona imtiyozlari, preferensiyalarni birxillashtirish;

– mahalliy mineral-xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlaydigan va yuqori qo'shimcha qiymatga ega raqobatdosh mahsulotlar ishlab chiqaradigan yuqori texnologiyali va mahalliyashtiriladigan zamonaviy korxonalarni tashkil qilish uchun to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni, avvalambor, xorijiy investitsiyalarni faol jalb etish, erkin iqtisodiy zonalarining muayyan sohaga ixtisoslashuvini qo'llab-quvvatlash va ularda sanoat kooperatsiyasini rivojlantirish;

– erkin iqtisodiy zonalarda "yagona darcha" tamoyili asosida barcha turdagi davlat xizmatlarini ko'rsatishga, jumladan, ruxsat berish tartib-taomillariga bosqichma-bosqich o'tish;

– ishlab chiqarish, muhandislik-kommunikatsiya, yo‘l-transport va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish, shuningdek, sifatli logistika xizmatlari ko‘rsatish bo‘yicha zamonaviy infratuzilmani shakllantirish;

– oliy, o‘rta maxsus kasb-hunar ta’limi muassasalarida erkin iqtisodiy zonalarining soha kadrlariga bo‘lgan hozirgi va istiqboldagi ehtiyojlaridan kelib chiqib, ularning erkin iqtisodiy zonalarda joylashgan korxonalarda ishlab chiqarish amaliyotini o‘tashini nazarda tutgan holda, yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashni tashkil etish joriy etildi.

Bugungi kunda mamlakatimizda 14 ta erkin iqtisodiy zona⁸⁰ faoliyat yuritmoqda. Ulardan: “Navoiy”, “Angren”, “Jizzax”, “Urgut”, “G‘ijduvon”, “Qo‘qon” va “Hazorasp” erkin iqtisodiy zonalarida umumiy qiymati 486 million AQSh dollariga teng 62 ta loyiha amalga oshirilgan, 4,6 mingdan ortiq ish o‘rni yaratilgan.

Erkin iqtisodiy zonalarda investitsiya loyihalarini amalga oshirishni jadallashtirish, xorijdan yuqori texnologik uskunalar xarid qilish uchun O‘zbekiston tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘i *hisobidan 100 million AQSh dollari* miqdorida xorij valutasidagi kredit liniyasi ochilgan.

Farmatsevtika sohasiga ixtisoslashgan “Nukus-farm”, “Zomin-farm”, “Kosonsoy-farm”, “Sirdaryo-farm”, “Boysun-farm”, “Bo‘stonliq-farm”, “Parkent-farm” singari 7 ta yangi erkin iqtisodiy zonani⁸¹ rivojlantirish bo‘yicha izchil ishlar olib borilmoqda.

Ulardan samarali foydalanish, yangi korxonalar tashkil etishni rag‘batlantirish maqsadida ushbu binolar negizida kichik sanoat zonolari tashkil etildi. Mamlakatimizdagi kichik sanoat zonolari 96 taga⁸² yetdi.

Bugungi kungacha ushbu hududlarda umumiy qiymati 535 milliard so‘mga teng 1021 ta loyiha amalga oshirilgan. Yangi korxonalar ishga tushishi tufayli 9,6 mingdan ziyod ish o‘rni yaratilgan. Loyihalar doirasida nafaqat ichki, balki tashqi bozorda ham xaridorgir bo‘lgan yengil sanoat, kimyo, oziq-ovqat mahsulotlari, elektr texnikasi buyumlari, zamonaviy qurilish materiallari, mebel va boshqa tayyor mahsulotlar ishlab chiqarilmoqda.

Bundan tashqari 248 ta loyihani amalga oshirish natijasida 11 mingta yangi ish o‘rni yaratish rejalashtirilmoqda.

Kichik sanoat zonalarining sarmoyalarni jalb qilish, tadbirkorlikni rivojlantirish, yangi ish o‘rinlari yaratish va aholi farovonligini oshirishda ahamiyati muhimdir.

“Urgut”, “Qo‘qon”, “G‘ijduvon” va “Hazorasp” erkin iqtisodiy zonolari, shuningdek, farmatsevtika yo‘nalishidagi erkin iqtisodiy hududlarda yangi korxonalar tashkil etish uchun xorijiy sarmoyalar jalb qilish boshlandi. Erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarini elektr energiyasi, tabiiy gaz, suv va boshqa kommunikatsiya tarmoqlari bilan barqaror ta’minlashda muammolar kuzatilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning tashabbusi

⁸⁰ Gov.uz. ma’lumotlari asosida olingan.

⁸¹ Gov.uz. Davlat investitsiya qo‘mitasi ma’lumotlari asosida olingan.

⁸² Gov.uz. Davlat investitsiya qo‘mitasi ma’lumotlari asosida olingan.

bilan 2008-yilning dekabr oyida keng miqyosdagi mintaqaviy taraqqiyot dasturining mantiqiy davomi sifatida “Navoiy” aeroportining bevosita yaqinida – Buxoro va Samarqand shaharlaridan 100-175 kilometr uzoqlikda 564 gektar maydonni egallagan “Navoiy” erkin industrial iqtisodiy zonasi (EIIZ), ayni paytdagi keyingi nomi “Navoiy EIZ” tashkil etildi. Yuksak samarali, zamonaviy xorij asbob-uskunolari va texnikasi, texnologik tarmoqlar va modullar, innovatsiya texnologiyalarini joriy etish hisobidan yuqori texnologiyalarga asoslangan, jahon bozorlarida raqobatdosh mahsulotlarni keng ko‘lamda ishlab chiqarish “Navoiy” EIIZ hududida xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining asosiy yo‘nalishi etib belgilandi. Bu hududdagi ishlab chiqarish faoliyatining istiqbolli yo‘nalishlari – kimyo va neft-gaz, zamonaviy qurilish materiallari sanoati, elektrotexnika sanoati, mashinasozlik, oziq-ovqat sanoati, dori-darmon va tibbiyot mahsulotlari ishlab chiqarish sohalari hisoblanadi.

Mazkur hududdagi yer uchastkalari xo‘jalik yurituvchi subyektlarga ularning investitsiya faoliyati davrida eng kam ijara haqi evaziga ijaraga beriladi. Bunday yengillik tufayli investorlar tomonidan ishlab chiqarish faoliyati uchun yer maydonlarini sotib olish va ishlab chiqarishni tashkil etish maqsadida qo‘shimcha mablag‘ sarflashga hojat qolmaydi.

EIIZda faoliyat yurituvchi xo‘jalik subyektlarga alohida huquqiy tartib, bojxona, valuta va soliq rejimlari, O‘zbekiston Respublikasi norezident fuqarolarining hududga kirish, hududda bo‘lish va chiqib ketish, shuningdek, ular tomonidan mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun ruxsatnomalar olishning soddalashtirilgan tartibi joriy etiladi.

Bu imtiyozlarning barchasi faqatgina EIIZ hududida faoliyat ko‘rsatayotgan va EIIZ direksiyasi tomonidan ro‘yxatga olingan xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun amal qiladi. EIIZda faoliyat yuritish uchun to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiya olib kirgan xo‘jalik subyektlari yer solig‘i, mulk solig‘i, daromad solig‘i, obodonchilik va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i, yagona soliq to‘lovi (kichik korxonalar uchun), Respublika yo‘l jamg‘armasi va Respublika maktab ta‘limini rivojlantirish jamg‘armasiga majburiy to‘lovlardan ozod etiladi va buni yuqoridagi 6.2-jadvalda ko‘rish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, boshqa mamlakatlarda tashkil etilgan EIHLar tor ixtisoslik bo‘yicha ish olib boradi, “Navoiy” EIIZda ishlab chiqarishning barcha turlari bo‘yicha faoliyat olib borish mumkin. Navoiy boy mineral xomashyo resurslariga boyligini hisobga olganda, EIIZda faoliyat yurituvchilar xomashyolarni yanada kengroq qayta ishlash va yuqori qiymatga ega bo‘lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa o‘z navbatida, mahsulot ishlab chiqarishda zarur xomashyo va materiallarning tashish xarajatlari sezilarli darajada iqtisod qilinishi natijasida tovar tannarxining maksimal darajada optimallashtirishiga olib keladi.

EIIZning faoliyat ko‘rsatishida ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarida qo‘shimcha ish joylarining yaratilishi mahalliy aholining daromadlari va hayot farovonligining o‘shishiga imkon tug‘diradi. Navoiy viloyatida ishlab chiqarishda yangi texnologiyalarni qo‘llash va rivojlangan infratuzilma bilan mamlakatning industrial markazi shakllantiriladi.

Eng asosiysi, mamlakatdagi siyosiy va iqtisodiy barqarorlik mamlakat YaIMining o'sishiga ta'sir qiluvchi eng kuchli omildir. O'zbekistonda EIIZlarni tashkil etish uchun barcha sharoitlar va omillar mavjud.

O'zbekistonda EIIZni tashkil qilish pirovard maqsad emas. Hududlarni tashkil qilishdan asosiy maqsad sanoat va iqtisodiyotning o'sish darajasini tezlashtirish va ularni modernizatsiya qilish, ichki bozorni to'ldirish va eksportning o'sishi hisobiga valuta tushumlarini ko'paytirishdir.

EIIZlarni tuzishdagi dastur maqsadli, moliyaviy va tashkiliy muammolardan tashqari hammasi uchun umumiy bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni ham qayd etishi lozim. Bularga:

- korxonalar xo'jalik aloqalarini qayta tashkil etish;
- mamlakat tovar ishlab chiqaruvchilar manfaatlarini xalqaro bozorda davlat tomonidan himoyalash;
- erkin tadbirkorlikning rivojlanishi yo'lida mahalliy to'rachilik va jinoyatchilik, shu jumladan, amaldorlarning poraxo'rliги kabi to'siqlarning mavjudligi taalluqlidir.

O'zbekistonda EIIZni tashkil etish va rivojlantirish imkoniyatlari juda keng. Shuni qayd etib o'tish kerakki, O'zbekistonda tabiiy boyliklar, mehnat resurslari va hududlarda sanoat ishlab chiqarish tarmoqlarining rivojlanganligini hisobga olib, kelajakda EIIZning turli ko'rinishlarini tashkil etish mumkin.

Demak, EIIZni tashkil etishda har bir hududning (viloyatning) xususiyatlarini inobatga olgan holda yondashish zarur. Axir hamma yerda bir xil imtiyozlar, rag'batlantirishlar tizimini qo'llab bo'lmaydi. Chunki viloyatning geografik joylashuvi, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy ahvoli, aholi turmush darajasi va ishchi kuchining miqdori, u yerdagi infratuzilma, aloqa tizimlari va shu kabilar barcha viloyatlarda turlicha. Agar investorlarga har bir viloyatning imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda imtiyozlar va kerakli infratuzilma yaratib berilsa, hududlar rivojlanishidagi muammolar masalasini hal qilishga yordam beradi. Bunda EIIZ O'zbekiston mintaqalarining iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtiruvchi vositasini bajarishi mumkin.

Nazorat savollari

1. Erkin iqtisodiy hududlarning mohiyati hamda ular rivojlanishining bosqichlari va asoslarini yoritib bering.
2. Erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish maqsadlari, obyektiv zarurligi va tasniflanishini yoritib bering.
3. Rivojlangan davlatlarda erkin iqtisodiy hududlar barpo etilishi va rivojlanishi hamda ularning iqtisodiyotni rivojlantirishga ta'sirini ayting.
4. Erkin iqtisodiy hududlarning investitsiyalarni jalb etishdagi ahamiyatini aytib bering.
5. Erkin iqtisodiy hududlarning turlari va ularga jalb etilgan investitsiyalarga nisbatan turli imtiyoz va rag'batlarning qo'llanilishini yoritib bering.
6. O'zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etishning tashkiliy-huquqiy asoslarini yoritib bering.
7. O'zbekiston Respublikasida erkin iqtisodiy hududlarga jalb etiluvchi investitsiyalarning asosiy yo'nalishlari va samaralarini izohlab bering.

Test savollari

1. A. Kuznetsov "An'anaviy ma'noda EIH" deganda nimaga e'tibor bergan?

- A. Davlatning suveren hududi bo'lib, u yerdagi xorijiy tovarlar hech qanday bojxona to'lovlarisiz saqlanishi, sotilishi yoki xarid qilinishi.*
- B. Tovarlarni hech qanday bojxona to'lovlarisiz saqlanishi, sotilishi yoki xarid qilinishi.*
- D. Davlatning suveren hududi bo'lib, u yerdagi xorijiy tovarlar hech qanday bojxona to'lovlarisiz saqlanishi.*
- E. U yerdagi xorijiy tovarlar hech qanday bojxona to'lovlarisiz saqlanishi.*

2. 1973-yil 18-mayda Kioto shahrida bo'lib o'tgan konvensiyada EIH tushunchasi bu?

- A. Bu ma'lum bir davlat hududining shunday qismiki, unga olib kirilgan tovarlar bojxona hududidan tashqaridagi tovar sifatida qaralib, u bojxona tekshiruvi va soliqlaridan ozod.*
- B. Bu ma'lum bir davlat hududining shunday qismiki, unga olib kirilgan tovarlar bojxonadan ozod.*
- D. U bojxona tekshiruvi va soliqlaridan ozod.*
- E. Bir davlat hududining shunday qismiki, unga olib kirilgan tovarlar bojxona tekshiruvi va soliqlaridan ozod.*

3. T. Danko va Z. Okrut: EIHlar bu...?

- A. Qulay investitsiya muhitini yaratish uchun hamda ishlab chiqarish, savdo-sotiq, ilmiy faoliyatni rag'batlantiruvchi omil, mexanizm.*
- B. Ilmiy faoliyatni rag'batlantiruvchi omil, mexanizm.*
- D. Qulay investitsiya muhitini yaratish uchun hamda ishlab chiqarish, savdo-sotiq.*

E. Ishlab chiqarish, savdo-sotiq, ilmiy faoliyatni rag‘batlantiruvchi omil.

4. EIZning asosiy va muhim maqsadlarini yoritish.

A. Xalqaro mehnat taqsimoti, xorijiy kapital yordamida import o‘rnini qoplovchi ishlab chiqarish, turizm, madaniyat va sanatoriy-kurort sohalarining integratsiyalashuvi, xorijiy texnologiyalar va milliy ilmiy-texnik yangiliklar, malakali kadr va boshqarish, rivojlanishini rag‘batlantirish.

B. Xorijiy texnologiyalar va milliy ilmiy-texnik yangiliklar, malakali kadr va boshqarish, rivojlanishini rag‘batlantirish.

D. Xalqaro mehnat taqsimoti, xorijiy kapital yordamida import o‘rnini qoplovchi ishlab chiqarish, turizm.

E. Turizm, madaniyat va sanatoriy-kurort sohalarining integratsiyalashuvi, xorijiy texnologiyalar.

5. Erkin iqtisodiy zonalarining birinchi shakli va unga tavsif?

A. Erkin savdo zonasi, eksport-ishlab chiqarish zonalari, ilmiy-texnologik zonalar, kompleks erkin iqtisodiy zonalar.

B. Ilmiy-texnologik zonalar, kompleks erkin iqtisodiy zonalar.

D. Erkin savdo zonasi, eksport-ishlab chiqarish zonalari.

E. Eksport-ishlab chiqarish zonalari, ilmiy-texnologik zonalar.

6. O‘zbekiston Respublikasining “Erkin iqtisodiy zona to‘g‘risida”gi qonunida erkin iqtisodiy zonalar bu...?

A. Erkin savdo zonalari, erkin ishlab chiqarish zonalari, erkin ilmiy-texnikaviy va boshqa zonalar.

B. Zonalar, erkin ilmiy-texnikaviy va boshqa zonalar.

D. Savdo zonalari, erkin ishlab chiqarish zonalari.

E. Erkin ishlab chiqarish zonalari, erkin ilmiy-texnikaviy va boshqa zonalar.

7-bob. IQTISODIYOTNING REAL SEKTORINI RIVOJLANTIRISHDA XUSUSIY INVESTITSİYALARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

***Tayanch iboralar:** iqtisodiy islohot, real sektor tarkibiy qismi, kapitalning spekulativ harakati, “Kremniy vohasi”, Bangalor, Skolkovo, “o‘zbek modeli”, neft, ilg‘or texnologiya, tuzilmaviy islohot, fan-texnika taraqqiyoti, intellektual, ustuvor tarmoq, qulay investitsiya siyosati, xususiy investitsiya, import o‘rnini bosish strategiyasi, tayanch tarmoqlar, nanotexnologiya, ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktor.*

7.1. Iqtisodiyotning real sektori tushunchasi va uning milliy iqtisodiyot rivojidagi ahamiyati. Real sektor tarkibiy tuzilishi va shakllanishi

Mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida iqtisodiyotning real sektori jadal sur‘atlarda rivojlanib bormoqda.

Mamlakatning jahon hamjamiyatidagi o‘rnini real sektorning rivojlanish darajasi va raqobatdoshligi belgilaydi. Iqtisodiy adabiyotlarda real sektorga turlicha ta’rif beriladi:

1. Iqtisodiyotning real sektori iqtisodiyotning yirik tarkibiy qismi bo‘lib, u turli ishlab chiqarish sohalarini o‘xshash tavsiflar, iqtisodiy maqsadlar, funksiyalari orqali birlashtiradi va nazariy hamda amaliy jihatdan iqtisodiyotning boshqa qismlaridan farq qiladi⁸³.

2. Iqtisodiyotning real sektori – iqtisodiyotning moddiy buyum mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi, nomoddiy boylikni yaratuvchi va xizmat ko‘rsatish sohalarini o‘z ichiga oladigan soha. Real sektorga moliya-kredit, birja faoliyati kirmaydi⁸⁴.

3. Iqtisodiyotning real sektori – kapitalning spekulativ harakatini istisno qilgan holda iqtisodiyotni tuzilmaviy qayta qurish va iqtisodiy o‘sish jarayonlarini birlashtiradigan soha⁸⁵.

4. Iqtisodiyotning real sektori – kommersiyaga asoslangan seriyali va yirik miqdorda mahsulot va tovarlar ishlab chiqaruvchi, jumladan, bino va inshootlarni qurish, aloqa, telekommunikatsiya, transport xizmatini amalga oshiruvchi kichik, o‘rta va yirik korxonalar yig‘indisidir⁸⁶.

Real sektor iqtisodiyoti tarkibi milliy iqtisodiyotdagi tovar va xizmatlar ko‘rsatuvchi turli tarmoq va sohalar yig‘indisidan iborat bo‘lib, ular o‘zaro aloqada va bog‘liqlikda iqtisodiy faoliyatda bo‘ladi. Real sektor iqtisodiyoti ichki va tashqi bozorlarga ne‘matlar ishlab chiqaruvchi, zamon va bozor talabidagi o‘zgarishlarga nisbatan moslanuvchan iqtisodiy subyektlar faoliyati yig‘indisidan iboratdir.

Iqtisodiyotda real sektorning samarali faoliyat yuritishida moliyaviy sektor muhim o‘rin egallaydi. Moliyaviy sektor qarz olish va uni qaytarish bilan bog‘liq bo‘lgan amaliyotni ijro qiladigan vositalar va institutlar to‘plamidir. Moliyaviy tizim

⁸³ Комов А. Анализ системы кредитования реального сектора экономики. // Русское экономическое общество. 2013. № 141. С. 8.

⁸⁴ Аганбегян А.Г. Модернизация реального сектора экономики. // Денги и кредит. 2010. № 3. С. 6.

⁸⁵ Комов А. Анализ системы кредитования реального сектора экономики. // Русское экономическое общество. 2013. № 141. С. 10.

⁸⁶ Аганбегян А.Г. Модернизация реального сектора экономики. // Денги и кредит. 2010. № 3. С. 9.

mulk egaligini kapitaldan ajratish imkoniyatini beradi. Moliyaviy sektorga banklar, sug'urta kompaniyalari, fond birjalari, moliyaviy investitsiya kompaniyalari, lombardlar va boshqa moliyaviy institutlar kiritiladi.

Real sektorda YaIMning asosiy qismi yaratiladi va uning moddiy ishlab chiqaruvchi eng muhim tarkibiy qismi sanoat va qishloq xo'jaligi hamda informatsion texnologiyalar uchun dasturlar ishlab chiqarish sohasi hisoblanadi. Moddiy ishlab chiqarish sohasida iqtisodiy resurslar qayta ishlanib, moddiy ne'matlar va iste'mol tovarlari yaratiladi. Ularning rivojlanishi aholi daromadlari, turmush farovonligining o'sishi uchun imkoniyat yaratib, ta'lim, tibbiyot, madaniyat sohalari rivoji uchun moddiy va moliyaviy asos yaratadi.

Iqtisodiy rivojlangan, hozirda "informatsion, postindustrial" deb nomlanuvchi davlatlarda xizmat ko'rsatish sektorida ish o'rinlari soni keskin ko'payib, moddiy ishlab chiqarish sohasiga nisbatan deyarli 2 marta ko'pdir. Shu bilan birga, qishloq xo'jaligi, qazib olish sohalaridagi ish o'rinlari mutlaq va nisbiy kamaydi⁸⁷.

Fan va texnika sohalarining rivojlanishi, iqtisodiyotni informatsiyalashtirish, bio va nonatexnologiyalarning tezkor rivojlanishi natijasida real sektorda yangi sohalar yaratildi. Jumladan, *kompyuterlar uchun dasturlar yaratish real sektorning muhim sohasiga aylanib* bormoqda. Hatto, AQSh, Hindiston, Rossiyada ushbu soha korxonalarini yaratish uchun alohida shaharlar barpo etilmoqda (AQShda "Kremniy vodiysi", Hindistonda Bangalor, Rossiyada Skolkovo)⁸⁸.

Ayni paytda iqtisodiyot sektorlarining investitsion jozibadorligi ko'plab omillarga bog'liq va u alohida xususiyatga ega. Iqtisodiyot sektorida yuzaga kelgan vaziyatni baholash birinchi galda hal qilinishi lozim bo'lgan muammolar, nomutanosibliklarni aniqlaydi. Tarmoq tuzilishidagi nomutanosibliklar iqtisodiy o'sish, aholi turmush darajasini yuksaltirishga to'sqinlik qilayotgan asosiy sabablardan biri bo'ladi. Shu sababli ham iqtisodiy islohotlarning dastlabki davridan boshlab O'zbekiston iqtisodiy mustaqilligining eng muhim sharti sifatida iqtisodiyotning tarmoq tuzilishini tubdan o'zgartirish yo'li tanlab olindi.

Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirish milliy manfaatlarni ta'minlovchi, iqtisodiy o'sishga yo'l beruvchi va nihoyat, aholi farovonligini muttasil oshib borishini ta'minlovchi yangicha ishlab chiqarish tuzilmasini yaratishdir. Chunki tarkibiy tuzilishda chuqur o'zgarishlarni amalga oshirish makroiqtisodiy barqarorlikka erishish, istiqbolda O'zbekistonning barqaror iqtisodiy o'sishi va aholi farovonligini ta'minlash, jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilishning eng asosiy shartlaridan biridir. Tarkibiy o'zgarishlar uzluksiz yuz beradi, ularni rag'batlantirish iqtisodiy siyosatning muhim yo'nalishi bo'lib qoladi.

Hozirgi davr yangi texnologiya asri sifatida yangi tarkibiy o'zgartirishlarni yuzaga keltiradi. Shu bois tarkibiy o'zgarishlarni ta'minlashni islohotlarni chuqurlashtirishning muhim jihati deb baholash zarur. Islohotlar barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashi zarur. Ammo buning uchun butun iqtisod tayanchi bo'lgan o'zak tarmoqlarni qo'llab-quvvatlab, ularning inqiroziga yo'l bermaslik o'zbek modelining muhim talabidir. Islohotlarni chuqurlashtirish o'zak tarmoqlarning barqaror o'sishini

⁸⁷ www.cep.y3 – Iqtisodiy tadqiqotlar markazining rasmiy sayti.

⁸⁸ www.cep.y3 – Iqtisodiy tadqiqotlar markazining rasmiy sayti.

ta'minlashni anglatadi. Iqtisodiyotning real sektorini yangilash tarmoqlarni yangi pog'onaga ko'tarish va mamlakatimizni rivojlangan davlatlar qatoridan joy olishga katta hissa qo'shadi.

Iqtisodiyotni isloh qilishning "o'zbek modeli" milliy iqtisodiyotga xos xususiyatlarni har tomonlama hisobga olishga asoslanadi. Ulardan biri sarmoyalarni jalb etish yo'li bilan iqtisodiyotning real sektoriga madad berishdir. Iqtisodiyot tarkibini isloh etish milliy iqtisodiyotni barqaror rivojlantirish uchun eng zarur resurslarni yetkazib beruvchi tarmoqlar majmuyidir. Ularga neft, neft mahsulotlari va boshqa energiya resurslari, tabiiy gaz, ko'mir ishlab chiqaruvchi sohalar, tog'-metallurgiya kompleksi, kimyo, mashinasozlik, samolyotsozlik va avtomobilsozlik sanoatlari kiradi. Iqtisodiyot tarkibini o'zgartirish butun milliy iqtisodiyotga xizmat qiladi va texnik taraqqiyotni ta'minlaydi. O'zbekistonda iqtisodiyot tarkibini o'zgartirish davlatning ko'magida rivojlandi. Chunki bu tarmoqlarni yirik sarmoyalar hisobidagina rivojlantirish mumkin.

Mamlakatimizda barqaror va samarali iqtisodiyotni shakllantirish borasida amalga oshirib kelinayotgan islohotlar bugungi kunda o'zining ijobiy natijalarini namoyon etmoqda. Jumladan, qisqa vaqt ichida iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, aholi daromadlari o'sishini ta'minlash, samarali tashqi savdo hamda investitsiya jarayonlarini kuchaytirish, qishloq xo'jaligini isloh qilish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasini barqaror rivojlantirish hamda bank-moliya faoliyatini mustahkamlashda ahamiyatli yutuqlar qo'lga kiritildi.

Olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida mamlakatimizda aholi jon boshiga nisbatan ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlari hajmi yildan yilga o'sib bormoqda. Biroq tarmoqlarni modernizatsiyalash va qayta texnologik jihozlash bo'yicha olib borilgan tadbirlar, ularning bajarilishi va korxonalarni rivojlantirishda bir qator muammolarga ham duch kelmoqda.

Jumladan:

- jahonda vujudga kelgan moliyaviy-iqtisodiy inqiroz va xomashyo narxining ko'tarilishi natijasida investitsiya mablag'larining belgilangan tadbirlarni qoplamasligi;

- xorijiy davlatlardan ajratiladigan kredit limitlarining chegaralanganligi, shuning uchun dasturdagi belgilangan investitsiyalarni o'zlashtirish masalalarining qayta ko'rib chiqilishi;

- pudratchilar tomonidan bajariladigan ishning yuqori bahoga belgilanishi, ajratiladigan mablag'lari bu ishlarni qoplamasligi sababli ishni bajarish uchun mablag'ning o'zlashtirilmaganligi va shu kabidir.

Yuqoridagi muammolarni hal etishda milliy ishlab chiqaruvchilardan mavjud imkoniyatlarni hisobga olib, ichki va tashqi omillardan maksimal darajada foydalangan holda faoliyatni tashkil etish talab qilinadi.

7.2. Iqtisodiyotning real sektoridagi islohotlar va unda investitsiyalarning tutgan o'rni

Milliy iqtisodiyotning real sektori sohalarining rivojlanishi ko'p jihatdan jalb etilayotgan investitsiyalarning hajmi va o'z navbatida, mintaqalarning investitsion

jozibadorlik darajasiga bog'liq.

Iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish, korxonalarning investitsiya faoliyatini jadallashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, zamonaviy texnik va texnologik jihatdan qayta qurollantirish dasturlarini amalga oshirishda xorijiy investitsiyalar, avvalo, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarning o'rni beqiyosdir. Bunda ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish, yangi ish o'rinlari yaratish va shu asosda mamlakat iqtisodiyotining barqaror va bir maromda rivojlanishini ta'minlash imkoniyati yaratiladi. Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, chet el investitsiyasi jalb qilinishi mazkur davlatlarning yuksak darajada taraqqiy etishida hal qiluvchi omillardan biri bo'lgan.

Tuzilmaviy islohotlar *hududlar, tarmoqlar va korxonalar* bo'yicha o'tkazilib, ular o'zaro bog'liqdir. *Hududlar bo'yicha islohotlar* aholi, hudud va investor manfaatlarini hisobga olgan holda moliyaviy resurslardan samarali foydalanishga imkon beruvchi hududda olib boriladigan chora-tadbirlar majmuyidir. *Tarmoqlar bo'yicha islohotlar* esa bu mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishini ta'minlovchi tarmoqlar, sanoat mahsulotlarini eksport qilish, import o'rnini bosuvchi ishlab chiqarishni rivojlantirish, fan-texnika taraqqiyotini investitsiya yo'li bilan qo'llab-quvvatlash hisoblanadi. Davlat tuzilmaviy investitsiya siyosatida yangi tarmoqlarni tashkil etish va rivojlantirish, aholining iste'mol tovarlari, ish joylarga bo'lgan talabini qisqa vaqt ichida yuqori darajada ta'minlashga erishish yo'lida quyidagi vazifalarga amal qilmoqda:

- eskirgan ishlab chiqarishlarni asta-sekin muomaladan chiqarib tashlash;
- mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlash;
- to'lov qobiliyatiga ega va talabga mos holda ishlab chiqarish tuzilmalarini yaratish;
- ishlab chiqarish resurslari va ilmiy-texnika salohiyatidan imkon qadar yuqori darajada foydalanishni ta'minlash;
- mamlakatning ekologik va iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash va uni kuchaytirish;
- samarali, raqobatga asoslangan ishlab chiqarishlar, bozor infratuzilmasi, xizmat ko'rsatish sohasi va intellektual faoliyatlar rivojlanishini uyg'unlashtirish;
- iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish va yangi tarmoqlarni barpo etish;
- aholining ish bilan bandligi hamda iqtisodiy faolligini oshirish;
- hududlar ijtimoiy infratuzilmasini to'liq shakllantirish.

Tuzilmaviy islohotlarni olib borishda muhim strategiyalar ishlab chiqilgan bo'lib, ularning mohiyati kichik iqtisodiy subyektlar rivojlanishini qo'llab-quvvatlashdan iborat. Mazkur ishlarni amalga oshirishda xorijiy investitsiyalarni jalb etish muhim ahamiyatga ega. Mamlakatimizda siyosiy barqarorlik, investitsiya muhitining juda qulayligi xorijiy investorlar uzoq muddatli investitsiya loyihalarini tuzishda asos bo'lmoqda. Bundan tashqari jalb etilgan xorijiy investitsiyalar va kreditlar uchun kafolatlar taqdim etish, soliq va bojxona tariflari bo'yicha imtiyozlar, zayom va foiz stavkalarini subsidiyalash kabi shart-sharoitlar yaratilmoqda, o'nlab qonuniy hujjatlar amal qilmoqda.

Hukumatimiz tomonidan qulay investitsiya siyosatini olib borish maqsadida *quyidagi tamoyillarga ustuvor ahamiyat qaratilmoqda*: tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish; respublika iqtisodiyotiga to'g'ridan to'g'ri kapital qo'yimalarning keng jalb qilinishini ta'minlovchi huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa sharoitlarni yanada takomillashtirish; yurtimizga jahon darajasidagi texnologiyalarni olib kiruvchi, milliy xo'jalikning zamonaviy tuzilmasini tashkil etishga ko'maklashuvchi xorij investorlariga nisbatan qulay sharoitlar yaratish siyosatini izchil olib borish; eng muhim ustuvor yo'nalishlarga mablag'larni yo'naltirish⁸⁹.

Bundan ko'rinadiki, korxonalarni texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash, zamon talablariga mos bo'lgan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish va ayniqsa, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining keyingi to'liqlari zarbasiga ijtimoiy-iqtisodiy talofatlarsiz bardosh berish, ularning salbiy oqibatlarini bartaraf etish bilan bog'liq masalalarni hal etishda kompleks yondashuvlarga urg'u berilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti ta'kidlaganidek, "...jahon zaxira valutarining beqarorligi, bank-moliya tizimi kredit qobiliyatining keskin pasayishi va investitsiyaviy faollikning susayishi bilan bog'liq murakkab muammolar ko'plab davlatlar iqtisodiyotining tiklanish va o'sish sur'atlariga ta'sir ko'rsatmoqda"⁹⁰.

Investitsiya siyosati nafaqat kapital mablag'lar miqyosini oshirish, balki ularning takror ishlab chiqarish tarkibiy tuzilmasini takomillashtirish, investitsiyalarni ko'proq samarali va raqobatdosh ishlab chiqarishlarga yo'naltirishni ko'zda tutadi.

Xorijiy investitsiyalarni jalb etishga hududiy jihatdan yondashuv respublikaning har bir hududi rivojlanishini ta'minlashga imkon beradi. Bu borada respublika hukumati tomonidan xorijiy investitsiyalarning jalb etilishini rag'batlantirish maqsadida xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar uchun hudud va investitsiya hajmi nuqtayi nazaridan imtiyozlar belgilangan.

Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida keskin farqlanishning oldini olish borasida ko'rilayotgan choralarga qaramasdan, hozirgi vaqtda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni tashkil etish va faoliyat yuritishida hududiy nomutanosibliklar kuzatilmoqda. Bu esa o'z navbatida, eksport-import operatsiyalari hajmlarida katta farqlanishni yuzaga keltirmoqda. Andijon, Navoiy viloyatlari va Toshkent shahri eksport darajasi yuqori va barqaror bo'lgan hududlarga kiradi. Mazkur 3 ta hududda xorijiy investitsiyalar ishtirokida tashkil etilgan yirik mashinasozlik, metallurgiya va to'qimachilik tarmoqlari korxonalari joylashganligi sababli ularda respublikaning barcha xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar eksportining 80 foizi shakllantiriladi.

Ushbu korxonalar, asosan, real sektorning yengil sanoat, kimyo sanoati, qurilish materiallari ishlab chiqarish, poligrafiya sanoati, oziq-ovqat sanoati va boshqa tarmoqlar tarkibida tashkil etildi. So'nggi yillarda xorijiy investitsiyalarning xizmat ko'rsatish sohasiga ham kirib borayotganlik holati kuzatiladi. Biroq real

⁸⁹ Собиров А. Ўзбекистон Республикасига хорижлик инвесторларни жалб қилиш шакллари. // Иқтисодиёт ва таълим. 2011 й., 5-сон.

⁹⁰ Karimov I. 2012-yil vatanimiz taraqqiyotini yangi bosqichga ko'taradigan yil bo'ldi. – T.: O'zbekiston, 2012-yil. 4-bet.

sektor tarmoqlariga kirib kelayotgan xorijiy investitsiyalarning juda oz qismi ilmtalab texnologiyalar yaratish sohasiga tegishli, bu jalb etilayotgan investitsiyalarning jalb etilish yo‘nalishlarini jiddiy qayta ko‘rib chiqishni talab etadi.

7.3. Xususiy investitsiyalarning mazmuni, mulkiy asoslari va uning iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishdagi ahamiyati

Xususiy investitsiyalar xususiy, korporativ xo‘jalik va tashkilotlar, fuqarolar mablag‘lari, shu jumladan, shaxsiy va jalb qilingan mablag‘lar hisobidan qo‘yiladi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiyotni modernizatsiyalash siyosati qisqa muddat ichida nafaqat yetakchi tarmoqlarni texnologik qayta jihozlash, iqtisodiyotda energiya samaradorligini ta‘minlash, uning raqobatbardoshligi va samaradorligini oshirish, *balki eksport salohiyatini* yuksaltirish imkonini berdi. Xususan, mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining o‘sinh sur‘atlari so‘nggi o‘n bir yil davomida 8 foizdan ortiq darajada saqlanib qolayotganligi sanoat hamda xizmat ko‘rsatish sohasi jadal rivojlanishi va xalqimiz farovonligining yanada yuksalib borishiga zamin yaratmoqda.

Iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlarida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yo‘lidagi to‘siq va cheklovlarni bartaraf etish, bu sohaga to‘liq erkinlik berish eng muhim ustuvor vazifadir. Xususan, barqaror iqtisodiy o‘sinh va mamlakatimiz taraqqiyotining istiqboli, aholining hayot darajasi va sifati ko‘p jihatdan aynan mana shu vazifaning qanday hal etilishiga bog‘liqligi, buning uchun amaldagi huquqiy bazani xususiy mulk manfaatlariga moslashtirish, mulk huquqining kuchli yuridik norma va kafolatlari tizimini shakllantirish, xususiy mulkdorlarning keng qatlamini yaratishni eng muhim ustuvor vazifa sifatida belgilab berdi.

Bugungi kunda iqtisodiyotni modernizatsiyalashda yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish, ayniqsa, sanoat tarmoqlarida qo‘llaniladigan zamonaviy laboratoriya jihozlari, oziq-ovqat sanoati sohasida foydalaniladigan zamonaviy texnologik liniyalarni ishlab chiqarish va bunday mahsulotlarni yetkazib berishga katta e‘tibor qaratilmoqda.

Xususan, xorijiy investitsiyalarni jalb etishni kengaytirish, xususiylashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish, korxonalarining ustav kapitalidagi davlat ulushi va aktivlarini xususiy investorlarga, birinchi navbatda, xorijiy investorlarga sotish hisobidan respublika iqtisodiyotida xususiy mulkning darajasi va rolini tubdan oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Iqtisodiyotda xususiy mulkning ulushi va ahamiyatini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2340-sonli qarori qabul qilindi. Ushbu qaror bilan davlat mulki bo‘lgan bo‘sh turgan va qurilishi tugallanmagan obyektlarni tahlil qilib, ularni investitsiya kiritish va yangi ish o‘rinlari yaratish sharti bilan “nol” qiymatda xorijiy investorlarga sotish, ushbu xorijiy investorlarni soliqqa tortish sohasida imtiyoz va preferensiyalar berildi.

Jumladan, qaror bilan davlat aktivlariga ikki oy mobaynida talabnoma tushmagan taqdirda, ularning narxini har 15 kunda 10 foizga pasaytirish, obyektlar narxi 50 foizgacha pasaytirilgandan so‘ng bir oy mobaynida sotilmasa, ularni investitsiya va yangi ish o‘rinlari yaratish sharti bilan “nol” qiymatda sotish;

– davlat aktivlari sotilgandan so‘ng 1 oy ichida investor to‘lovni to‘liq to‘lagan

taqdirda, unga xarid summasidan Markaziy bankning qayta moliyalash yillik stavkasi miqdorida chegirma berish;

- davlat obyektlarini qismlarga bo‘lib sotish hamda to‘lovlarni 24 oygacha bo‘lgan muddatda bo‘lib-bo‘lib to‘lash;

- davlat obyektidan ijara asosida foydalanib turgan ijarachilar ijara obyekti sotilishida ustunlik berish;

- xo‘jalik boshqaruvi organlarining ustav kapitaliga berilgan davlat ulushlarini sotishdan tushgan mablag‘lar budjetga emas, balki korxonalarning o‘zini modernizatsiyalashga yo‘naltirish;

- xususiylashtirilgan korxonalarda xususiylashtirish vaqtida aniqlanmagan davlat aktivlari yoki foydalanishga berilgan korxona hududidagi ko‘char va ko‘chmas mulk sotilgandan keyin aniqlansa, u mazkur korxonaning mulki hisoblanishi aniq belgilab qo‘yilgan.

Bundan tashqari to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatining samaradorligini tubdan oshirish, bo‘lajak investorlar uchun ularning ochiqligi va jozibadorligini ta‘minlash, zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy qilish, korxonalarni strategik boshqarishda aksiyadorlar rolini kuchaytirish uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 24-aprelda “Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv uslublarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni qabul qilindi. Mazkur farmon bilan:

- aksiyadorlik jamiyatlari boshqaruv xodimlari sifatida jalb qilingan xorijiy mutaxassislarining mehnatiga haq to‘lash fondidan yagona ijtimoiy to‘lov to‘lashdan;

- xorijiy mutaxassislarining boshqaruv xodimlari sifatidagi faoliyatidan olgan daromadlari daromad solig‘i, to‘lov manbayidan olinadigan daromad solig‘i, shuningdek, fuqarolarning O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi budjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasiga to‘lanadigan majburiy sug‘urta badallaridan ozod etilgan.

Xususiylashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish maqsadida xorijiy investitsiyalarni jalb etishni kengaytirish borasida yaratilayotgan ushbu qulay shart-sharoitlar mamlakatimiz iqtisodiyotining barqaror rivojlanishini ta‘minlash bilan birga xususiy mulkning yalpi ichki mahsulot hajmidagi ulushi va ahamiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Respublika iqtisodiyotida xususiy mulkning o‘rni va rolini tubdan oshirish, xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish yo‘lidagi to‘siq va cheklavlarni bartaraf etish, iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, yalpi ichki mahsulotda xususiy mulk, jumladan, xorij kapitali ishtirokidagi ulushini izchil oshirish maqsadida:

1. Xususiy mulk, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni ishonchli himoya qilishni ta‘minlash, ularni jadal rivojlantirish yo‘lidagi to‘siqlarni bartaraf etish bo‘yicha chora-tadbirlar dasturida quyidagilar belgilab qo‘yilgan:

- tadbirkorlik faoliyatiga noqonuniy aralashish va to‘sqinlik qilish, xususiy mulkdorlar huquqlarini buzganlik uchun davlat, huquqni muhofaza qilish va nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari javobgarligini jinoiy javobgarlikka tortish

darajasigacha oshirish;

- xususiy mulkni himoya qilish kafolatini kuchaytirish, tadbirkorlik faoliyatini tartibga soladigan ma'muriy va jinoyat qonunchiligini liberallashtirish jarayonini davom ettirish;

- barcha turdagi ro'yxatdan o'tkazish, ruxsat berish va litsenziyalash, shuningdek, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish bilan bog'liq tartib-taomillarni yanada soddalashtirish;

- xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish uchun zarur shart-sharoit va imkoniyatlar yaratish, ularning moddiy va kredit resurslaridan foydalanishini kengaytirish, biznes-muhitni yaxshilash.

Dasturga kiritilgan chora-tadbirlarni o'z vaqtida va sifatli amalga oshirish uchun shaxsiy javobgarlik mas'ul ijrochilar – tegishli vazirliklar, idoralar, sud, huquqni muhofaza qilish va nazorat qiluvchi organlar rahbarlariga, mahalliy davlat hokimiyati organlariga yuklatilgan.

2. 2015-yilning 1-iyulidan shunday tartib o'rnatilgan:

- mikrofirmalar, kichik korxonalar va fermer xo'jaliklari faoliyatiga oid barcha tekshiruvlar *rejali tartibda nazorat organlari tomonidan to'rt yilda bir martadan*, boshqa xo'jalik subyektlarida esa faqat O'zbekiston Respublikasi Nazorat qiluvchi organlar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi respublika kengashi qaroriga asosan uch yilda bir martadan ko'p bo'lmagan tartibda amalga oshiriladi;

- moliya-xo'jalik faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan rejali tekshiruvlar o'tkazish muddati 10 kalendar kundan oshmaydi;

- tadbirkorlik subyektlarining moliya-xo'jalik faoliyatini rejali tekshirishlar faqat so'nggi rejali tekshiruvdan keyingi davrni qamrab oladi;

- qo'zg'atilgan jinoiy ishlar munosabati bilan xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyati huquqni muhofaza qiluvchi organlar tomonidan xo'jalik yurituvchi subyekt jalb etgan advokatlar, albatta, ishtirok etgan holda (xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan ushbu huquqning rad etilish holatlari bundan mustasno) amalga oshirish joriy etildi.

7.4. Iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishda davlat va xususiy sektorning sherikchiligi va ularni qo'llashning xorij tajribalari

Investitsiyalarni jalb etish va ulardan samarali foydalanishda rivojlangan sanoatlashgan mamlakatlarda investitsiya siyosatini amalga oshirishda quyidagi uchta yo'nalishga alohida e'tibor bilan qaraladi:

- import o'rnini bosish strategiyasini rivojlantirish;

- tayanch tarmoqlar va eksport salohiyatini mustahkamlash;

- ilmtalab sohalar va innovatsion ishlanmalarni rivojlantirish.

Ayniqsa, e'tiborli jihat Koreya Respublikasining investitsiya strategiyasida namoyon bo'ladi. Ushbu mamlakat xorijiy investitsiyalardan samarali foydalanishda shunday siyosat olib borganki, bunda Janubiy Koreyaga boshqa rivojlangan mamlakatlardan, xususan, AQSh va Yaponiyadan investitsiyalar jalb qilishda ulardagi samarali menejment uslublari va ishlab chiqarish texnologiyasini o'ziga tatbiq qilishga intilgan.

Malayziyaning investitsiya siyosatida esa ustuvor jihat investitsiyalarni qayta ishlash sanoatiga yo'naltirish hisoblanadi⁹¹.

Ushbu mamlakatda investitsiyalar ilmtalab va yuqori texnologiyalarga asoslangan ishlab chiqarish sohalari, jumladan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, nanotexnologiyalar, yuqori malakali xizmatlar kabi sohalarga yo'naltirilmoqda. Xususiy sektorning o'zida investitsiyalarning yillik o'rtacha o'sishi 11-12 foizni tashkil etmoqda. Ularning umumiy investitsiyalar hajmidagi salmog'i 50 foizdan ortiq bo'lib, so'nggi besh yil mobaynida xususiy investitsiyalarning umumiy miqdori 95 milliard AQSh dollaridan oshib ketgan.

Malayziyada sanoatni rivojlantirishning bosh rejasiga asosan investitsiyalar sohasida quyidagi vazifalar belgilab olingan:

- investitsiyalarni jalb etish orqali yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulot ishlab chiqarishni jadallashtirish va ilg'or texnologik tarmoqlarni rivojlantirish;
- sanoatning ustuvor tarmoqlari rivojlanishiga ko'maklashish;
- sanoatga ilg'or texnologiyalarni, jumladan, biotexnologiyalar, nanotexnologiyalar, simsiz uzatish texnologiyalari, mikroelektromexanik tizimlari, lazer texnologiyalarini tatbiq etishni yanada kengaytirish;
- sanoatning o'sishida mehnat unumdorligi omilining rolini oshirish;
- milliy sanoatning xalqaro mehnat taqsimoti tizimiga integratsiyalashuvini chuqurlashtirish;
- ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalarini yanada rivojlantirish va ularni sanoatga tatbiq etishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash;
- iqtisodiy salohiyat va raqobatdoshlikni mustahkamlash maqsadida strategik hamkorlik va markazlashuvni rag'batlantirish.

Shu bilan birga, Malayziyada investitsion jozibadorlikni oshirish maqsadida turli soliq imtiyozlari joriy qilingan bo'lib, bunda investitsiya natijasida olingan foydaning faqat 30 foizi dastlabki 5 yil davomida soliqqa tortiladi. Ayniqsa, hududlarning rivojlanishini qo'llab-quvvatlash yo'nalishida nisbatan yaxshi rivojlanmagan shtatlarda faoliyat ko'rsatuvchi investorlar foyda solig'idan dastlabki 5 yil davomida to'liq ozod qilinadi.

Yaponiyada ham investitsiya siyosatining ustuvor yo'nalishi yuksak texnologiyalarga asoslangan va resurs tejovchi ishlab chiqarishni rag'batlantirishga qaratilgan. Umuman olganda, Yaponiyaning rivojlanishi aynan ilmtalab sohalarning rivojlantirilishi hamda samarali ishlab chiqarish texnikalarining tatbiq etilishiga tayanadi.

Yaponiyaning dastlabki rivojlanish davri tajribasi shuni ko'rsatdiki, nafaqat yangilik yaratish uchun kapital zarur, balki kapitaldan foydalanish uchun ham yangilik zarur bo'ladi. Ushbu ikkala yo'nalish bir-biri bilan uzviy bog'liq va o'zaro bir-birini to'ldirib turadi. Bu holat shunday izohlanadi, ya'ni yangilik yaratish uchun muayyan kapital zarur bo'lsa, mavjud kapitaldan samarali foydalanish uchun yangilik kiritilishi taqozo qilinadi.

Taraqqiy etgan mamlakatlar iqtisodiyotidagi yana bir ahamiyatli jihat

⁹¹ <http://www.ved.gov.ru/articles> sayti ma'lumotlari asosida olingan.

investitsiya jarayonida yirik transmilliy kompaniyalarning faol ishtiroki, moliya bozorining yuqori rivojlanganligi, xususan, qimmatli qog'ozlar muomalasining keng tarqalganligi, turli jamg'armalarning investitsiya faoliyatiga jalb qilish mexanizmining yuqori darajada tarkib topganligi bilan ajralib turadi.

Rivojlangan mamlakatlar investitsiya faoliyatida boy tajriba to'plagan bo'lib, undan O'zbekiston amaliyotida foydalanish investitsiyalash amaliyotini takomillashtirish va investitsiyalarning samaradorligini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish imkonini beradi. Bu borada bir qator rivojlangan mamlakatlarda investitsiya me'yorining nisbatan yuqori va barqaror darajasiga erishilganligining guvohi bo'lamiz.

Yuqorida keltirilgan ayrim xorijiy mamlakatlardagi investitsiya siyosatining asosiy yo'nalishlarini mamlakatimizga tatbiq qilish muayyan ijobiy natijalarni bermasdan qolmaydi. Ayniqsa, Koreya Respublikasi investitsiya siyosatining tajribasi o'zining ahamiyatligi bilan ajralib turadi. Bu borada mamlakatimizda ham investitsiya siyosatining muhim ustuvorliklaridan biri aynan xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda uzoq muddatli loyihalar asosida ilg'or texnika va texnologiyalar kiritishga qaratilgan. Zero, O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I.A. Karimov alohida ta'kidlab o'tganidek, "O'zbekiston o'zining mustaqil taraqqiyoti davrida qisqa muddatli spekulativ kreditlardan voz kechib, xorij investitsiyalarini uzoq muddatli va imtiyozli foiz stavkalari bo'yicha jalb etish tamoyiliga doimo amal qilib kelmoqda"⁹².

Shu bilan birga, investitsiyalardan samarali foydalanishda bir qator rivojlangan mamlakatlar tajribasi bilan tanishganda, investitsiyalar, asosan, ilg'or texnologiyalarni joriy etish, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish, resurs tejovchi va ekologik talofati kam bo'lgan, mehnat unumdorligini oshirishga xizmat qiluvchi sohalarga yo'naltirilayotganining guvohi bo'lamiz.

7.5. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan maqsad va uning amalga oshirilishi, davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari va samaralari

Bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiyotining barqaror rivojini ta'minlashda mamlakatimiz real sektor tarmoqlari, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasi nafaqat milliy iqtisodiyotning o'sish sur'atlarini jadallashtirishda, balki bugungi kun uchun dolzarb hisoblangan aholini ish bilan ta'minlash va turmush darajasini oshirish masalalarini hal etishda ham yetakchi o'rin tutmoqda.

Kichik biznesning ixcham va harakatchanligi, bozor konyunkturasi o'zgarishlari va iste'molchilar ehtiyojlariga tez moslasha olishi uni jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining salbiy oqibatlarini bartaraf etish va inqirozdan keyin barqaror sharoitda iqtisodiyot tarmoqlarining yangi ish o'rinlarini yaratish va aholi daromadini oshirish borasida eng qulay va maqbul vositaga aylantirmoqda. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A. Karimov shunday ta'kidlagan: "Bugungi kunda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik o'zining iqtisodiyotimizdagi o'ta muhim

⁹² Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009. 9-bet.

va salmoqli hissasi, roli va ta'siri, sodda qilib aytganda, boshqa hech bir soha va yo'nalish o'rnini bosa olmaydigan katta ahamiyati bilan davlat va jamiyatimiz rivojida alohida o'rin egallaydi"⁹³.

Darhaqiqat, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning izchil rivojlanib borishini ta'minlash orqali mamlakatimizda jamiyatimizning ijtimoiy-siyosiy tayanchi va poydevori bo'lgan o'rta sinfning shakllanishi va uning tobora mustahkam bo'lib borishiga erishilmoqda. Shunday ekan, endilikda kichik biznesni nafaqat son jihatdan ko'paytirish, balki uni, avvalo, sifat jihatdan ham rivojlantirishimiz, bu borada oddiy ishlab chiqarishdan ichki va tashqi bozorga yo'naltirilgan murakkab, yuksak texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarishga o'tish masalasiga alohida e'tibor qaratishimiz darkor. Yurtimizda fan, ta'lim va ishlab chiqarishning integratsiyalashuvini yanada chuqurlashtirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining innovatsion rivojlanish yo'llarini ishlab chiqish orqali ilm-fan va ishlab chiqarish o'rtasida o'zaro foydali aloqalarni mustahkamlashga bo'lgan e'tibor yildan yilga oshib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasida xususiy tadbirkorlik, kichik biznes faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalar iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida tashkil etilmoqda. Shu bilan kichik korxonalarning iqtisodiyotdagi o'rnini va ahamiyati ortib bormoqda. Shunday ekan, bunday sharoitda xususiy tadbirkorlik va kichik biznesning milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi ahamiyati quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- xususiy tadbirkorlik bozor iqtisodiyoti sharoitida zarur tezkorlikni ta'minlab, ishlab chiqarishdagi chuqur ixtisoslashuv va tarmoqlashgan kooperatsiyani yaratadi, bularsiz yuksak samaradorlikni ta'minlab bo'lmaydi;

- bozor uchun zarur raqobatchilik muhitini yaratadi hamda o'zgarib turadigan bozor talabiga moslab, tezda ishlab chiqarish turini o'zgartirib olish qobiliyatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning xususiyatlari (muomala kapitalining kichikligi, uning tez aylanuvchanligi, ishlab chiqarish vositalarini tezda almashtirish imkoniyatlari va h.k.) uning bir qancha afzalliklarga ega bo'lishi imkoniyatlarini yaratadi:

- izlanish, yangi mahsulotlarni maromiga yetkazish va o'zlashtirish, ularni talabning tez o'zgarib turish xatarini hisobga olgan holda kichik uyushmalarda ishlab chiqarish;

- tezkor texnik servisning ishonchligi va iste'molchilar bilan mustahkam aloqalar o'rnatish;

- ishlab chiqarishni moslashuvchan tarzda tashkil etish va mahsulot sotishni bozor talablari hamda bozor vaziyatlari o'zgarishlariga muvofiq olib borish;

- ortiqcha ishchi kuchini o'ziga singdirish;

- boshqarishning oddiyligi, katta ma'muriy apparatning yo'qligi, qurilish va loyiha quvvatlarini o'zlashtirishda qisqa muddat, kapital sarflarining tez o'zini oqlashi, kapital aylanmasida yuqori tezlik;

⁹³ Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish yo'lini izchil davom ettirish – taraqqiyotimizning muhim omilidir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilingan kunning 18 yilligiga bag'ishlangan tantanali yig'ilishdagi ma'ruzasidan. // Xalq so'zi. 2010-yil 8-dekabr.

– xomashyo va mehnat resurslari, ishlab chiqarish chiqindilaridan to‘liqroq va samaraliroq foydalanish.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik hamda u bilan bog‘liq barcha vositalar zamonaviy ijtimoiy ishlab chiqarish tashkiliy tuzilmasining muhim va tarkibiy qismini tashkil etadi. Shuning uchun ham davlatimiz iqtisodiyotini rivojlantirishda real sektor, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka muhim o‘rin ajratilib, ularga davlat tomonidan madad berilmoqda.

Kichik biznesni yanada *rivojlantirish istiqbollari quyidagilarda ko‘rish mumkin:*

– kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari faoliyati uchun yanada qulay muhit yaratish;

– huquq va manfaatlarini himoya qilishni kuchaytirishga yo‘naltirilgan normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish;

– moliya-xo‘jalik faoliyatiga davlat va nazorat tuzilmalarining aralashuvini keskin kamaytirish;

– tashkil etish tartibini soddalashtirish va faoliyat yuritishning moddiy-texnik shart-sharoitlarini ta‘minlash;

– soliq va boshqa to‘lovlar borasida yengilliklar yaratish, hisobot topshirish tizimini takomillashtirish;

– kreditlash mexanizmini yanada takomillashtirish;

– xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish;

– tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi ishtirokini kengaytirish;

– ilg‘or ilm-fan yutuqlariga asoslangan KB va XTni rivojlantirishga keng yo‘l ochib berish;

– imtiyozlar va qulay sharoitlar tizimini yanada rivojlantirish.

Demak, qaysi hududda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojlanishida ustuvorlikka erishilsa, shu hudud ijtimoiy-iqtisodiy tomondan barqaror rivojlanadi. Bu esa o‘z navbatida, yangi ish joylari yaratish va shu orqali aholini samarali tarmoqlararo bandligini shakllantirish muammosining bir qadar hal etilishiga erishish, aholi daromadlarini oshirish hamda turli tarmoq sohalari o‘rtasida o‘zaro manfaatli aloqalarning mustahkamligini ta‘minlaydi.

7.6. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, real sektorni rivojlantirishda investitsiyalarning o‘rni va ahamiyati. Iqtisodiy inqiroz va iqtisodiyotni diversifikatsiyalash sharoitida xususiy investitsiyalardan samarali foydalanish

Kichik biznesning mamlakat iqtisodiy salohiyati va imkoniyatlaridan samarali foydalanishi uchun qulay zamin yaratuvchi xususiyati ishlab chiqarishni tabiiy va moddiy resurslarni eng kam jalb etgan va tejamli foydalangan holda tashkil eta olish qobiliyatidir. Shu bilan birga, kichik biznesda tadbirkorlik g‘oyalari, muammolarning yechimiga innovatsion yondashuvlar juda tezlik bilan amaliyotga tatbiq etiladi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikda yuqori samaradorlikni ta‘minlovchi asosiy motivatsiya tadbirkorlik subyektlarining o‘z daromadlarini oshirish, ularning moddiy va moliyaviy resurslari, munosib mutaxassislik, kasb-kor, ma‘lumot darajasi va boshqa jihatlari bilan aniqlanuvchi jamiyatdagi o‘rta mulkdorlar qatlamiga

mansubligini belgilab beruvchi tegishli mavqega erishish hisoblanadi.

Hududlarning ichki iqtisodiy salohiyatini ro'yobga chiqarish, undan samarali foydalanishda kichik biznes imkoniyatlarini qo'llash tizimli tarzda amalga oshirilishi lozim. Bunda asosiy e'tibor hududdagi muammolarni hal etishda kichik biznesning kengroq ishtirokini ta'minlash imkoniyatini beruvchi ishlab chiqarish tizimini diversifikatsiyalashga qaratilishi lozim. Globallashuv jarayonlarining chuqurlashuvi hamda xalqaro raqobatning kuchayib borishi sharoitida milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta'minlash tarkibiy o'zgartirish jarayonlarini taqozo etadi. Bu borada kichik biznesdan hududlar iqtisodiyotidagi tarkibiy o'zgarishlarning manbayi sifatida foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimizda iqtisodiyotni boshqarishni tubdan qayta qurish, mulkka egalik qilishning yangi shakllarini tashkil etish va xususiy mulkka ustunlik berish maqsadida o'tkazilgan iqtisodiy islohotlar o'z samarasini ko'rsatdi va bugungi kunda iqtisodiy islohotlar tobora chuqurlashib, kengayib bormoqda. Shuningdek, mulkchilikning barcha turlari tarmoq-sohalarida tovar mahsulotlari ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish hamda ish bajarish doirasida raqobatbardoshlik jarayonlari tobora jadallashib, iqtisodiy samaradorlik ta'minlanmoqda.

Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti jarayonlarida ish yuritadigan tadbirkorlik asosiy iqtisodiy mehnat faoliyatidan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishda bilim, malaka, tajribaga ega bo'lgan, yuqori daromad va foyda olishga erishish yo'lida tavakkalchilik bilan ish bajaradigan tashabbuskor inson faoliyati sifatida muayyan mahsulotlarni ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko'rsatish, ish o'rinlarini yaratish, bandlikni ta'minlashda eng ma'qul bo'lgan xo'jalik yuritish kichik biznes va xususiy tadbirkorlik hisoblanadi.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning samarali mehanizimlari yaratilgan bo'lib, "Tadbirkorlik faoliyati sohasidagi ruxsat berish tartib-tamoyillari to'g'risida", "Raqobat to'g'risida", yangi tahrirdagi "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"dagi qonun hujjatlarida ta'minlab berilgandir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-308-sonli qarori, shuningdek, "Shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklarini davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash hamda mamlakatni oziq-ovqat bilan ta'minlashda ularning rolini kuchaytirish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-1737-sonli Prezident farmoniga muvofiq Vazirlar Mahkamasi qarori shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarini rivojlantirish chora-tadbirlari izchil amalga oshirib borilishi, aholiga qo'shimcha yer maydonlari berilishi, chorva mollari sonining ko'payishi va ichki iste'mol bozorini chorvachilik mahsulotlari bilan ta'minlashga huquqiy shart-sharoitlar yaratib bermoqda.

Aholining kun sayin o'sib borayotgan moddiy iste'mol ne'matlariga talab-ehhtiyojlarini qondirish birinchi darajali vazifa hisoblanadi. Ya'ni oziq-ovqat, sabzavot-poliz, chorva, baliq, parranda mahsulotlarini ishlab chiqarishni ko'paytirish, bu mahsulotlarni qayta ishlab, ichki bozorni to'ldirish va iste'molchilarga taklif etish hozirgi kunning va undan keyin ham dolzarb amalga oshirib boriladigan ustuvor ahamiyat kasb etadigan chora-tadbirlar majmuyini tashkil etadi.

Nazorat savollari

1. Iqtisodiyotning real sektori tushunchasining iqtisodiy mazmuni va uning milliy iqtisodiyot rivojida ahamiyatini yoritib bering.
2. Iqtisodiyotning real sektori tarkibiy tuzilishi va shakllanishini ayting.
3. Tuzilmaviy islohotlarning iqtisodiyotning real sektoridagi tarkibiy o'zgarishlarga ta'siri va ahamiyati qanday?
4. Iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirish omillari va unda investitsiyalarning tutgan o'rnini ayting.
5. Xususiy investitsiyalarning mazmuni va mulkiy asoslarini ko'rsating.
6. Xususiy mulkning iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishdagi ahamiyati nimalarda namoyon bo'ladi?
7. Iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishda davlat va xususiy sektorning ishtiroki va ular yordamida iqtisodiyot va uning real sektorini rivojlantirishning xorij tajribalarini aytib bering.
8. O'zbekistonda iqtisodiyot va uning real sektorini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari va samaralarini tushuntirib bering.
9. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan islohotlardan ko'zlangan maqsad va uning amalga oshirilishi natijalari nimalarga bog'liq?
10. O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyot va uning real sektori hamda mamlakat investitsiya faoliyatini rivojlantirishdagi o'рни va ahamiyati nimalarda ko'rinadi?
11. Iqtisodiy inqiroz va iqtisodiyotni diversifikatsiyalash sharoitida xususiy investitsiyalardan samarali foydalanishning ustuvor yo'nalishlarini aytib bering.

Test savollari

- 1. Tarmoq ta'rifi, sotish bozorlari va rakobatchilarning bahosi nima?**
 - A. E'tiborni tarmoqqa qaratish.
 - B. Tarmoqqa investitsiyani ko'proq jalb qilish orqali uni ko'tarish.
 - D. Tarmoqni ko'tarish.
 - E. Tarmoqni kengaytirish.
- 2. Real investitsiyalar deb nimaga aytiladi?**
 - A. Ilg'or texnologiyaga ega asosiy vositalarga, asosiy fondlarni yangilashga qo'yilgan mablag'lar.
 - B. Vositaga qo'yilgan mablag'lar.
 - D. Ko'chmas mulkka quyilgan mablag'lar.
 - E. Moliyaviy vositalarga qo'yilgan mablag'lar.
- 3. G'arb adabiyotida investitsiyalashning eng keng tarqalgan maqsadlari...?**
 - A. Joriy daromadni ko'paytirish; kelgusida yirik xarajatlar uchun mablag' jamg'arish; pensiya fondlarida mablag' to'plash; daromadlarni soliqqa tortishdan himoyalash.

B. Joriy daromadni ko'paytirish; kelgusida yirik xarajatlar uchun mablag' jamg'arish.

D. Kelgusida yirik xarajatlar uchun mablag' jamg'arish; pensiya fondlarida mablag' to'plash.

E. Yirik xarajatlar uchun mablag' jamg'arish; pensiya fondlarida mablag' to'plash.

4. Real investitsiyalar bu ...?

A. Milliy iqtisodiyot uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular ichki jamg'armalar darajasidan ko'proq miqdorda kapital jamg'arish, to'lov balansini qo'llab-quvvatlash va import qilish imkoniyatini kengaytirish orqali iqtisodiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir.

B. Milliy iqtisodiyot uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular ichki jamg'armalar darajasidan ko'proq miqdorda kapital jamg'arish.

D. To'lov balansini qo'llab-quvvatlash va import qilish imkoniyatini kengaytirish orqali iqtisodiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir.

E. Ichki jamg'armalar darajasidan ko'proq miqdorda kapital jamg'arish, to'lov balansini qo'llab-quvvatlash.

5. To'g'ridan to'g'ri investitsiyalar tarkibiga nimalar kiritilgan?

A. Ishlab chiqarish (asosiy va aylanma) fondlari, ularni kengaytirish, qayta qurish va qayta qurollantirish, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma xarajatlari, pul qiymatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar kiradi.

B. Qayta qurollantirish, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma xarajatlari, pul qiymatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar.

D. Ijtimoiy infratuzilma xarajatlari, pul qiymatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar kiradi.

E. Ishlab chiqarish (asosiy va aylanma) fondlari, ularni kengaytirish, qayta qurish va qayta qurollantirish.

6. Real investitsiyalarning elementlarini yoritish.

A. Asosiy fondlar (asosiy kapital)ga investitsiyalar, yer uchastkalarini sotib olishga xarajatlar, nomoddiy aktivlar (patentlar, litsenziyalar, ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari)ga investitsiyalar, moddiy aylanma mablag'lari zaxiralarini to'ldirish xarajatlari.

B. Patentlar, litsenziyalar, ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalariga investitsiyalar, moddiy aylanma mablag'lari zaxiralarini to'ldirish xarajatlari.

D. Asosiy fondlar (asosiy kapital)ga investitsiyalar, yer uchastkalarini sotib olishga xarajatlar, nomoddiy aktivlar xarajatlari.

E. Yer uchastkalarini sotib olishga xarajatlar, nomoddiy aktivlar (patentlar, litsenziyalar, moddiy aylanma mablag'lari zaxiralarini to'ldirish) xarajatlari.

8-bob. INVESTITSIYA FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA INVESTITSIYA MUHITINING O'RNI

Tayanch iboralar: rivojlanish darajasi, investitsiya faollik, muhit jozibadorligi, investitsiya muhiti, inflatsiya, valuta kursi, barqarorlik, investitsiya iqlimi, investitsiyaviy jozibadorlik, hudud jozibadorligi, maftunkorligini baholash, BERI indeksi, ICOR koeffitsiyenti, "Standart & Poor's", "AAA", "D", "AA", "CCC", mehnat salohiyati, aholi soni.

8.1. Investitsiya muhiti va unga ta'sir etuvchi omillar

Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasi, investitsiya faolligining o'sish sur'atlari investitsiya muhitiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Investitsiya muhitining jozibadorligi xorijiy investitsiyalar oqimini ko'paytirishning muhim omili hisoblanadi. Iqtisodiyotda investitsiya faoliyatining rivojlanishi, ichki va tashqi investitsiyalarni jalb qilishning ko'lam, yo'nalishlari va samaradorligi, bevosita investitsiya muhitiga bog'liqdir.

Iqtisodchi-olimlardan A. Vahabov, Sh. Xajibakiev, N. Muminovlar investitsiya muhiti to'g'risida quyidagilarni ta'kidlab o'tadilar: "*Investitsiya muhiti* xorijiy kapital qo'yilmalarining qaltislik darajasi va ulardan mamlakatda samarali foydalanish imkoniyatlarini oldindan belgilaydigan iqtisodiy, siyosiy, yuridik va ijtimoiy omillar yig'indisidir. *Investitsiya muhiti kompleks, ko'p qirrali tushuncha bo'lib, milliy qonunchilik, iqtisodiy shart-sharoitlar (inqiroz, o'sish, stagnatsiya), bojxona rejimi, valuta siyosati, iqtisodiy o'sish sur'atlari, inflatsiya sur'atlari, valuta kursining barqarorligi, tashqi qarzдорlik darajasi kabi ko'rsatkichlarga ega*"⁹⁴. Shuningdek, mamlakatdagi investitsiya jarayonlariga ta'sir ko'rsatuvchi iqtisodiy, siyosiy, me'yoriy-huquqiy, ijtimoiy va boshqa shart-sharoitlar majmuyi investitsiya muhitini anglatadi.

Fanlarda "investitsiya muhiti" va "investitsiya iqlimi" sinonim tushunchalar sifatida qo'llaniladi. Bu xususan iqtisodchi-olimlardan D. G'ozibekov va T. Qoralievlar tomonidan quyidagi fikrlar bildirilgan: "*Investitsiya iqlimi juda keng ma'noda qo'llaniladigan tushuncha bo'lib, investor tomonidan hisobga olinadigan barcha muammo va masalalarni mujassamlashtiradi*. Investor tomonidan ma'lum bir mamlakatga kapital ajratishning qulay va noqulay tomonlari belgilanadi, shu bilan bir qatorda, o'z kapitalini kiritmoqchi bo'lgan mamlakat mafkurasi, siyosati, iqtisodiyoti va madaniyatiga katta ahamiyat beriladi"

Investitsiya muhitining holatini investitsiya faoliyatini amalga oshirishning maqsadga muvofiqligi va jozibadorligini aniqlaydigan iqtisodiy, ijtimoiy, tashkiliy, huquqiy, siyosiy, ekologik va boshqa shart-sharoitlarning umumlashtiruvchi xususiyatlari belgilab beradi. Investitsiya muhiti deganda, mamlakat iqtisodiyoti yoki uning ma'lum bir hududiga kiritiladigan investitsiyalarning samaradorligi va xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, tashkiliy-huquqiy,

⁹⁴ Вахабов А.В., Хажибакиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. – Т.: Молия, 2010. – 153 б.

⁹⁵ Ғозибеков Д.Ғ., Қоралиев Т.М. Инвестиция фаолиятини ташкил этиш ва давлат томонидан тартибга солиш. – Т.: ТМИ, 1993. 46-б.

ekologik, madaniy va boshqa shart-sharoitlar majmuasi tushuniladi. U muayyan hududga investitsiyalar kiritishning maqsadga muvofiqligi va jozibadorligini belgilaydigan shart-sharoitlarning mavjud ijobiy va salbiy tomonlarini anglatadi. Investitsiya muhiti holati yaratilgan huquqiy baza va uning asoslari, qonun hujjatlarining sifatli tuzilishi va ularga rioya qilinishini talab etadi.

Investitsiyaviy jozibadorlik mamlakat, tarmoq yoki alohida olingan biror-bir korxona investitsiyalarining daromadliligi, rivojlanish istiqbollari va investitsiya riski darajasi nuqtayi nazaridan baholanishidir. Investitsiyaviy jozibadorlik investitsiya salohiyati va investitsiya riski darajasini shakllantiradigan ikki guruh omillarining bir vaqtda ta'sir etishi orqali aniqlanadi. Bu kabi ko'rsatkichlarga baho berish orqali investitsiyalarning maqsadga muvofiqligi hamda jozibadorligi, investitsiya riski darajasini aniqlash mumkin. Investitsiya riski darajasi investitsiya muhitiga bevosita bog'liqdir. Investitsiya muhiti tabiiy shart-sharoitlar, foydali qazilmalar zaxiralari, ishchi kuchi malakasi va o'rtacha ish haqi darajasi, iqtisodiy konyunktura holati, ichki bozor sig'imi, tovarlarni tashqi bozorda sotish imkoniyatlari, valuta siyosati, kredit tizimi holati, soliqqa tortish darajasi, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanganligi, xorijiy kapitalga nisbatan davlat siyosati, unga nisbatan imtiyozli shart-sharoitlarning yaratilganligi kabi omillar orqali belgilanadi.

Sodda qilib aytganda, investitsiya muhiti *investitsiya munosabatlarini amalga oshirish mumkin bo'lgan imkoniyatlar va qulayliklar majmuasini o'zida aks yettirgan voqelikdir.*

Investitsiya muhitini yaxshilashdan maqsad investitsiya salohiyatini oshirish uchun zarur va maqbul shart-sharoitlarni yaratish, investitsiya faoliyatini jadallashtirish va pirovardida, iqtisodiyotni yuksaltirish, ijtimoiy muammolarni hal etish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkonini yaratishdan iborat.

Respublikada siyosiy-iqtisodiy sharoitning mavjudligi, ya'ni qulay investitsiya muhitining yaratilishi va xorijiy kapitalni qabul qilish tizimining samarali bo'lishi xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning zaruriy shartidir. Investitsiya muhiti investitsiya resurslarini joylashtirish uchun umumiy mezon bo'lib, birinchi navbatda, kapital mablag'larning daromadliligini ta'minlab beradi.

Mamlakatning investitsiya muhitini shakllantiradigan omillar majmuyini 8.1-jadval orqali ifodalash mumkin. Har qanday davlatga investitsiyalarning kirib kelishi va rivojlanishi mazkur mamlakatdagi investitsiya muhitiga ta'sir etuvchi omillarga bevosita bog'liq bo'ladi.

Ta'kidlash joizki, investitsiya muhitiga ayrim qonunlar yoki me'yoriy hujjatlarning to'laqonli, sifatli (jahon talablariga mos) bo'lmasligi salbiy ta'sir etadi. Bunday kamchiliklarning mavjudligi investorning o'z istiqbolini belgilash, qo'yilmaning foydalilik darajasini aniqlash borasidagi qobiliyatini kamaytiradi.

8.1-jadval

Mamlakatning investitsiya muhiti va uni keltirib chiqaradigan omillar⁹⁶

Omillar	Mazmuni
Iqtisodiy holat	Mamlakat to'lov balansining holati, valuta-pul tizimi barqarorligi, tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish holati, ichki bozor sig'iminining kattaligi, inflatsiya darajasi, YaIM, sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari
Huquqiy baza	Yangi sharoitlarga mos keladigan, mamlakat va uning alohida tarmoqlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini boshqaradigan huquqiy-me'yoriy, jumladan, respublika Prezidentining farmonlari va qarorlari, hukumat qarorlari, tegishli nizom va yo'riqnomalarning mavjudligi
Tabiiy xomashyo resurslari	Mineral, xomashyo, yoqilg'i-energetika va suv resurslari zaxiralari, qishloq xo'jaligi xomashyosini ishlab chiqarish hajmlari
Mehnat resurslari va bandlik	Iqtisodiy faol aholi soni, band aholi ulushi, ishsizlik darajasi, xizmatchilar daromadi darajasi, kadrlarning malaka darajasi, aholi savodxonligi
Ishlab chiqarishning texnik bazasi	Asosiy ishlab chiqarish fondlari, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi, uskunalarning foydalanish muddati, asosiy fondlarning eskirishi darajasi
Ilmiy texnika salohiyati	Iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan investitsiyalar, shu jumladan, xorijiy investitsiyalar hajmlari, investitsiya risklari darajasi, ishlab chiqarishning texnik jihozlanishi, fan-texnika yutuqlaridan foydalanish va ITTKI sohasini rivojlantirish holati, mahsulotning fan sig'imkorligi katta va yuqori texnologik turlarini ishlab chiqarish
Moliya-kredit tizimi	Soliq va kredit siyosati, iqtisodiyotning real sektori korxonalarining foydalilik va rentabellik darajasi. Narx siyosati va narxni shakllantirish siyosati
Infratuzilma	Bank tizimining rivojlanishi holati, transport, kommunikatsiya xizmatlari va mehmonxona xo'jaligi sohalari, tovar va fond birjalari, marketing, konsalting, auditorlik xizmatlari, sug'urta sohasi tarmog'ining ishonchliligi
Ekologik vaziyat	Atrof-muhitning ifloslanish darajasi, radiatsion fon, zararli chiqindilar, tabiiy iqlim va uning o'zgarishi, xorijiy fuqarolarning unga moslashish darajasi

Agar investor investitsiya muhitidan qoniqmasa, uning asosiy maqsadi xavf ostida qoladi, ya'ni investitsiyalash natijasida olinishi ko'zda tutilgan daromadning risk darajasi yuqori bo'ladi. Albatta, bunday sharoitda u investitsiyalashni istamaydi. Bu ma'lum omillarning ijobiy yoki salbiy ta'siri natijasida yuzaga keladi.

Mamlakatimizdagi investitsiya muhitiga ta'sir etuvchi omillar, asosan, to'rt guruhga bo'linib, ular huquqiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy omillarni tashkil etadi (8.2-jadval).

⁹⁶ Вахабов А.В., Хажибакиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. – Т.: Молия, 2010. – 174-б.

Investitsiya muhiti holatini belgilovchi kengaytirilgan omillar⁹⁷

Ta'sir etuvchi omillar guruhi	Ko'rinishlari
I. SIYOSIY OMILLAR	1. Davlatning investitsiyalar, xususan, xorijiy investitsiyalar bo'yicha siyosati. 2. Davlatning iqtisodiyotga aralashish darajasi. 3. Mamlakatning xalqaro shartnomalarga qo'shilganlik darajasi. 4. Mamlakatning xalqaro bitimlarga rioya qilishi. 5. Siyosiy ahvolning barqarorligi (siyosiy harakatlar, to'qnashuvlar, qo'shni davlatlarning osoyishtaligi). 6. Siyosiy hokimiyatning maqsadli harakati. 7. Davlat apparatining samarali ish yuritishi. 8. Ko'p partiyaviylik va siyosiy guruhlarining mavqeyi. 9. Soliq, valuta, narx, pul-kredit siyosatining investitsiya siyosatiga uyg'unligi. 10. Mamlakatdagi ekologik vaziyat va hukumatning ekologik sog'lomlashtirish bo'yicha siyosati ko'lami
II. IQTISODIY OMILLAR	1. Mamlakatning iqtisodiy ahvoli. 2. Inflatsiya darajasi. 3. Soliq imtiyozlari. 4. Bojxona tartibi. 5. Mamlakatning tabiiy va xomashyo resurslari holati. 6. Ishchi kuchi holati va qiymati. 7. Ishchi kuchidan foydalanish tartibi. 8. Muayyan tovarlar uchun talab va taklif. 9. Raqobat va bahoning erkinligi. 10. Valuta konvertatsiyasi va milliy valuta kursining barqarorligi. 11. Bank foiz stavkalari. 12. Mamlakatning tashqi iqtisodiy aloqalari. 13. Mamlakatning geografik-hududiy jihatdan joylashuvi (tabiiy ofatlar, dengiz va quruqlik yo'llari, iqlim sharoiti)
III. IJTIMOIIY OMILLAR	1. Xususiy mulk hamda xorijiy investitsiyalarga nisbatan mahalliy aholi munosabati. 2. Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli. 3. Aholining mafkuraviy qarashlari va ularning turli-tumanligi. 4. Mamlakatda turli millatlikka nisbatan mavjud munosabat. 5. Aholining savodxonlik darajasi. 6. Ishchi-mutaxassislar malakasi, ko'nikmalari va tajribalarining o'sib borishi va unga intilish. 7. Yangiliklar va turli xil ixtirolarga aholining munosabati va ularni qabul qilish darajasi
IV. HUQUQIY OMILLAR	1. Investitsiya faoliyati huquqiy asoslarining mustahkamlik darajasi. 2. Investitsiya faoliyatini bevosita ta'minlovchi huquqiy asosning mustahkamlik darajasi. 3. Investitsiya faoliyatining me'yoriy asoslari (farmonlar, qarorlar, qonunlar, nizomlar, yo'riqnomalar va h.k.)

⁹⁷ O'zbekiston Respublikasi Davlat investitsiya qo'mitasi saytiga asosan muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Ayni paytda jahon talablariga mos, milliy xususiyatlarga xos investitsiya dasturlari va loyihalarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun quyidagi qo'shimcha chora-tadbirlarni bajarish lozim bo'ladi:

- iqtisodiyot tarmoqlariga xorijiy investitsiyalarni proporsional jalb etishning umumlashgan aniq dasturini ishlab chiqish;
- tarmoq xususiyati va iqtisodiyot rivojiga qarab erkin iqtisodiy hududlar tashkil etish orqali xorijiy investitsiyalarni jalb qilishni rag'batlantirish;
- tarmoqlardagi mas'ul xodimlarning xorijiy investitsiyalarni jalb etishdagi faolligi va mas'ulligini oshirish;
- tarmoqlarda aloqa, telekommunikatsiyani rivojlantirish orqali investorlarning erkin va to'liq axborotlar olishini ta'minlash.

8.2. Investitsiya muhitini baholash usullari

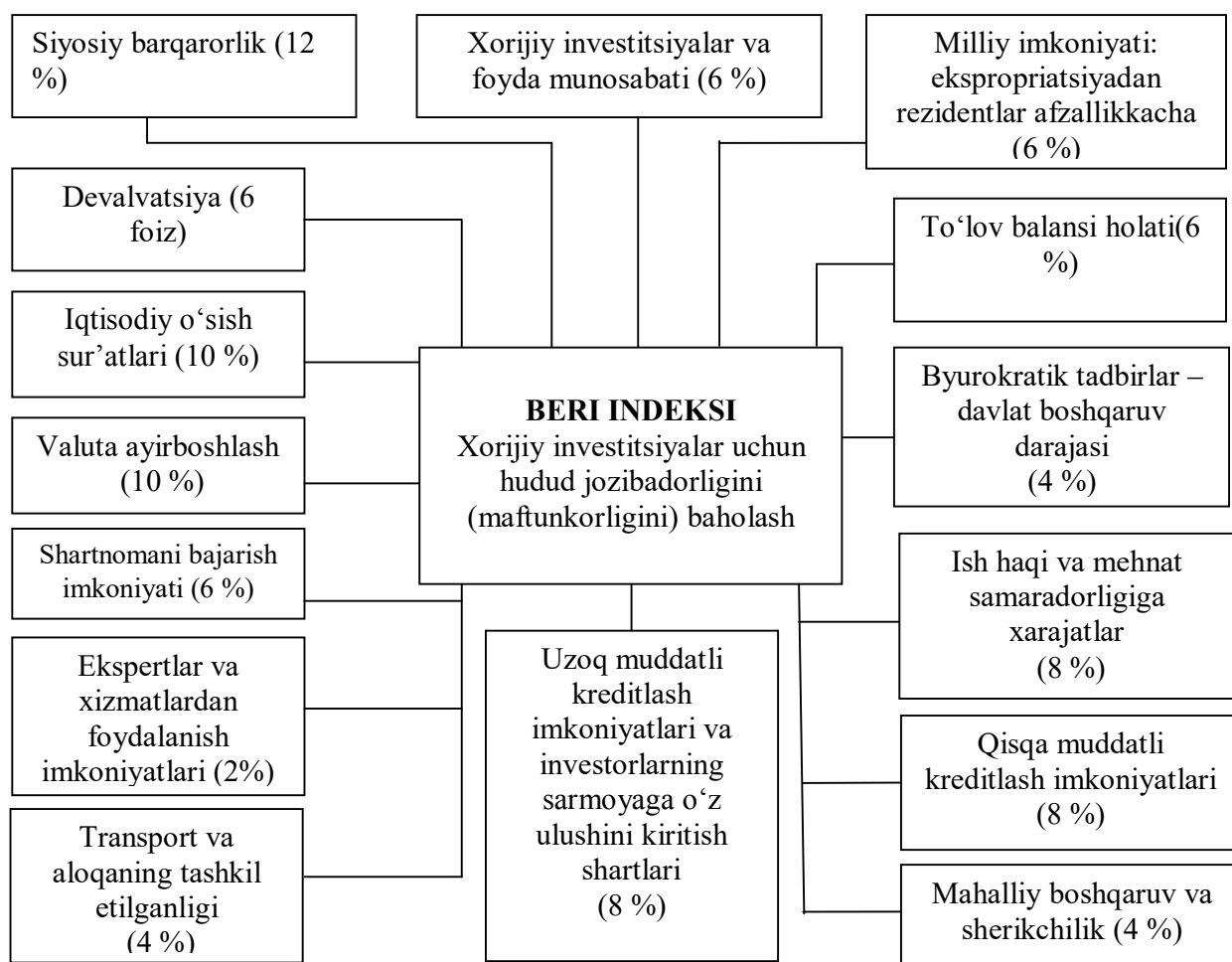
Har qaysi investor ma'lum bir mamlakat va uning hududiga investitsiya kiritishdan avval o'sha mamlakat va hududning investitsiya muhitini baholash, uning jozibadorligini aniqlashga kirishadi. Albatta, bunda yuqorida ko'rib o'tilgan omillar o'rganiladi, tahlil qilinadi va shu asosda investitsiya qarorlari qabul qilinadi.

Har bir mamlakatdagi investitsiya muhiti, birinchi navbatda, uning siyosiy barqarorligidadir. Xuddi ana shu omil xorijlik investorlarning boshqa mamlakatga uzoq muddatli shartnomalar asosida resurslarni kiritish imkoniyatini beradi. Bunday muhit uzoq muddatli investitsiya rejalarini amalga oshirishda juda muhimdir. O'zbekistondagi investitsiya muhitining asosiy xususiyati uning Markaziy Osiyoda eng barqaror mamlakat ekanligidadir.

Xorijiy investor uchun yuqorida qayd qilingan barcha omillar muhimdir. Shuning uchun ham rivojlangan ko'pgina mamlakatlarda investitsiya loyihalarini baholaydigan, investitsiyalar qo'yilishiga talab bo'lgan davlatlarning investitsiya muhitini o'rganadigan hamda aniq xulosa va ma'lumotlarni investorlar uchun taqdim etuvchi maxsus firmalar, tashkilotlar mavjuddir. Masalan: Shveysariya, Germaniya kabi qator mamlakatlarning nufuzli axborot xizmatlari davlatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy holatini baholash uchun har biri "0" dan "4" gacha bo'lgan (0 – qoniqarsiz va 4 – o'ta qulay) 4 balli shkala bo'yicha baholanadigan 15 ta muhim ko'rsatkichni hisobga oladigan "BERI"⁹⁸ (business environment risk index)ni qo'llaydi.

Quyidagi 8.1-rasmda ular investitsiya qarorlarini qabul qilish bo'yicha ahamiyatidan kelib chiqib aks ettirilgan.

⁹⁸ Shu nomli firma tomonidan ishlab chiqilgan.

8.1-rasm. Xorijiy investitsiyalar uchun hudud jozibadorligini (maftunkorligini) baholashning BERI indeksi⁹⁹

8.1-rasmdan ko‘rinadiki, “BERI” indeksiga kirgan ko‘rsatkichlar orasida siyosiy barqarorlik (0,12 ball) eng katta ahamiyatga ega. Tahlillar ko‘rsatishicha, G‘arb ekspertlari, aynan, harbiy harakatlar yoki ichki vaziyatning keskinlashuvi yuz bergani bois, shuningdek, iqtisodiy va siyosiy nobarqarorlik tufayli Gruziya, Moldova va Tojikistonga reytinglarda so‘nggi o‘rinlar berishgan, ya’ni ular “BERI” indeksining eng past ko‘rsatkichi darajasiga ega.

Ushbu usulda baholash mezonlari va ularning qiymatlari quyidagilardan iborat¹⁰⁰:

- siyosiy barqarorlik (0,12);
- xorijiy investitsiyalarga bo‘lgan munosabat (0,06);
- milliy lashtirilishi xavfi (0,06), agar mamlakat qonunchiligida mulkni haq to‘lamasdan ekspropriatsiya qilish ko‘zda tutilgan bo‘lsa, 0 ball qo‘yiladi;
- valutaning devalvatsiya qilinish ehtimoli va darajasi (0,06);
- to‘lov balansining holati (0,06);

⁹⁹ “BERI” index nomli firma sayti va ma’limotlari tomonidan olingan.

¹⁰⁰ Вахабов А.В., Хажибакиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. – Т.: Молия, 2010. 155-156-б.

- biznesning byurokratlashish darajasi (0,04);
- iqtisodiy o'sish sur'ati (0,1);
- valutaning erkin almashinuv darajasi (0,1);
- shartnoma majburiyatlarini bajarish soni (0,06);
- mehnat unumdorligi darajasi va ish haqi xarajatlari (0,08);
- yuridik va marketing maslahatlarini olish, malakali mutaxassislarni jalb qilish imkoniyati (0,02);
- aloqa va transportni tashkil qilish (0,04);
- davlat organlari va jamoat tashkilotlarining munosabatlari (0,04);
- qisqa muddatli kreditlarni olish shartlari (0,08);
- uzoq muddatli kreditlar, xususiy kapitalni olish, foydalanish shartlari (0,08).

Umuman olganda, “BERI” xizmati bu borada katta obro‘ qozongan tashkilotdir. Mazkur tashkilot kapital import qiluvchi mamlakatlardagi investitsiya muhitini tahlil qilib, investitsiyalarning risklilik darajasini aniqlab beradi. “BERI” xizmati matbuotlar orqali turlicha indekslar bilan investorlarning xorijiy mamlakatlarga investitsiya qo'yishining xavf-xatarlilik, risk darajasini aniqlab beradi. Hozirda bu xizmat ko'rsatuvchi tashkilot 55 dan ortiq kapital import qiluvchi mamlakatlardagi investitsiya muhitini 15 ta ko'rsatkichni qamrab oluvchi mezon (ball) bilan baholamoqda. *Bunda mamlakat investitsiya muhiti qanchalik yuqori ballga ega bo'lsa, u shunchalik barqaror mamlakat hisoblanadi.* Bu ball indekslarini hisoblashda siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy omillar ta'siri ham hisobga olinadi. Bu tashkilot faqatgina hozirgi joriy davrnigina emas, balki *istiqbolda kutilayotgan o'zgarishlarni ham baholaydi.*

Bir vaqtning o'zida investitsiyalar samaradorligini aniqlash *ularni safarbar etishning istiqbollari boshorlashda muhim ahamiyatga ega.* Qolaversa, iqtisodiyot bo'yicha investitsiyalar taqsimotining to'g'ri yo'nalishlarini aniqlab olishga imkon beradi. Shu maqsadda foydalaniladigan ICOR (incremental capital-output ratio) koeffitsiyenti asosiy kapitalga qo'yilgan mablag'larning kelgusi yilda YaIMning o'sishiga ta'sirini aniqlashga imkon beradi va YaIMda investitsiyalar salmog'ining keyingi yildagi YaIMning qo'shimcha o'sish sur'atiga nisbatini ifodalaydi.

ICOR koeffitsiyenti investitsiya resurslarining samarali foydalanilishini belgilab beruvchi ko'rsatkich hisoblanib, *u qanchalik kichik bo'lsa, shunchalik ahamiyatli hisoblanadi va aksincha*¹⁰¹.

Investitsiyalar iqtisodiy o'sishni ta'minlash bilan birga kelgusida investitsiyalash manbalarini yaratish uchun ham xizmat qiladi. Shu sababli yalpi investitsiyalarning YaIMga nisbatan ulushi YaIMning o'sish sur'atidan 4-8 marotaba ko'p bo'lishi lozim. Qolaversa, yalpi investitsiyalarning aholi jon boshiga to'g'ri kelgan miqdori va uning o'tgan yilga nisbatan o'sish darajasini aniqlash investitsiyalar samaradorligini real baholashning muhim sharti hisoblanadi. Shuningdek, muayyan bir tarmoq bo'yicha yalpi investitsiyalarning samaradorligini

¹⁰¹ Сиддиков А. Саноат ишлаб чиқаришга йўналтирилган инвестиция маблағлари самарадорлиги. // Бозор, пул ва кредит, 2004. 7-8-сон. 48-б.

aniqlashda joriy davrda tarmoqda band bo'lgan kishilar boshiga nisbatan to'g'ri kelgan o'rtacha investitsiyalar miqdorini hisoblash ham foydalidir.

$$ICOR = I : \Delta YaIM \quad (8.1)$$

bu yerda:

I – o'tgan yilda $YaIM$ da investitsiyalarning ulushi;

$\Delta YaIM$ – yalpi ichki mahsulotning o'tgan yilga nisbatan qo'shimcha o'sish sur'ati.

Quyidagi jadval ma'lumotidan ko'rinadiki, tahlil etilayotgan davrda $YaIM$ ning kapital sig'imkorligini aks yettiruvchi $ICOR$ samaradorligi ko'rsatkichi 2004-yilda 2,5 ga teng bo'lgani holda, 2017-yilda 1,93 ni tashkil etdi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, ushbu ko'rsatkich rivojlangan mamlakatlarda 2,4 ga teng¹⁰².

O'zbekiston iqtisodiyoti uchun $ICOR$ ko'rsatkichi darajasini quyidagi jadval orqali ko'rish mumkin.

8.3-jadval

O'zbekiston iqtisodiyoti uchun $ICOR$ ko'rsatkichlari¹⁰³

Yillar	Yalpi investitsiyaning yalpi ichki mahsulotga nisbati, foiz hisobida	$YaIM$ ning qo'shimcha o'sish sur'ati, foiz hisobida	$ICOR$ ($YaIM$ qo'shimcha o'sishining kapital sig'imkorligi)
2003	19,3	4,4	-
2004	20,3	7,7	2,5
2005	19,8	7,0	2,9
2006	22,8	7,3	2,7
2007	23,0	9,5	2,4
2008	25,0	9,0	2,5
2009	23	8,1	3,08
2010	25	8,5	2,7
2011	23,9	8,3	3,01
2012	22,9	8,2	2,9
2013	26,2	8	3,2
2014	27,4	8,1	3,4
2015	25,2	8,0	3,2
2016	23,8	8,2	3,4
2017	26,9	5,2	1,93

$ICOR$ koeffitsiyentini hisoblash uslubiyatiga asoslanib, daromad o'sishining kapitalga nisbati ko'rsatkichi o'tgan yilgi yalpi investitsiyalarning ($YaIM$ ga nisbatan foizda) joriy yildagi $YaIM$ ning o'sish sur'atiga nisbati sifatida aniqlanadi. Lo'nda qilib aytganda, o'tgan yilgi investitsiyalar hajmi joriy yildagi $YaIM$ ning o'sishida o'z natijasini beradi. *Jahon amaliyotida iqtisodiy o'sishning ijobiy sur'atini ta'minlash uchun bu ko'rsatkichning nisbati 3/1 hisoblanadi.*

Bu ko'rsatkich qanchalik kichik bo'lsa, shunchalik ahamiyatli (ijobiy) hisoblanadi. Investitsiya mablag'lari samaradorligini aniqlab beruvchi ko'rsatkichlar

¹⁰² Вахабов А.В., Хажибакиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. – Т.: Молия, 2010. 170-б.

¹⁰³ Jadval O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining ma'lumotlari asosida tuzilgan.

va ularning tizimlari talaygina. Ular ichida hisoblanishi nuqtayi nazaridan qulay bo'lgan ICOR ko'rsatkichidan mamlakatimiz iqtisodiyotiga, umuman, *real sektorga yo'naltirilgan investitsiyalar samaradorligini aniqlashda* foydalanamiz.

Jahon amaliyotida mamlakatning investitsiya muhitini baholash borasida turli yondashuvlar mavjud. Ushbu yondashuvlar bir-biridan investitsiya muhitini tashkil etuvchi omillarni to'liq yoki qisman qamrab olishi bilan farq qiladi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, "Moody's, Standard & Poor's va Fitch Ratings" jahondagi eng yirik reyting agentliklaridan hisoblanib, ular emitentning qarz majburiyatlarini ko'rsatilgan muddatda va to'laqonli *bajara olish imkoniyatlari va emitentlarning kredit bera olish qobiliyatiga baho* beradi. Agentliklar tomonidan ishlab chiqilgan va tuzilgan reytinglar mamlakat investitsiya muhitini ma'lum darajada baholash imkonini beradi. Masalan, "Standart & Poor's" uslubiyatiga ko'ra, uzoq muddatli reyting eng yuqori "AAA" ko'rsatkichidan eng quyi "D" ko'rsatkich oralig'ida o'zgarib boradi. "AA"dan "CCC" ko'rsatkichigacha bo'lgan oraliq reytingi "musbat" (+) yoki "manfiy" (-) belgilar bilan to'ldirib borilishi mumkin va ular asosiy ko'rsatkichlarga tegishli bo'lgan oraliq ko'rsatkichlar hisoblanadi. Qarz majburiyatlarini bajarish sifati reytingning quyidagi ko'rsatkichlari orqali baholanadi:

- AAA qarz majburiyatlarini ko'rsatilgan muddatda va to'liq bajarishning eng yuqori qobiliyatini aks yettiradi;

- AA qarz majburiyatlarini ko'rsatilgan muddatda va to'liq bajarishning yuqori qobiliyatini anglatadi;

- A qarz majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarishning nisbatan yuqori qobiliyati, ammo tijorat, moliya va iqtisodiy sharoitlardagi salbiy o'zgarishlar ta'sirini ifodalaydi;

- BBB qarz majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarishning yetarli darajadagi qobiliyati bo'lib, moliya va iqtisodiy sharoitlardagi salbiy o'zgarishlar ta'sirining yuqori darajada sezilishini ifodalaydi;

- B moliya va iqtisodiy sharoitlardagi salbiy o'zgarishlar ta'sirining keskin sezilishi hamda qarz majburiyatlarini ko'rsatilgan muddatda va to'liq bajarish imkonining mavjudligini bildiradi;

- CCC emitentning qarz majburiyatlarini bajarmaslik ehtimolining mavjudligi bo'lib, qarz majburiyatlarining o'z vaqtida bajarilishi qulay tijorat, moliyaviy va iqtisodiy shart-sharoitlar bilan belgilanadi;

- CC hozirgi davrda emitentning qarz majburiyatlarini bajarmaslik ehtimolining yuqori ekanligini ifodalaydi;

- C emitentga nisbatan bankrotlik yoki protsedurasi qo'zg'atilgan holda to'lovlar yoki qarz majburiyatlarining bajarilishi davom etayotganligini bildiradi;

- CD boshqa qarz majburiyatlarini ko'rsatilgan muddatda va to'liq to'lanayotgan sharoitda ushbu qarz majburiyati bo'yicha tanlanma defolt mavjudligini aks yettiradi;

- D qarz majburiyatlari bo'yicha defoltni ifodalaydi.

- "AAA", "AA", "A" va "BBB" kategoriyalari reytingi investitsion toifa reytinglari hisoblanib, "BB", "B", "CCC", "CC" va "C" kategoriyalari reytingi spekulyativ toifaga ma'lum darajada kiradi. Kredit reytinglarini ishlab chiqishning

asosiy tashkiliy qismi ularning o'zgarishini prognozlash hisoblanadi. Prognozning quyidagi tavsiflari keng qo'llaniladi: "ijobiy" (reytingning ko'tarilishi ehtimoli), "salbiy" (reytingning pasayishi ehtimoli) va "barqaror" (reytingning o'zgarishi kuzatilmaydi). Reyting agentliklari tomonidan reyting o'zgarishi tendensiyalarini aniqlash murakkab bo'lgan holatda "rivojlanayotgan" prognoz tavsifidan foydalaniladi va u reytingning ko'tarilishi yoki pasayishi ehtimoli borligini anglatadi.

8.3. Investitsiya muhitida investitsiya salohiyatining (tabiiy resurslar salohiyati, mehnat, ishlab chiqarish, innovatsion, moliyaviy salohiyatlar va iste'molchilik salohiyati) o'rni

Investitsiya muhitini yaxshilashdan maqsad investitsiya salohiyatini oshirish uchun zarur va maqbul shart-sharoitlarni yaratishdan iborat. *Investitsiya salohiyati* deganda iqtisodiy faoliyatda foydalaniladigan ishlab chiqarish zaxiralari, quvvatlari, kuchlari, imkoniyatlari kabilardan *iborat resurslar yig'indisi tushuniladi*. Investitsiya salohiyati foyda olish yoki ijobiy ijtimoiy samaraga erishish maqsadida uzoq muddat foydalaniladigan aktivlarga mablag' kiritish (qo'yish) imkoniyatlari darajasini tavsiflaydi.

Investitsiya salohiyati mamlakatda asrlar davomida shakllangan bir *qancha omillar yig'indisini tavsiflaydi*. Bu omillar ishlab chiqarish omillari, tabiiy resurs omillari, mehnat omillari, innovatsiya va iste'mol omillari hamda mamlakatning moliyaviy salohiyati kabilarni qamrab oladi.

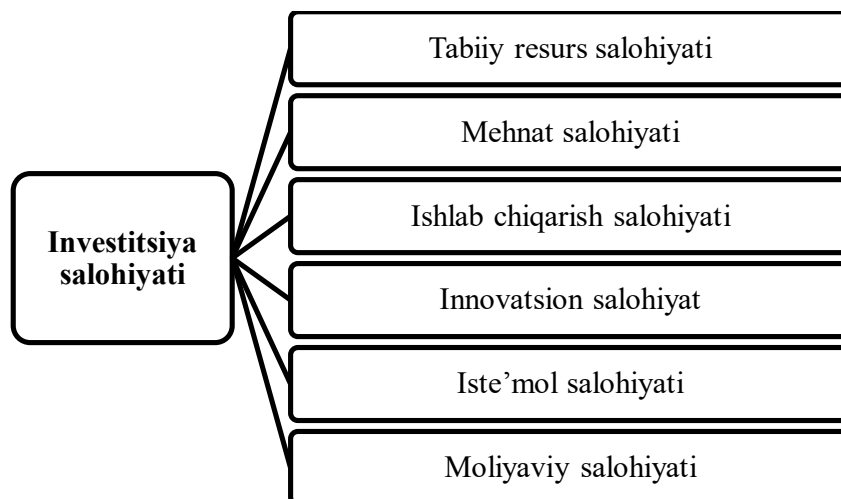
Tabiiy salohiyat tabiiy resurslar miqdori va sifati, mamlakatning iqlimi, tabiiy-geografik shart-sharoitlarini o'z ichiga oladi. Tabiiy resurs omillari¹⁰⁴ ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda muhim o'rin tutadi va quyidagilarni qamrab oladi: mineral resurslar (foydali qazilmalar); agromuhit shart-sharoitlari; yer va suv resurslari; o'simlik va hayvonot dunyosi va hokazo.

Mehnat salohiyati iqtisodiy faol aholi soni, yoshi, aholining bilim darajasi kabilarni tavsiflaydi. Shuningdek, ishlab chiqarishga layoqatli, bilim, malaka, mahoratga ega bo'lgan kishilardan iborat bo'lsa, intellektual salohiyat jamiyat a'zolarining ilmiy, ma'rifiy, ma'naviy, intellektual salohiyatini ko'rsatadi. Qoida tarzida xorijiy investorlarni malakali ishchi kuchi va arzon ish haqi to'lanadigan hududlar jalb qiladi.

Ishlab chiqarish salohiyati mamlakatdagi mavjud ishlab chiqarish quvvatlari, ishlab chiqarish vositalari, iqtisodiyot tarkibi, qazib oluvchi, qayta ishlovchi sanoat tarmoqlari, muvaffaqiyatli amalga oshirilgan investitsiya loyihalari soni (qo'shma korxonalar tomonidan amalga oshirilgan investitsiya loyihalarini ham qo'shgan holda), kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining rivojlanish holati va hokazolarni ifodalaydi.

Texnika-texnologiya salohiyati mamlakatdagi mashina-mexanizmlar miqdori, ularning tarkibi, texnologik tizim kabilardan iborat bo'lib, u fan yutuqlari va ularning qay darajada tatbiq etilishi bilan bog'liq.

¹⁰⁴ Ma'lumot uchun: Yaponiya, Janubiy Koreya va qator G'arbiy Yevropa mamlakatlarida tabiiy resurslarning kamyobligi texnika-texnologiya vositasida ortig'i bilan qoplanadi.

8.2-rasm. Investitsiya salohiyati omillari¹⁰⁵

Innovatsiya salohiyati mamlakatdagi ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari, texnika va texnologiyalarning yangilanish darajasi (yangi avlodi), milliy ishlab chiqarishdagi yangiliklar, kashfiyotlarni tavsiflaydi.

Iste'mol salohiyati investorlar tomonidan mamlakatda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning ichki bozorda qancha ulushi sotilishi, shu asosda talabni o'rganish, raqobatchilar va aholining daromadlari darajasi sifatida qaraladi.

Moliyaviy salohiyat ushbu mamlakatning moliyaviy imkoniyatlari, iste'mol va jamg'armaning nisbati, bank sohasida pul-kredit va depozit siyosati, tashqi qarzlar holati, ichki zaxiralar va hokazolarni tavsiflaydi.

Investitsiya salohiyatini ifodalovchi ushbu omillarning mavjudligi xorijiy tadbirkorlarning aynan o'sha mamlakatga investitsiya qilishining asosiy sabablaridan bo'lishi mumkin. Biroq investitsiya salohiyatining mavjudligi xorijiy investitsiyalarning uzoq muddat davomida barqaror kirib kelishini kafolatlay olmaydi. Mamlakatdagi qulay investitsiya shart-sharoitlarisiz investitsiya salohiyati hali "hazm qilinmagan" boylik hisoblanadi. Investitsiya muhitini baholash, aynan, investitsiya shart-sharoitlariga asoslanadi.

Investitsiya shart-sharoitlariga quyidagi omillar kiradi:

- umumiyqtisodiy shart-sharoitlar – YaIMning o'sish sur'atlari, inflatsiya darajasi, ishsizlik darajasi, foiz stavkasi, ishlab chiqarish hajmi va tarkibi, to'lov balansi, monopolizm darajasi, valuta konvertatsiyasi, tashqi qarz, investitsiyalar hajmi va moliyalashtirish manbalari, davlat budjeti defitsiti va shu kabilar;

- siyosiy shart-sharoitlar – mamlakatdagi siyosiy barqarorlik, investitsiya faoliyatini tartiblovchi va investorlarning huquqlari hamda ularga yaratilgan kafolatlarni ta'minlovchi me'yoriy-huquqiy hujjatlarning mavjudligi va amal qilishi, jinoyatchilik va korrupsiya holati va shu kabilar;

- bozor mexanizmi shart-sharoitlari – bozor infratuzilmasining rivojlanganligi: bank, sug'urta, fond bozori, transport va aloqa, raqobat va narx shakllanishi va shu kabilar;

¹⁰⁵ Нешитой А.С. Инвестиции. Учебник. 4-е изд. – М.: Дашков и К⁰, 2006.

– axborot ta’minoti shart-sharoitlari – axborot va telekommunikatsiyalarning rivojlanganligi, raqobatchilar to’g’risidagi ma’lumotlarni tezkorlik bilan olish imkoniyatlari, mahalliy hamkorlar to’g’risidagi ma’lumotlarning shaffofligi va shu kabilar;

– ekologik shart-sharoitlar – mamlakatdagi ekologik holat, mamlakat va qo’shni davlatlarda ekologik xavfli hududlarning mavjudligi, xalqaro qonunchilikdagi ekologik me’yorlarga amal qilish holati va shu kabilar;

– ijtimoiy-madaniy va etnografik shart-sharoitlar – mahalliy aholining mentaliteti va madaniyati, aholining hayot tarzi va turmush holati, jamiyatning xorijiy investitsiyalarga bo’lgan munosabati va shu kabilar.

Ma’lumki, hukumat mamlakatdagi investitsiya shart-sharoitlarini takomillashtirib, makroiqtisodiy holatni yaxshilaydi, iqtisodiy barqarorlikka erishishga harakat qiladi va iqtisodiy o’sishni ta’minlaydi. Bu esa nafaqat xorijiy investorlar uchun investitsiya muhitining jozibadorligini ta’minlaydi, balki ichki investitsiya jarayonlarini faollashtiradi.

Ta’kidlash joizki, mamlakatimizda investitsiya muhitini shakllantirishda huquqiy-me’yoriy tizimni doimo takomillashtirib borish talab etiladi. Bu, o’z navbatida, xorijiy sarmoyalar kirib kelishini rag’batlantirib, iqtisodiy o’sishni ta’minlaydi.

8.4. O‘zbekiston Respublikasida qulay investitsiya muhitini muntazam ravishda yaxshilab borish vazifalari

Bugungi kunda O‘zbekistonda qulay investitsiya muhitini muntazam ravishda yaxshilab borishni ta’minlash ustuvor vazifadir. Bunda davlatning asosiy vazifasi kapital jalb qilish uchun qulay investitsiya muhitini yaratish bilan izohlanadi. Hozirgi paytda O‘zbekiston Respublikasi ko‘p miqdorda xorijiy investitsiyalarni jalb qilish imkoniyatiga ega: kafolat va imtiyozlarni o‘zida aks yettiruvchi qonun hujjatlari; iqtisodiyotda xususiy sektor, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning ulushi ortib borayotganligi, xususiy mulkning davlat tomonidan himoyalaniishi va raqobat muhitining mavjudligi; zarur investitsiya infratuzilmasining yaratilganligi va rivojlanayotganligi; siyosiy barqarorligi; geografik joylashuvining o‘rta darajadali; boy tabiiy mineral xomashyoga egaligi; qishloq xo‘jaligi sohasining rivojlanganligi; arzon va malakali mehnat resurslarining mavjudligi va hokazo.

O‘zbekistonda investitsiya iqlimining muhim omillaridan biri xorijiy investorlar uchun moliyaviy-iqtisodiy rag‘batlar va imtiyozlar tizimining holati va amal qilishi hisoblanadi. Bunda mazkur rag‘bat va imtiyozlar ishlab chiqarish sohasida to‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni ko‘paytirish va asosan, eksport salohiyatini oshirishga qo‘llanilishi maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, respublikada muayyan darajada xorij kapitalini qabul qilish tizimi shakllangan. Bunda xorij kapitaliga nisbatan davlat siyosatini ifoda etadigan huquqiy me’yorlar, qoidalar va muassasalar majmuyi nazarda tutiladi. Xorij kapitalini qabul qilish tizimi investitsiya muhitining tarkibiy qismiga kiradi va ayni paytda mustaqil hisoblanadi, chunki bu tizimni o‘zgartirish xususiyatiga ega. Bu tizimning elementlari quyidagilardan iborat: xorij kapitali uchun soliq va bojxona imtiyozlarini berish; foydani boshqa iqtisodiyotga o‘tkazishning qulay rejimi;

milliylashtirishdan kafolatlar; ro'yxatdan o'tkazishning oddiy tartib-qoidolari; konsessiyalar berish; erkin iqtisodiy zonalar barpo etish; aksiyadorlik kapitalida hissani cheklash; majburiy eksport kvotasini joriy qilish; narxlarni nazorat qilish; tashqi savdo operatsiyalarini litsenziyalash va hokazo.

Fikrimizcha, respublikada yaratilgan qulay investitsiya muhitini rivojlantirish uchun rag'batlantirish omillarini yanada kuchaytirish talab etiladi. Shu munosabat bilan ishlab chiqarishga investitsiyalarni rag'batlantirish uchun tadbirkorlik tuzilmalariga jadallashgan amortizatsiya usullarini qo'llashda to'la erkinlik berish kerak. Bozor iqtisodiyoti sharoitida amortizatsiya korxonalarining investitsiya faoliyatini rag'batlantiruvchi bosh omillardan hisoblanadi. Shu sababli rivojlangan davlatlarda amortizatsiya me'yori soliqlar stavkasini tasdiqlash bilan bir vaqtda aniqlanadi. Bunday holatda yetakchi tarmoqlarga investitsiyalarni qo'yishni rag'batlantirish maqsadida yuqori amortizatsiya me'yorlari belgilanadi. Bu tajribani O'zbekistonda qo'llash muhimdir, chunki mashina va uskunalarga o'rtacha amortizatsiya me'yori bizda 15 %ni tashkil etsa, AQShda bu 20-33 %ni, Angliyada 25 %ni tashkil etadi.

Qulay investitsiya muhitini rivojlantirishda soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini kuchaytirish beqiyos ahamiyatga ega. Soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini to'rt jihatdan olib qarash mumkin, ular: soliq to'lashdan vaqtinchalik ozod qilish; soliq stavkasini kamaytirish; soliqqa tortiladigan bazani toraytirish; soliq majburiyatini bajarishni kechiktirish (soliq krediti). Qayd qilingan rag'batlar u yoki bu darajada xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi keng doiradagi korxonalar uchun tatbiq etiladi. Rag'batlantiruvchi soliq imtiyozlarining amal qilishini, shuningdek, investitsiyalarni inson kapitaliga, texnologik o'sish va texnika bilimlari sohalarini rivojlantirish, kengaytirishga ham joriy qilish kerak. Bularning barchasi O'zbekistonda investitsiya muhitini modellashtirish masalasini kun tartibiga qo'yadi. Bu model xorijiy investorga ta'sir ko'rsatadigan omillar to'g'risida mukammal ma'lumot to'plash, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy vaziyatni yaqqol baholash hamda xorijlik sheriklar harakatlari motivatsiyasini anglash, xorij investitsiyalarini tartibga solishning asosiy vositalarini isloh qilish imkoniyatlarini yaratadi.

Shuningdek, XIIKlarning daromadlarini soliqqa tortishda qo'llaniladigan soliq imtiyozlarida, birinchidan, bu soliq imtiyozlarining muddati, hajmi, qo'llanish shart-sharoiti aniq ko'rsatilgan bo'lishi; ikkinchidan, bu yengilliklar xorijiy investorlarga yaxshi tanish va tushunarli bo'lib, kamida besh-o'n yilga belgilanishi; uchinchidan, soliq imtiyozlari o'zgarmas va qat'iy bo'lishini ta'minlash lozim. Shundagina bu imtiyozlar o'z samarasini berishi mumkin.

Soliq imtiyozlarini berishda jahon tajribasini o'rganish maqsadga muvofiqdir. AQShda korxonalar zarar ko'rib ishlayotgan davriga soliq to'lashdan ozod qilinadi. Bu tajribani O'zbekistonda ham eng zarur sohalarda faoliyat yuritayotgan korxonalar uchun qo'llash maqsadga muvofiq bo'lar edi. Buning uchun qat'iy soliq nazoratini o'rnatish zarur bo'ladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlat ayrim tizimlarning shakllanishi, yangi hududlar va ishlab chiqarishning o'sishida boshlang'ich manbalarning tashkil etilishi yoki ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlashga e'tibor qaratishi lozim.

Shuningdek, davlat hisobidan investitsiyalarni moliyalashtirishda, ularning strategik rivojlanishida ahamiyatga ega bo'lgan, lekin kelajakda tez samara bera olmaydigan tarmoqlar va ilmiy tadqiqot ishlarini qo'llab-quvvatlashni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Butun dunyoda davlat mablag'lari, asosan, yo'l qurilishi, shahar obodonchiligi va ishlab chiqarish infratuzilmalarining rivojlanishi kabi umumiy miqyosdagi katta ishlarga sarflanadi. Iqtisodiyotning bozor mexanizmiga asoslangan sharoitida davlatning roli asta-sekin torayib borib, uning qo'lida, asosan, davlat miqyosi darajasidagi vazifalar qoladi. Ya'ni ijtimoiy sohaning boshlang'ich ta'limi, sog'liqni saqlashning tez tibbiy xizmat ko'rsatish sohasi, davlat boshqaruvi va boshqalarni moliyalashtirish budjet hisobidan amalga oshiriladi.

O'zbekistonda intellektual salohiyatni o'stirish uchun kapital qo'yish kelajakda respublika iqtisodiyotini rivojlantirishning eng asosiy omillaridan hisoblanadi. Shuning uchun bu sohada kapital qo'ygan investorlarga soliq imtiyozlarini berish o'ta muhimdir.

Respublikada investitsiya iqlimi huquqiy islohotlarning bosqichma-bosqichligi, bozor infratuzilmasining shakllanganligi, nodavlat sektorining o'sishi va xususiy lashtirish jarayonlari, sog'lom iqtisodiy muhit va ijtimoiy-siyosiy holatning barqarorligini tavsiflab beradi.

Har qanday mamlakatning investitsiya iqlimi qator omillarning ta'siridan kelib chiqib belgilanadi va ushbu omillarni tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, uch asosiy guruhga ajratish mumkin: investitsiya salohiyati; investitsiya shart-sharoiti; investitsiya riski.

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 1-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasida investitsion muhitni tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoniga asosan investorlar bilan hamkorlik qilishda, ayniqsa, joylarda investorlarning tashabbuslari barcha darajadagi hokimliklar tomonidan lozim darajada qo'llab-quvvatlanmasligi, bu borada vazirlik va idoralar faoliyati aniq muvofiqlashtirilmaganligi bilan bog'liq byurokratik to'siq va g'ovlar hali ham mavjudligi qulay investitsiya muhitini shakllantirish bo'yicha davlat siyosatining izchilligiga bo'lgan ishonchning mustahkamlanishiga to'sqinlik qilmoqda, deb e'tirof etildi.

Shu nuqtayi nazardan mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish, investorlarning bu boradagi davlat siyosatining izchilligiga bo'lgan ishonchini mustahkamlash va investorlar bilan hamkorlik qilishda davlat tuzilmalarining mas'uliyatini oshirish maqsadida:

2018-yil 1-avgustdan:

– insofli faoliyat yuritgan investor va tadbirkorlik subyektiga davlat organi (mansabdor shaxs) tomonidan ularga nisbatan qabul qilingan ma'muriy hujjatning qonuniy kuchiga ishonishi sababli kelib chiqqan mulkiy zararining o'rni qoplanadi, agar ushbu hujjatning qonuniy kuchiga ishonib, mol-mulkdan foydalangan, bitim tuzgan yoki taqdim etilgan afzallik va ustunliklardan boshqacha tarzda foydalangan hamda mazkur hujjat keyinchalik haqiqiy emas deb topilgan yoki bekor qilingan

bo'lsa;

- davlat organi (mansabdor shaxs)ning ma'muriy hujjatini bekor qilish yoki o'zgartirish masalasi, agar u insofli investor va tadbirkorlik subyekti qonuniy manfaatlariga daxldor bo'lsa, sud tartibida ko'rib chiqiladi, uning saqlab qolinishi jamoat manfaatlariga tahdid solayotgan hollar bundan mustasno bo'lgan holda shunday tartib o'rnatildi.

Shuningdek, 2018-yil 1-oktabrdan investitsiya faoliyatini amalga oshirish uchun yer uchastkalarini berishning quyidagi yangi mexanizmlari joriy etildi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Raisiga, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlariga qonun hujjatlarida belgilangan vakolatlar doirasida va tartibda 10 million AQSh dollaridan ko'p bo'lmagan ekvivalentda xorij investitsiyasi ulushi bo'lgan investitsiya loyihalarini amalga oshirishda xorij investorlari bilan investitsiya shartnomalarini tuzish ruxsati berildi.

Shuning bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining o'rinbosari – O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar bo'yicha davlat qo'mitasi zimmasiga:

- vakolatli organlardan har birining huquqlaridan kelib chiqqan holda ularning xorij investitsiyalarini jalb etish va har tomonlama qo'llab-quvvatlash masalalari bo'yicha o'zaro muvofiqlashtirilgan faoliyatini ta'minlash;

- vazirliklar, idoralar, xo'jalik birlashmalari, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari, savdo-iqtisodiy masalalar bo'yicha maslahatchilarning ushbu sohadagi asosiy vazifalarining bajarilishini baholagan holda davlat investitsiya siyosatining amalga oshirilishi to'g'risidagi oylik hisobotlarini tinglashini, shu jumladan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlarini qo'llagan holda o'tkazish;

- xorijiy investorlarni mamlakatimizning iqtisodiy salohiyati, biznes yuritish uchun yaratilgan qulay sharoitlar to'g'risida keng xabardor qilish maqsadida xalqaro konferensiyalar, seminarlar, yirik investitsiya forumlarini tashkil etish orqali xorij investitsiyalarini jalb etishni kengaytirish belgilandi.

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi komplekslari, vazirliklar, idoralar va xo'jalik birlashmalari rahbarlari zimmasiga:

- investitsiya muhitini rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan qarorlarning samarali amalga oshirilishi;

- xorijiy investorlarga zarur ko'mak ko'rsatilishi;

- investitsiya buyurtmanomalari sifatli va tezkor ko'rib chiqilishi;

- investitsiya buyurtmanomalari bo'yicha kelishish tartib-taomillari o'tkazilishi;

- shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va investitsiya faoliyati sohasidagi muammoli masalalarni hal qilish belgilandi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Raisi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari zimmasiga xorijiy investorlarga barcha zarur ko'mak ko'rsatilishi, investorlar bilan to'g'ridan to'g'ri va ochiq muloqotni o'rnatish orqali:

- investitsiya buyurtmanomalarining tezkor ko'rib chiqilishi, investorlarning tizimli ravishda shaxsan qabul qilinishi;

- tegishli infratuzilmaning ta'minlanishi;

- yer uchastkalari ajratilishi;
- ruxsat beruvchi hujjatlar berilishi;
- investitsiya buyurtmanomalari bo'yicha kelishish tartib-taomillarining o'z vaqtida amalga oshirilishi;
- investitsiya loyihalarini amalga oshirishning tizimli monitoring qilinishi qa'tiy belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi raisi zimmasiga investorlarga respublika hududlarida investitsiya loyihalarini amalga oshirishda maslahat ko'magining ko'rsatilishi yuzasidan shaxsiy javobgarlik yuklatildi.

Investitsiya kiritish vaqtida O'zbekiston Respublikasida o'rnatilgan eng kam oylik ish haqining 8500 (1.7) baravaridan kam bo'lmagan miqdorda xo'jalik jamiyatlarining aksiyalari va ulushlarini sotib olish, shuningdek, xorijiy korxona tashkil etish shaklida O'zbekiston Respublikasiga investitsiya kiritgan xorij fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslarga ko'p martalik uch yillik viza olish va uning amal qilish muddatini O'zbekiston Respublikasi hududidan chiqish zaruratisiz cheklanmagan miqdorda uzaytirish huquqi berildi.

Shuningdek, farmonga asosan investorlar bilan hamkorlik qilishda, ayniqsa, joylarda investorlarning tashabbuslari barcha darajadagi hokimliklar tomonidan lozim darajada qo'llab-quvvatlanmasligi, bu borada vazirlik va idoralar faoliyati aniq muvofiqlashtirilmaganligi bilan bog'liq byurokratik to'siq va g'ovlar hali ham mavjudligi qulay investitsiya muhitini shakllantirish bo'yicha davlat siyosatining izchilligiga bo'lgan ishonchning mustahkamlanishiga to'sqinlik qilmoqda, deb e'tirof etildi.

Shuning uchun mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish, investorlarning bu boradagi davlat siyosatining izchilligiga bo'lgan ishonchini mustahkamlash va investorlar bilan hamkorlik qilishda davlat tuzilmalarining mas'uliyatini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi komplekslari, vazirliklar, idoralar va xo'jalik birlashmalari rahbarlari zimmasiga: investitsiya muhitini rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan qarorlarning samarali amalga oshirilishi, xorijiy investorlarga zarur ko'mak ko'rsatilishi, investitsiya buyurtmanomalari sifatli va tezkor ko'rib chiqilishi, investitsiya buyurtmanomalari bo'yicha kelishish tartib-taomillari o'tkazilishi kabi muhim muammoli masalalarning hal qilinishi belgilandi.

Nazorat savollari

1. Investitsiya muhiti va unga ta'sir etuvchi omillarni yoritib.
2. Investitsiya muhitini baholash usullarini aytib bering.
3. Investitsiya muhitida investitsion salohiyatning o'rni qanday?
4. Investitsiya muhitini shakllantirishda huquqiy-me'yoriy tizimning ahamiyatini yoritib bering.
5. O'zbekiston Respublikasida qulay investitsiya muhitini muntazam ravishda yaxshilab borish vazifalarini aytib bering.

Test savollari

1. A. Vaxabov, Sh. Xajibakiev, N. Muminovlarning "investitsiya muhiti" to'g'risidagi ta'rifi?

- A. Xorijiy kapitalning qaltislik darajasi va ulardan samarali foydalanish imkoniyatlarini oldindan belgilaydigan omillar yig'indisidir.*
- B. Xorijiy kapital qo'yilmalarining qaltislik darajasini belgilovchi omillar yig'indisidir.*
- D. Mamlakatda samarali foydalanish imkoniyatlarini oldindan belgilaydigan iqtisodiy omillar yig'indisidir.*
- E. Siyosiy, yuridik va ijtimoiy omillar yig'indisidir.*

2. D. G'ozibekov va T. Qoraliyevlarning "investitsiya iqlimi" to'g'risidagi ta'rifi?

- A. Investitsiya iqlimi investor tomonidan hisobga olinadigan barcha muammo va masalalarni mujassamlashtiradi.*
- B. Barcha muammo va masalalarni mujassamlashtiradi.*
- D. Investor tomonidan hisobga olinadigan barcha muammo va masalalarni mujassamlashtiradi.*
- E. Milliy qonunchilik, iqtisodiy shart-sharoitlar (inqiroz, o'sish, stagnatsiya), bojxona rejimi, valuta siyosati barqarorligi.*

3. Investitsiya muhiti qanday omillar orqali belgilanadi?

- A. Tabiiy shart-sharoitlar, foydali qazilmalar zaxiralari, ishchi kuchi malakasi va o'rtacha ish haqi darajasi, iqtisodiy konyunktura holati, ichki bozor sig'imi, tovarlarni tashqi bozorda sotish imkoniyatlari, valuta siyosati, kredit tizimi holati, soliqqa tortish darajasi xorijiy kapitalga nisbatan davlat siyosati.*
- B. Malakasi va o'rtacha ish haqi darajasi, iqtisodiy konyunktura holati, ichki bozor sig'imi, tovarlarni tashqi bozorda sotish imkoniyatlari, ishlab chiqarish.*
- D. Ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanganligi, xorijiy kapitalga nisbatan davlat siyosati.*
- E. Iqtisodiy konyunktura holati, ichki bozor sig'imi, tovarlarni tashqi bozorda sotish imkoniyatlari, valuta siyosati, kredit tizimi holati, soliqqa tortish darajasi, ishlab chiqarish.*

4. Investitsiya muhiti qanday voqelikdir?

A. Investitsiya munosabatlarini amalga oshirish mumkin bo'lgan imkoniyatlar va qulayliklar majmuasi voqeligi.

B. Mumkin bo'lgan imkoniyatlar va qulayliklar majmuasini o'zida aks yettirgan voqelikdir.

D. Xorijiy kapitalga nisbatan davlat siyosati, unga nisbatan imtiyozli shart-sharoitlarning yaratilganligi.

E. Investitsiya salohiyatini oshirish uchun zarur va maqbul shart-sharoitlarni yaratish.

5. Mamlakatning investitsiya muhiti va uni keltirib chiqaradigan omillar?

A. Iqtisodiy, huquqiy, ilmiy-texnik salohiyat, mehnat, xomashyo resurslari, infratuzilma, ekologik.

B. Mamlakat to'lov balansining holati, valuta-pul tizimi barqarorligi, tashqi iqtisodiy aloqalar.

D. Iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan investitsiyalar, shu jumladan, xorijiy investitsiyalar hajmlari.

E. Bank tizimining rivojlanishi holati, transport, kommunikatsiya xizmatlari va mehmonxona xo'jaligi sohalari.

6. BERI indeksi xorijiy investitsiyalar uchun hudud jozibadorligini baholash?

A. Mamlakatlarda investitsiya loyihalarini baholaydi.

B. Iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy holatni baholash.

D. Obro'li ekspertlarni tanlash asosida va ularga 5 balli (0 dan 4 ballgacha va ularning yig'indisi 1 ga teng) shkalada 15 ta asosiy mezonlar bo'yicha mamlakat riskini baholash.

E. G'arb ekspertlari, aynan, harbiy harakatlar yoki ichki vaziyatning keskinlashuvi yuz bergani.

9-bob. INVESTITSIYA FAOLIYATIDA KAPITAL QURILISH

Tayanch iboralar: kapital qurilish, kapital qo'yilma, qurilish sanoati, yig'ma qurilish, loyiha-qidiruv ishlari, qurilish pudrati, loyiha oldi ishlari, loyihaviy ishlar, loyihani ekspertizadan o'tkazish va tasdiqlash, TIA, kapital qurilishda tanlov, kapital qurilishda tenderlar, tanlov savdosi, pudrat shartnomasi, smeta, smeta qiymati, yig'ma-smeta.

9.1. Kapital qurilish va kapital qo'yilmalar.

“Qurilish sanoati” tushunchasi

Kapital qurilish va kapital qo'yilma tushunchalari bir-biri bilan o'zaro chambarchas bog'liq tushunchalardir. Kapital qurilish asosiy fondlarni kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning shakllaridan biridir. Kapital qo'yilmalar kapital qurilishni amalga oshirishning moliyaviy manbayi hisoblanadi.

Mohiyat jihatidan yangi qurilish, kengaytirish, ta'mirlash, texnik qayta qurollantirish va amaldagi obyektlarni modernizatsiya qilish yo'li bilan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy fondlarini barpo etish jarayoni *kapital qurilishni anglatadi*. U yordamida jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirgan asosiy fondlar yangilanadi. Kapital qurilish asosiy fondlarni barpo etishning barcha bosqichlarini (obyektni loyihalashtirishdan boshlab to uni ishga tushirishgacha bo'lgan jarayonni) qamrab oladi. Uning asosiy hal qiluvchi bosqichi qurilish-montaj ishlarini bajarish hamda qurilayotgan obyektning ishga tushirilishini ta'minlash hisoblanadi. Ushbu bosqich moddiy ishlab chiqarishning asosiy tarmog'i bo'lgan “*qurilish sanoati*” bilan amalga oshiriladi.

“*Kapital qurilish*” tushunchasi adabiyotlarda va amaliyotda ikki xil tarzda talqin qilinadi:

- moddiy ishlab chiqarishning tarmog'i sifatida;
- ishlab chiqarish faoliyatining turi sifatida.

Tarmoq sifatida kapital qurilish quyidagi asosiy belgilari bo'yicha tavsiflanadi: aniq maqsadga yo'naltirilgan mahsulot ishlab chiqarish; texnologik jarayonlarning umumiyliigi; malakali mutaxassislarning mavjudligi.

Ishlab chiqarish faoliyatining turi sifatida kapital qurilish quyidagi kompleks ishlarni bajarishi asosida korxonalar bino va inshootlarini barpo etishni (yaratishni) tavsiflaydi: qurilishni amalga oshirish uchun uskunalar montaji; loyiha-qidiruv ishlari; qurilish maydonini tayyorlash; sanitar-texnik qurilmalarni (kanalizatsiya, suv o'tkazgichlar va h.k.) barpo etish va hokazo.

Qurilish mahsuloti hisoblangan binolar, inshootlar va boshqa obyektlar ko'p qirrali, konstruksiyasi murakkab bo'lgan obyektlar hisoblanadi. Bu qurilish ishlarini ishlab chiqarishning xususiyatlari bilan tavsiflanadi.

Qurilishning asosiy xususiyati uning sanoatlashganligi bilan belgilanadi. Qurilishni sanoatlashtirish qurilish tarmog'ida fan-texnika taraqqiyotning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Qurilish sanoati deganda, sanoat ishlab chiqarish bloklari va konstruksiyalar holatidan kelib chiqib, qurilish ishlab chiqarishini bino va inshootlarni montaj qilish va yig'ish jarayonini mexanizatsiyalashtirishga aylantirish

tushuniladi.

Qurilishni sanoatlashtirish qurilish ishlarining texnologiyasi bo'yicha keng ko'lamdagi o'zgarishlarni olib kiradi. *Qurilishni sanoatlashtirishning asosiy elementlari* quyidagilar hisoblanadi: yig'ma qurilishni rivojlantirish; qurilish-montaj ishlarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish; qurilish ishlab chiqarishga zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish.

Kapital *qurilish ko'p aloqalarni tavsiflaydigan murakkab jarayondir*. Uning asosiy xususiyati: obyektlarni qurishning texnik va tashkiliy jihatdan murakkabligi; moddiy, mehnat va pul resurslari xarajatlarining ko'pligi; ishlab chiqarish davrining davomiyligidir.

Kapital qurilishning asosiy vazifasi ijtimoiy-madaniy ahamiyatga doir obyektlar, uy-joy, bino va inshootlarni zamonaviy texnik asosda qurish, mamlakatning ishlab chiqarish salohiyatini oshirishdan iboratdir.

Aholi farovonligining oshishi, moddiy ishlab chiqarish barcha tarmoqlarining yanada rivojlanishi kapital qurilishning hajmi va samaradorligiga bog'liq bo'ladi. Kapital qurilish o'z vazifasini bajara turib, investitsiya jarayonlarida muhim rol o'ynaydi. Investitsiya jarayonlarida kapital qurilishning o'rni va ahamiyatini aniqlash uchun kapital qo'yimlarning texnologik tarkibiga murojaat qilish zarur bo'ladi.

Ma'lumki, yangi korxonalarni barpo etish, mavjud ishlab chiqarish va noishlab chiqarish obyektlarini texnik jihatdan qayta qurollantirish bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy, iqtisodiy, moddiy va mehnat xarajatlari yig'indisi kapital qo'yimlarni anglatib, o'z navbatida, kapital qo'yimlar iqtisodiy jihatdan kapital investitsiyalarni anglatadi, ular deyarli bir mazmunni bildiradi. Ular mahsulot ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish sohasida kiritiladigan investitsiyalarni – qo'yimlarni – xarajatlar majmuasini anglatadi. Iqtisodiy adabiyotlarda kapital qo'yimlarning mohiyatiga quyidagicha ta'riflar berilgan: "Kapital qo'yimlar asosiy kapitalga yo'naltirilgan real investitsiyalarni (qo'yimlarni), shu jumladan, yangi qurilish, faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni texnik qayta qurollantirish, ta'mirlash, kengaytirish, mashina va uskunalar sotib olish, loyiha-qidiruv ishlari, shuningdek, uy-joy hamda madaniy-maishiy qurilishlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan xarajatlardir"¹⁰⁶.

Statistik hisobotlar va iqtisodiy tahlil jarayonlarida bunday investitsiyalar "kapital hosil qiluvchi investitsiyalar" deb ham nomlanadi. Iqtisodiy mazmuniga ko'ra, kapital qo'yimlar asosiy fondlarni takror ishlab chiqarishga yo'naltirilgan qo'yimlarni anglatadi. Umuman olganda, kapital qo'yimlar aholining ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish uchun mo'ljallangan hamda asosiy fondlarni barpo etish va yangilash bilan bog'liq bo'lgan jami xarajatlarni aks yettiradi.

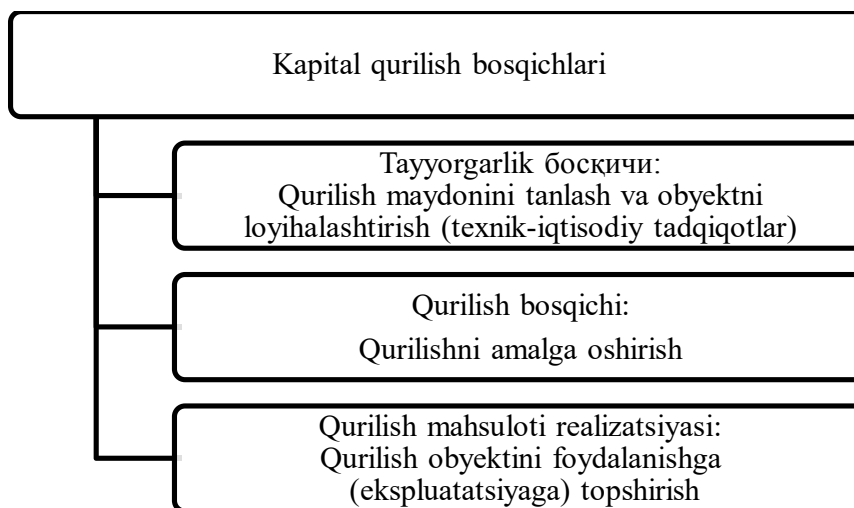
Asosiy vositalar va boshqa uzoq muddat foydalaniladigan aktivlarni sotib olish, qurish bilan bog'liq xarajatlar kapital sarflar yoki kapital qo'yimlar deyiladi. Kapital qo'yimlar bilan xarajatlarni bir-biridan farqlay bilish kerak. Xarajat, albatta, shu davrda daromad keltirishi kerak. Kapital qo'yilma bir necha yillardan keyin daromad keltira boshlaydi.

¹⁰⁶ Нешитой А.С. Инвестиции: Учебник. 4-е изд. – М.: Дашков и К⁰, 2006. С. 13.

9.2. Mamlakat iqtisodiyoti uchun qurilishning bosqichlari va qurilish ishlab chiqarishining davomiyligi

Kapital qurilishda qurilish muddatlarini qisqartirish katta iqtisodiy ahamiyatga ega, chunki u kapital qo'yimalarning tezroq qoplanishini ta'minlaydi. Masalan, qurilayotgan obyekt qandaydir mahsulot ishlab chiqarishga mo'ljallangan bo'lsa, bunda qurilish muddatini qisqartirish evaziga qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish, qurilish muddati tugagandan so'ng qo'shimcha foyda olish imkoniyati bo'ladi.

Kapital qurilish jarayonida uch bosqich ajratiladi. Uni quyidagi rasm orqali ifodalaymiz:

9.1-rasm. Kapital qurilishning bosqichlari¹⁰⁷

Qurilish maydonini tanlash va obyektни loyihalashtirish quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi: qurilayotgan obyektning maqsadga muvofiqligi yuzasidan texnik-iqtisodiy tadqiqotlar olib borish; obyektни loyihalashtirish va qurilish uchun texnik-muhandislik ishlariga tayyorgarlik ko'rish. Har bir yo'nalish o'zining maqsad va vazifalariga ega. Texnik-iqtisodiy tadqiqotlar jarayonida kelgusi obyektning (qurilishi mo'ljallangan obyektning) asosiy texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari aniqlanadi va qurilishni amalga oshirishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi baholanadi. *Loyihalashtirish bosqichida* obyektning konstruktiv yechimlari, qurilishni tashkil etishning usullari va ishlab chiqarish texnologiyasi ishlab chiqiladi. Shuningdek, qurilishning smeta qiymati aniqlanadi. Unday keyin qurilish uchun texnik-muhandislik tayyorgarlik ishlari amalga oshiriladi.

Qurilishni amalga oshirish bosqichida qurilish maydonida qurilish jarayonining barcha texnologik elementlari qo'shiladi. Bunda qurilish ishlab chiqarishidagi jami xarajatlar, bino va inshootlarning moddiy-mulkiy elementlari bo'yicha xarajatlari shakllantiriladi.

Qurilish obyektini foydalanishga (ekspluatatsiyaga) topshirish bosqichida qurilib bitkazilgan obyektlar ishga tushiriladi va tayyor mahsulot sifatida

¹⁰⁷ Нешиной А.С. Инвестиции: Учебник. 4-е изд. – М.: Дашков и К⁰, 2006.

buyurtmachiga topshiriladi.

Takror ishlab chiqarishning uch bosqichi kapital qo'yilmalar aylanishining uch bosqichiga muvofiq keladi:

- 1) qurilish – asosiy fondlarni barpo etish shakli sifatida;
- 2) qurilish mahsulotining asosiy fondlarga aylanishi shakli sifatida;
- 3) pul mablag'larini mahsulotga aylantirish maqsadida takror ishlab chiqarishning navbatdagi bosqichiga tayyorgarlik ko'rish.

Qurilish ishlab chiqarishining barcha elementlarining o'zaro aloqadorligini yaxshilash uchun qurilish mahsulotini barpo etish texnologiyasi (mehnat predmetlarining (beton, g'isht, temir, tosh va h.k.) sifat o'zgarishlari bilan tavsiflanuvchi qurilish jarayonlarini olib borishning usullari va vositalari) ishlab chiqiladi. Qurilish jarayoni qurilish maydonida amalga oshiriluvchi asosiy, qo'shimcha va xizmat qiluvchi texnologik operatsiyalarning jami o'zaro aloqalarini anglatadi, o'zaro aloqalar natijasida qurilish mahsuloti yaratiladi.

Ishlab chiqarish obyekti qurilishining davomiylik davri qurilish maydonini rejalashtirishdan boshlab uni ishga tushirishgacha (ekspluatatsiya) bo'lgan oraliq vaqtni (davrni) ifodalaydi.

Kapital qurilish tizimida investitsiya jarayonlarining asosiy qatnashchilari sifatida investorlar, buyurtmachilar, quruvchilar, pudratchilar, loyihalashtiruvchilar ishtirok etadi.

Investor o'z mablag'lari, qarzga olingan va jalb etilgan mablag'lar, mulkiy boyliklar va ularga doir huquqlar, shuningdek, intellektual mulkka doir huquqlarni investitsiya faoliyati obyektlariga investitsiyalashni amalga oshiruvchi investitsiya faoliyati subyekti hisoblanadi. Investor huquqiy jihatdan investitsiya natijalariga o'zi egalik qiladi. U kapital qo'yilmalarni joylashtirish sohalarini o'zi tanlaydi, qurilayotgan obyekt uchun shartnoma shartlarini ishlab chiqadi, investitsiya jarayoni qatnashchilari bilan moliya-kredit munosabatlarini amalga oshiradi.

Buyurtmachi obyekt qurilishi bo'yicha boshqaruv va tashkiliy masalalarni (texnik-iqtisodiy asosnomani ishlab chiqishdan to obyektни ishga tushirishgacha yoki ekspluatatsiyaga topshirishgacha) zimmasiga oluvchi yuridik yoki jismoniy shaxslardir.

9.3. Qurilishning tashkiliy shakllari.

Kapital qurilishda loyihalashtirish

Kapital qurilish, odatda, ikki usulda olib boriladi: xo'jalik va pudrat usuli, shu jumladan, qurilish obyektni "tayyor holda topshirish" usuli.

Xo'jalik usulida qurilish obyekti investorning yoki buyurtmachining o'z kuchlari yordamida amalga oshiriladi. Mazkur usul, odatda, faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni kengaytirish va ta'mirlash, faoliyat yuritayotgan korxona hududida kichik obyektlarni qurishda qo'llaniladi. Ko'lami jihatidan kichik bo'lgan ishlar turli malakaga ega bo'lgan ishchilar tomonidan bajariladi. Xo'jalik usulida, ko'p hollarda, ishchilarning malakasi nisbatan past, yuqori ishlab chiqarish quvvatlariga ega bo'lgan maxsus texnikalar bilan ta'minlanish darajasi ham past va mehnat unumdorligi yuqori bo'lmaydi. Bularning barchasi qurilishni sanoatlashtirish, yuqori malakali qurilish

jamoasini shakllantirish imkonini bermaydi.

Biroq bu usulning o'ziga xos afzalligi mavjud: turli xil kelishuvlar bo'yicha (masalan, pudrat qurilish tashkilotlarini jalb qilish va h.k.) vaqtning tejalishi va hokazo. Xo'jalik usulida obyektlar qurilishi yoki qurilish-montaj, ta'mirlash-qurilish ishlari xo'jalik subyektlarining – korxonalar, tashkilotlar, institutlar va shu kabilarning kuch va mablag'lari hisobiga amalga oshiriladi. Korxonalarni qayta ta'mirlash va kengaytirish, kichikroq qurilish obyektlari va hududlarni obodonlashtirish, ta'mirlash ishlari, ko'pincha, shu usulda olib boriladi.

Pudrat usulida qurilish obyekti doimo faoliyat ko'rsatuvchi maxsus qurilish tashkilotlari tomonidan buyurtmachi bilan tuzilgan shartnomalar asosida olib boriladi. Ushbu tashkilotlarning o'z moddiy-texnik bazasi, mexanizatsiya vositalari va transportlari, maxsus ixtisoslikka ega bo'lgan kadrlari mavjud bo'ladi. Pudrat usuli qurilishning butun davriga (qurilish to'liq tugallangunga qadar) buyurtmachi va pudratchi (bosh pudratchi) bilan shartnoma tuzishni nazarda tutadi.

Mazkur shartnoma Bosh shartnoma deb ataladi. Qurilish jarayoni qatnashchilarining o'zaro munosabatlari ushbu shartnoma va respublika hukumatining tegishli qarorlari, vazirlik va idoralarning tegishli qoidalari, tartiblari bilan tartibga solinadi. Bosh pudrat shartnomasida tomonlarning (buyurtmachi va pudratchining) huquq va majburiyatlari, javobgarligi, qurilishni amalga oshirish tartibi, moddiy-texnik resurslar ta'minoti kabilar belgilab olinadi.

Qurilishning pudrat shartnomasi korxona, bino (jumladan, uy-joy binosi), inshoot yoki boshqa obyektни qurish yoxud qayta qurish haqida, shuningdek, montaj, sozlash, ishga tushirish va qurilayotgan obyekt bilan bevosita bog'liq bo'lgan boshqa ishlarni bajarish haqida tuziladi. Qurilishning pudrat shartnomasi to'g'risidagi qoidalar, agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, bino va inshootlarni kapital ta'mirlash ishlariga nisbatan ham tatbiq etiladi.

Qurilishning pudrat shartnomasida nazarda tutilgan hollarda obyektни buyurtmachi qabul qilib olganidan keyin undan shartnomada ko'rsatilgan muddatda foydalanishni ta'minlash majburiyatini pudratchi o'z zimmasiga oladi.

Tugallanmagan qurilishning mulkdori u buyurtmachiga topshirilguncha va uning haqi to'languncha pudratchi hisoblanadi. Agar pudrat obyekti nobud bo'lsa yoki shikastlansa, obyekt qabul qilib olingunga qadar uning tasodifan nobud bo'lish yoki tasodifan shikastlanish xavfi pudratchi zimmasida bo'ladi. Bajarilayotgan ishlarning xavfsizligi uchun pudratchi javobgar bo'ladi. Agar shartnomada taraflar boshqacha tartib va shartlarni belgilab qo'ygan bo'lmasalar, shartnomada nazarda tutilgan obyekt yoki ishlar majmuyini pudratchi o'z hisobidan sug'urtalashi shart.

Kapital qurilishda loyihalashtirish qurilishga tayyorgarlik ko'rish bosqichi hisoblanadi. Qandaydir obyektни (korxona, bino, inshoot) qurish uchun, eng avvalo, uni loyihalashtirish zarur bo'ladi.

Obyektlarni loyihalashtirish jarayoni qoida tariqasida 3 bosqichga bo'linadi. Obyektlarni loyihalashtirish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Loyihalashtirishni tashkil etishning taxminiy sxemasini 9.1-jadval asosida ifodalash mumkin.

Loyihalashtirish ishlarini bosqichlar bo'yicha tashkil etish sxemasi¹⁰⁸

Ishlar bosqichi	Asos	Ijrochilar
1-bosqich. Loyiha oldi ishlari		
1.1. Texnik-iqtisodiy asosnoma ishlab chiqish	Kapital qo'yilmalarning rejasi. Qaror (qurilishni amalga oshiruvchi tashkilotning buyruqlari)	Buyurtmachi yoki uning topshirig'iga ko'ra loyihaviy yoki ilmiy-tadqiqot tashkiloti
1.2. Loyihalashtirish uchun shartnomalar tuzish	Buyurtmachining taklifi	Buyurtmachi yoki loyihaviy tashkilot
2-bosqich. Loyihaviy ishlar		
2.1. Qidiruv-izlanish	Buyurtma va shartnoma	Loyihaviy tashkilot
2.2. Bosqichlar bo'yicha loyihani ishlab chiqish	Loyihalashtirish uchun belgilangan vazifalar (buyurtma), loyihani ishlab chiqish va shartnoma tuzish uchun yo'riqnoma	Loyihaviy tashkilot
3-bosqich. Loyihani ekspertizadan o'tkazish va tasdiqlash		
3.1. Loyihaning ekspertizasi	Loyihani ishlab chiqish tartibi bo'yicha yo'riqnoma va loyihani ekspertiza qilish bo'yicha yo'riqnoma	Loyihaviy tashkilot, loyihalar ekspertizasi bo'limi
3.2. Loyihani tasdiqlash	Loyihani ishlab chiqish tartibi bo'yicha yo'riqnoma	Loyihaviy tashkilot, tegishli muassasa tomonidan loyihaning tasdiqlanishi

Kapital qurilishni loyihalashtirishda loyiha oldi hujjatlari, loyiha hujjatlari, dastlabki TIA yoki dastlabki texnik-iqtisodiy hisoblash, yakuniy TIA yoki texnik-iqtisodiy hisoblash, ishchi loyiha, smeta, ish hujjatlari, loyihalovchi, yetkazib beruvchi (ishlab chiqaruvchi), qurilishlarning aniq ro'yxati, qurilishlarning titul ro'yxati, mablag' bilan ta'minlovchi organ, ijro hujjatlari, qurilish maydoni, vaqtinchalik inshootlar, biriktiriladigan ishlar, shartnoma narxini bo'lib chiqish kabi tushunchalar qo'llaniladi.

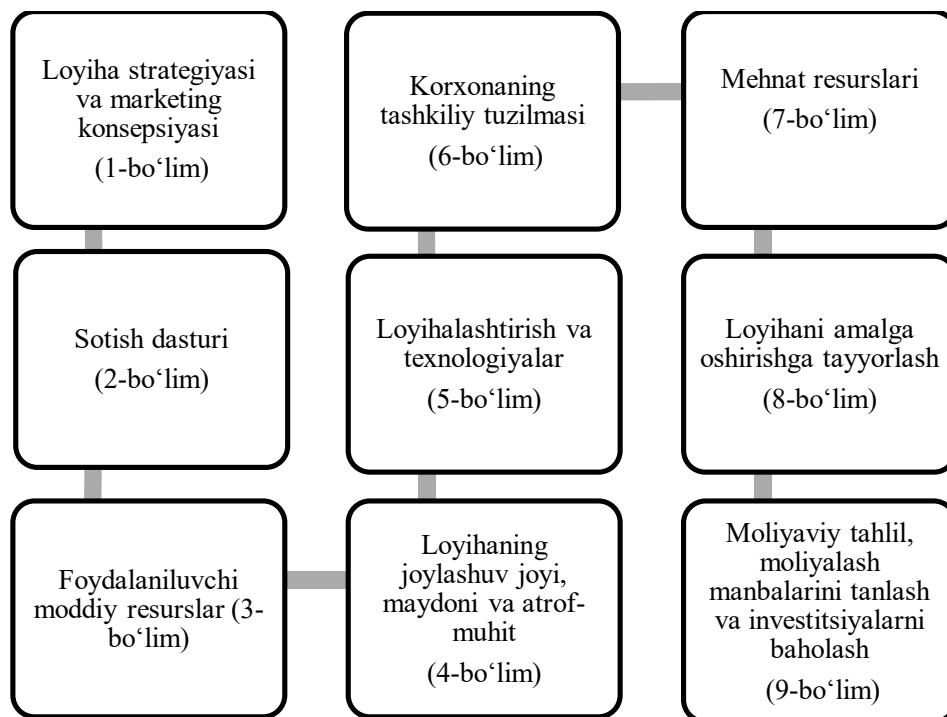
Amaldagi qonunchilikka ko'ra, qurilishning amalga oshirilishi tegishli tartibda tasdiqlangan loyihaviy hujjatlarsiz taqiqlanadi.

Shuni ta'kidlash joizki, kapital qurilishda loyihalashtirishning markaziy qismini loyihaning TIA egallaydi.

Taniqli xorijlik iqtisodchi-olimlardan V. Berens, P. Xavraneklar fikricha, **“texnik-iqtisodiy asoslash** – salohiyatli investorlar, loyiha quruvchilari va moliyachilarni investitsiyalash va moliyalash usullari bo'yicha qaror qabul qilish uchun zarur ma'lumotlar bilan ta'minlovchi vosita”¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Нешиной А.С. Инвестиции: Учебник. 4-е изд. – М.: Дашков и К⁰, 2006. С.

¹⁰⁹ Беренц В., Хавранек П.М. Руководство по оценке эффективности инвестиций: Пер. с англ. перер. и дополн. Изд-во. – М.: Интерэксперт, Инфра-М, 1995. С. 6.

9.2-rasm. Investitsiya loyihasini texnik-iqtisodiy asoslash bosqichlarining o'zaro bog'liqligi¹¹⁰

Rossiyalik olim V. Zolotogorov: *“texnik-iqtisodiy asoslash – investitsiya loyihasining samaradorligi va maqsadlilikini ko'rib chiqishga imkon beruvchi texnik va tashkiliy qarorlar, hisob-smeta, baholash va boshqa ko'rsatkichlarni aks yettiruvchi hisob-analitik hujjatlar to'plami”¹¹¹*, – deya tavsiflaydi.

Xulosa qilib aytganda, birinchidan, loyihani TIA uning samaradorligi va afzalligini ta'minlash uchun olib borilgan izlanishlar natijasida olingan tahliliy ma'lumotlar, baholash va hisob-smeta ko'rsatkichlari, texnik va tashkiliy qarorlarni o'zida mujassam etuvchi hisob-analitik hujjatlar to'plami hisoblanadi.

9.4. Kapital qurilishda tanlovni tashkil etish.

Kapital qurilishda tenderlar

Tanlovlar iqtisodiyotda nisbatan yangi hodisa bo'lib, bunda buyurtmachi biror obyektни qurish yoki loyihalash, asbob-uskunalar yetkazib berish bo'yicha tanlov e'lon qilayotganligini ochiq yoki yopiq shaklda xabardor qiladi va xohlovchilarni shu tanlovda ishtirok etishga taklif qiladi. Bunda maxsus hujjat tayyorlanadi va unda tanlovning asosiy g'oyasi, uning tijorat va boshqa shartlari ko'rsatiladi. Bunday hujjatlar majmuasi **“tender”** deb ataladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilish, shuningdek, ilgari to'xtatib qo'yilgan obyektlar qurilishini davom yettirish bilan bog'liq ishlar va xizmatlarning butun kompleksini bajarish, tovarlar xarid qilish, asbob-uskunalar sotib olish Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 3-iyuldagi 302-sonli qaroriga asosan tanlov

¹¹⁰ Нешиной А.С. Инвестиции: Учебник. 4-е изд. – М.: Дашков и К⁰, 2006.

¹¹¹ Золотогоров В.А. Инвестиционное проектирование: Учеб.пос. – Мн.: Экоперспектива, 1998. С. 33.

savdolari (tenderlar) orqali amalga oshiriladi. Uni tashkil etish, o'tkazish tartibi va shartlarini ushbu qarorda qabul qilingan *"O'zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilishda tanlov savdolari to'g'risida"*gi nizom belgilaydi.

Investor, buyurtmachi, tanlov savdolari tashkilotchisi, tanlov komissiyasi va oferentlar tanlov savdolarining asosiy qatnashchilari hisoblanadi.

Tanlov savdolari quyidagilarga bo'linadi:

– ochiq tanlov savdolari – oferentlar soni cheklanmaydi;

– yopiq tanlov savdolari – oferentlar soni cheklanadi.

Yopiq tanlov savdolari o'tkazish to'g'risidagi qaror Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilinadi. Ochiq yoki yopiq tanlov savdolari talabgorning malakasi oldindan aniqlangan holda yoki aniqlanmasdan yoxud ikki bosqichli bo'lishi mumkin.

Talabgorning malakasini oldindan aniqlash tanlov savdolarining birinchi turi, tanlov savdolarining g'olibini aniqlash uning ikkinchi turi hisoblanadi. Talabgorning malakasi oldindan aniqlanadigan ochiq yoki yopiq tanlov savdolarini o'tkazishda talabgorlarning umumiy ro'yxati tuziladi, talabgorning malakasi oldindan aniqlanadi va malakasi oldindan aniqlangan talabgorlar o'rtasida tanlov savdolari o'tkaziladi.

Ikki bosqichli tanlov savdolari:

– buyurtmachi tanlov savdolari predmetining aniq tavsifi va o'ziga xosligini shakllantirish imkoniyatiga ega bo'lmagan;

– shartnomada ishlarni ularning rentabelligini ta'minlash uchun yetarli bo'lgan yoki tadqiq etish yoxud ishlab chiqishga sarflangan xarajatlar qoplanishini ta'minlaydigan hajmlarda bajarish nazarda tutilgan hollardan tashqari, buyurtmachi ilmiy tadqiqotlar, eksperimentlar o'tkazishga, qidiruvlar yoki ishlanmalar yuzasidan shartnoma tuzish niyatida bo'lgan hollarda o'tkaziladi.

Ikki bosqichli tanlov savdolari quyidagi tartibda o'tkaziladi:

– birinchi bosqichda konseptual qaror va texnik, tijorat jihatidan aniqlanishi va tuzatilishi zarur bo'lgan, tanlov hujjatlarida ko'rsatilgan shartlar asosida ishlab chiqilgan oferta bahosi ko'rsatilmagan holda taqdim etiladi. Tanlov savdolari predmeti parametrlari bo'yicha oferent bilan muzokaralar olib borilishiga yo'l qo'yiladi. Ofertalarning umumiy sonidan tanlov savdolarining ikkinchi bosqichida qatnashishga yo'l qo'yiladigan ofertalar tanlab olinadi;

– ikkinchi bosqichda tanlov savdolari predmetining aniqlashtirilgan parametrlari hisobga olingan, bahosi majburiy tartibda ko'rsatilgan holda ofertalari tanlov savdolarining ikkinchi bosqichiga o'tgan qatnashchilarning takliflari va buyurtmalari berilgan holda tanlov hujjatlariga tuzatish kiritiladi.

Qurilishda pudrat shartnomalari konkurs asosida tuziladi va imzolanadi. Konkurs shartlari buyurtmachi tomonidan aniqlab olinadi. Shartnoma imzolanishigacha qurilishni moliyalashtirish va hujjatlashtirish ishlari ham aniqlab olinishi talab etiladi.

Qurilish ishlarida olib boriladigan tenderlar O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 3-sentabrdagi 375-sonli qaroriga muvofiq amalga oshiriladi. Tenderlarning tartibi qarorning 5-ilovasida *"O'zbekiston Respublikasi hududida kapital qurilish ishlarida tanlov savdolari – tenderlarni tashkil etish va*

o'tkazish to'g'risida”gi nizomda keltirilgan. Qurilish ishlarida tender o'tkazishdan maqsad belgilangan muddat va qiymat doirasida qurilish, montaj, remont ishlarini sifatli amalga oshiruvchi qurilish tashkilotini tanlov asosida tanlab olishdan iborat. Tender savdolarini o'tkazish markazlashtirilgan davlat mablag'lari, mahalliy hukumat mablag'laridan foydalangan holda qurilish ishlarini bajarish uchun majburiy shart qilib belgilangan. *Tenderda quyidagi tomonlar qatnashadi:*

- buyurtmachi – qurilish ishlariga buyurtma beruvchi va tenderni chaqiruvchi, buyurtmalovchi yuridik shaxs;

- tenderni uyushtiruvchi – buyurtmachi tomonidan tenderni tashkil etish, uyushtirishga buyurtma olgan shaxs;

- “da'vogar” – tenderda g'olib chiqish maqsadida qatnashuvchi qurilish tashkiloti;

- tender komissiyasi – tenderdagi takliflarni baholovchi va g'olibni aniqlovchi doimiy yoki vaqtinchalik tarkibga ega organ.

Buyurtmachi tenderni tashkil etish maqsadida Davlat arxitektura va qurilish qo'mitasi va injener-konsultativ firmalarni yollashi mumkin. Tender uyushtiruvchi tomon quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- tender savdosi jarayonini tashkil etish va rasmiylashtirish;

- tender hujjatlarini ishlab chiqish;

- tenderga taklifnomalar tarqatish, tenderni e'lon qilish;

- tender komissiyasi tarkibini belgilash;

- tenderga kelib tushuvchi takliflarni qabul qilish.

Tenderni o'tkazish bilan bog'liq barcha xarajatlar buyurtmachi tomonidan to'lanadi. Tenderni o'tkazishda buyurtmachiga qulaylik yaratish va da'vogarlarning o'z majburiyatlarini bajarishni ta'minlash maqsadida tender hujjatlari to'plami pulga sotiladi. Tender hujjatlari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- tender e'lonining matni;

- tenderga taklifnomalar;

- qurilish shartnomasining shartlari;

- savdoda qatnashish uchun ariza shakli;

- savdoda qatnashish yo'riqnomasi;

- pudratchi to'g'risidagi ma'lumotlarga talablar;

- takliflarni texnik, moliyaviy baholash va g'olibni aniqlash mezonlari;

- qurilish shartnomasi loyihasi;

- tenderning texnik hujjatlari.

Tender komissiyasi tarkibi buyurtmachi tomonidan belgilanadi. Komissiyaga buyurtmachi vakillari, loyihalashtirish, ilmiy izlanish, injener-maslahatchi, moliyaviy tashkilotlar, mahalliy nazorat organlari mutaxassislari a'zo bo'lishi mumkin. Komissiyaga tenderda g'olibni aniqlash vazifasi yuklatilgan. Qurilish ishlariga tender obyekt qurilishi moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlangan va zarur hujjatlar bilan tasdiqlangan holdagina o'tkaziladi. Ular kredit shartnomasi, hisob-kitob schyotidan ko'chirma, bank ma'lumotnomasi, mahalliy hokimiyat organlari qarorlari bo'lishi mumkin.

Tender ochiq va yopiq shaklda o'tkaziladi, ochiq shaklda mulkchilik shaklidan

qat'i nazar barcha subyektlar qatnashishi mumkin, yopiq shakl ishtirokchilari va uning o'tkazilishi faqatgina Vazirlar Maxkamasi tomonidan belgilanadi. Ochiq tenderlar o'tkazilishidan 1-3 oy oldin e'lon qilinadi, e'lonlar chop etiladigan davriy nashrlar ro'yxati Davlat arxitektura qurilish qo'mitasi bilan kelishib olinadi. Yopiq tenderlarda esa buyurtmachi avvaldan belgilangan da'vogarlariga savdoda qatnashishga taklifnomalar jo'natadi va tender faqatgina ularning orasida o'tkaziladi.

Tenderlar buyurtmachi joylashgan binoda o'tkaziladi, aynan shu yerda tenderga kelib tushgan takliflar – ofertalar baholanadi, tahlil qilinadi. *Ofertalar* yopiq konvertlarda tender komissiyasi nomiga yuboriladi, ular bir vaqtda va bir joyda ochiladi va o'qiladi. Tender forumida da'vogarlar yoki oferentlar vakillari qatnashishi mumkin. Ofertalar quyidagi mezonlar bo'yicha baholanadi: taklif qilinayotgan qurilishlar xizmatlari qiymati; qurilishni bajarish muddati; qurilish ishlari tartibi; tajribali subpudratchilarni jalb qilish imkoniyatlari; boshqa texnik, tijorat aspektlari va afzalliklari. Tenderda g'olib yashirin ovoz berish yo'li bilan aniqlanadi. Tender natijalari komissiya tomonidan tasdiqlangach, tender savdolari tugallangan deb hisoblanadi.

Tenderga bironta ham oferta kelmasa yoki kelgan ofertalar tender talablariga mos kelmasa, tenderlar o'tkazilmaydi, keyinga qoldirilishi mumkin. Shuningdek, taklif etilayotgan narxlarning eng kichigi obyektning haqiqiy bahosidan sezilarli darajada katta bo'lsa ham tenderlar qaytadan o'tkazilishi mumkin. Tender muvaffaqiyatli tugagach, g'olib aniqlangandan so'ng buyurtmachi g'olibga xabarnoma – tender ofertasining akseptini yo'llaydi va u bilan qurilish shartnomasini imzolaydi.

Oferentlarga beriladigan tender hujjatlari ekspertizadan o'tkazilishi zarur, ekspertiza hujjatlarning to'liqligi, tender reglamentiga mosligi, konkurs savdolari shartlarining bajarilishini nazorat qilish maqsadida o'tkaziladi. Ekspertiza o'tkazuvchi organ – Davlat arxitektura qurilish qo'mitasi. Respublikamizda tender hujjatlari ekspertizasi ushbu qo'mitaning 2002-yil 16-sentabrdagi 7-sonli qaroridagi nizomga muvofiq amalga oshiriladi.

Qurilish hajmi katta va murakkabliklarga ega bo'lsa, qo'mita chetdan ekspertlarni ekspertizaga jalb qilishi mumkin. Tender hujjatlari ekspertizasi hujjatlar to'liq taqdim etilgandan so'ng, odatda, 2 kun ichida o'tkaziladi, ekspertizaning umumiy muddati 10 kundan oshmasligi kerak, qayta ekspertizaning umumiy muddati esa 5 kundan oshmasligi kerak. Ekspertizada quyidagilar tekshiriladi:

- tender hujjatlari to'liqligi;
- hujjatlarda yagona terminologiya qo'llanilishi;
- oferentlarga qo'yiladigan talablarga rioya qilish;
- ofertani texnik va moliyaviy baholash mezonlarining obyektivligi;
- tender hujjatlarining texnik qismini tuzishda foydalaniladigan hujjatlar tahlili;
- tender komissiyasini tuzish to'g'risidagi qaror;
- moliyalashtirish manbalarini tasdiqlovchi hujjatlar.

Ekspertiza bilan bog'liq barcha xarajatlar buyurtmachi tomonidan qoplanadi, keyinchalik ular tender predmetining umumiy qiymatiga qo'shib yuboriladi. Tender yakuni bo'yicha xulosa tayyorlanadi.

Ekspertiza taqdim etilgan tender hujjatlariga asosan olib boriladi. Ekspertizaga quyidagilar taqdim etiladi:

1. Savdoda qatnashishiga taklifnoma.
2. Shartnoma umumiy shartlari.
3. Savdo qatnashchilari – oferentlarga yo‘riqnoma.
4. Oferentning tenderda qatnashishiga buyurtmasi shakli.
5. Shartnoma loyihasi.
6. Tenderning texnik qismi.
7. E‘lon matni.

Ekspertiza natijalari ijobiy bo‘lsa, obyektning tender hujjatlari tasdiqlashga tavsiya qilinadi. Agar kamchiliklar bo‘lsa, obyektning tender hujjatlari qayta ishlashga yuboriladi.

9.5. Buyurtmachi va pudratchining huquq va majburiyatlari

Kapital qurilish tizimida buyurtmachi va pudratchilar ma‘lum huquqlar va majburiyatlarga ega.

Buyurtmachi quyidagi huquqlarga ega: talabgorning malakasini oldindan aniqlash yoki buningsiz tanlov savdolari o‘tkazish to‘g‘risida qaror qabul qilish; rasmiy farmoyish beruvchi hujjat chiqargan holda tanlov savdolarini o‘tkazish shakli, turi va sanasini belgilash; tanlov savdolari tashkilotchisi funksiyasini amalga oshirish (ushbu funksiyalarni jalb etiladigan tashkilotga berishi mumkin); mustaqil ravishda yoki ixtisoslashtirilgan tashkilotni jalb etgan holda tanlov savdolari predmetining boshlang‘ich qiymatini belgilash.

Buyurtmachining majburiyatlari quyidagilardan iborat:

– barcha ishlar bajarib bo‘linganidan keyin belgilangan narxning hammasini pudratchiga to‘lashi yoki ishlarning ayrim bosqichlari tugallanganidan keyin narxning tegishli qismini to‘lashi;

– pudratchidan olingan loyiha-smeta hujjatlaridan faqat shartnomada nazarda tutilgan maqsadlarda foydalanishi, loyiha-smeta hujjatlarini pudratchining rozilgisiz uchinchi shaxslarga bermasligi va undagi ma‘lumotlarni oshkor qilmasligi;

– loyiha va qidiruv ishlarini bajarishda shartnomada nazarda tutilgan hajm va shartlarda pudratchiga xizmat ko‘rsatishi;

– tayyor bo‘lgan loyiha-smeta hujjatlarini tegishli davlat organlari va fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari bilan kelishib olishda pudratchi bilan birga qatnashishi;

– pudratchiga bog‘liq bo‘lmagan holatlar tufayli loyiha va qidiruv ishlarini bajarish uchun boshlang‘ich ma‘lumotlar o‘zgarishi bilan bog‘liq qo‘shimcha xarajatlarni pudratchiga to‘lashi;

– tayyorlangan loyiha-smeta hujjatlari yoki bajarilgan qidiruv ishlarining kamchiliklari borligi munosabati bilan uchinchi shaxs tomonidan buyurtmachiga nisbatan qo‘zg‘atilgan da‘vo yuzasidan ishda qatnashishga pudratchini jalb qilishi shart.

Pudratchining majburiyatlari. Loyiha va qidiruv ishlari pudrat shartnomasiga muvofiq pudratchi:

– ishlarni loyihalash haqidagi topshiriq va boshqa boshlang‘ich ma’lumotlarga muvofiq bajarishi;

– tayyor bo‘lgan loyiha-smeta hujjatlarini buyurtmachi bilan kelishib olishi, shuningdek, buyurtmachi bilan birga tegishli davlat organlari va fuqarolarning o‘zini-o‘zi boshqarish organlari bilan kelishib olishi;

– tayyor bo‘lgan loyiha-smeta hujjatlari va qidiruv ishlari natijalarini shartnomada belgilangan muddatlarda buyurtmachiga topshirishi;

– buyurtmachining rozilgisiz loyiha-smeta hujjatlarini uchinchi shaxslarga bermasligi shart.

Kapital qurilishda buyurtmachi tomonidan quyidagilar ta’minlanadi: yer uchastkasini tanlash va ajratish, birlamchi ruxsat beruvchi hujjatlar va qurilish hududini tayyorlash, loyiha oldi ishlarini tashkil etish, loyiha, ish hujjatlari (obyektni foydalanishga tayyor holda qurish hollaridan tashqari) va tanlov hujjatlarining tasdiqlanadigan qismini kelishish, ekspertizadan o‘tkazish va tasdiqlash; loyihalovchi va pudratchini (bosh pudratchini) tanlov savdolari orqali tanlash; ishlarni bajarish va moliyalashtirish jadvallari bilan birgalikda shartnomalar tuzish; qurilish obyektini *Davlat arxitektura qurilish nazorati organlarida ro‘yxatdan o‘tkazish*; pudratchiga qurish uchun birlamchi ruxsat beruvchi hujjatlarni berish; buziladigan, ko‘chiriladigan yoki rekonstruksiya qilinadigan binolar, shuningdek, obyekt qurilishi hududida yashayotgan shaxslarni ko‘chirish; moliyalashtirish, pudratchi tomonidan qabul qilingan shartnoma majburiyatlari va shartnomada qayd etilgan boshqa funksiyalarga rioya qilinishi ustidan nazorat qilish; texnik kuzatish va obyekt qurilishi ustidan texnik nazorat qilish; qurilishi tugallangan obyektни belgilangan tartibda foydalanish uchun qabul qilish; kafolatli davrda aniqlangan nuqsonlar bartaraf etilishi ustidan nazorat qilish.

Pudratchi tomonidan quyidagilar ta’minlanadi: ish hujjatlarini ishlab chiqish va uning texnologiya qismini buyurtmachi bilan kelishgan holda qurilish jarayonida (obyekt foydalanishga tayyor holda qurilganda) ekspert kuzatuv; ish hujjatlarini (obyekt foydalanishga tayyor holda qurilganda) texnologik izchillik va obyekt qurilishining aniq shartlari bilan bog‘liqlikda hajmlar va muddatlarda ishlab chiqarishga berish; ishlarni bajarish jadvaliga muvofiq hamda belgilangan standartlar, qurilish me’yorlari va qoidalariga rioya qilgan holda tasdiqlangan loyihada nazarda tutilgan ishlarni bajarish; shartnomaga muvofiq qurilishni asbob-uskunalar, konstruksiyalar va qurilish materiallari bilan butlash; loyiha yechimlari hamda qurilish me’yorlari va qoidalariga rioya qilgan holda qurilish-montaj, maxsus va ishga tushirish-sozlash ishlarini o‘z vaqtida va sifatli bajarish; obyektning ijroiya hujjatlari, shu jumladan, sertifikatlanishi shart bo‘lgan mahsulotga muvofiqlik sertifikatlari, foydalanilgan qurilish materiallari va asbob-uskunalariga texnik pasportlarni tuzish va buyurtmachiga berish; tasdiqlangan loyihalar, boshqa talablar va shartnoma majburiyatlariga muvofiq obyektни buyurtmachiga topshirish.

Buyurtmachi va pudratchi qonun hujjatlari va shartnoma shartlariga muvofiq boshqa funksiyalarni ham bajaradi.

Buyurtmachi bilan pudratchi o‘rtasidagi vazifalarni aniq taqsimlash, shuningdek, ularning mulkiy javobgarligi darajasi qonun hujjatlari va tanlov savdosi

shartlariga muvofiq aniq bir pudrat shartnomasini tuzishda aniqlashtiriladi. Obyektni foydalanishga qabul qilib olish belgilangan sifat standartlari hisobga olingan holda “Davarxitektqurilish” qo‘mitasi organlarining xulosasi asosida buyurtmachi tomonidan ta’minlanadi.

9.6. Qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati tarkibi va tuzilishi

Qurilishning qiymati va uni moliyalashtirish hajmlarini aniqlash, shuningdek, buyurtmachi va pudratchi o‘rtasidagi hisob-kitoblarni amalga oshirishga oid hujjat smetani anglatadi va u tayyor qurilish mahsulotining bahosini ifodalaydi.

Pudrat shartnomasida *bajariladigan ishning* bahosi yoki uni aniqlash usullari ko‘rsatiladi. Pudrat shartnomasidagi ishning bahosi pudratchining chiqimlari va unga to‘lanadigan haqni o‘z ichiga oladi. *Ishning bahosi smeta tuzish yo‘li bilan aniqlanishi mumkin.* Ish pudratchi tomonidan tuzilgan smeta bo‘yicha bajarilgan taqdirda, smeta buyurtmachi tomonidan tasdiqlangan paytdan boshlab kuchga ega bo‘ladi va pudrat shartnomasining bir qismi bo‘lib qoladi. *Ishning bahosi (smeta) taxminiy yoki qat’iy bo‘lishi mumkin.* Pudrat shartnomasida bunday ko‘rsatma bo‘lmasa, ishning bahosi (smeta) qat’iy hisoblanadi. Agar qo‘shimcha ishlarni bajarish zarur bo‘lib qolsa va shu sababli ishning taxminan belgilangan bahosini (taxminiy smetani) ancha oshirishga to‘g‘ri kelsa, pudratchi bu haqda buyurtmachini vaqtida ogohlantirishi shart. *Qurilish shartnomasida quyidagilar aks ettiriladi:* tomonlarning majburiyatlari, yetkazilgan zararlarni qoplash tartibi; mavjud muammolarni hal qilish yo‘llari, xo‘jalik sudiga da’vo arizasini kiritish tartibi; shartnoma ishtirokchilarining malakasini tasdiqlash.

Smeta asosida qurilish ishlari xarajatlari: texnologik, energetik, ko‘tarma-transport va boshqa uskunalar, korxona faoliyat ko‘rsatishi uchun zarur bo‘lgan boshqa asboblari va ishlab chiqarish inventarlari xaridi xarajatlari; ushbu uskunalarni o‘rnatish ishlari xarajatlari; qurilish maydonini o‘zlashtirish xarajatlari; texnik va mualliflik nazoratini amalga oshirish xarajatlari; loyiha hujjatlari ishlab chiqish xarajatlarini o‘z ichiga oluvchi kapital qo‘yilmalar hajmi aniqlanadi.

Qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati buyurtmachilar va pudratchilar, uskunalar yetkazib beruvchilar bilan shartnomalar tuzish va shartnoma bahosini aniqlash hamda ular o‘rtasida hisoblashishni amalga oshirish uchun qo‘llaniladi.

Smeta qiymati ko‘rsatkichlari ishlab chiqarish va noishlab chiqarish obyektlarini qurish va rekonstruksiya qilish bo‘yicha loyihaviy yechimlar variantlarini baholash va ulardan iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq‘ini tanlash uchun zarur bo‘ladi. Bundan tashqari smeta qiymati qurilishni tashkil etish va ishlarni bajarish variantlarini taqqoslash, konstruktiv va bajariladigan ishlar hajmini aniqlash hamda qurilish materiallari va uskunalarni tanlash uchun qo‘llaniladi.

Loyihaning smeta qismi o‘z tarkibiga *qurilish bo‘yicha yig‘ma smeta* va *obyekt qurilishi bo‘yicha smeta* hamda *bajarilgan ish turlarini* qamrab oladi.

Bino va korxona qurilishi bo‘yicha *yig‘ma-smeta qurilishni* moliyalashtirishni amalga oshirishdagi asosiy hujjat hisoblanadi.

Yig‘ma-smeta quyidagi xarajat turlarini o‘zida aks yettirishi lozim: qurilish maydonini tayyorlash; ishlab chiqarish ahamiyatiga oid asosiy obyektlar; ishlab

chiqarish va xizmat ko'rsatish ahamiyatiga oid yordamchi obyektlar; transport xo'jaligi va aloqa obyektlari; elektroenergetika obyektlari; kanalizatsiya, issiqlik va gaz ta'minoti, suv ta'minoti; korxona hududini obodonlashtirish; vaqtinchalik bino va inshootlar; loyihaviy va qidiruv ishlari; boshqa ishlar.

Qurilish uchun yig'ma-smetada kutilmagan ishlar va xarajatlar uchun *quyidagi miqdorlarda mablag'lar zaxirasi ko'zda tutiladi*: yakka tartibdagi obyektlar qurilishini ko'zda tutuvchi sanoat, qishloq xo'jaligi, transport inshootlari va korxonalarini qurishdagi barcha xarajatlar umumiy qiymatining 5 foizi miqdorida; barcha tarmoq korxonalarining namunaviy loyihalari bo'yicha obyektlar barpo etilishidagi barcha xarajatlar umumiy qiymatining 3 foizi miqdorida.

Hozirgi iqtisodiy sharoitda *qurilish obyektlari smeta qiymatini aniqlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi*:

1. TIA tarkibidagi loyiha oldi bosqichida. TIA ko'rsatkichlarining hisob-kitoblari natijasida obyektlar barpo etilishidagi taxminiy xarajatlar aniqlanadi.

2. Loyiha-smeta hujjatlarini ishlab chiqish bosqichida. Loyihalashtiruvchilar amalga oshirilgan hisob-kitoblar va smeta me'yorlarini qo'llash natijasida obyekt qurilishining smeta qiymatini aniqlaydi, shu jumladan, lokal smetalari, alohida bajariladigan ishlar uchun xarajatlar qiymati va qurilish qiymatining yig'ma-smeta hisob-kitobi.

Obyektning smeta qiymatini aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlar qo'llaniladi: bevosita xarajatlar – BX; ustama xarajatlar – UX; rejali jamg'arma – RJ (smeta foydasi). Unga ko'ra, qurilish mahsulotining (obyektining) smeta bahosi (SB) quyidagi tenglik bilan ifodalandi:

$$SB = BX + UX + RJ \quad (9.1)$$

Smeta qiymati qurilish mahsuloti (obyekti) uchun erkin bahoning shakllanishi va kapital qo'yimlarni aniqlashda asos bo'lib xizmat qiladi.

9.7. Qurilishda narxni shakllantirish asoslari.

Qurilish obyektining shartnoma narxlari

Kapital qurilishda xo'jalik munosabatlari mexanizmini takomillashtirish, shartnoma majburiyatlariga rioya etilishi va qurilishning pirovard natijalari uchun investitsiya jarayoni qatnashchilarining javobgarligini oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 12-sentabrdagi "*Kapital qurilishda xo'jalik munosabatlari mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida*"gi 395-sonli qarorida O'zbekistonda kapital qurilishdagi shartnomaviy narxlar yagona uslubiyati barcha mulk shakllari uchun qabul qilindi. Ta'kidlash joizki, shartnomaviy narxlar bozordagi mavjud sharoitlarni hisobga olgan material qiymatining konyunkturasi, foydalaniladigan mashina va mexanizmlar qiymati hamda pudrat tashkilotlarining foydasini anglatadi. Shartnoma O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida"gi qonuni hamda kapital qurilish sohasidagi boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar talablariga muvofiq tuziladi. Ushu qarorda past rentabelli va zarar ko'rib ishlayotgan pudrat-qurilish tashkilotlarini xususiylashtirishda tegishli investitsiya majburiyatlari mavjud bo'lgan taqdirda

obyektlarni qonun hujjatlariga muvofiq bepul berishga ruxsat etildi.

Shuningdek, markazlashtirilgan manbalar hisobiga qurilishni tashkil etish, moliyalashtirish va kreditlash tartibi to'g'risidagi nizom, obyektlarni foydalanishga tayyor holda qurishga doir Namunaviy pudrat shartnomasi hamda "O'zbekiston Respublikasi Investitsiya dasturini shakllantirish tartibi to'g'risida"gi nizomlar tasdiqlandi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 24-oktabrdagi *"Kapital qurilishda narxlarni shakllantirishning smeta-normativ bazasini takomillashtirish va yangilash chora-tadbirlari to'g'risida"*gi 463-sonli qarori qabul qilindi. Qarorda "Davarxitektqurilish" qo'mitasi amaldagi yakka tartibdagi va idoraviy smeta me'yorlari, ularning maqsadga muvofiqligi, asoslanganligi hamda qo'mitaning me'yoriy hujjatlarida belgilangan talablarga muvofiqligini aniqlash maqsadida to'liq xatlovdan o'tkazilishi hamda xatlovdan o'tkazish uchun "Davarxitektqurilish" qo'mitasi ekspert komissiyalari tashkil etilishi hamda idoraviy smeta me'yorlarini keskin qisqartirish chora-tadbirlari belgilab berildi. Shuningdek, joriy shartnomaviy narxlarni belgilash uchun idoraviy smeta me'yorlari faqat ular "Davarxitektqurilish" qo'mitasi bilan belgilangan tartibda majburiy ravishda kelishib olingan taqdirda kuchga ega bo'lishi qayd etilgan.

Kapital qurilish sohasida tovarlar, ishlar va xizmatlar xaridining yagona tizimini yaratish, tanlov savdolarini tashkil etish va o'tkazish mexanizmini yanada takomillashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 3-iyuldagi "Kapital qurilishda tanlov savdolari tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 302-sonli qarori qabul qilinib, unda:

- markazlashtirilgan manbalar, davlat boshqaruv organlari va davlat korxonalari mablag'lari hisobiga moliyalashtiriladigan kapital qurilish bilan bog'liq tovarlar, ishlar va xizmatlar xaridi faqat tanlov savdolari natijalari bo'yicha amalga oshirilishi;

- kapital qurilish bilan bog'liq tovarlar, ishlar va xizmatlarni xarid qilishda tanlov savdolari majburiy o'tkazilishi uchun buyurtmachilar, tanlov savdolarini o'tkazishning belgilangan tartibiga rioya qilinishi uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tanlov savdolari tashkilotchilari javob berishlari;

- sifatli bajarilgan ishlar va xizmatlarni o'z vaqtida va to'liq moliyalashtirish yuzasidan shartnoma shartlari bajarilmaganligi uchun shartnoma shartlariga muvofiq buyurtmachi moddiy javob berishi, shuningdek, ko'rsatib o'tilgan sabablar natijasida soliq organlari tomonidan hisoblangan, ularga to'langan jarimalar va penyani pudratchiga to'liq qoplashi;

- tanlov savdolari natijalari bo'yicha tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan shartlarning o'zgarishi, buyurtmachi bilan pudratchi o'rtasida kelishuv mavjudligidan qat'i nazar, faqat ular belgilangan tartibda tanlov komissiyasi tomonidan ko'rib chiqilgandan va tasdiqlangandan keyin qabul qilingan, deb hisoblanishi;

- qurilishning amaldagi qiymatini tanlov savdolari natijalari bo'yicha shartnomada belgilangan shartnomaviy narxga nisbatan kamaytirish natijasida tejalgan mablag'lar pudrat tashkilotining tasarrufida qolishi belgilab qo'yildi.

9.8. Kapital qo'yilmalar samaradorligini baholash.

Kapital qurilishda nazorat ishlarini olib borish

Zamonaviy sharoitda shunday vaziyat yuzaga keldiki, korxonalar, loyihalash va ilmiy-tadqiqot institutlari, banklar va boshqa tijorat tashkilotlari investitsiyalarni iqtisodiy asoslashning zamonaviy uslubiyati bilan qurollanmaganligi ulardan foydalanish samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

So'nggi yillarda iqtisodiy adabiyotlarda investitsiyalarni iqtisodiy asoslash uslubiyatiga bag'ishlangan ko'pgina masalalar yoritib kelinmoqda. Shu boisdan tijorat tashkilotlari uchun ma'qul va tushunarli bo'lgan hamda xalqaro amaliyotni hisobga oluvchi investitsiyalarni iqtisodiy asoslashning umumtan olingan uslubiyatini ishlab chiqish nazariy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Sobiq Ittifoq davrida kapital qo'yilmalarning *absolyut va taqqoslama samaradorligini aniqlash uslubiyati* amal qilar edi. Mazkur uslubiyat yagona bo'lib, amaliyotda keng qo'llanildi va hozirgi davrgacha ham o'z kuchini yo'qotgani yo'q.

Kapital qo'yilmalarning absolyut va taqqoslama samaradorligini aniqlash uslubiyati *ikki usuldan iborat bo'lib*, birinchisi, kapital qo'yilmalarning absolyut samaradorligini aniqlash uslubiyati, ikkinchisi, kapital qo'yilmalarning taqqoslama samaradorligini aniqlash uslubiyatidir.

Mazkur uslubiyatning ayrim jihatlariga to'xtalib o'tamiz.

1. Kapital qo'yilmalarning iqtisodiy samaradorlik koeffitsiyenti (E_{kp}). Ushbu ko'rsatkich foydaning kapital qo'yilmalar hajmiga nisbati orqali aniqlanadi:

$$E_{kp} \text{ (umumiy)} = \frac{P}{K} \quad (9.2)$$

$$E_{kp} \text{ (ishlab chiqarishda)} = \frac{T_s - S}{K} \quad (9.3)$$

$$E_{kp} \text{ (savdoda)} = \frac{N - I}{K} \quad (9.4)$$

Bu yerda:

P – rejalashtirilgan davrdagi yillik foyda;

K – obyekt qurilishiga kapital qo'yilmalar (qurilayotgan obyektning smeta qiymati);

T_s – loyiha bo'yicha bir yilda ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati (ulgurji narxlarida, soliqsiz);

S – mahsulot ishlab chiqarishning yillik tannarxi;

N – savdo ustamolari summasi (chegirma va ustamalar);

I – muomala xarajatlari summasi.

2. Kapital qo'yilmalarning qoplash muddati (T_{kp}). Mazkur ko'rsatkich kapital qo'yilmalar hajmining foydaga nisbati bilan aniqlanadi va quyidagi formula ko'rinishiga ega:

$$T_{kp} \text{ (barcha korxonalar uchun umumiy)} = \frac{K}{P} \quad (9.5)$$

$$T_{kp} \text{ (ishlab chiqarishda)} = \frac{K}{T_s - S} \quad (9.6)$$

$$E_{kp} \text{ (savdoda)} = \frac{K}{N - I} \quad (9.7)$$

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining bozor munosabatlariga o‘tishi munosabati bilan yuqorida ta’kidlangan uslubiyat ma’naviy jihatdan eskirdi va amaliyotda undan keng foydalanish mumkin emas. Avvalo, buning sababini ko‘rsatishdan oldin, nima uchun ushbu uslubiyat ma’naviy jihatdan eskirganligining mohiyatini oydinlashtirish zarur bo‘ladi. Xususan, kapital qo‘yilmalarning yuqorida ta’kidlangan uslubiyatida vaqt omili hisobga olinmas edi, ya’ni mahsulot ishlab chiqarish hajmi, uning tannarxi, foyda va rentabellik darajalari vaqt omilini hisobga olgan holda hisob-kitob qilinmas edi.

Bugungi kunda xo‘jalik yurituvchi subyektlar *kapital qo‘yilmalarning samaradorligini baholashda vaqt omilini* hisobga olishi va mahsulot ishlab chiqarish hajmi, uning tannarxi, foyda va rentabellik darajalarining vaqt mobaynida o‘zgarishini baholashi lozimdir. Bunday operatsiya diskontlashtirish deb nomlandi.

Ayni paytda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-dekabrda PF-5600-sonli “Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini muvofiqlashtirish va boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoniga asosan erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini muvofiqlashtirish va boshqarish tizimini yanada soddalashtirish, investitsiyalar jalb qilish uchun sharoitlarni yaxshilash, investitsiya loyihalarini jadal amalga oshirishni ta’minlash, shu asosda yangi ish o‘rinlarini tashkil etish va aholi daromadlarini oshirish maqsadlari¹¹² belgilandi.

Kapital qurilish ishlarining yuqori sifat darajasiga erishishda qurilish sifati yuzasidan olib boriladigan nazorat muhim o‘rin egallaydi. Qurilish sifati yuzasidan nazorat qurilish-montaj ishlari, shuningdek, qurilish materiallari va buyumlarining muvofiqligini tekshirishni anglatadi. Qurilish-montaj ishlarining sifati bo‘yicha nazoratni davlat muassasalari, buyurtmachilar va loyihaviy tashkilotlar (loyiha mualliflari) amalga oshiradilar. Bunda ichki va tashqi nazorat farqlanadi. Qurilish sifati bo‘yicha davlat nazoratini davlat hokimiyati organlari, tegishli qo‘mitalar (Tabiatni muhofaza qilish davlat qo‘mitasi, “Davarxitektqurilish” qo‘mitasi) amalga oshiradi. Ushbu muassasalar loyihaviy hujjatlar bo‘yicha bajarilgan ishlarning muvofiqligini tekshiradi. Qurilish nazoratini amalga oshirish tartibi me‘yoriy-huquqiy hujjatlar bilan belgilanadi.

¹¹² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-dekabrda PF-5600-sonli “Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini muvofiqlashtirish va boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni.

Nazorat savollari

1. Kapital qurilish, kapital qo'yilmalar, "qurilish sanoati" tushunchalarini yoritib bering.
2. Mamlakat iqtisodiyoti uchun qurilish muddatini qisqartirishning ahamiyatini ko'rsating.
3. Qurilishning uch bosqichi: tayyorgarlik bosqichi, qurilish bosqichi, qurilish mahsuloti realizatsiyasini yoritib.
4. Qurilish ishlab chiqarishining davomiyligi deganda nimani tushunasiz?
5. Qurilishning tashkiliy shakllari va kapital qurilishda loyihalashtirish deganda nimani tushunasiz?
6. Kapital qurilishda tanlovni tashkil etish qanday amalga oshiriladi?
7. Kapital qurilishda tenderlarni yoritib.
8. Buyurtmachi va pudratchining huquq va majburiyatlari ahamiyatini ayting.
9. Qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati tarkibi va tuzilishi qanday tartibda tuziladi?
10. Qurilishda narxni shakllantirish asoslari nimaga bog'liq?
11. Kapital qo'yilmalar samaradorligini baholash usullari va ularning qo'llash amaliyotini tushuntirib bering.
12. Kapital qurilishda nazorat ishlarini olib borish mexanizmini tushuntirib bering.

Test savollari

1. Kapital qurilish – bu?

- A. Asosiy fondlarni kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning shakllaridan biridir.
- B. Aylanma fondlarni kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning shakllaridan biri.
- D. Majburiyatlarni kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning shakllaridan biri.
- E. Qarzlarini kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning shakllaridan biri.

2. Qanday jarayonlar kapital qurilishni anglatadi?

- A. Yangi qurilish, kengaytirish, ta'mirlash, texnik qayta qurollantirish va amaldagi obyektlarni modernizatsiya qilish yo'li bilan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy fondlarini barpo etish.
- B. Texnik qayta qurollantirish va amaldagi obyektlarni modernizatsiya qilish yo'li bilan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy fondlarini barpo etish.
- D. Yangi qurilish, kengaytirish, ta'mirlash yo'li bilan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy fondlarini barpo etish.
- E. Modernizatsiya qilish yo'li bilan ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy fondlarini barpo etish.

3. “Kapital qurilish” tushunchasi adabiyotlar va amaliyotda necha xil tarzda talqin qilinadi?

A. Moddiy ishlab chiqarishning tarmog‘i sifatida, ishlab chiqarish faoliyatining turi sifatida.

B. Nomoddiy ishlab chiqarishning tarmog‘i sifatida, ishlab chiqarish faoliyatining turi sifatida.

D. Asosiy tarmog‘i sifatida, ishlab chiqarish faoliyatining turi sifatida.

E. Xizmat ko‘ratish tarmog‘i sifatida, ishlab chiqarish faoliyatining turi sifatida.

4. Qurilish sanoati deganda nima tushuniladi?

A. Sanoat ishlab chiqarish bloklari va konstruksiyalar holatidan kelib chiqib, qurilish ishlab chiqarishi bino va inshootlarini montaj qilish va yig‘ish jarayonini mexanizatsiyalashtirish.

B. Qurilish ishlab chiqarishi bino va inshootlarini montaj qilish va yig‘ish jarayonini mexanizatsiyalashtirish.

D. Sanoat ishlab chiqarish inshootlarini montaj qilish va yig‘ish jarayonini mexanizatsiyalashtirish.

E. Konstruksiyalar holatidan kelib chiqib, qurilish ishlab chiqarishi bino va inshootlarini montaj qilish va yig‘ish jarayonini mexanizatsiyalashtirish.

5. Kapital qurilish bosqichlarini ayting.

A. Tayyorgarlik bosqichi, qurilish bosqichi, qurilish mahsuloti realizatsiyasi.

B. Qurilish bosqichi, qurilishni amalga oshirishni topshirish.

D. Tayyorgarlik bosqichi, qurilish maydonini tanlashni foydalanishga (ekspluatatsiyaga) topshirish.

E. Qurilish mahsuloti realizatsiyasi, qurilish obyektidan foydalanish.

10-bob. IQTISODIYOTNING RIVOJLANISH DAVLAT DASTURI

Tayanch iboralar: rivojlanish davlat dasturi, Investitsiya dasturi, monopoliyadan chiqarish, dastur tamoyillari, transport infratuzilmasi, monitoring, “ko‘zgu”, tasdiqlangan reja.

10.1. Rivojlanish davlat dasturi, ahamiyati, shakllantirish tamoyillari va ustuvor yo‘nalishlari

Rivojlanish davlat dasturi (keyingi o‘rinlarda dastur deb ataladi) respublika iqtisodiyotini barqaror va tadrijiy rivojlantirishga erishish, tabiiy, mineral xomashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish yo‘li bilan respublikaning ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o‘zgartirishning asosiy ustuvorliklari va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo‘naltirilgan *bir-biri bilan o‘zaro bog‘langan chora-tadbirlar kompleksidir.*

O‘zbekiston mustaqil bo‘lganidan buyon bir qator ustuvor vazifalar orqali islohotlar amalga oshirildi. Biroq amalga oshirilgan mavjud islohotlar inson manfaati, xalqimiz farovonligini yetarlicha yaxshilashni ta‘minlamayapti. Bu masala yuzasidan Prezidentimiz: “Hammamizga bir haqiqat ravshan bo‘lishi lozim: biz mavjud rivojlanish sur‘atlari bilan o‘z oldimizga qo‘ygan yuksak maqsadlarga erisha olmaymiz”¹¹³, – deb aytib o‘tdi.

Shuningdek, mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishida faol aqlli investitsiyalarni amalga oshirishda ayrim asosiy va hal qiluvchi muammolar saqlanib qolayotganligi e‘tirof etildi. Shuning uchun yuqoridagi masalalarga mamlakatimiz Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev: “Mamlakatimiz hududlariga salmoqli investitsiyalarni kiritishga doir muammolarga alohida e‘tibor qaratish zarur”¹¹⁴, – deb alohida ta‘kidlab o‘tdi.

Shuningdek, Sh.M. Mirziyoyev Prezidentlikni qabul qilgan kundan boshlab, mamlakatimizdagi investitsion faoliyatni yuksaltirishga asosiy e‘tibor qaratdi. Mavjud barcha islohotlarda iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi, har bir rahbar xodimlarning ustuvor vazifalarini bajarishdagi mas‘ulligiga asosiy e‘tibor bermoqda.

Shuning bilan birga, mamlakatimizdagi islohotlar nafaqat davlatning investitsiya dasturini rivojlantirish, balki mamlakatimizning har tomonlama rivojlanish davlat dasturi davlat darajasiga ko‘tarilganligiga asosiy e‘tibor qaratildi. Shuning uchun O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 8-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasining *rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish va ro‘yobga chiqarish, davlat xaridlarini amalga oshirish doirasida hujjatlarni kompleks ekspertiza qilishning samarali tizimini yaratish to‘g‘risida*”gi PQ-3464-sonli qarori chiqdi.

¹¹³ Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma‘ruza. 2017-yil 14-yanvar. – T.: O‘zbekiston, 2017. – 104 b.

¹¹⁴ Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma‘ruza. 2017-yil 14-yanvar. – T.: O‘zbekiston, 2017. – 104 b.

Yuqoridagi farmon va qarorlarga asosan O'zbekistonda rivojlanish davlat dasturining ustuvorliklarini belgilash va mamlakatimizga xorij kapitalini jalb etishda davlatning ustuvorligi saqlanib kelinmoqda.

Birinchi bosqichda (1992-1993-yillar) islohotlar siyosatida keng investitsiyalar dasturi va davlat korxonalariga markazlashtirilgan kreditlar ajratish nazarda tutildi, bu esa kattagina budjet taqchilligiga olib keldi.

Ikkinchi bosqichda (1994-1996-yillar) islohotlar siyosati budjet boshqaruvini kengaytirishga qaratilgan qattiq moliya siyosati bilan ajralib turdi.

Islohotlarning uchinchi bosqichi (1997-1999-yillar) savdo va valuta cheklashlarining kuchayishi, ochiq valuta kursining joriy qilinishi, moliya sektorini isloh qilish, soliq tizimini mustahkamlash, import qat'iy cheklovlarning joriy qilinishi bilan tavsiflandi.

Islohotlarning hozirgi bosqichi savdo, valuta cheklashlarini erkinlashtirish va soliq islohotlarini o'tkazish (soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini oshirish), qishloq xo'jaligi va moliya sektorini isloh qilish, yirik korxonalarni xususiylashtirish su'atlarini jadallashtirish, iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish va yashashga qobil davlat korxonalarini qayta tashkil qilish hamda zarar ko'rib ishlaydiganlarini tugatish va shu kabilarni nazarda tutadi.

Rivojlanish davlat dasturini shakllantirishning asosiy tamoyillari quyidagilar hisoblanadi:

- investitsiya jarayonlarini boshqarish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish, maqbul shartlarda xorijiy investitsiyalar va kreditlarni jalb etish, shuningdek, loyihalarni tanlab olish va ularning amalga oshirilishi monitoringini olib borish asosida ulardan samarali foydalanish mexanizmini yaratish;

- belgilangan davlat ustuvorliklari asosida eng muhim tarmoqlar va faoliyat sohalarini qo'llab-quvvatlash;

- ijtimoiy ahamiyatga ega tarmoqlarni (ta'lim, sog'liqni saqlash), birinchi navbatda, moliyalashtirish;

- mineral xomashyo resurslari va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, tayyor mahsulotni tashqi bozorda raqobatbardoshlik darajasiga yetkazishga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan investitsiya loyihalarini qo'llab-quvvatlash;

- transport infratuzilmasini rivojlantirish va takomillashtirish;

- tarkibiy o'zgarishlar vazifalari va amalga oshirilayotgan investitsiya siyosatiga muvofiq mablag' qo'yishning o'zaro manfaatlilik asosida xorijiy sarmoyalarni jalb qilish, tomonlarning investitsiya majburiyatlari asosida shartnomalar tuzish amaliyotini joriy etish;

- investitsiya loyihalarini rivojlanish davlat dasturining aniq ro'yxatiga oldindan belgilangan mezonlar asosida kiritish;

- ilgari boshlangan obyektlarni tugallash uchun markazlashtirilgan investitsiyalarni, birinchi navbatda, ajratish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-dekabrda "O'zbekiston Respublikasining 2019-yilga mo'ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4067-sonli qaroriga asosan faol investitsiya

siyosatini davom yettirish, amaldagi ishlab chiqarishlarni texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash va yangi yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni tashkil etish bo'yicha strategik va muhim ahamiyatga ega investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun investitsiyalarni, shu jumladan, to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni faol jalb etish hamda samarali o'zlashtirish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarni inobatga olgan holda sa'y-harakatlarni jamlash va mavjud resurslardan oqilona foydalanish, shuningdek, buning asosida aholi bandligi, ularning turmush darajasi va sifati oshirilishini ta'minlash maqsadlari¹¹⁵ belgilandi.

10.1- jadval

O'zbekiston Respublikasining 2019-yilda kapital qo'yimlarining asosiy parametrlari¹¹⁶

mlrd. so'm.

T/r	Moliyalashtirish manbalari nomlari	2019-yil rejasi
	Kapital qo'yilma, jami	112 251
	shundan:	
1.	Markazlashgan investitsiyalar:	41 641
1.1.	Budjet mablag'lari	3 960
1.2.	Yo'naltirilayotgan mablag'lar:	7 701
	shundan:	
1.2.1.	Yerning meliorativ holatini yaxshilash mablag'lari	353
1.2.2.	Avtomobil yo'llarini rivojlantirish mablag'i	1 961
1.2.3.	Ta'lim va sog'liqni saqlash muassasasi moddiy-texnik bazani rivojlantirish mablag'i	4 043
1.2.4.	Iste'mol qilinadigan suv ta'minotini yaxshilash mablag'i	1 101
1.2.5.	Orol bo'yicha hududlarni rivojlantirish mablag'i	243
1.3.	O'zbekiston Respublikasi taraqqiyot va rivojlantirish fondi (so'm ekvivalentida)	7 702
1.4.	O'zbekiston Respublikasi davlat kafolati ostidagi kredit va xorijiy investitsiyalar (so'm ekvivalentida)	22 278
2.	Markazlashmagan investitsiyalar:	70 610
2.1.	Soliq hisobga olingan holdagi korxona ixtiyorida qoldirilgan korxonalarning mablag'lari	18 222
2.2.	Tijorat banklarning kreditlari va boshqa qarz mablag'lari	17 193
	Shundan: arzon uy-joy qurilishiga ajratilgan imtiyozli kreditlar	4 485
2.3.	To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlar (so'm ekvivalentida)	34 213
2.4.	Arzon uy-joy qurilishiga yo'naltirilgan aholi mablag'lari	983

Loyihalarni tanlab olishda ularning samaradorligi, respublika iqtisodiyoti ayrim tarmoqlari va mintaqalarini rivojlantirish ustuvorliklari, mahsulot sotish ko'rsatkichlari, shu jumladan, eksportga yo'naltirilganlik, butlovchi buyumlar va komponentlar ishlab chiqarishni mahalliyashtirishda qatnashish va shu kabilar asosiy mezonlar hisoblanadi.

¹¹⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-dekabrda "O'zbekiston Respublikasining 2019-yilga mo'ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4067-sonli qarori.

¹¹⁶ O'zbekiston Respublikasi Markaziy statistik qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

Investitsiya davlat dasturida loyihaning baholash qiymati, tugallanmagan qurilishi va qurilishni tugallash hamda foydalanishga topshirish uchun yillar bo'yicha joriy narxlarda moliyalashtirishga ehtiyoj, moliyalashtirishning tasdiqlangan manbalari to'g'risidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Investitsiya davlat dasturini ishlab chiqishda yirik va o'ta muhim loyihalar hamda alohida, yirik bo'lmagan bir tipdagi loyihalar yaxlit kiritilishi mumkin (masalan: maktablar, qishloq vrachlik punktlari qurilishi va shu kabilar).

Rivojlanish davlat dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishi bo'yicha barcha ishlarni O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi muvofiqlashtirib boradi.

Rivojlanish davlat dasturi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli qarori bilan tasdiqlanadi.

10.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, investitsiya dasturida kapital qo'yilmalarning hajmi 112,2 trln. so'mni tashkil etgan. Shuningdek, rivojlanish davlat dasturi moliyalashtirish manbalarining asosiy qismini markazlashmagan investitsiyalar tashkil etadi. Bunda korxona mablag'laridan 8,2 trln. so'm rejalashtirilgan, investitsiya dasturini moliyalashtirish manbalarining katta hajmi korxona mablag'lariga to'g'ri kelmoqda. Oxirgi yillarda investitsiya loyihalarini dastur asosida moliyalashtirishda tijorat banklari ham o'z kredit mablag'lari bilan aktiv qatnashmoqda.

Ustuvor yo'nalishlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

Birinchi ustuvor yo'nalish – ommaviy turar joy qurilishi.

Ikkinchi ustuvor yo'nalish – zamonaviy kommunikatsiya vositalari, transport va aloqa vositalarini ishlab chiqarish, transport va informatsiya tarmoqlarini yaratish va modernizatsiya qilish.

Uchinchi ustuvor yo'nalish – yuqori texnologiyalar. Yuqori texnologik va jahon bozorida raqobatbardosh, import mollarining o'rnini bosa oladigan tovarlarni ishlab chiqarishni tashkil etish.

To'rtinchi ustuvor yo'nalish – zaxiralarni tejovchi ekologik toza texnologiyalar. Mineral boyliklarni yer ostidan qazib olish va tabiiy xomashyoni to'liq va kompleks qayta ishlash uchun eng yangi fan-texnika yutuqlaridan foydalanish.

Beshinchi ustuvor yo'nalish – fermerlik va dehqon xo'jaliklari tarmog'i, ishlab chiqarish, qayta ishlash, qadoqlash, transportirovka qilish, sotish va shifobaxsh qo'shimchalari bo'lgan ekologik va oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha andozalarga amal qilgan holda nazorat qilish texnologiyasini o'zlashtirib olgan qayta ishlovchi va savdo korxonalarining ko'magi asosida ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlarini chiqarish.

10.2. Rivojlanish davlat dasturining tarkibi va uni shakllantirish bosqichlari

Har yilgi O'zbekiston Davlat rivojlanish davlat dasturining qabul qilinishi alohida *investorlarning imkoniyatlari va rejalarini muvofiqlashtirish imkonini* beradi. O'zbekiston Davlat rivojlanish davlat dasturlari investorlar uchun ishlab chiqarish tarmoqlari va yirik investitsiya loyihalari to'g'risida yangi ma'lumotlar beruvchi

manba sifatida ham ahamiyatlidir.

Rivojlanish davlat dasturining tahliliy qismi respublika iqtisodiyotini rivojlantirishning asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari bilan o'zaro bog'langan holdagi kapital qo'yilmalar hajmlari va moliyalashtirish manbalarini asoslash, dastur samaradorligini baholash, loyihalarni tanlab olish mezonlaridan iborat bo'ladi.

Dasturning tahliliy qismi tarkibida investitsiyalarning takror ishlab chiqarish va texnologik tarkibini hisobga olgan holda, umuman, dasturda iqtisodiyot sektorlari va tarmoqlari, moliyalashtirish manbalari va hududlar, amalga oshirish yo'llari bo'yicha kapital qo'yilmalar tarkibi belgilanadi.

Dasturning yangi ichki mahsulot o'sishi, iqtisodiyotning tarmoq va hududiy o'zgarishi va import tarkibi, ishlab chiqarish quvvatlari va ijtimoiy soha obyektlarini ishga tushirish hajmlariga ta'sirining prognozlashtirilgan natijalari hisob-kitob qilinadi.

Dasturning barcha hisob-kitoblari tadrijiy tarzda, respublikani uch yillik davrda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish prognozlari va investitsiya loyihalarining aniq dasturi asosida ishlab chiqiladi.

Dasturning aniq ro'yxatiga markazlashtirilgan manbalar, hukumat kafolati ostida beriladigan xorijiy kreditlar va to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar hisobiga amalga oshiriladigan investitsiya loyihalarini kiritiladi.

Dasturning aniq ro'yxati quyidagilardan iborat bo'ladi:

- iqtisodiyot, ijtimoiy soha va mamlakat mudofaa qudratini tarkibiy o'zgartirishni ta'minlovchi respublika iqtisodiyoti ustuvor yo'nalishlarini rivojlantirish dasturlarini moliyalashtirishga yo'naltiriladigan markazlashtirilgan investitsiyalar limitlaridan;

- xorijiy investitsiyalar va hukumat kafolati ostida kreditlarni jalb etgan holda amalga oshiriladigan investitsiya loyihalarining aniq dasturidan;

- to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar va kreditlarni jalb etgan holda amalga oshiriladigan investitsiya loyihalarining aniq dasturidan;

- ustuvor investitsiya takliflarining yig'ma ro'yxatidan iborat bo'ladi.

Ijtimoiy soha obyektlarining prognozlashtirilayotgan hajmlari dasturga yiriklashtirilgan, buyurtmachilar va obyektlar bo'yicha taqsimlanmagan holda kiritiladi.

Quyidagilar loyihalarni amalga oshirishning birinchi yilida ularni aniq dasturga kiritishning majburiy shartlari hisoblanadi.

- belgilangan tartibda tasdiqlangan loyihaning (investitsiya loyihasining texnik-iqtisodiy asoslari, texnik-iqtisodiy hisob-kitoblari) mavjud bo'lishi;

- moliyalashtirish manbalari va kreditlarning shartnomada belgilangan muddatda qaytarilishining tasdiqlanishi.

Aniq dasturni shakllantirish jarayoni har bir loyiha bo'yicha batafsil axborot tayyorlash, loyihani ustuvorligi bo'yicha tanlab olish va ro'yxatni shakllantirishdan iborat bo'ladi.

Har bir loyiha (loyihalar guruhi) bo'yicha axborot buyurtmachi tomonidan tayyorlanadi hamda unda quyidagilar bo'ladi:

- belgilangan shakldagi loyiha pasporti;

- loyihani amalga oshirish reja-jadvali;
- aniq dasturni shakllantirish sanasida loyihani amalga oshirishning holati to‘g‘risida batafsil axborotning muhitga ta‘sirini baholash;
- ishlab chiqarish va ijtimoiy mulohazalarga ko‘ra samaradorlik va amalga oshirish imkoniyatlarini baholash, tashkiliy tadbirlarning ko‘lami;
- mahsulotga talab hajmi va xususiyati;
- yechimning muqobil variantlari mavjudligi, shu jumladan, faoliyat yuritayotgan korxonalarni rekonstruksiya qilish yo‘li bilan;
- asosiy materiallar va ishchi kuchi resurslarining mavjudligi;
- investitsiya xarajatlarining miqdori.

Aniq loyiha uni amalga oshirish maqsadga muvofiqligi, uning iqtisodiy va moliyaviy samaradorligi, ishlab chiqarish va ijtimoiy mulohazalarga ko‘ra amalga oshirish imkoniyatlari va maqbulligi, tarmoqni rivojlantirishning strategik vazifalariga muvofiqligidan kelib chiqqan holda bosqichma-bosqich tanlab olinadi:

- **birinchi bosqichda** loyiha aniq tarmoq va mintaqani rivojlantirish ustuvorliklaridan kelib chiqqan holda oldindan baholanadi;
- **ikkinchi bosqichda** loyiha iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va mintaqalarini rivojlantirish ustuvorliklardan kelib chiqqan holda tanlab olinadi.

Aniq dasturga iqtisodiy jihatdan samarasiz investitsion loyihalarni, shuningdek, ilgari jalb qilingan kreditlar bo‘yicha muddati o‘tkazib yuborilgan qarzi bo‘lgan korxonalar loyihalarini kiritish taqiqlanadi.

Quyidagilar **birinchi bosqichda** loyihaning ustuvorligini belgilashning mezonlari hisoblanadi:

- loyihaning tarmoqni rivojlantirish strategiyasiga muvofiqligi;
- moliyaviy va iqtisodiy samaradorlik;
- mahalliy xomashyo va butlovchi buyumlardan foydalanish darajasi;
- tayyorlangan mutaxassislarning mavjudligi;
- loyihaning amalga oshirishga tayyorligi darajasi;
- ishga tushirilgandan keyin foydalanish xarajatlari.

Har bir mezonning muhimligi darajasi tarmoqni rivojlantirish strategiyasini hisobga olgan holda O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi tomonidan belgilanadi.

Ikkinchi bosqichda uch yillik davrda respublika iqtisodiyotidagi tarkibiy o‘zgartirishlar prognoziga muvofiq qo‘shimcha ravishda quyidagi mezonlar hisobga olinadi:

- tarmoq (mintaqa)ning istiqboldagi prognoz o‘lish sur‘atlari;
- eksport salohiyatining prognoz o‘lish sur‘atlari;
- tarmoqning, umuman, respublika bo‘yicha makroiqtisodiyot ko‘rsatkichlariga ta‘sirining o‘zgarishi;
- tarkibiy omillar;
- ilgari qo‘yilgan investitsiyalar samaradorligi;
- asosiy fondlar holati va quvvatlardan foydalanish darajasi;
- loyihaning ijtimoiy ahamiyati.

Ikkinchi bosqichda tanlab olish natijalariga ko‘ra dasturga kiritilgan

obyektlarning aniq dasturi shakllantiriladi.

Dastur va investitsiya loyihalarini amalga oshirishning birinchi yili ko'rsatkichlari mavjud moliyaviy resurslar va boshqa resurslar bilan o'zaro bog'langan bo'lishi kerak hamda birinchi moliyaviy yilda o'zgartirilmaydi.

Dastur va investitsiya loyihalarini amalga oshirishning ikkinchi va keyingi yillari ko'rsatkichlari har yili aniqlashtirilishi kerak, bunda boshlanmagan loyihalarning bir qismi yangi loyihalarda almashtirilishi mumkin.

Dasturning yig'ma ro'yxatiga vazirliklar va idoralar, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar, Toshkent shahar hokimliklari, mulkchilik shakllaridan qat'i nazar korxonalar va tashkilotlarning ustuvor investitsiya takliflari kiritiladi.

Buyurtmachilar tasdiqlangan rivojlanish davlat dasturi asosida vakolatli banklarda moliyalashtirishni rasmiylashtirish uchun har yili qurilishlarning aniq ro'yxati va dasturini amalga oshirishning ikkinchi va uchinchi yillariga kiritilgan obyektlar bo'yicha loyiha-qidiruv ishlarining aniq ro'yxatini aniqlashtiradilar.

Markazlashtirilgan manbalar va davlat korxonalari mablag'lari hisobiga amalga oshiriladigan qurilishlarining aniq ro'yxatlari Iqtisodiyot vazirligi va Moliya vazirligi bilan kelishilgan holda investorlar (buyurtmachilar) tomonidan tasdiqlangan.

Boshqa manbalar hisobiga amalga oshiriladigan qurilishlarning aniq ro'yxatlari investorlar (buyurtmachi) tomonidan mustaqil ravishda tasdiqlanadi.

Kredit resurslarini jalb etgan holda amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalarining aniq ro'yxatlari tegishli kredit shartnomasi yoki kreditlovchi bankning yozma roziligi mavjud bo'lganda tasdiqlanadi.

Qurilishning aniq ro'yxati birinchi yil mobaynida tanlov savdolari yoki yirik va strategik muhim investitsiya loyihalarini amalga oshirishni muvofiqlashtirish Kengashining alohida qarorlari bo'yicha aniqlashtirilishi mumkin. Istisno hollarda O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi va Moliya vazirligi bilan kelishilgan holda tanlov savdolari natijalariga ko'ra, "boshqa xarajatlar" limiti hisobiga asbob-uskunalar xarid qilish limiti aniqlashtirilishiga yo'l qo'yiladi.

Qurilishning titul ro'yxati tasdiqlangan limitlar doirasida qurilishning butun davriga tuziladi va dastur tasdiqlangan keyin 2 oydan kechiktirilmasdan tanlov savdolari natijalariga ko'ra shakllantiriladi.

Dasturdagi qurilishning titul ro'yxati investor (buyurtmachi) tomonidan pudratchi bilan kelishgan holda tasdiqlanadi.

Qurilishning tasdiqlangan ro'yxatida kapital qo'yilmalar limitlari, bunda qurilish-montaj ishlari, asbob-uskunalar xarid qilish, loyiha-qidiruv ishlari xarajatlari va boshqa xarajatlar (pudratchi buyurtmachilar xarajatlari alohida ko'rsatiladi) qurilish yillari bo'yicha taqsimlangan holda ajratib ko'rsatiladi.

Rivojlanish davlat dasturiga kiritish uchun *takliflar tayyorlashda buyurtmachilar quyidagi tartibga amal qilishlari* kerak:

- dasturni amalga oshirishning **1-yiliga** kelgusi yillar loyiha-qidiruv ishlarining aniq ro'yxati va moliyalashtirish bilan ta'minlangan (kelgusi yilga o'tuvchi va yangidan boshlanayotgan) qurilishlarning aniq ro'yxati tuziladi;

- dasturni amalga oshirishning **2-yiliga** unga kelgusi yillar loyiha-qidiruv

ishlarining aniq ro'yxati va birinchi yildan o'tuvchi qurishlarning prognoz ro'yxati va dasturni amalga oshirishning birinchi yilida loyiha hujjatlari tayyorlangan va tasdiqlangan, birinchi yilida tanlov savdolariga qo'yiladigan yangidan boshlanadigan obyektlar kiritiladi;

– dasturni amalga oshirishning **3-yilida** unga kelgusi yillar loyiha-qidiruv ishlarining aniq ro'yxati va tanlov savdolari natijalariga ko'ra belgilangan amalga oshirish muddatlarini hisobga olgan holda qiymati belgilangan tartibda aniqlashtirilgan birinchi va ikkinchi yildan o'tuvchi qurilishlarining prognoz ro'yxati, loyiha hujjatlari ikkinchi yildan tayyorlanadigan va tasdiqlanadigan yangidan boshlanadigan obyektlar kiritiladi.

10.2-jadval

O'zbekiston Respublikasi rivojlanish davlat dasturini shakllantirish tartibi¹¹⁷

Bosqichlar	T/r	Chora-tadbirlar	Muddati	Mas'ul vazirlik va bo'limlar
I bosqich. Rivojlan- tirish konsep- siyasini shakllan- tirish va ishlab chiqish	1.	Uzoq muddatli tarmoqlar/hududiy va maqsadli rivojlantirish konsepsiyasi ishlab chiqilgan potfel (tartib bo'yicha 10-15 yilga mo'ljallangan)	1-martgacha	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha-boshqaruv milliy agentligi, Moliya vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi, joylarda davlat mahalliy organlari, tarmoqlararo vazirlik va korxonalar
	2.	Vakolatli davlat organlari, shundan boshqa manfaatdor vazirlik va idoralarning rivojlanish konsepsiyasida ishlab chiqilgan loyihalarga kelishuv	10-martgacha	Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi
	3.	Loyiha-boshqaruv milliy agentligi bilan rivojlanish konsepsiyasi loyihalari kelishuvi	20-martgacha	Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi
	4.	Iqtisodiyot va sanoat vazirligi kiritgan rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash	1-aprelgacha	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Devoni
II bosqich. Loyihalar portfeli ni shakllanti- rish va ishlab chiqish	5.	Hududiy/tarmoqlar va masqadli loyihalar portfelini dolzarblashtirish va shakllantirish, ishlab chiqish	1-iyungacha	Moliya vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi (joylarda davlat hukumat organlari va tarmoq vazirliklar,) taklif beruvchilar
	6.	Tasdiqlangan loyihalarni moliyalashtirish manbalari va hajmlari, zarur xomashyo va birlamchi hisob-kitob (ustav)lar bilan portfeldagi loyihalari bo'yicha manfaatdor vazirlik va idoralar kelishuvi	15-iyungacha	joylarda davlat hukumat organlari va tarmoq vazirliklar, idoralar, taklif beruvchilar

¹¹⁷ O'zbekiston Respublikasi Markaziy statistik qo'mitasi ma'lumotlari asosida tayyorlangan.

	7.	O'R Prezidenti huzuridagi Loyiha-boshqaruv milliy agentligi bilan loyiha portfeliga kelishuv	1-iyulgacha	joylarda davlat hukumat organlari va tarmoq vazirliklar, idoralar, taklif beruvchilar
	8.	Iqtisodiyot va sanoat vazirligi taklifi bo'yicha loyiha portfelini tasdiqlash	15-iyulgacha	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Devoni
	9.	Loyiha portfeli tarkibiga kiritilgan har bir loyihani amalga oshirish kalendar rejasini elementlari bo'yicha ishlab chiqish	1-avgustgacha	Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi (joylarda davlat hukumat organlari va tarmoq vazirliklar, idoralar), taklif kirituvchilar
	10.	Loyiha-boshqaruv milliy agentligi bilan kalendar rejasini elementlari bo'yicha kelishuv	10-avgustgacha	joylarda davlat hukumat organlari va tarmoq vazirliklar, idoralar, taklif kirituvchilar
III bosqich. Rivojlanish davlat dasturini shakllantirish va ishlab chiqish	11.	LDTIA/ DTIXK loyiha oldi hujjatlarini tasdiqlash va ishlab chiqish	15-iyuldan 1-sentabrgacha	joylarda davlat hukumat organlari va tarmoq vazirliklar, idoralar, taklif kirituvchilar
	12.	Rivojlanish davlat dasturiga kiritish uchun ustuvor loyihalarni tanlash	10-sentabrgacha	joylarda davlat hukumat organlari va tarmoq vazirliklar, idoralar, taklif kirituvchilar, Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi, Iqtisodiyot va sanoat vazirligi qoshidagi muvofiqlashtiruvchi Kengash
	13.	Rivojlantirish davlat dasturlariga ustuvor loyihalarni kiritish uchun O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishuv	10-sentabrdan 10-oktabrgacha	Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi
	14.	Rivojlantirish davlat dasturlarini shakllantirish va manfaatdor vazirliklar va bo'limlariga kelishuv uchun jo'natish	20-oktabrgacha	joylarda davlat hukumat organlari va tarmoq vazirliklar, idoralar, taklif kirituvchilar, Iqtisodiyot vazirligi, Moliya vazirligi, Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi
	15.	Manfaatdor vazirliklar va bo'limlar bilan rivojlanish davlat dasturlari bilan kelishuv	1-noyabrgacha	Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi
	16.	Loyiha-boshqaruv milliy agentligi bilan rivojlanish davlat dasturini kelishuv	10-noyabrgacha	Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi
	17.	Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi kiritgan rivojlanish davlat dasturini tasdiqlash	10-dekabrgacha	O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Devoni

Har bir davlat, birinchi navbatda, moddiy ishlab chiqarish sohasiga mamlakat va xorij investorlarini jalb qilish uchun harakat qilmog'i lozim. Ushbu maqsadda muayyan rivojlanish davlat dasturi ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi, tegishli investitsion muhit yaratiladi.

10.3. Rivojlanish davlat dasturining amalga oshirilishi monitoringi

Monitoring, eng avvalo, loyihani moliyalashtirishga mablag' berish bitimiga tegishli barcha hujjatlar va ularning shartlari bajarilishini, ularning bank-kredit siyosati, *qabul qilingan me'yorlar va tartiblarga muvofiqligini davriy tekshirib borishni* o'z ichiga oladi. Navbatdagi qadam qarzdorning moliyaviy layoqatini baholash bo'lib, uning balansi, foyda va zararlar to'g'risidagi hisoboti hamda mijozning moliyaviy xo'jalik faoliyatini tavsiflovchi boshqa hujjatlarni tahlil qilish asosida amalga oshiriladi.

Monitoringning yana bir muhim tomoni *kreditni qoplashning ikkilamchi manbayi* – *uning qaytarilishining* ta'minotini tekshirish hisoblanadi.

Bugungi kunda respublikamizda har yili yuzlab loyihalarni moliyalashtirish amalga oshirilmoqda. Bu loyihalar davlat budjeti mablag'lari, xalqaro moliya institutlari kredit liniyalari mablag'lari hisobiga, budjetdan tashqari fondlar, banklar, xorijlik va xususiy investorlar tomonidan moliyalashtirilgan ekan, albatta, bu mablag'larning qaytarilishi va ma'lum miqdorda ularning foyda bilan ta'minlanishi talab etiladi. Ushbu mablag'larning muayyan foydasi bilan qaytishligini aniqlash, tekshirib borish va tahlil qilib turish uchun kreditorlar tomonidan, shuningdek, mol yetkazib beruvchilar, xususan, lizing, sug'urta kompaniyalari va kafillik beruvchi tashkilotlar tomonidan loyihalarning monitoringi olib boriladi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida ham moliyalashtirilayotgan barcha loyihalar ustidan monitoring olib borishning umumiy tizimi joriy qilingan.

Har bir moliyalashtiruvchi yoki kreditlashni amalga oshiruvchi tashkilotlar o'zlarining faoliyat turi va xususiyatlaridan kelib chiqib, o'zlariga xos **bo'lgan monitoring o'tkazish tartibini ishlab chiqadi** va shu asosida faoliyat yuritadi.

Monitoringning mazmuni "ko'zgu" degan ma'noni anglatadi.

Monitoringni yuritishda quyidagilar ko'zda tutiladi:

1. Amalga oshirilmoqchi bo'lgan loyihada nima ishlab chiqarish ko'zda tutilganligi.

2. Ishlab chiqarish jarayonini bilishlik, ya'ni mahsulot ishlab chiqarish jarayonini boshidan oxirgacha kuzatib borish.

3. Ishlab chiqarish korxonasining tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ekologik jihatdan asoslanishi va tashkil etilishi.

4. Loyihani moliyalashtirish manbalarini aniqlash va uni moliyalashtirishni amalga oshirish.

Monitoring olib borish bosqichlari quyidagilar hisoblanadi:

– korxonaning moliyaviy xo'jalik faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash;

– olingan ma'lumotlar asosida korxonalarning moliyaviy xo'jalik holatini tahlil etish;

– tahlil natijalari bo'yicha xulosalar qilish va takliflar berish.

Dasturning amalga oshirilishi monitoringi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 4-yanvardagi 1-sonli qarori bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi Rivojlanish davlat dasturiga kiritilgan loyihalarning amalga oshirilishi ustidan davlat monitoringi to'g'risidagi Nizom"ga va Vazirlar Mahkamasining 2005-

yil 15-noyabrdagi 251-sonli “Investitsiya loyihalarini tasdiqlash va amalga oshirish monitoringi mexanizmlarini takomillashtirish, muruvvat yordamida yuklarini va texnik ko‘maklashish mablag‘larini hisobga olish va nazorat qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq amalga oshiriladi.

Dasturning davlat monitoringi:

– investitsiya loyihalarini va birinchi navbatda, markazlashtirilgan investitsiyalardan foydalangan holda ro‘yobga chiqarilayotgan investitsiya loyihalarini o‘z vaqtida va samarali amalga oshirilishini ta‘minlash;

– loyihalarni belgilangan tartibda tasdiqlangan parametrlar (texnik-iqtisodiy asoslar, texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar), tanlov savdolari (tenderlar) shartlariga rioya qilish;

– amalga oshirilayotgan loyihalar bo‘yicha axborot bazasini shakllantirish;

– investitsiya loyihalarini amalga oshirishda paydo bo‘ladigan muammoli masalalarni kuzatib borish;

– investitsiya iqlimini takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqish maqsadida amalga oshiriladi.

Monitoring vazirliklar, idoralar tomonidan tashabbus ko‘rsatilgan investitsiya loyihalari va takliflari yuzasidan – *Vazirlar Mahkamasining tegishli axborot-tahlil departamentlari* bilan birgalikda, shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari hamda xorijiy investitsiyalar jalb etilgan korxonalar tomonidan tashabbus – Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari bilan birgalikda O‘zbekiston Respublikasi Davlat investitsiya qo‘mitasi tomonidan amalga oshiriladi.

Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi yirik va strategik muhim investitsiya loyihalarini amalga oshirish yuzasidan – xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi strategik muhim investitsiya loyihalarini amalga oshirish masalalari bo‘yicha Muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan:

❖ investitsiya loyihalari tashabbuskorlari tomonidan Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligiga taqdim etiladigan tasdiqlangan reja-jadvallarining bajarilishi to‘g‘risidagi axborotlarni;

❖ O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi tomonidan Davlat statistika ishlari dasturida belgilangan hajm va muddatlarda taqdim etiladigan O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha xorijiy investitsiyalar va kreditlar ishtirokidagi investitsiya loyihalarining amalga oshirilishi to‘g‘risidagi yig‘ma statistika axborotini;

❖ mavjud va potensial xorijiy investorlar faoliyatining normativ-huquqiy bazasini takomillashtirish bo‘yicha ularning takliflarini o‘rganish asosida vaqti-vaqti bilan tayyorlanadigan investitsiya muhiti sharhini;

❖ manfaatdor vazirliklar va idoralar tomonidan taqdim etiladigan tezkor axborotlarni;

❖ markazlashtirilgan manbalar hisobiga amalga oshiriladigan loyihalarni o‘z vaqtida mablag‘ bilan ta‘minlash masalalari bo‘yicha axborotlarni tahlil qilish va umumlashtirish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi yirik va strategik muhim investitsiya loyihalarining amalga oshirilishi monitoringi *Muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan*:

tasdiqlangan reja-jadvallar bajarilishini, loyihalarni amalga oshirish yuzasidan zarur ishlar kompleksini olib borishning texnologik izchilligiga rioya etilishini nazorat qilish;

texnik-iqtisodiy asoslashlarning asosiy qoidalarini ko'rib chiqish, loyihalarni amalga oshirish mumkinligi yuzasidan umumiy qarorlar qabul qilish;

alohida yirik loyihalar, shu jumladan, texnik-iqtisodiy asoslashlar ko'rsatkichlariga nisbatan loyihalarning qimmatlashishi yoki arzonlashishi mumkinligini hisobga olgan holda bazaviy loyihalashtirishni tasdiqlash;

markazlashtirilgan manbalar hisobiga ajratiladigan mablag'larning o'z vaqtida moliyalashtirilishi va ulardan samarali foydalanilishini ta'minlash, hukumat kafolati ostida jalb etiladigan qarz mablag'larining o'z vaqtida qaytarilishi ta'minlanishini nazorat qilish;

manfaatdor vazirliklar va buyurtmachi idoralar tomonidan ishlab chiqilgan ehtiyot qismlar va komponentlar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturlarini, shuningdek, ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tashqi bozorlarga kirib borishi bo'yicha marketing dasturlarini ekspertizadan o'tkazish;

ayrim strategik muhim va yirik loyihalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari, qurilishi amaldagi qonun hujjatlari buzilgan holda amalga oshirilayotgan loyihalarni mablag' bilan ta'minlashni to'xtatib qo'yish, shuningdek, rivojlanish davlat dasturi bajarilishi barbod bo'lishiga yo'l qo'yuvchi vazirliklar va idoralar, korxonalar va buyurtmachi tashkilotlarning rahbarlarini javobgarlikka tortish yuzasidan takliflar va tavsiyalar ishlab chiqish;

xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi yirik va strategik muhim investitsiya loyihalarini o'z vaqtida ro'yobga chiqarishga ko'maklashuvi boshqa asosiy masalarni ko'rib chiqish yo'li bilan amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Moliya vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi, Investitsiyalar bo'yicha davlat qo'mitasi va vakolatli banklardan olingan ma'lumotlar asosida rivojlanish davlat dasturining amalga oshirilishi to'g'risida yig'ma axborot tayyorlaydi, xususan, investitsiyalashdan oldingi tadqiqotlarning o'z vaqtida o'tkazilishi, texnik-iqtisodiy asoslashlar va loyiha-smeta hujjatlarining ishlab chiqilishi to'g'risidagi investitsiya loyiha-smeta hujjatlarining ishlab chiqilishi to'g'risida investitsiya loyihalari tashabbuskorlarida olingan axborot; texnik-iqtisodiy asoslashlar va loyiha-smeta hujjatlari vakolatli ekspertiza organlari tomonidan ekspertiza qilinganligi to'g'risida axborot tayyorlaydi.

Dasturning monitoring natijalaridan dasturning amalga oshirilishi to'g'risidagi har choraklik axborotlarni tayyorlash hamda navbatdagi uch yillik davrga dasturni shakllantirishda foydalaniladi.

Nazorat savollari

1. Rivojlanish davlat dasturining mohiyati, ahamiyatini yoritib bering.
2. Rivojlanish davlat dasturining mohiyatini shakllantirishning asosiy

tamoyillari va ustuvor yo‘nalishlarini aytib bering.

3. Rivojlanish davlat dasturining tarkibi va uni shakllantirish bosqichlarini ayting.

4. Rivojlanish davlat dasturlarining amalga oshirilishi monitoringini tashkil etish mexanizmini tushuntirib bering.

Test savollari

1. Investitsiya dasturining tarkibi va uni shakllantirish bosqichlarini yoriting.

- A. Milliy investitsiya yo‘nalishlari, 5 ta bosqich.*
- B. Investitsiya ko‘rsatkichlari yo‘nalishlari, 4 ta bosqich.*
- D. Xorijiy valuta shaklida yo‘nalishlari, 3 ta bosqich.*
- E. Investitsiya holda naqdsiz shaklda yo‘nalishlari, 2 ta bosqich.*

2. Investitsiya dasturining amalga oshirilishi monitoringi nima?

- A. Harakat dasturi sifatini amalga oshirish.*
- B. Tekshirish dasturi.*
- D. Tadbirning sifati.*
- E. Maqsadga erishish.*

3. Rivojlanish davlat dasturi...?

A. Iqtisodiyotini barqaror va tadrijiy rivojlantirishga erishishga, tabiiy, mineral xomashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish yo‘li bilan ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o‘zgartirishning asosiy ustuvorliklari va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo‘naltirilgan bir-biri bilan o‘zaro bog‘langan chora-tadbirlar kompleksidir.

B. Mintaqalarini tarkibiy o‘zgartirishning asosiy ustuvorliklari va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo‘naltirilgan bir-biri bilan o‘zaro bog‘langan chora-tadbirlar kompleksidir.

D. Mineral xomashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish yo‘li bilan ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o‘zgartirishning asosiy ustuvorliklari.

E. Iqtisodiyotini barqaror va tadrijiy rivojlantirishga erishishga, tabiiy, mineral xomashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslari.

4. Islohotlarning hozirgi bosqichi nimalarni o‘z ichiga oladi?

A. Savdo, valuta cheklashlarini erkinlashtirish, ochiq iqtisodiyot va soliq islohotlarini o‘tkazish, iqtisodiyotning o‘ta muhim sohalari, yirik korxonalarini xususilashtirish, yashashga qobil davlat korxonalarini qayta tashkil qilish hamda zarar ko‘rib ishlaydiganlarini tugatish va muhim yo‘nalishlarni nazarda tutadi.

B. Yashashga qobil davlat korxonalarini qayta tashkil qilish hamda zarar ko‘rib ishlaydiganlarini tugatish va muhim yo‘nalishlarni nazarda tutadi.

D. Ochiq iqtisodiyot va soliq islohotlarini o‘tkazish iqtisodiyotning o‘ta muhim sohalari muhim yo‘nalishlarini nazarda tutadi.

E. Yirik korxonalarni xususiylashtirish, yashashga qobil davlat korxonalarini qayta tashkil qilish hamda zarar ko'rib ishlaydiganlarini tugatish va muhim yo'nalishlarni nazarda tutadi.

5. Rivojlanish davlat dasturini shakllantirishning asosiy tamoyillarini yoritish.

A. Investitsiya faoliyatini boshqarish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish, maqbul shartlarda xorijiy investitsiyalar va kreditlarni jalb etish, shuningdek, loyihalarni tanlab olish va ularning amalga oshirilishi monitoringini olib borish asosida ulardan samarali foydalanish mexanizmini yaratish kabi muhim yo'nalishlar.

B. Loyihalarni tanlab olish va ularning amalga oshirilishi monitoringini olib borish asosida ulardan samarali foydalanish mexanizmini yaratish kabi muhim yo'nalishlar.

D. Investitsiya faoliyatni boshqarish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish, maqbul shartlarda xorijiy investitsiyalar va kreditlarni jalb etish.

E. Maqbul shartlarda xorijiy investitsiyalar va kreditlarni jalb etish, shuningdek, loyihalarni tanlab olish va ularning amalga oshirilishi.

6. O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturidagi kapital qo'yilmalar asosiy parametrlari tarkibini yoritish.

A. Markazlashtirilgan investitsiyalar: budget, maqsadli davlat, bolalar sportini rivojlantirish, tiklanish va taraqqiyot fondlari, hukumat kafolati ostidagi xorijiy investitsiyalar va kreditlar; markazlashmagan investitsiyalar: korxona, tijorat banklari va boshqa qarz mablag'lari, imtiyozli kreditlar, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar va kreditlar, aholi mablag'lari.

B. Markazlashtirilgan investitsiyalar: budget, maqsadli davlat, bolalar sportini rivojlantirish fondlari va kreditlar; markazlashmagan investitsiyalar: korxona, to'g'ridan to'g'ri investitsiyalar va kreditlar, aholi mablag'lari.

D. Budget, maqsadli davlat, bolalar sportini rivojlantirish, tiklanish va taraqqiyot fondlari, hukumat kafolati ostidagi xorijiy investitsiyalar va kreditlarlar.

E. Markazlashtirilgan investitsiyalar: budget, maqsadli davlat, bolalar sportini rivojlantirish; markazlashmagan investitsiyalar: korxona, tijorat banklari va boshqa aholi mablag'lari.

7. Rivojlanish dasturi ustuvor yo'nalishlarini yoritish.

A. Ommaviy turar joy qurilishi, zamonaviy kommunikatsiya vositalari, transport va aloqa vositalarini ishlab chiqarish, transport va informatsiya tarmoqlarini yaratish va modernizatsiya qilish, raqobatbardosh, import tovarlarining o'rnini bosa oladigan tovarlarni ishlab chiqarishni tashkil etish.

B. Modernizatsiya qilish, raqobatbardosh, import tovarlarining o'rnini bosa oladigan tovarlarni ishlab chiqarishni tashkil etish.

D. Ommaviy turar joy qurilishi, modernizatsiya qilish, raqobatbardosh, import tovarlarining o'rnini bosa oladigan tovarlarni ishlab chiqarishni tashkil etish.

E. Zamonaviy kommunikatsiya vositalari, transport va aloqa vositalarini ishlab chiqarish, transport va informatsiya tarmoqlarini yaratish.

11-bob. INVESTITSIIYA LOYIHALARINING MOLIVAVIY VA IQTISODIY SAMARADORLIGINI BAHOLASH

***Tayanch iboralar:** investitsion qaror, YuNIDO, moliyaviy baholash, iqtisodiy baholash, oddiy (yoki statistik) baholash usullari, diskontlashga asoslangan baholash usullari, investitsiya qoplash muddati, investitsiya samaradorligi koeffitsiyenti, sof joriy qiymatni aniqlash usuli, foydaning ichki me'yorini hisoblash usuli, investitsiyalarning rentabelligini hisoblash usuli, diskontlashning qoplash muddatini hisoblash usuli.*

11.1. Investitsiya loyihalarining moliyaviy va iqtisodiy samaradorligini baholashning mazmuni va mohiyati

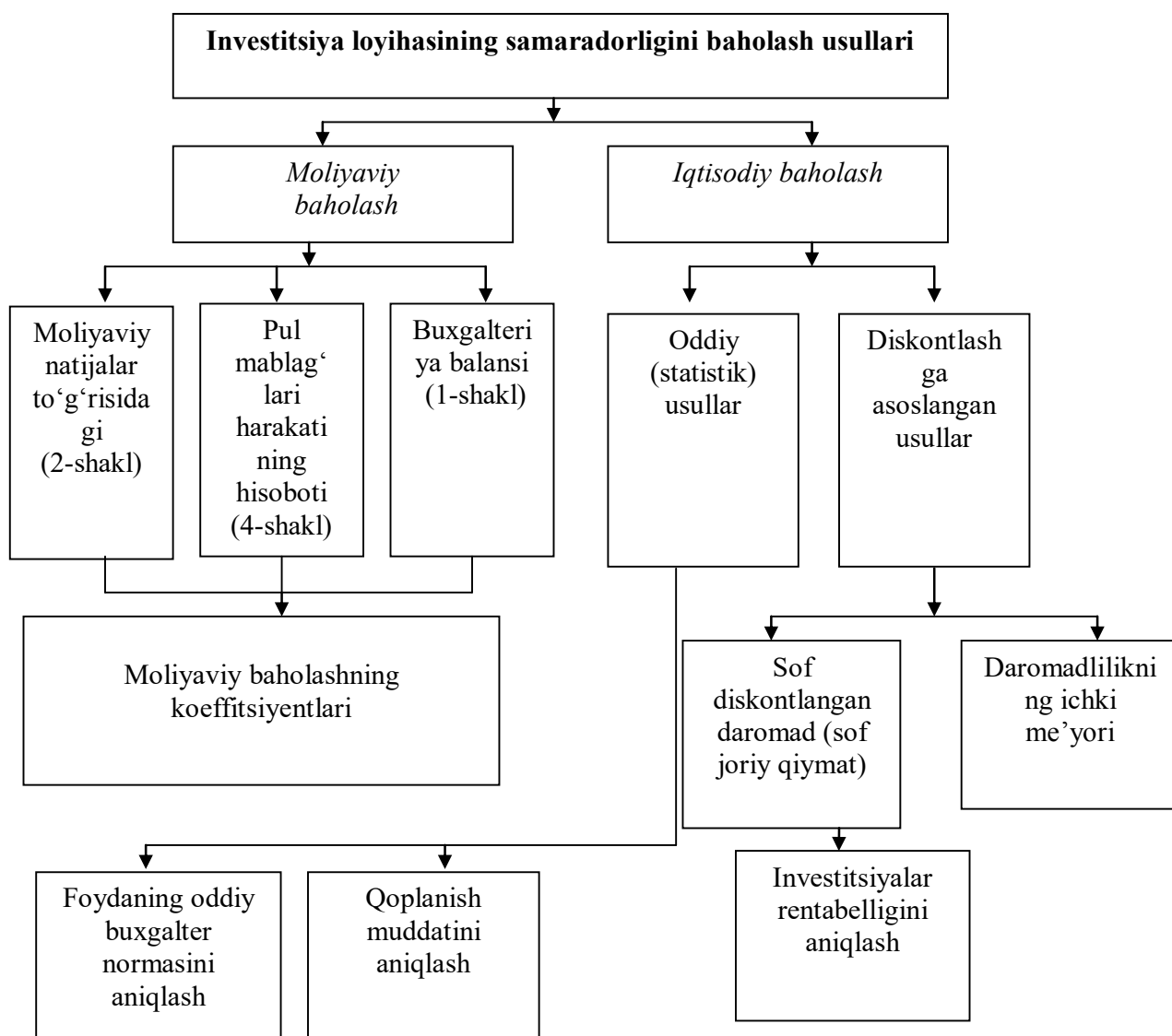
Har qanday investor yoki xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun investitsion qarorlar qabul qilish juda qiyin vazifa hisoblanib, bunda asosiy mezon investorning boyligini ko'paytirish, korxonaning qiymatlarini oshirish mezonlariga qaratiladi. Uning omillari korxona daromadlari o'sishi, moliyaviy risk yoki ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishi, korxona ishlari samaradorligi darajasini oshirish hisoblanadi.

Xorijiy mamlakatlarning tajribasi, shu bilan birga, YuNIDO (United Nations Industrial Development Organization) tavsiyalarini hisobga olgan holda investitsiya loyihalarining samaradorligini baholash ikki mezon asosida, ya'ni moliyaviy va iqtisodiy baholash orqali amalga oshiriladi. Investitsiya loyihasi samaradorligini baholashning bu ikkala mezon ham bir-birini to'ldirib turadi. Moliyaviy baholash investitsiya loyihasini amalga oshirish jarayonidagi likvidligini tahlil qilishda qo'llaniladi. Boshqacha aytganda, *moliyaviy baholash* vazifasi loyihani belgilangan muddatlarda amalga oshirish uchun uning jami moliyaviy majburiyatlarini bajarishga korxonaning yetarli moliyaviy resurslari bo'lishini belgilashdir. *Iqtisodiy baholash* esa investitsiya loyihasining potensial qobiliyati, shu loyihaga qo'yilgan mablag'larning qiymatini saqlab qolish va ularning o'sishi sur'ati yetarli darajasini yaratib berishda qo'llaniladi.

Taqdim etilayotgan obyektни investitsiyalashda moliyaviy baholash (yoki moliyaviy asoslanganlik bahosi) investitsiya jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Investor moliyaviy holati noma'lum bo'lgan yuridik yoki jismoniy shaxslar bilan hech qanday munosabatlar olib bormaydi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda korxonalar moliyaviy hisobotlarini ommaviy-axborot vositalari orqali yoki har xil to'plamlar holatida chop etib, e'lon qilish me'yoriy holat hisoblanadi.

Jahon amaliyotida investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligini baholashning bir qancha usullari ishlab chiqilgan bo'lib, ularni shartli ravishda ikki katta guruhga bo'lish mumkin:

- oddiy (yoki statistik) baholash usullari;
- diskontlashga asoslangan baholash usullari.

11.1-rasm. Investitsiya loyihasi samaradorligini baholash¹¹⁸

Birinchi guruhga quyidagilar kiradi:

- investitsiya qoplash muddati (Payback davr, PP);
- investitsiya samaradorligi koeffitsiyenti (Accounting Rate of Return, ARR).

Ikkinchi guruhga quyidagilar kiradi:

- sof joriy qiymatni aniqlash usuli (Net Present Value, NPV);
- foydaning ichki me'yorini hisoblash usuli (Internal Rate of Return, IRR);
- investitsiyalarning rentabelligini hisoblash usuli (Profitability index, PI);
- diskontlashning qoplash muddatini hisoblash usuli (Diskount, DPP).

¹¹⁸ Узоқов А., Носиров Э., Саидов Р., Султонов М. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва уларнинг мониторинги. Ўқув қўлланма. – Т.: Иктисод-молия, 2006. 84-бет.

11.2. Investitsiya loyihalarining moliyaviy-iqtisodiy samaradorligini baholashning oddiy (an'anaviy) usullari

Investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligini baholashda qo'llaniladigan qoplash muddati va rentabellik darajasi usullari ham avvaldan ma'lum bo'lib, ular milliy va xorijiy amaliyotda to'p pul tushumlarining diskontlanishiga asoslangan usullarning keng qo'llanilishiga qadar asosiy ko'rsatkichlar sifatida amal qilib kelingan. Ushbu usullarning soddaligi va tushunarligi maxsus iqtisodiy bilim, ko'nikma, malaka, tayyorgarlik va tajribaga ega bo'lmagan xodimlar o'rtasida ham qo'llanilishiga sabab bo'ladi. Hozirgi kunda tijorat banklari va boshqa kredit muassasalari salohiyatli qarz oluvchilarga investitsion resurslarni taqsimlash shartlarini ma'lum qilishda, odatda, ushbu ikkita usuldan, ya'ni qoplash muddati va rentabellik darajasi ko'rsatkichlaridan foydalanmoqda.

Investitsiyalarning qoplash muddatini hisoblash usuli pul oqimlarini diskontlashga asoslangan usullardan farqli ravishda investitsiyalarning nominal miqdorda qaytarilishi mumkin bo'lgan davrni aniqlashga xizmat qiladi. Shunga ko'ra, bu usul investitsiya loyihasini amalga oshirishdan olinadigan daromadlar hisobiga qilingan investitsiya sarflarining qoplash davrini aniqlashga asoslangan. Qoplash muddatini aniqroq tushunadigan bo'lsak, bu loyihani yakunlash davridagi yoki undan olingan daromad investitsiyalar summasiga teng bo'lgandagi davrga tengdir.

Uni hisoblash formulasi quyidagichadir:

$$PP = \frac{I_0}{CF_t^{(\Sigma)}} \quad (11.1)$$

Bu yerda,:

I_0 – boshlang'ich investitsiyalar;

CF_t^{Σ} – investitsiya loyihasini amalga oshirishdan olingan yillik pul tushumi summasi. U sof foydani yoki yillik daromad (D) va xarajat (X) o'rtasidagi (amortizatsiyasiz A) farqni ifodalaydi.

1-misol. Faraz qilaylik, investitsiya loyihasi uchun 140 mln. so'm miqdorida investitsiyalash ko'zda tutilmoqda va loyihani amalga oshirish jarayonida olinadigan pul tushumlari miqdori yillar bo'yicha quyidagini: birinchi yilda 37750 ming so'm, ikkinchi yilda 42390 ming so'm, uchinchi yilda 47430 ming so'm, to'rtinchi yilda 51140 ming so'm va beshinchi yilda 60030 ming so'mni tashkil etadi. Bunda qoplanish muddati (RR) necha yilga teng ekanligini aniqlang.

Bunda uch yillik pul tushumlari yig'indisi boshlang'ich investitsiyalar miqdoridan kichik, ya'ni yil 127570 ming so'mni tashkil etadi. To'rt yil bo'yicha katta (178710 ming so'm) ekanligini hisobga olsak, investitsiyalarning aniq qoplanish muddati investitsiya loyihasining to'rtinchi yilgi faoliyatiga bog'liqligini ko'ramiz. Uch yillik olingan daromadlarning (127570 ming so'm) boshlang'ich investitsiyalardan (140 mln. so'm) farqi 12430 ming so'mni tashkil etishini hisobga olsak ($140000 - 127570$), ushbu qoldiq summaning to'rtinchi yilda olingan daromadlarga nisbati uning qoplanish muddatini ko'rsatadi, ya'ni $12430/51140=0,24$ koeffitsiyentni, yil hisobida esa 2 oy 28 kunni (3 yil+2 oy-u 28 kun) tashkil etishini hosil qilamiz. Shunday qilib, investitsiya loyihasining qoplash muddati, ya'ni

loyihani amalga oshirishdan olinadigan tushumlar qilingan xarajatlarni qoplash vaqti hisoblanadi.

Qoplash muddatida ikkinchi yondashuv, bu investitsiyalarning boshlang'ich summasi yillik tushumlarning (o'rtacha yillik) miqdoriga bo'linadi. Bu ko'rsatkich pul tushumlari yillar bo'yicha teng bo'lgan hollarda qo'llaniladi.

Investitsiyalarning buxgalteriya rentabellik darajasi (ARR) yoki foydaning oddiy me'yori (POI) buxgalteriya hisoboti ma'lumotlariga asoslangan holda aniqlanadigan o'rtacha daromadni investitsiyalarning o'rtacha yillik hajmiga bo'lish orqali aniqlanadi. Bunda hisob-kitob ishlari foizlar va soliqlarni to'lamasdan avvalgi foyda miqdoriga asoslanib amalga oshirilishi mumkin yoki u soliqlarni to'lagandan keyingi, lekin foiz to'lovlarigacha bo'lgan daromadga asoslanadi. Eng yaxshisi, soliq to'langandan keyingi sof foyda miqdori tanlab olinganligidir. Chunki u korxona ta'sischiylari va investorlar oladigan haqiqiy foydani ifodalaydi. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$ARR = \frac{D(1 - C_c)}{(C_a^b - C_a^0)/2} \quad (11.2)$$

bu yerda:

D – foiz va soliq to'lovlarigacha yoki soliq to'lanib, foizlar to'langungacha bo'lgan daromad;

S_s – soliq to'lash stavkasi;

S_a^b, S_a^0 – aktivlarning ko'rib chiqilayotgan davriga bo'lgan boshlang'ich va oxirgi summasi, qiymati.

2-misol. Faraz qilaylik, investitsiya loyihasi uchun 140 mln. so'm xarajat qilingan, loyihani amalga oshirish jarayonida olinadigan sof foyda miqdori yillar bo'yicha quyidagiga: birinchi yil 3350 ming so'm, ikkinchi yil 10990 ming so'm, uchinchi yil 15480 ming so'ng, to'rtinchi yil 21640 ming so'm va beshinchi yil 22790 ming so'mni tashkil qilsa, u holda foydaning oddiy me'yori (POI) qanday hisoblanadi?

Bu loyiha bo'yicha olinadigan sof foyda yillar bo'yicha o'zgaruvchan bo'lganligi sababli, avvalambor, o'rtacha yillik foydani hisoblab topamiz.

$$R_{ch} = (3350 + 10990 + 15480 + 21640 + 22790) \text{ ming so'm} : 5 = 74250 \text{ ming so'm} : 5 \\ = 14850 \text{ ming so'm}$$

Shundan so'ng foydaning oddiy me'yorini (POI) hisoblaymiz:

$$POI = 14850 \text{ ming so'm} : 140.000 \text{ ming so'ng} = 10,6 \%$$

Bu foyda me'yori investor talab qilgan me'yorni beradi. Shuning uchun bu loyihaning jalb etuvchanligi to'g'risida, ya'ni uni ma'qullash mumkin.

Bu usullar asosiy afzalliklari shuki, hisob-kitob ishlarining oddiyligi va qulayligidir. Kamchiliklari esa kelgusi pul tushumlarining qiymatini joriy vaqtga nisbatan hisobga olinmasligidadir.

11.3. Investitsiya loyihalarining moliyaviy-iqtisodiy samaradorligini baholashning diskontlashga asoslangan usullari

Investitsiya loyihasini baholash loyihani amalga oshirishdan oldin bajarilishi sababli pul oqimlari haqidagi ma'lumotlar ham oldindan rejalashtiriladi. Loyiha samaradorligini baholashda pul oqimlarini rejalashtirish va ularni hisobga olish jarayoni asosiy o'rinni egallaydi va investitsiya loyihalarining haqiqiy samaradorligini aniqlashga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

Diskontlash usuli (noan'anaviy usul)ning mazmuni shundan iboratki, pul mablag'larining qiymati muayyan vaqtda bir xil emasligi, ya'ni bugungi bir so'm bir yildan keyingi bir so'mga (iste'mol qiymati bo'yicha) teng emasligi konsepsiyasiga asoslanadi. Diskontlashga asoslangan usullarning barchasida – sof joriy qiymatni aniqlash usuli (Nete Presents Valie, NPV), foydaning ichki me'yorini hisoblash usuli (Internal rayte of return, IRR), investitsiyalarning rentabelligini hisoblash usuli (Profitability Index, PI), diskontlashning qoplash muddatini hisoblash usuli (Dusskoynt Paysbask period, DPP)da investitsiya loyihalarining muayyan davrdagi barcha kirim va chiqimlarning o'rtasidagi farq – sof pul oqimi (Cash Floyw – CF) aniqlanib, diskontlashtirish yo'li bilan hisoblanadi. Binobarin, diskontlashga asoslangan usullarning mohiyatini tushunish uchun, avvalo, korxona pul oqimlarining mazmunini va sof pul oqimini aniqlash formulasini bilib olishimiz kerak bo'ladi.

Korxona pul oqimlari, asosan, quyidagilardan tashkil topadi:

- operatsion faoliyatning sof pul kirimi/chiqimi (4-shakl, 050-qator);
- investitsion faoliyatning sof pul kirimi/chiqimi (4-shakl, 100-qator);
- moliyaviy faoliyatning sof pul kirimi/chiqimi (4-shakl, 180-qator).

Pul tushumlari va chiqimlarini tahlil etish investitsiya loyihalarini baholashda juda muhim sanaladi. Investorlarni boylikni o'stiruvchi tushumning qanchaligi, pul mablag'lari kirimi va chiqimigina qiziqtirmasdan, balki korxonaning budjet oldidagi majburiyatlardan xoli bo'lgandagi, ya'ni soliqlarni to'lagandan keyingi qoladigan natija (foyda) qiziqtiradi.

Buni quyidagi ko'rinishdagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$\Pi_T = C_T - (X - A) - T_\phi - T_c \quad (11.3)$$

Bu yerda:

- P_t – pul tushumlari;
- S_t – sotishdan olingan tushum;
- X – xarajatlar yig'indisi (joriy xarajatlar);
- A – amortizatsiya ajratmasi;
- T_ϕ, T_c – to'langan foizlar va soliqlar.

Iqtisodiy adabiyotlarda investitsiya loyihalarining sof pul oqimini topish uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

- sotishdan tushgan tushum;
- o'zgaruvchan xarajatlar;
- amortizatsiya;
- kredit uchun foiz.

Boshqa doimiy xarajatlar:

= **Soliqqa tortiladigan baza**

– Foyda (daromad) solig‘i

= **Korxona ixtiyorida qoladigan foyda (sof foyda)**

+ Amortizatsiya

Korxonaning sof pul oqimi (Cash Floy – CF)¹¹⁹.

11.1-jadval

Korxona pul oqimining xarakteristikasi¹²⁰

Korxona faoliyati turi	Foyda (kirim)	Xarajatlar (chiqim)
Investitsiya faoliyati	a) asosiy vositalarni sotish; b) nomoddiy aktivlarni sotish; d) uzoq va qisqa muddatli investitsiyalarni sotish; e) oborot kapitalining kamayishi hisobiga tushumlar	a) kapital qo‘yilmalar; b) nomoddiy aktivlarni sotib olish; d) oborot kapitalining o‘sishi hisobiga xarajatlar; e) uzoq va qisqa muddatli investitsiyalarni sotib olish
Operatsion faoliyat	a) mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotishdan kelib tushgan pul mablag‘i; b) operatsion faoliyatning boshqa pul tushumlari	a) moddiy ne‘mat, ish va xizmatlar uchun mol yetkazib beruvchilarga to‘langan pul mablag‘lari; b) xodimlarga va ular nomidan to‘langan pul mablag‘lari; d) operatsion faoliyatning boshqa pul to‘lovlari
Moliyaviy faoliyat	a) aksiyalar chiqarishdan yoki xususiy kapital bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa vositalardan kelgan pul tushumlari; b) olingan foizlar va dividendlar; d) moliyaviy faoliyatning boshqa pul tushumlari, shu jumladan, qarzlar bo‘yicha pul tushumlari	a) xususiy aksiyalar sotib olingandagi pul to‘lovlari; b) to‘langan foizlar va dividendlar; d) uzoq va qisqa muddatli kreditlar va qarzlar bo‘yicha to‘lovlar; e) lizing bo‘yicha to‘lovlar; f) moliyaviy faoliyatning boshqa to‘lovlari

Investitsiya loyihalarining samaradorligini diskontlash asosida baholash usullari har qanday investitsiya loyihasining daromadliligi, samaradorliligi, foydaliligi hamda ularning jalb etuvchanligini aniqlab bera oladi. Lekin ayrim hollarda investitsiya loyihalarini baholashda barcha usullarni qo‘llash zarurati bo‘lmasligi ham mumkin. Bu usullarning qo‘llanilishi tahlil qilinayotgan har bir loyihaning o‘ziga xos jihati va xususiyatlarini inobatga olgan holda amalga oshirilishi lozim.

¹¹⁹ Староверова Г.С., Медведев А.Ю., Сорокина И.В. Экономическая оценка инвестиций. – М.: КНОРУС, 2009. С. 65.

¹²⁰ Узоқов А., Носиров Э., Саидов Р., Султонов М. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва уларнинг мониторинги. Ўқув қўлланма. – Т.: Иктисод-молия, 2006. 90-бет.

Loyihaning jalb etuvchanligini baholash usullari uning barcha xususiyatlarini ochib bera olmasa ham, loyihaning haqiqiy samaradorligini aniqlashda asosiy xizmat vazifasini o'taydi.

Sof joriy qiymat (NPV) – investitsiyalash obyektidan foydalanish davrida oldindan qat'iy belgilangan va o'zgarmas foiz stavkasida olinadigan daromadlar va qilinadigan xarajatlarning alohida muayyan davrdagi barcha kirim va chiqimlarning diskontlashtirilishi yo'li bilan olingan va ular o'rtasidagi farqni ifodalovchi qiymat. Uning mohiyati shundaki, yillik sof pul oqimi miqdori har bir davr uchun loyihani amalga oshirishning boshlang'ich yiliga keltiriladi va u oqibatda o'zini pul miqdorida sof joriy qiymat yoki sof diskontlashtirilgan daromad sifatida namoyon etadi.

Uni hisoblash formulasi quyidagicha:

$$NPV = \frac{CF_1}{(1+d)^1} + \frac{CF_2}{(1+d)^2} + \dots + \frac{CF_t}{(1+d)^t} - I_0 \quad (11.4)$$

$$\ddot{e}kuNPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} - I_0$$

bu yerda:

NPV – sof joriy qiymat;

d – diskontlash stavkasi;

I_0 – boshlang'ich investitsiya;

CF_t – t davr oxirida kelib tushgan pul oqimi.

3-misol. Biron-bir investitsiya loyihasi uchun 140 million so'm investitsiya qilish talab etiladi va undan kutiladigan natija yillar bo'yicha 18, 40, 75 va 80 mln. so'mni tashkil etdi.

O'zgarmas sharoitda doimiy diskont stavkasi – 11 %.

U holda:

$$NPV = \left[\frac{18}{(1+0,11)^1} + \frac{40}{(1+0,11)^2} + \frac{75}{(1+0,11)^3} + \frac{90}{(1+0,11)^4} \right] - 140 =$$

$$= (16,2 + 32,5 + 54,8 + 52,7)_{млн\text{сум}} - 140_{млн\text{сум}} = (156,2 - 140)_{млн\text{сум}} = 16,2_{млн\text{сум}}$$

Agar investitsiya loyihasi yillar davomida moliyaviy resurslarning ketma-ket investitsiyalanishini talab etsa, u holda NPVni hisoblash quyidagicha bo'ladi:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} - \sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+d)^t}, \quad (11.5)$$

Bu yerda:

I_t – t davridagi investitsiyalar sarfi.

NPVni hisoblashda, odatda, doimiy stavka (d) qo'llaniladi. Ammo ba'zi bir vaziyatlarda, masalan, hisob (foiz) stavkasining o'zgarishi kutilayotgan paytda yillar bo'yicha individual diskontlash stavkasidan foydalanish mumkin. Bu esa o'z navbatida, hisob-kitob ishlarini murakkablashtiradi.

Diskont stavkasi me'yori kapital bozoridagi uzoq muddatli ssudalar bo'yicha foiz stavkasi yoki ssuda oluvchi tomonidan to'lanadigan foiz stavkasiga haqiqatda teng bo'lishi kerak. Boshqacha so'z bilan aytganda, diskont me'yori investorning o'zi uchun undan past samarasiz deb hisoblangan minimal foyda me'yori bo'lishi kerak.

Investitsiya loyihalarini sof joriy qiymat usuli asosida baholashdan olingan

natija, ya'ni sof joriy qiymat ijobiy miqdorga ega bo'lsa ($NPV > 0$), u holda investitsiyalarning rentabelligi diskont miqdoridan yuqori bo'ladi, $NPV = 0$ holatda loyiha rentabelligi diskont stavkasiga (minimal qoplash me'yoriga) teng bo'ladi, agar $NPV < 0$ bo'lsa, loyiha rentabelligi minimal miqdordan past bo'ladi.

Birinchi ikki holatda investitsiya loyihasini amalga oshirish mumkin. Bunda birinchisi investor kapitalining o'sishi ta'minlanishini ko'rsatsa, ikkinchisi ko'paymasligini ham, kamaymasligini ham bildiradi. Uchinchi holatda esa loyihadan kutiladigan daromadni olish imkonini bermaydi.

Sof joriy qiymat usuli boshlang'ich investitsiya miqdorining, ya'ni investor boyligining qanchalik o'sishini miqdoriy jihatdangina ko'rsata oladi, xolos.

Lekin investitsiyalashning naqadar samaradorligini aniqlashda miqdoriy o'zgarishlar va natijalarning o'zi yetarli bo'lmaydi.

Shuning uchun investitsiyalarning qanday nisbiy o'sishga ega ekanligi va uning o'sish darajasini aniqlash uchun iqtisodiy baholashning boshqa usullaridan foydalanishga to'g'ri keladi.

Foydaning ichki me'yori usuli (IRR) pul tushumlarining diskont qiymati pul chiqimlarining diskont stavkasiga teng bo'lgandagi daromadlilik darajasi yoki bo'lmasa, loyihadan olingan sof tushumlarning diskontlangan qiymati investitsiyalarning diskontlangan qiymatiga, sof joriy qiymat esa nolga teng bo'lgandagi diskont me'yoridir. Bu ko'rsatkichni aniqlash uchun sof joriy qiymatni aniqlashda qo'llanilgan formuladan foydalaniladi va sof joriy qiymat nolga tenglashadigan minimal foiz stavkasi topiladi. Aynan shu foiz stavkasi foydaning ichki me'yori usuli deb nomlanadi. Bu usul iqtisodiyotda rentabellikning ichki me'yori, qoplash yoki samaradorlik koeffitsiyenti, kapital qo'yilmalarning chegaraviy samaradorligi deb ham yuritiladi.

Foydaning ichki me'yorini aniqlash vazifasi birmuncha qiyin bo'lib, investitsiyalarning bir yoki undan ko'p marta amalga oshirilishi, loyihadan olingan pul tushumlarining, hech bo'lmasa, bir marta yoki boshida salbiy bo'lishligi va ushbu pul tushumlarining miqdoran bir xil bo'lmasligiga asoslanadi.

Uni hisoblash formulasini quyidagi tenglamada ifodalash mumkin:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} - I_0 = 0 \quad (11.6)$$

Agar investitsiya loyihasi bir necha yillar davomida moliyaviy resurslarning ketma-ket moliyalanishini talab etsa, unda (IRR)ni quyidagi formulada ifodalash mumkin:

$$\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} = \sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+d)^t} \quad (11.7)$$

Bu yerda d miqdorini topish lozim bo'ladi. Topilgan miqdor foydaning ichki me'yori deb nomlanadi. Bu me'yor sof joriy qiymat nolga teng bo'lib, investitsiya loyihasining samaradorligini baholashda IRR miqdori qo'llanilganida firmaning boyligi o'sishini ta'minlamasligi va uning kamayishiga ham yo'l qo'ymasligini ko'rsatadi.

IRR loyihadan kutilayotgan daromadlilikni ko'rsatadi va qilinishi mumkin bo'lgan maksimal xarajatlar chegarasini belgilab beradi, ya'ni IRR olinayotgan kredit

bo'yicha bank foiz stavkasining yuqori chegarasini ko'rsatadi, ayni shu foiz chegarasidan yuqori miqdorga ega bo'linganda, loyiha daromad keltiradi.

Shunday holatlar ham bo'lishi mumkinki, investorning o'zi investitsiya loyihasini moliyalash uchun biror subyektdan muayyan foiz ostida kredit olishi mumkin. Bu paytda loyihadan kutiladigan natija kredit uchun foizdan, albatta, yuqori bo'lishi lozim yoki investor o'zining maqsad qilgan foydasini olish darajasini ham bilishi kerak. Mana shu holatlar, ya'ni kredit uchun foiz yoki foyda olish darajasi, odatda, barerli (to'siqli) koeffitsiyent (hurdle rate) (HR) deb ham nomlanadi. Bu ko'rsatkich foydaning ichki me'yori bilan solishtiriladi (taqqoslanadi).

IRR va HRLarni taqqoslash natijasida ular orasida quyidagi bog'liqlik hosil bo'ladi:

- agar $IRR > HR$, loyiha samarali hisoblanadi va u foydalanish uchun qabul qilinadi;

- agar $IRR < HR$, loyiha samarasiz (zararli) bo'lib, uni amalga oshirib bo'lmaydi;

- agar $IRR = HR$, ixtiyoriy yechimni qabul qilish mumkin, ya'ni loyihani amalga oshirishdan zarar ham, foyda ham ko'rilmaydi.

Ushbu ko'rsatkich yordamida:

- investitsiya summolari teng bo'lgan;
- davomiyligi bir xil bo'lgan;
- risk darajasi teng bo'lgan;
- pul tushumlarining shakllanish sxemasi bir xil bo'lgan hollarda loyihalarni foydalilik darajasi bo'yicha taqqoslash to'g'ri yechim qabul qilishni yengillashtiradi. Bu ko'rsatkich qanchalik yuqori bo'lsa, loyiha shunchalik samarali deb topiladi.

Foydaning ichki me'yorini boshqacha ko'rinishda, ya'ni interpolyatsiya usuli orqali ham ifodalash mumkin:

$$IRR = d_1 + \frac{NPV_1}{(NPV_1 - NPV_2)} \cdot (d_2 - d_1), \quad (11.8)$$

bu yerda:

$NPV_1 - d_1$ diskont me'yori stavkasidagi sof joriy qiymatning ijobiy miqdori;

$NPV_2 - d_2$ diskont me'yori stavkasidagi sof joriy qiymatning salbiy miqdori.

Foydaning ichki me'yorini aniqlashda d_1 va d_2 ko'rsatkichlar miqdori asosiy o'rinni egallaydi. Ularning ta'siri natijasida sof joriy qiymatning o'zgarishi va buning oqibatida esa foydaning ichki me'yori ham o'zgarishini kuzatish mumkin. Shunga ko'ra:

- d_1 NPVning ijobiy qiymatini minimallashtiruvchi foiz stavkasi;

- d_2 NPVning salbiy qiymatini maksimallashtiruvchi foiz stavkasi hisoblanadi.

Investitsiyalarni rentabelligi usuli (RI) diskontlashtirilgan daromadlarning diskontlashtirilgan investitsiya xarajatlariga nisbatini hisoblab topishga asoslangan. Bu qanday holatda investor boyligi o'sishi mumkinligini ko'rsatib beradi va quyidagicha aniqlanadi:

$$PI = \left[\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(I+d)^t} \right] / I_0 \quad (11.9)$$

Bu yerda:

I_0 – boshlang‘ich investitsiyalar;

CF – t davrda olingan pul tushumlari.

Investitsiya rentabelligi ko‘rsatkichi firma (yoki investor) mablag‘lari 1 so‘m hisobida qanday hollarda o‘lishini aniqlash imkonini beradi.

Agar investitsiya sarflari turli davrlarda uzoq amalga oshirilsa, PIni aniqlash formulasi quyidagicha bo‘ladi:

$$PI = \left[\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} \right] / \left[\sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+d)^t} \right], \quad (11.10)$$

bu yerda:

I_t – t yildagi investitsiyalar.

Investitsiyalarning rentabelligi va sof joriy qiymati ko‘rsatkichlarini taqqoslama baholash shuni ko‘rsatadiki, sof joriy qiymati o‘lishi bilan investitsiyalar rentabelligi ham o‘radi va aksincha.

Agar rentabellik ko‘rsatkichi 1 ga teng yoki undan kichik bo‘lsa, loyiha rad etilishi kerak, chunki u qo‘shimcha foyda keltirmaydi.

NPV=0 da investitsiyalarning rentabelligi hamisha 1 ga teng bo‘ladi.

Oddiy bo‘lib ko‘rinishiga qaramasdan, loyihalarning rentabelligini aniqlash muammosi muayyan qiyinchiliklar bilan bog‘liqdir. Bu hol, ayniqsa, investitsiyalar turli xil valuta, turli xil vaqtda, ya‘ni bir qancha yillar oralig‘ida amalga oshirilganda, uni aniqlash muammosi paydo bo‘ladi.

Buni quyidagi misolda ko‘rib chiqamiz.

4-misol. Faraz qilaylik, investitsiya loyihasi uchun 140 mln. so‘m xarajat qilingan. Investitsiya loyihasini amalga oshirish natijasida birinchi yil 37750 ming so‘m, ikkinchi yil 45390 ming so‘m, uchinchi yil 47430 ming so‘m, to‘rtinchi yil 51140 ming so‘m va beshinchi yil 60030 ming so‘m pul tushumlari olinishi ko‘zda tutilmoqda. Bu holda investitsiya loyihasining diskontlashgan investitsiya rentabelligi qanday hisoblanadi?

11.2-jadval

Rentabellik indeksi hisob-kitobi¹²¹

T/r	Ko‘rsatkichlar	Summa, ming so‘m				
		1 yil	2 yil	3 yil	4 yil	5 yil
1.	Pul tushumlari (oqimi)	37750	45390	47430	51140	60030
2.	Diskont ko‘paytiruvchi (d=7 %) yoki diskontlash koeffitsiyenti	0,9346	0,8734	0,8163	0,7629	0,7130
3.	Sof diskontli tushum (oqim) yoki joriy qiymatga keltirilgan pul oqimi	35281,1	39643,6	38717,1	39014,7	42801,4

¹²¹ Нешитой А.С. Инвестиции: Учебник. 4-е изд. – М.: Дашков и К⁰, 2006. С. 13.

Bunda rentabellik indeksi quyidagiga teng bo'ladi:

$$PI = (35281,1 + 39643,6 + 38717,1 + 39014,7 + 42801,4) \cdot \text{минг сум} : 140.000 \cdot \text{минг сум} = 195457,9 \cdot \text{минг сум} : 140.000 \cdot \text{минг сум} = 1,396 \text{ ёки } \approx 1,4$$

Investitsiyalarning rentabellik ko'rsatkichi avvallari qo'llanilgan kapital qo'yimalarning samaradorligi koeffitsiyentidan shunisi bilan farq qiladiki, bunda daromad sifatida baholash jarayonida joriy qiymatga keltirilgan pul oqimi qatnashadi. Investitsiyalar rentabelligi ko'rsatkichi nafaqat taqqoslama baholash uchun, balki loyihani amalga oshirishga qabul qilishdagi mezon sifatida ham qo'llaniladi.

Buning uchun diskontlashtirishni hisobga olgan holda *investitsiyalarni qoplash muddatini* (DPP) hisoblash usuli diskontlashtirilgan yillik pul tushumlarini diskontlashtirilgan investitsiyalarga bo'lish orqali amalga oshiriladi.

Mazkur usulning tushunarli bo'lishi uchun quyidagi misolni keltiramiz.

5-misol. Faraz qilaylik, korxona mehmonxona qurilishi uchun 300 mln. so'm investitsiya qildi (mablag' sarfladi). Mehmonxonani foydalanishdan keladigan yillik pul tushumlari 85, 100, 120 va 160 mln. so'mni tashkil etadi.

Buning uchun PP investitsiyalarni qoplash muddati hisoblanadi. So'ngra investitsiyalarning diskontlashtirilgan qoplash muddatini (DPP) hisoblaymiz. U quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$DPP = \frac{I_0}{DCF^{(\Sigma)}} \quad (11.11)$$

Bu yerda:

I_0 – boshlang'ich investitsiyalar;

$DCF^{(y)}$ – diskontlashtirilgan yillik pul tushumlari.

Mazkur ko'rsatkichni hisoblashda yuqorida berilgan misolga asoslanib tuzilgan quyidagi 11.2-jadvalga murojaat qilamiz. Ushbu jadvalda investitsiyalarning qoplash muddati bilan birga diskontlashtirilgan qoplash muddati ko'rsatkichining hisoblanishi keltirilgan. Ularning bir-biridan farq qilishining o'ziga xos jihatlari ushbu ko'rsatkichlarni aniqlash xususiyatlaridan kelib chiqadi.

11.3-jadval

Diskontlashtirilgan qoplash muddatini hisoblash¹²²

T/r	Ko'rsatkichlar	0	1 yil	2 yil	3 yil	4 yil
1.	Tushumlar, mln. so'mda		85	100	120	160
2.	Diskontlashtirilgan tushumlar, mln. so'mda (d=16 %)		73	74	77	89
3.	To'lovlar (boshlang'ich investitsiyalar)	300				
4.	Qoplash muddati (QM)				2,96 y.	
5.	Diskontlashtirilgan qoplash muddati (DKM)					3,85 y.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, investitsiyalarning qoplash muddati 2,96 yilni, diskontlashtirilgan qoplash muddati esa 3,85 yilni tashkil etadi. Ularning

¹²² Нешитой А.С. Инвестиции: Учебник. 4-е изд. – М.: Дашков и К⁰, 2006. С. 13.

hisoblanishi quyidagi ko‘rinishga ega:

$$PP = 185.000.000 + \frac{115.000.000}{120.000.000} = 2\text{yil} + 0,96 = 2,96\text{y} \text{ yoki } 2 \text{ yil}, 11 \text{ oy}, 15 \text{ kun}.$$

$$DPP = \frac{I_0}{DCF^{(\Sigma)}} = 224.000.000 + \frac{76.000.000}{89.000.000} = 3\text{yil} + 0,85 = 3,85\text{y} \text{ yoki } 3 \text{ yil}, 10 \text{ oy } 10 \text{ kun}.$$

Ko‘rib o‘tgan yuqoridagi misolga asosan shunday xulosa qilish mumkinki, investitsiyalarning diskontlashtirilgan qoplash muddati ularning diskontlashtirilmagan qoplash muddatiga qaraganda biroz uzoq vaqtni, ya’ni 3 yil 10 oy 10 kunni tashkil etdi. Bu esa investitsiyalarning diskontlashtirilgan qoplash muddatining kelgusi pul tushumlari va investitsiyalarning joriy qiymatini hisobga olishi bilan izohlanadi. Demak, investitsiyalarning qoplash muddati bo‘yicha hisoblash usuli qilingan investitsiyalarning joriy (real) qiymati bo‘yicha to‘liq qoplanish muddatini tavsiflab beradi va shu jihatdan u investitsiyalarning qoplash muddati usulidan farqli ravishda afzalroq hisoblanadi.

Investitsiya loyihalari bir qator risklar bilan bog‘liqdir. Shu sababli investitsiya oldi bosqichida har bir loyihaning moliyaviy va iqtisodiy jihatdan samaradorligi baholanishi talab etiladi. Bu ishlarning samarali amalga oshirilishi uchun zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Chunki yangi texnologiyalar yordamida loyihaning samaradorligini baholash ishlari ham sifatli, ham tezkor ravishda amalga oshirilishiga erishish mumkin.

Nazorat savollari

1. Investitsiya loyihalarining moliyaviy va iqtisodiy samaradorligini baholashning mazmuni va iqtisodiy mohiyatini aytib bering.
2. Investitsiya loyihalarining moliyaviy-iqtisodiy samaradorligini baholashning oddiy (an’anaviy) usullarini tushuntirib bering.
3. Investitsiya loyihalarining moliyaviy-iqtisodiy samaradorligini baholashning diskontlashga asoslangan usullari iqtisodiy mohiyatini tushuntirib bering.
4. Diskont koeffitsiyenti va uning xususiyatli tomonlarini aytib bering.
5. Aktivlarning bozor baholariga ta’sir etuvchi omillarini keltiring va uni misollar yordamida aniqlang.
6. Pul oqimlarini hisoblashning annuitet usuli va uning xarakterli belgilarini tushuntirib bering.

Test savollari

1. Investitsiya loyihalarining samaradorligini baholash usullarini yoriting.
 - A. Moliyaviy va iqtisodiy samaradorligini baholash.
 - B. Diskontli baholash.
 - D. Statistik baholash.
 - E. Diskontli baholash.

2. Loyihaning moliyaviy samaradorligini baholash vazifasi – ...?

A. Loyihani belgilangan muddatlarda amalga oshirish uchun uning jami moliyaviy majburiyatlarini bajarishga korxonaning yetarli moliyaviy resurslari bo'lishini belgilash.

B. Loyihani belgilangan muddatlarda amalga oshirish uchun.

D. Jami moliyaviy majburiyatlarini bajarishga korxonaning yetarli moliyaviy resurslari bo'lishini belgilash.

E. Muddatlarda amalga oshirish uchun uning jami moliyaviy majburiyatlarini bajarishni belgilash.

3. Loyihaning iqtisodiy samaradorligini baholashdan qanday hollardan foydalaniladi?

A. Investitsiya loyihasining potensial qobiliyati, shu loyihaga qo'yilgan mablag'larning qiymatini saqlab qolish va ularning o'sishi sur'ati yetarli darajasini yaratib berishda.

B. Investitsiya loyihasining potensial qobiliyatida.

D. Loyihaga qo'yilgan mablag'larning qiymatini saqlab qolishda.

E. Qiymatini saqlab qolish va ularning o'sishi sur'ati yetarli darajasini yaratib berishda.

4. Loyihaning iqtisodiy samaradorligini baholashning nechta usullari mavjud?

A. Oddiy (yoki statistik) baholash usullari, diskontlashga asoslangan baholash usullari.

B. Diskontli baholash usuli.

D. Sintetik baholash usuli.

E. Analitik baholash usuli.

5. Iqtisodiy samaradorlikni baholashning oddiy (yoki statistik) baholash usuli qanday guruhlariga bo'linadi?

A. Investitsiya qoplash muddati, investitsiya samaradorligi koeffitsiyenti.

B. Diskontli baholash usuli.

D. Sintetik usul.

E. Analitik usul.

6. Iqtisodiy samaradorlikni baholashning diskontlashga asoslangan baholash usuli qanday guruhlariga bo'linadi?

A. Sof joriy qiymatni aniqlash, foydaning ichki me'yorini hisoblash, investitsiyalarning rentabelligini hisoblash, diskontlashning qoplash muddatini hisoblash usullari.

B. Sof joriy qiymatni aniqlash, foydaning ichki me'yorini hisoblash, investitsiyalarning rentabelligini hisoblash.

D. Foydaning ichki me'yorini hisoblash, investitsiyalarning rentabelligini hisoblash.

E. Diskontlashning qoplash muddatini hisoblash usullari.

7. Sof joriy qiymat (NPV) – ...?

A. Obyektdan foydalanish davrida oldindan qat'iy belgilangan va o'zgarmas foiz stavkasida olinadigan daromadlar va qilinadigan xarajatlarning alohida muayyan davrdagi barcha kirim va chiqimlarning diskontlashtirilishi yo'li bilan olingan va ular o'rtasidagi farqni ifodalovchi qiymat.

B. Xarajatlarning alohida muayyan davrdagi barcha kirim va chiqimlarning diskontlashtirilishi yo'li bilan olingan va ular o'rtasidagi farqni ifodalovchi qiymat.

D. Obyektdan foydalanish davrida oldindan qat'iy belgilangan va o'zgarmas foiz stavkasida olinadigan daromadlar va qilinadigan xarajatlar.

E. O'zgarmas foiz stavkasida olinadigan daromadlar va qilinadigan xarajatlar.

8. Foydaning ichki me'yori usuli (IRR) – ...?

A. Pul chiqimlarining diskont stavkasiga teng bo'lgandagi daromadlilik darajasi yoki bo'lmasa, loyihadan olingan sof tushumlarning diskontlangan qiymati investitsiyalarning diskontlangan qiymatiga, sof joriy qiymat esa nolga teng bo'lgandagi diskont me'yori.

B. Daromadlilik darajasi yoki bo'lmasa, loyihadan olingan sof tushumlarning diskontlangan qiymati.

D. Diskontlangan qiymati investitsiyalarning diskontlangan qiymatiga, sof joriy qiymat esa nolga teng bo'lgandagi diskont me'yori.

E. Teng bo'lgandagi daromadlilik darajasi yoki bo'lmasa, loyihadan olingan sof tushumlarning diskontlangan qiymati investitsiyalarning diskontlangan qiymati.

9. Investitsiyalarning rentabelligi usuli (RI) – ...?

A. Diskontlashtirilgan daromadlarning diskontlashtirilgan investitsiya xarajatlariga nisbatini hisoblab topish.

B. Diskontlashtirilgan daromadlarning diskontlashtirilgan investitsiya xarajatlari.

D. Daromadlarning diskontlashtirilgan investitsiya xarajatlariga nisbatini hisoblab topish.

E. Diskontlashtirilgan daromadlarning diskontlashtirilgan qiymati.

10. Diskontlashtirishni hisobga olgan holda investitsiyalarni qoplash muddatini (DPP) – ...?

A. Diskontlashtirilgan yillik pul tushumlarini diskontlashtirilgan investitsiyalarga bo'lish.

B. Diskontlashtirilgan yillik pul tushumlari.

D. Pul tushumlarining diskontlashtirilgan qiymati.

E. Analitik diskontlash usuli.

12-bob. INVESTITSIIYA FAOLIYATINI MOLIYALASHTIRISH MANBALARI VA USULLARI

Tayanch iboralar: samara, mualliflik huquqi, nou-xau, mulkdorlik huquqlari, intellektual boyliklar, investorning o'z moliyaviy resurslari, qarzga olgan mablag'lari, jalb qilgan moliyaviy resurslari, budjeti mablag'lari, xorij investitsiyalari va kreditlari, noan'anaviy moliyalashtirish (sindikatlilik kreditlash, seleng, venchurlik moliyalashtirish va shu kabilar).

12.1. Investitsiya faoliyatining mohiyati, ahamiyati va uning yo'nalishlari

Investitsiya faoliyatini tashkil etishda har bir mulk egasi ishbilarmonlik, tadbirkorlikning mohiyatini chuqur anglagan holda ish yuritishi lozim. Investitsiya faoliyati bilan shug'ullanuvchi mulk egasi tez o'zgaruvchan bozor iqtisodiyoti va uning ko'p qirrali munosabatlarini har tomonlama anglay bilishi lozim. Investitsiya faoliyatini yuritishda iqtisodiy axborotga tayangan soha bir butun iqtisodiyot va mamlakat miqyosida marketing bilimlariga ega bo'lishi alohida ahamiyatga ega. Chunki barqarorlashmagan iqtisodiyotda investor pul muomalasi, moliya-kredit va banklar, soliq siyosati mohiyatini chuqur bilmay turib, investitsiya faoliyatini tashkil etishi (bu esa tavakkalchilik bilan bog'liq) natijasida qisqa davr ichidagi inqirozga uchrashi mumkin.

Samara yoki daromad keltiradigan mulkiy va intellektual boyliklar, ya'ni investitsiyalar quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

- pul mablag'lari, banklardagi maqsadli jamg'armalar, paylar, aksiyalar va boshqa qimmatbaho qog'ozlar;
- harakatdagi va harakatda bo'lmagan mulklar (binolar, inshootlar, asbob-uskunalar hamda boshqa moddiy boyliklar);
- mualliflik huquqi, nou-xaulardan tashkil topgan mulkdorlik huquqlari va boshqa intellektual boyliklar;
- yer va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish huquqlari hamda mulkchilik huquqlari;
- boshqa boyliklar.

Investitsiyalarning qayd etilgan turlari va shakllari asosida tadbirkorlik, ishbilarmonlik va boshqa davlat tomonidan taqiqlanmagan faoliyatlarni barcha investorlar tomonidan amaliy ravishda yo'lga qo'yish, mablag'lar sarflash va ularni amaliyotga tatbiq etish chora-tadbirlarining yig'indisi *investitsiya faoliyatini* anglatadi.

Bozor iqtisodiyotida investitsiya faoliyatini fuqarolar, yuridik shaxslar (korxonalar, firmalar, aksiyadorlik jamiyatlari va boshqa tipdagi mulk egalari) va davlat yuritadi.

Investitsiya faoliyatini yo'lga qo'yishda har bir mulk egasi, birinchi navbatda, o'z manfaatini ko'zlab, yagona maqsadga, ya'ni foyda olish va samaraga erishishni rejalashtiradi.

Bozor munosabatlari rivojlangan yetuk jamiyatda investitsiya faoliyati

quyidagi yoʻnalishlarda olib boriladi:

- fuqarolar, davlatga qarashli boʻlmagan korxonalar, xoʻjalik assotsiatsiyalari, jamoa va oʻrtoqlik xoʻjaliklari hamda jamoa mulkchiligi asosida tashkil etilgan tashkilotlar, nodavlat korxonalari va muassasalari tomonidan;

- davlatning maʼmuriy va boshqaruv boʻlinmalari, tashkilotlari hamda davlat korxonalari va muassasalari tomonidan;

- xorij fuqarolari, xususiy firmalar, assotsiatsiyalar, kompaniyalar va yuridik shaxslari hamda boshqa xorijiy davlatlar va xalqaro moliya-kredit muassasalari tomonidan;

- qoʻshma korxona koʻrinishida mahalliy va xorij fuqarolari, yuridik shaxslar va davlatlar bilan hamkorlikda.

Mulkchilikning turli shakllari rivojlanishi, tadbirkorlik va ishbilarmonlikning yoʻlga qoʻyilishi, jahon iqtisodiy aloqalarining taraqqiy etishi, qoʻshma korxonalarning iqtisodiyotni barqarorlashtirishda rolining ortishi investitsiya faoliyatini toʻla tashkil etish uchun zarur imkoniyatlarni yaratadi.

Mulkchilikning turli shakllari vujudga kelishi, oʻz navbatida, tadbirkorlikning rivojlanishi, xorij kapitalining kirib kelishi hamda investitsiya faoliyatini tashkil etish yoʻnalishlarini ham aniqlab beradi.

Bozor sharoitida investitsiya faoliyatini kengaytirish va rivojlantirish jismoniy, yuridik shaxslar va davlatning foyda olish maqsadida tadbirkorlik, ishbilarmonlik va boshqa faoliyatlarini qaytadan tiklashga qaratilgan. Bu boradagi asosiy maqsad investitsiya faoliyatini tashkil etib, iqtisodiyotni inqirozdan olib chiqish, uni barqarorlashtirish, dunyo bozoriga kirib borish, jahon xoʻjalik aloqalarini mustahkamlash va aholi turmush darajasini yaxshilashdir.

12.2. Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarining mohiyati va ahamiyati

Iqtisodiy tarkibning qayta qurilishi faol investitsiya siyosatini oʻtkazish bilan chambarchas bogʻliqdir. Investitsiya bazasini rivojlantirish va chuqurlashtirish islohotlar strategiyasining muhim shartidir. Iqtisodiyot tuzilishi qurilishining belgilangan yoʻnalishlari, baquvvat investitsiya siyosatini oʻtkazish yoʻli bilangina eksport imkoniyatining kengaytirilishiga erishish mumkin. Buning uchun oʻz sarmoyalarimizni ham, tashqi kreditlarni ham, bevosita investitsiyalar va ularning barcha manbalarini ham ishga solish zarur.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsion loyihalarni moliyalashtirish investorlar tomonidan tashkil etilgan har xil manbalar, shu jumladan, moliyaviy resurslarni jalb qilish yoʻli bilan, kreditlar evaziga qonunchilikda belgilangan holda qimmatli qogʻozlar va zayomlar chiqarish hisobiga amalga oshiriladi.

Umumiy hisobga olganda, real investitsion loyihalarni moliyalashtirish manbalari quyidagi shakllarga boʻlinadi:

1. Investorning oʻz moliyaviy resurslari.
2. Investorning qarzga olgan mablagʻlari.
3. Investorning jalb qilgan moliyaviy resurslari.
4. Davlat budjeti mablagʻlari (shu jumladan, mahalliy budjet mablagʻlari).

5. Xorij investitsiyalari va kreditlari.

6. *Noan'anaviy moliyalashtirish* (sinditsiallashtirilgan kreditlash, seleng, venchurli moliyalashtirish va shu kabilar).

Kapital moliyalashtirish manbalarini ikki guruhga ajratish mumkin:

a) markazlashtirilgan qo'yilmalar, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

– davlat budjeti va davlat budjetidan tashqari fondlar mablag'lari;

– tashqi qarzlar limitlaridan kelib chiqib, hukumat kafolati ostidagi xorij investitsiyalari va kreditlari.

b) markazlashtirilmagan kapital qo'yilmalar, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

– korxonalar mablag'lari, shu jumladan, qo'shma korxonalar, xorijiy korxonalar va xususiy korxonalarning mablag'lari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi norezidentlarining mablag'lari;

– davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari mablag'lari, banklarning, shu jumladan, xorijiy banklarning kreditlari;

– aholi mablag'lari.

Real investitsion loyihalarni moliyalashtirish turli shakl va usullarda olib boriladi. Hozirgi vaqtda investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarini shakllantirish, investitsiya faoliyatining bosh muammolaridan biri hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsion loyihalarni moliyalashtirish quyidagi manbalar hisobiga amalga oshirilmoqda.

1. Investorning o'z moliyaviy resurslari va ichki xo'jalik rezervlari (foyda, amortizatsiya ajratmalari, maxsus zaxira fondlari).

2. Investorning qarz mablag'lari (bank krediti, budjet krediti, obligatsiya bo'yicha qarzlar).

3. Jalb qilingan moliyaviy resurslar (aksiyalarni sotish, mehnat jamoasining pay va boshqa ko'rinishdagi badallari, yuridik va jismoniy shaxslarning pay va boshqa badallari).

4. Budjetdan investitsion assignatsiyalari (mahalliy, davlat va budjetdan tashqari fondlar mablag'lari).

5. Xorij investitsiyalari (xorij kreditlari, to'g'ridan to'g'ri xorij investitsiyasi, qo'shma korxonalar ko'rinishida).

6. Lizing va seleng (investitsion loyihalarni moliyalashtirishning bir turi bo'lib, asbob-uskuna, transport vositalari, bino va inshootlarni ijaraga yoki intellektual mulkdan foydalanish huquqini berish tushuniladi).

Ushbu moliyalashtirish shakllari va manbalarining har biri o'zining ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jihatlariga ega, shu sababli investitsion loyihalarni moliyalashtirish shakllari tahlil qilinib, eng qulay shakl va usul tanlanadi.

Investitsiyalarni moliyalashtirishning eng ishonchli manbayi o'z mablag'lari hisoblanadi. Har qanday tijorat tashkiloti doimo investitsiyalarni o'z hisobidan moliyalashtirishga intiladi. Bu holatda moliyalashtirish manbalarini qayerdan olish kerak, degan muammo vujudga kelmaydi va uning bankrotlik xavf-xatari (riski) kamayadi. Bundan tashqari ijobiy tomonlari ham mavjud. Xususan, o'z-o'zini moliyalashtirish korxonaning rivojlanganligi va uning yaxshi moliyaviy holatini

bildiradi, yana raqobatchilardan ma'lum bir ustunlikka ega bo'ladi, boshqa korxonalarda bunday imkoniyat bo'lmasligi mumkin. Har qanday tijorat tashkilotining asosiy o'z-o'zini moliyalashtirish manbayi, asosan, sof foyda va amortizatsiya ajratmasi hisoblanadi.

1. Foyda investitsiyalarni moliyalashtirish manbayi sifatida. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning asosiy maqsadi maksimal foyda olishdir. U korxona faoliyatining asosiy moliyaviy natijasi hisoblanadi.

Korxonaning balans foydasi (Fb) quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi:

$$Fb = Fs + Fm + (Db - Xb) \quad (12.1)$$

Bu yerda:

Fs – mahsulot (ish, xizmat) sotishdan tushgan foyda;

Fm – korxona mulkini sotishdan tushgan foyda;

Db – boshqa operatsiyalardan tushgan daromad;

Xb – boshqa operatsiyalar bo'yicha xarajatlar.

Yalpi foyda foyda solig'i olish uchun soliq to'lanadigan baza hisoblanadi. Korxonaning o'z ixtiyorida qoladigan foyda, ya'ni sof foyda (Fs) qiziqtiradi va quyidagicha teng bo'ladi:

$$Fs = Fb - Sf \quad (12.2)$$

Bu yerda:

Fb – balans foyda;

Sf – foyda solig'i va boshqa majburiy to'lovlar.

Zamonaviy sharoitda korxona o'z ixtiyorida qoladigan foydani o'zi mustaqil taqsimlaydi. Bu yerda shunday savol kelib chiqadi: Bu foydani qanday qilib eng samarali taqsimlash mumkin? Uni ishlab chiqarishni rivojlantirishga: uy-joy, dam olish uyi, bog'cha va ishlab chiqarishga mo'ljallangan obyektlarni qurishga; agar aksiyadorlik jamiyati bo'lsa, dividend to'lashga; xayriya maqsadlari va hokazolarga yo'naltirish mumkin. Foydadan samarali foydalanish uchun korxonaning ayni vaqtdagi va istiqboldagi texnik holati va korxona jamoasining ijtimoiy holatini yaxshi bilish lozim.

Agar korxona ishchilari ijtimoiy sohada, shu jumladan, ish haqi darajasi bo'yicha boshqa korxonalarga nisbatan yaxshiroq ta'minlangan bo'lsa, bu holda foyda, birinchi navbatda, ishlab chiqarishni rivojlantirishga yo'naltirilishi lozim. Yana shuni ta'kidlash lozimki, agar korxonaning texnik rivojlanish darajasi past bo'lib, bu korxonaning raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishga to'sqinlik qilib, korxonani bankrotlikka olib kelsa, bunday holda, foydani korxonani rivojlantirish uchun yo'naltirish lozim. Shunday qilib, korxona foydasi uning iqtisodiy va ijtimoiy darajasiga asoslangan holda taqsimlanishi lozim.

Korxonada ushbu muhim qoidaga amal qilish lozim: "Foyda korxonaning istiqbolda rivojlantirishini amalga oshirishga turtki berishi lozim". Shunday qoida borki, ishlab chiqarishning rivojlanishi oxir-oqibatda korxona daromadi hajmining o'sishiga olib keladi, bu esa kelajakda korxona jamoasining ijtimoiy muammolari hal bo'lishi va korxona investitsiya imkoniyatlarining kengayishiga olib keladi.

2. Amortizatsiya ajratmalari investitsiya loyihalarini moliyalashtirish manbayi sifatida. Amortizatsiya asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning normativ xizmati

muddati davomida qiymatini ishlab chiqarilayotgan mahsulotga o'tkazib borish jarayonidir.

Asosiy vositalar tarkibiga xizmat muddati bir yildan kam bo'lmagan, qiymati 50 minimal maoshdan yuqori bo'lgan va o'z qiymatini ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxiga asta-sekinlik bilan o'tkazib boradigan ishlab chiqarish vositalari kiradi. Ular: bino, inshoot, asbob-uskuna, mashina, transport vositalari, o'lchovchi uskunalar va hokazo.

Asosiy vositalar ishlab chiqarish jarayonida ham jismonan, ham ma'naviy eskiradi. Obyektlar qiymati hisoblangan amortizatsiya ajratmalari hisobidan qoplanadi.

Amortizatsiya ajratmalari investitsiyalarni moliyalashtirishning muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Ular qayta ishlab chiqarishni (ya'ni takror ishlab chiqarish) tashkil qilib qolmay, balki ma'lum darajada ularni kengaytirishga ham mo'ljallangan bo'ladi. Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida amortizatsiya korxona investitsiya ehtiyojining 70-80 %ini qondiradi. Mamlakatimizning bozor iqtisodiyotiga o'tishi bilan amortizatsiya ajratmalarining investitsiyalarni moliyalashtirish manbayi sifatidagi ahamiyati ham o'sdi. Bu, birinchi navbatda, asosiy fondlarning tez-tez qayta baholanishi va ko'p korxonalarning zararga ishlayotganligi bilan bog'liq.

Investitsiyalarni moliyalashtirish manbayi sifatida boshqalariga nisbatan ustunlik tomoni shundaki, korxonaning har qanday moliyaviy holatida bu manba o'z o'rniga ega bo'ladi va doimo korxona ixtiyorida bo'ladi.

Raqobat jarayoni asosiy fondlarni yangilab turishni talab etadi, bu esa kelgusidagi investitsiyalar uchun jadallashtirilgan amortizatsiya ajratmalarini hisoblashni taqozo etadi. Lekin bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida jadallashtirilgan amortizatsiya usulini qo'llash salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Shunday qilib, intensiv tarzda qayta ishlab chiqarish amalga oshiriladi. Buning natijasida amortizatsiya ajratmalari o'zi alohida bir shaklni tashkil qiladi. Boshqacha qilib aytganda, kengayadi va investitsiyalash uchun oldingisiga nisbatan barqaror moliyaviy bazaga aylanadi. Shunday qilib, amortizatsiya ajratmalari korxonaning investitsiya faoliyatini tartibga soluvchi muhim vositaga aylanadi.

3. Korxonaning investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning ichki moliyaviy resurslari quyidagilar hisoblanadi:

- xo'jalik usulida bajarilgan qurilish-montaj ishlaridan kelgan foyda (qilingan iqtisod);

- asosiy vositalarni likvidatsiya qilingan vaqtda olingan yaroqli materiallar;

- aylanma mablag'larning aylanishi tezlashishi hisobiga muomaladan chiqarilgan aylanma mablag'larning bir qismi;

- korxonaning o'zida tashkil qilingan maxsus rezerv fondlari va hokazolar.

Investitsion loyihalarni baholashda shuni hisobga olish lozimki, ishlab chiqarilgan mahsulot realizatsiyasidan soliqlar ayirib tashlanadi. Ammo bu hisoblangan soliqlar amortizatsiya ajratmalari singari ma'lum muddat korxona oborotida qo'shimcha ishlatilishi va vaqtincha moliyaviy resurs bo'lishi mumkin.

4. Agar korxona investitsiya faoliyatini moliyalashtirishda o'z mablag'lari

yetarli bo'lmasa, bunday holda korxona mablag'larni qimmatli qog'ozlar chiqarish yoki bank krediti orqali jalb qilishi mumkin. Investitsion loyihalarni moliyalashtirishning keng tarqalgan va moliyalashtirishning asosiy manbalaridan bo'lib, qimmatli qog'ozlarni emissiya qilish hisoblanadi.

Qimmatli qog'ozlar chiqarish investitsiyalarni moliyalashtirishda markazlashgan mablag'lar va bank kreditlarining hissasi pasayishiga olib keladi.

Qimmatli qog'ozlar bozori va kredit bozori pul mablag'lariga ehtiyoji bo'lgan tarmoqlarga (korxonalarga) pul mablag'larini taqsimlab, korxonalarining moliyaviy holatini barqarorlashtiradi.

Jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan xarid qilinadigan qimmatli qog'ozlar ichida keng tarqalgan turi aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan chiqariladigan aksiyalardir.

Aksiya – korxona mulkiga aksiyadorlarning qo'shgan hissasini tasdiqlovchi hujjat. Aksiyalar bo'yicha daromadlar dividend shaklida olinadi. Aksiyalar chiqarish orqali zarur pul mablag'lari jalb qilinadi. Aksiyadorlik kapitalini shakllantirishda ikki xil aksiya emissiya qilinadi: oddiy va imtiyozli aksiyalar.

Oddiy aksiya aksiyadorlik jamiyatini boshqarish huquqini beradi (aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida qatnashish, dividend olish huquqi, jamiyatni likvidatsiya qilayotganda aksiyalar qiymatiga teng miqdorda korxona mulkini olish). Barcha oddiy aksiyalarning nominal qiymati bir xil bo'lishi lozim.

Imtiyozli aksiyalar ovoz berish huquqiga ega bo'lmaydi, lekin uning afzallik tomoni shundaki, u aksiyadorga oldindan ma'lum bo'lgan, qat'iy belgilangan foiz bo'yicha daromad bilan ta'minlangan bo'ladi. Daromad hajmi aksiyadorlik jamiyati faoliyat natijasiga bog'liq bo'lmaydi. Aksiyadorlik jamiyatlari ochiq yoki yopiq turdagi jamiyatlarga bo'linadi. Ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari o'z aksiyalarini barcha xohlovchilarga ham, yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari faqat o'z ishchilariga sotishi mumkin. Mulkchilikning aksiyadorlik shaklida korxonaning xo'jalik faoliyati natijasi uchun aksiyadorlarning javobgarlik mas'uliyati oshadi. Ishchilarning bo'sh pul mablag'larini aksiyalarga joylashtirishi ularning mablag'larini inflatsiyadan himoyalasa, boshqa tomondan ishlab chiqarish natijasi uchun mas'uliyatini oshiradi. Chunki o'zi bundan manfaatdor bo'ladi. Bank krediti uchun, albatta, korxonaning moliyaviy natijasidan qat'i nazar (foyda ko'rdimi yoki zarar) foiz to'lanishi shart. Aksiyalar (oddiy aksiya) uchun korxona faoliyati natijasiga qarab aksiyadorlarga dividend to'lanadi. Korxona zarar ko'rsa, dividend to'lamaydi. Aksiyadorlar yig'ilishi qaroriga binoan hisobot yilida dividendlar to'lanmasdan korxona faoliyatini kengaytirishga yoki biror investitsion loyihani moliyalashtirish uchun yo'naltirilishi mumkin.

Bundan tashqari aksiyadorlik jamiyati ustidan davlat va aksiyadorlarning nazorat sifati oshadi. Qimmatli qog'ozlar orqali zarur mablag'lar bank kreditiga nisbatan ko'proq to'planadi. Aksiyadorlik kapitali nafaqat pul shaklida, balki texnika, texnologiyalar ko'rinishida ham bo'lishi mumkin. Loyihani moliyalashtirishning qimmatli qog'ozlar emissiya qilish shaklining ijobiy tomoni shundaki, investitsion loyihani amalga oshirish uchun asosiy zarur moliyaviy resurslar yoki boshqa resurslar loyihani amalga oshirishdan oldin yoki uni amalga oshirish jarayonida kelib tushadi.

Korxonalar o'z investitsiya faoliyatini jalb qilingan mablag'lar hisobiga moliyalashtirish uchun bir qator imtiyozlar joriy etildi, xususan, "yuridik shaxs bo'lgan aksiyadorning o'tgan yillarning taqsimlanmagan foydasini ustav fondini (kapitalini) ko'paytirish uchun yo'naltirish chog'ida qo'shimcha aksiyalar qiymati yoki aksiyalarning nominal qiymatini ko'paytirish tarzida olingan daromadlari (foydasini) soliq solish obyekti bo'lmaydi".

Aksiyadan tashqari korxona obligatsiya chiqarish yo'li bilan mablag'larni jalb etadi.

Obligatsiya – qarzдорlik majburiyati bo'lganligi sababli aksiyaga nisbatan risk kamroq bo'ladi va obligatsiyalar shu sababli aksiyaga nisbatan tezroq sotiladi. Bu esa korxonaga zarur mablag'larni birmuncha qisqa vaqt ichida to'plash imkonini beradi. Obligatsiyaning aksiyaga nisbatan riski kamroq bo'lganligi sababli obligatsiyaga to'lanadigan foiz aksiya bo'yicha dividendga nisbatan pastroq bo'ladi. Korxona uchun esa aksiya chiqarish obligatsiya chiqarishga nisbatan qulayroqdir. Chunki foyda miqdoriga qarab, dividendni o'zgartirishi mumkin, obligatsiyada esa foiz qat'iy belgilangan bo'ladi.

Aholi oddiy aksiyaga nisbatan imtiyozli aksiya olishga qiziqadi. Shunday ekan, korxona imtiyozli aksiyalarini oddiy aksiyalarga nisbatan tezroq sota oladi. Lekin imtiyozli aksiyalar nominal qiymati jamiyat ustav kapitalining 20 %idan oshmasligi kerak.

Ayrim hollarda aksiyadorlik kapitali faqatgina boshlang'ich kapital qo'yilmalarni qoplabgina qolmay, yana korxonaning sof aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojining katta qismini qoplaydi. Bu holat, odatda, korxonaning moliyaviy resurslarni faqat yuqori foiz ostida olish mumkin bo'lgan sharoitdagina yuz beradi. Bu vaziyatda depozitlarga to'lanadigan foiz stavkalari ham juda yuqori bo'ladi, shuning uchun korxona yetarli resurslarni tashkil qilish uchun investitsion loyiha yuqori daromadligi va o'ziga jalb qiluvchi bo'lishi kerak. Boshqa holatlarga nisbatan arzonroq qarz yoki muddatli kreditlar olish mumkin bo'lgan holatda loyihalarni ssudalar yordamida moliyalashtirishga intilish o'sadi.

Har qanday holatda uzoq muddatli qarzlar va aksiyador kapitali o'rtasida balans tutib turish lozim. Qanchalik aksiyador kapitali hissasi yuqori bo'lib, shunchalik qarz majburiyatlari hissasi kam bo'lsa, soliq to'lagunga qadar foyda shunchalik yuqori bo'ladi. Moliyalashtirishda qarz majburiyatlari hissasi qanchalik yuqori bo'lsa, shunchalik majburiyatlar bo'yicha foiz to'lovlari yuqori bo'ladi. O'zbekiston Respublikasining 2017-yil 23-iyuldagi "O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy sohadagi ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonuniga muvofiq, "Korxonalarning obligatsiyalari" degan so'zlar "Korporativ obligatsiyalar" degan so'zlar bilan almashtirildi ("Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida"gi qonunning 5-moddasi).

Korporativ obligatsiyalarni faqat ochiq aksiyadorlik jamiyatlari auditorlik tashkilotining xulosasi bilan tasdiqlangan o'z kapitalining obligatsiyalar chiqarish to'g'risida qaror qabul qilingan sanadagi miqdori doirasida chiqarishlari mumkin.

Korporativ obligatsiyalar chiqarishga faqat ochiq aksiyadorlik jamiyatining ustav fondi to'liq to'langanidan keyin yo'l qo'yiladi.

Har bir loyihada moliyalashtirishning turli xil shakllari oqibatlarini tubdan baholash lozim va shunday moliyalashtirish manbayini aniqlash lozimki, unda resurslar va iqtisodiy qaytim mos kelsin, ya'ni:

- aksiyadorlik kapitali bilan birgalikda qarzga olingan mablag'lar ham investitsion loyihani moliyalashtirish manbayi bo'ladi;

- moliya bozorlarining asosiy vazifasi jamg'armalarni ishlab chiqarish investitsiyalariga yo'naltirishdir. Moliyaviy bozorlarsiz korxonalar o'z mablag'lariga tayanishga majbur bo'ladi, bu esa ularning rivojlanishini keskin chegaralab qo'yadi.

5. Investitsion loyihani moliyalashtirishning qarzga olingan manbayi bank kreditlari, ipoteka ssudalari, sug'urta kompaniyalaridan olingan qarzar yoki budjetdan tashqari fondlardan olingan kreditlar hisoblanadi.

Ushbu moliyalashtirish manbalari ma'lum muddatga qaytarish va to'lov sharti asosida beriladi. Investitsion loyihalarni kredit asosida moliyalashtirishning afzalroq tomoni shundaki, faoliyat yuritayotgan korxona uchun modernizatsiya, rekonstruksiya ishlari va kerakli me'yorda ishlab chiqarish quvvatini ta'minlashda, ya'ni korxona ishlab chiqarish faoliyatni kengaytirmoqchi bo'lsa, kreditdan foydalangani ma'qul, chunki ishlab turgan korxona aktivlari ushbu kreditlar qaytarilishiga garov bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Yangi tashkil etilayotgan korxona, tashkilotlar uchun esa investitsion loyihalarni moliyalashtirish uchun aksiyador kapitalidan foydalanish maqsadga muvofiqdir, chunki yangi tashkil etilgan korxonalar uchun bank kreditidan foydanish yuqori risk bilan bog'liq bo'lib, kredit olishda korxona uni qaytarish uchun yetarli darajada moliyaviy resurslar bilan yoki boshqa aktivlar bilan ta'minlanmagan bo'lishi mumkin, bunday shartlarni yangi korxona bajarmasligi sababli aksiyadorlik kapitalidan foydalanadi. Likvidlik bilan bog'liq bunday vaziyatlarda yangi korxona qiyin vaziyatlarga tushib qoladi. Loyiha yaxshi baholanganda ham, yaxshi texnik asoslanganda ham banklar yuqori foiz stavkasida kredit berishlari mumkin. Aksiyador kapitali esa bunday muammolar keltirib chiqarmaydi, ammo uni yig'ish ancha murakkab vazifadir, bank kreditlari esa bundan mustasnodir.

Investitsion loyihalarni kreditlash sharti foiz stavkasi o'zgarishi bilan loyiha iqtisodiy ko'rsatkichlarlarining o'zgarishi orasidagi munosabat bilan aniqlanadi. Ma'lumki, foiz stavkasi o'zgarmas va o'zgaruvchan bo'ladi. Shu sababli korxona investitsiya loyihasini moliyalashtirishda kredit olmoqchi bo'lsa, u uzoq muddatli bo'lsa, u holda o'zgarmas foiz stavkasidagi kreditdan foydalanadi.

Yaxshi asoslangan loyiha uchun qarz mablag'lari olish birmuncha osonroq bo'ladi. Moliyalashtirish jarayonini qarzga olinadigan mablag'larning hajmini aniqlashdan boshlash maqsadga muvofiq bo'ladi, bu kredit olishni kafolatlashi mumkin. Ushbu ssuda kapitali quyidagilarga yo'naltirilishi mumkin: asbob-uskunalar xarid qilish, ishlab chiqarishni kengaytirish, modernizatsiya, rekonstruksiya qilish va shu kabilarga. Ssuda kapitalini quyidagi turlarga ajratish mumkin: aylanma mablag'larni tashkil qilish maqsadida tijorat, bank yoki mol-yetkazib beruvchilarning turli xil shakldagi kreditlari yoki milliy va xorijiy moliyaviy institutlarning uzoq muddatli kreditlari.

Bank tomonidan olinadigan foizlar beriladigan kreditning hajmi, muddati,

uning ta'minlanganligi, kreditlash shakli, kreditning risk darajasi va boshqalarga bog'liq tarzda differensiyallashadi. Hozirgi vaqtda investorlar tez qaytish beruvchi tadbirkorlik faoliyatiga kreditlarni jalb qilmoqdalar.

Kreditlar kreditlash muddatiga ko'ra qisqa muddatli (1 yilgacha) va uzoq muddatli (1 yildan yuqori) turlarga bo'linadi. Korxonaning asosiy fondlari uchun olingan uzoq muddatli kreditlar, odatda, investitsiya deb ataladi. Uzoq muddatli kreditlarning obyektiv zarurligi korxonaning ishlab chiqarishini kengaytirish ehtiyojidan kelib chiqadi. Aynan shu sharoitda kredit munosabatlarida uzoq muddatlilik xarakteri vujudga keladi. Bu qarzdorga o'z mablag'larini o'z muomalasidan olishga (oborotidan olishga) nisbatan birmuncha qisqaroq vaqtda pul mablag'larini olish imkoniyatini beradi. Kapital qo'yimalarni moliyalashtirishning kredit usuli afzallik tomoni mablag'larni qaytarishlik bilan bog'liqdir. Bu kapital qo'yimalarning haqiqiy qoplanishi va kreditning qaytarilishi nazoratini kuchaytiradi. Bu esa o'z-o'zidan mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshiradi.

Hozirda real iqtisodiyotda investitsiyalar daromadlilik darajasi bank foiz stavkasiga nisbatan yuqori bo'lib, savdo kredit va vositachilik operatsiyalarini kreditlash bilan chegaralanib qolmoqda.

12.3. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish usullari

Moliyaviy resurslarni jalb etish imkoniyati nuqtayi nazaridan investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning ikki usuli: tashqi va ichki manbalarga asoslangan moliyalashtirish farqlanadi. Moliyalashtirishning tashqi manbalariga davlatning maxsus imtiyozli kreditlari (Davlat mulk qo'mitasi, Bandlik jamg'armasi, Dehqon va fermer xo'jaliklari jamg'armalari, Mikrokreditbankning maxsus resursi va h.k.); tijorat banklari kreditlari (Imtiyozli kreditlash maxsus jamg'armasi); qimmatli qog'ozlar chiqarish va sotishdan tushgan mablag'lar; xorijiy kredit liniyalari mablag'lari va hokazolar kiradi.

Moliyalashtirishning ichki usulidan foydalanishda moliyaviy resurslar tashkil topish manbalari sifatida quyidagilar maydonga chiqadi: foyda, oborotdan tashqari aktivlarni sotish, mol yetkazib beruvchilardan olingan kreditlar, debitorlik qarzlarning kamayishi, amortizatsiya ajratmalari, tadbirkorlarning jamg'armalari va hokazo. Ayrim holatlarda muhim moliyalashtirish manbayi sifatida mol yetkazib beruvchilardan olingan kreditlardan foydalanish mumkin, biroq bunda mol yetkazib beruvchilar bilan yaxshi munosabatlar saqlanishi va ta'minotning barqarorligi buzilmasligi lozim.

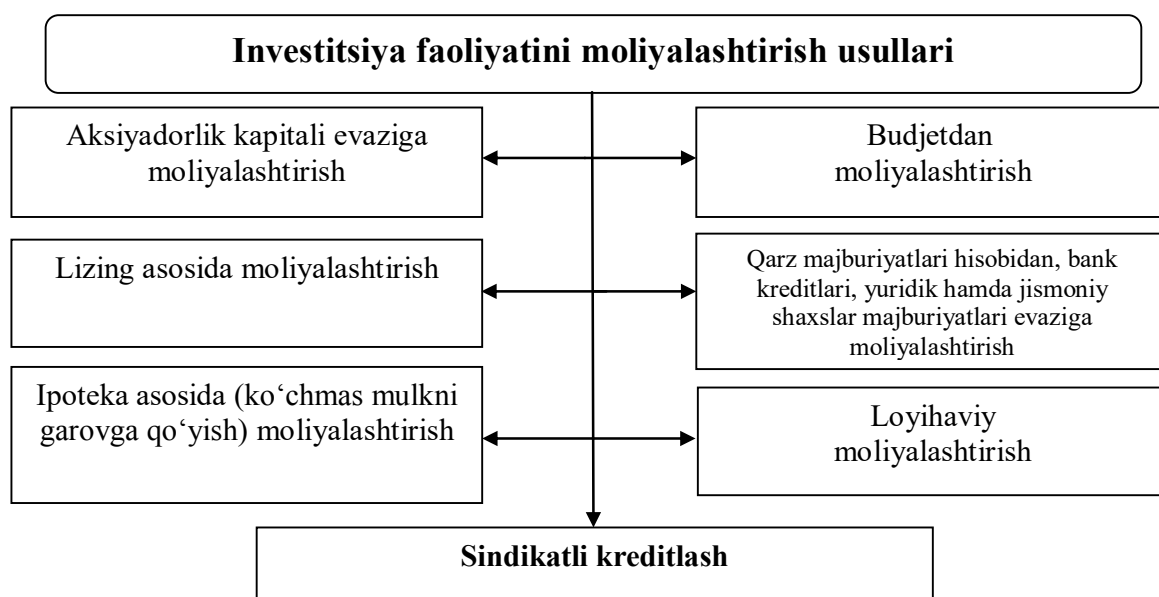
Tashqi moliyalashtirishning har qanday usulida korxona qarz olish hisobiga yoki aksiyalar chiqarish yo'li bilan moliyalashtirishni tashkil etadi. Tashqi manbalardan jalb etilgan mablag'lar quyidagi uch xil baholash mezoniga asoslanadi: mablag'lardan imkon boricha foydalanish vaqti, xarajatlar miqdori (qarz kapitali qiymati), korxona ustidan nazoratning darajasi.

Investitsiya loyihalarini qarz mablag'lari hisobiga moliyalashtirish moliyalashtirishning ssuda vositalaridan foiz to'lash hisobiga foydalanishni xususiyatlovchi usulga asoslanadiki, uning miqdori mahsulot hajmi va korxona foydasi bilan bevosita bog'langan. Ssuda yordamida moliyalashtirish olinadigan qarz

qaytarilishi ta'minlanishi uchun mulkiy aktiv bo'lishini talab etadi. Aksiyalar chiqarish yordamida moliyalashtirish uning oldindan ta'minlanishini talab etmaydi, biroq sarmoyachi uchun korxona mulkiga ma'lum miqdorda egalik qilish huquqini beradi.

Ko'pincha, korxonani moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyoj ham, qarz olish ham aksiyalar chiqarishning birligida qondiriladi.

Korxonani moliyalashtirishda aksiyalar chiqarishga raqobatdosh bo'lgan manba bank kreditidir. Bank krediti faqatgina mulk yoki oborot aktivlarining garovi asosida beriladi. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishni bu usulda amalga oshirishda kredit uchun foiz to'lovlari, kreditlarning qaytarilish muddati va tartibini hisobga olish lozimki, bu omillar o'ta qat'iy shartlarda qo'yiladi.

12.1-rasm. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish usullari¹²³

Qarz mablag'larini banklardan tashqari yana turli moliya-kredit institutlari (lizing kompaniyalari, ipoteka banklari, ishlab chiqarish zaxiralari yoki debitorlik qarzlar evaziga moliyalashtirish bilan shug'ullanuvchi ulgurji mol yetkazuvchi tashkilotlar yoki faktoring kompaniyalari) ham berishi mumkin.

Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning umumiy summasi asosiy (loyiha-qidiruv ishlari, maydon tayyorlash, qurilish, texnologiya hamda uskuna-jihozlar sotib olish, montaj, xodimlarni o'qitish va shu kabilar) va aylanma (xomashyo, materiallar, chetdan xarid qilinadigan yarimfabrikatlar, yoqilg'i, energiya, mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish xarajatlari va shu kabilar) kapitalga qilinadigan xarajatlardan tashkil topadi.

Shunday qilib, investitsiya faoliyati o'zining aniq tasniflash mezonlari va yo'nalishlariga ega bo'lgan faoliyat turi sifatida uni moliyalashtirish quyidagi:

- qimmatli qog'ozlar bozori orqali moliyalashtirish;
- xorijiy investitsiyalar asosida moliyalashtirish;

¹²³ Фозибеков Д.Ф. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. – Т.: Молия, 2003. 80-б.

– tijorat banklari va xalqaro moliya institutlari mablagʻlari hisobidan ulush qoʻshish orqali moliyalashtirish mexanizmi yoki kredit liniyalari orqali moliyalashtirish;

– sinditsiyalashtirilgan kreditlar asosida moliyalashtirish mexanizmi;

– investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirish mexanizmi;

– venchurli moliyalashtirish;

– korporativ moliyalashtirish;

– lizing orqali moliyalashtirish kabi mexanizmlar majmuyi hisobiga amalga oshiriladi.

Investitsiya loyihalarini venchurli moliyalashtirish yuqori risk holatida moliyalashtirish hisoblanadi. Venchurli moliyalashtirish, asosan, zamonaviy texnika, texnologiya va yangi turdagi ishlab chiqarishlarga joylashtiriladi. Venchur operatsiyalari (riskli operatsiya) – kapital qoʻyilmalar shaklidagi pul operatsiyalari hamda qimmatli qogʻozlar bilan bogʻliq operatsiyalar ilmiy tadqiqotlar, loyiha-konstruktorlik ishlanmalari, kashfiyotlar yaratish va joriy qilish, yangi texnologiyalarni joriy qilishni moliyalashtirish bilan bogʻliq boʻladi. Bunday moliyalashtirish, asosan, innovatsion banklar va venchur firmalari (fondlari) tomonidan amalga oshiriladi.

Shuningdek, investitsiyalarni moliyalashtirishning bozor mexanizmlariga xos boʻlgan aralash shakldagi moliyalashtirish, xoʻjalik subyektlari va aholining boʻsh mablagʻlarini toʻgʻridan toʻgʻri investitsiya obyektiga yoʻnaltirish, budjetdan tashqari jamgʻarmalarning mablagʻlari evaziga moliyalashtirish kabilarni ham kiritish mumkin.

Nazorat savollari

1. Investitsiya faoliyatining iqtisodiy mohiyati, zarurati va uning yoʻnalishlarini yoritib bering.

2. Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarining mohiyati va ahamiyatini tushuntirib bering.

3. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish usullariga nimalar kiradi va ularning xususiyatlarini yoritib.

Test savollari

1. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish manbayi...?

A. Pul va boshqa moliyaviy mablagʻlar, shu jumladan, kreditlar, paylar, aksiyalar va boshqa qimmatli qogʻozlar hamda ularga boʻlgan huquqlar va ishlab chiqarish tajribasi majmuyi, nou-xau, mulk huquqidan kelib chiquvchi boshqa ashyoviy huquqlar.

B. Aksiyalar va boshqa qimmatli qogʻozlar hamda ularga boʻlgan huquqlar.

D. Ishlab chiqarish tajribasi majmuyi, nou-xau, kelib chiquvchi boshqa ashyoviy huquqlar.

E. Mulk huquqidan kelib chiquvchi boshqa ashyoviy huquqlar.

2. Markazlashtirilgan investitsiyalarni yoritish.

A. Davlat budjeti, davlat maqsadli jamg'armalari budjetlari mablag'lari hisobidan, davlat kafolati ostida xorij investitsiyalari va kreditlar, zayomlarni jalb etish hisobidan amalga oshiriladi.

B. Davlat budjeti hisobidan amalga oshiriladi.

D. Davlat maqsadli jamg'armalari budjetlari mablag'lari hisobidan amalga oshiriladi.

E. Zayomlarni jalb etish hisobidan amalga oshiriladi.

3. Qimmatli qog'ozlarni joylashtirish hisobiga moliyalashtirish...?

A. Qimmatli qog'ozlarga qo'yiladigan barcha bo'sh pul resurslari.

B. Mablag' qo'yish barcha bo'sh pul resurslari.

D. Mablag'ni bilish barcha bo'sh pul resurslari.

E. Moliyalarga qo'yiladigan barcha bo'sh pul resurslari.

4. Kapital bozor nima?

A. Pul, qimmatli qog'ozlar va boshqa mulkiy huquqlarga doir bozor.

B. Qarz bozori mulkiy huquqlarga doir bozor.

D. Ssuda bozori mulkiy huquqlarga doir bozor.

E. Valuta bozori mulkiy huquqlarga doir bozor.

5. Moliyalashtirishni ochish tartibi nima?

A. Moliyalashtirish manbayi, dastur ro'yxati, titul ro'yxati, ichki titul ro'yxati, hujjatlar taqdim etilgandan so'ng.

B. Dastur ro'yxati, titul ro'yxati, ichki titul ro'yxati, hujjatlar taqdim etilgandan so'ng.

D. Moliyalashtirish manbayi, hujjatlar taqdim etilgandan so'ng.

E. Titul ro'yxati, ichki titul ro'yxati, hujjatlar taqdim etilgandan so'ng.

13-bob. INVESTITSİYALARNI MOLİYALASHTIRISHDA MOLİYAVIY VOSITALAR

Tayanch iboralar: *moliyaviy vosita, vosita, tovarlilik, fond bozori, qimmatli qog'ozlar, reyting agentligi, qimmatli qog'ozlar, davlat qimmatli qog'ozlari, munitsipal, korporativ obligatsiyalar, O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari, VOND, NOTE, BILL, veksel, hosilaviy moliyaviy vositalar, opsiya, fyuchers, dividendlarning "aksiya bahosi", nominal baho, kurs baho, birja narxi.*

13.1. Moliyaviy vositalarning mohiyati va ahamiyati

Moliyaviy vositalar, umuman olganda, monetizatsiyalashgan real bazis, ekvivalent qiymat va xossalarga ega bo'lgan, maxsus iqtisodiy-huquqiy mexanizm bilan ta'minlangan, moliya bozoridagi munosabatlarni belgilovchi, moliyaviy resurslarning samarali taqsimlanishi va qayta taqsimlanishini ta'minlovchi, ma'lum shakllarda daromad keltiruvchi vosita sifatida har xil tur, shakl va mazmunlarda namoyon bo'ladigan ham investitsion kapital, ham to'lov vositasi, ham alohida moliyaviy tovaridir.

Moliyaviy vositaning ekvivalentlik xossasi bevosita va bilvosita, real va nisbiy bo'lishi mumkin.

Moliyaviy vositalarning tovarlilik xossasi uni boshqa turdagi tovarlardan (ko'chmas va intellektual mulk, xomashyo va shu kabilar) farqli kimningdir (iqtisodiyot subyektlari) tomonidan chiqarilishi, o'ziga xos moliya bozorida muomalada bo'lishi, unda maxsus funksiyalar va rolni bajarishi bilan belgilanadi.

Har qanday moliyaviy vositani u yoki bu belgi asosida tasniflanishining mazmuni uning xossa va xususiyatlari bilan bog'liq holda amaliy ahamiyati bilan belgilanishini hisobga olsak hamda agar ko'rilayotgan vosita turining kelib chiqishi, maqsadi va funksiyasi, uning bozor muomalasini bir-biri bilan taqqoslaydigan bo'lsak, albatta, sezilarli farq namoyon bo'ladi. Masalan, pul va uni tovar toifasiga aylantiruvchi vositalar (kredit, chek, kartochkalar va h.k.) muomalasi uchun ularga xos bo'lgan moliya bozori segmentlari, mos ravishda, pul bozori, kreditlar bozori va h.k. zarur, valuta uchun valuta bozori, sug'urta risklarini boshqarish xizmatlari uchun sug'urta polislari bozori, qimmatli qog'ozlar uchun esa faqat fond bozori kerak.

Moliyaviy vositalarning tovar sifatidagi asosiy maqsadlaridan biri foyda olish bo'lganligi uchun kapitalni (jamg'armani) orttirish bir vaqtning o'zida kapital qo'yilmalar uchun mo'ljallangan bozor hamdir.

Pul mablag'lari moliyaviy vositalarning har qanday turiga qo'yilishi (yo'naltirilishi) mumkin. Buning barcha holatlarida yo'naltirilgan pul mablag'lari vaqt mobaynida o'z orttirmasiga (yoki zarariga) ega bo'lishi, ya'ni foyda yoki zarar keltirishi mumkin.

Demak, moliyaviy vositalar moliyaviy resurslarni investorlardan iste'molchilarga tomon va aksincha yo'nalishda harakat qilishini ta'minlovchi vositalar hisoblanadi.

Fond bozori vositalari investitsiyalash faoliyatini moliyalashtirishda qo'llaniladigan turli xildagi qimmatli qog'ozlar va ularning hosilalaridir. Investitsion

maqsad va investitsiyalarni samarali boshqarish xususiyatlaridan kelib chiqqan holda turli xossa va xususiyatlarga ega bo'lgan vositalar qo'llanilishi mumkin.

Fond bozori vositalari vaqt o'tishi bilan uzluksiz takomillashib borishi yoki qandaydir qo'shimcha xossa va funksiyaga ega bo'lishi yoki mazmunan va shaklan o'zgarishi tabiiy holatdir.

Muomalaga chiqarilishi maqsadi – to'lov va pul aylanmasi (oboroti) uzluksizligini ta'minlash, investitsiyalarni jalb qilish va ular asosida daromad olish bo'yicha mos ravishda: pul-kredit siyosatini amalga oshirishning qarz munosabatlarini mujassamlashtiruvchi moliyaviy vositalar (davlat va bank vositalari), qarz (davlat va korporativ maqsadda) va ulush (korporativ maqsadda) munosabatlarini ifodalovchi investitsion moliyaviy vositalar.

Segmenti bo'yicha: pul, kredit, valuta, sug'urta, lotereya o'yinlari, qimmatli qog'ozlar (fond, kapital) bozorlari vositalari.

Bazisiga ko'ra: pul, valuta, sug'urta, tovar (jumladan, xomashyo), ko'chmas mulk, indeks, foiz stavkasi (kelajakdagi daromad), qimmatli qog'oz, bazisli moliyaviy vositalar.

Iqtisodiyotning u yoki bu subyektiga ko'ra: davlat boshqaruvi va hokimiyatlari, bank-kredit muassasalari, sug'urta tashkilotlari, birjalar, nomoliya tashkilotlari (korporativ) vositalari.

Chiqarilish muddati bo'yicha: qisqa, o'rta va uzoq muddatli moliyaviy vositalar.

Milliyligi bo'yicha: milliy, xorijiy va xalqaro moliyaviy vositalar.

Iqtisodiy-huquqiy mazmuni bo'yicha: qarz va ulush munosabatlari hamda hosilaviy moliyaviy vositalar.

Iqtisodiy-huquqiy xossalarga ko'ra: bazaviy va bazisli moliyaviy vositalar. Bazaviy vositalarga ulush va qarz munosabatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi emissiyalanuvchi (derivativlardan tashqari) va emissiyalanmaydigan qog'ozlar kiradi. Bazislilariga esa derivativlar (hosilaviy qimmatli qog'ozlar) kiradi.

Funksiyasi bo'yicha: investitsion vositalar (qimmatli qog'ozlar), banklarning moliyalashtirish vositalari (kredit, depozit, seleng, plastik kartochkalar, cheklar va h.k.), riskni moliyalashtirish vositalari (sug'urta polislar), to'lov vositalari (milliy va xorijiy valuta, xalqaro valuta, kvazivaluta, birja kotirovkasiga ega bo'lgan valuta sifatida o'tuvchi oltin, platina, kumush, kamyob elementlar, qimmatbaho toshlar va h.k.), tovar taqsimlovchi vositalar (tovar varranti, konosament, ombor guvohnomasi va shu kabilar), garov qog'ozlari, lotereyalar.

Ro'yxatdan o'tkazilishi bo'yicha: emissiyalanuvchi (aksiya, obligatsiya, deriktivalar) va emissiyalanmaydigan (bank sertifikatlari, cheklar, xususiylashtirish jarayonida qo'llaniladigan vaucher va kuponlar, veksellar, ombor guvohnomalari, konosament, garov qog'ozlari va h.k.) vositalar.

Muomalaga chiqaruvchining tashkiliy-huquqiy shakliga ko'ra: davlat, munitsipal va korporativ moliyaviy vositalar.

Egalik huquqini belgilash bo'yicha: taqdim etuvchiga egasining ismi yozilgan, orderli moliyaviy vositalar.

Daromad turlariga ko'ra: dividend beruvchi, belgilangan va suzuvchi foiz

stavkali, kuponsiz (diskontli), yutuqli moliyaviy vositalar.

To'lov muddati bo'yicha: spot va muddatli bozor vositalari.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, fond bozori vositalarining keng qamrovli ekanligi, investitsiyalarni moliyalashtirish jarayonida ularning xossa va xususiyatlari hamda investitsion maqsad asosida turli vositalardan foydalanish mumkinligini ko'rish mumkin.

13.2. Moliyaviy investitsiyalar (qimmatli qog'ozlar)ning turlari va xususiyatlari

Ma'lumki, qimmatli qog'ozlar vositasida investitsiyalarni moliyalashtirish jahon amaliyotida keng tarqalgan. Moliyaviy investitsiyalarning asosini qimmatli qog'ozlar va ularning hosilalari tashkil etadi. Qimmatli qog'ozlar o'zining investitsion jozibadorligi orqali firma va kompaniyalarning bozor faolligini belgilovchi vositalar ham hisoblanadi.

Maxsus reyting agentliklari kompaniyalar qimmatli qog'ozlarining sifati, ta'minlanganligi, daromadliligi va ishonchliligiga qarab uning investitsion faolligiga baho beradi va investorlarning qiziqishiga sabab bo'luvchi yoki kompaniyaning qimmatli qog'ozlari bozor narxiga ta'sir ko'rsatuvchi ko'rsatkichlarini tegishli tahlillar asosida e'lon qiladi.

2015-yil 2-iyulda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi qonuniga muvofiq, "Qimmatli qog'ozlar hujjatlar bo'lib, ular bu hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlar yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish imkoniyatini nazarda tutadi. Qimmatli qog'ozlarning qiymati O'zbekiston Respublikasi milliy valutasida ifodalanadi". Yuqorida qayd etilgan qonunga ko'ra, qimmatli qog'ozlarga aksiyalar, obligatsiyalar, xazina majburiyatlari, depozit va jamg'arma sertifikatlari, veksellar, shuningdek, hosila qimmatli qog'ozlar kiradi.

Fond bozori vositalari (qimmatli qog'ozlari)ni birlamchi va hosilaviy vositalarga ajratish mumkin. Birlamchi vositalarga aksiyalar, obligatsiyalar, depozit va jamg'arma sertifikatlari, veksellar va boshqa vositalarni kiritish mumkin. Ular investitsion faoliyatni moliyalashtirishda birlamchi vositalar sifatida ishtirok etadi hamda firmaning investitsion faolligini belgilashda muhim o'rinni egallaydi.

Hosilaviy qimmatli qog'ozlar tarkibiga esa amaliyotda opsion, fyuchers, warrant kabi vositalar kiritiladi. Hosilaviy qimmatli qog'ozlar bazis aktivlarining sifati, daromadliligi va bozor faolligi, qo'yilmalarning xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Birlamchi moliyaviy vositalarni ulush va qarz munosabatlarini tasdiqlovchi vositalarga ham ajratish mumkin. Ulushga egalik qilish va fond bozorida ushbu munosabatlarni ifodalashda aksiyalar asosiy vosita sifatida ishtirok etadi.

Aksiya (fransuzcha "action" so'zidan olingan) – o'z egasining aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividendlar tarzida olish, aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etish va u tugatilganidan keyin qoladigan mol-mulkning bir

qismiga bo'lgan huquqini tasdiqlovchi, amal qilish muddati belgilanmagan, egasining nomi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog'oz.

O'zbekiston qonunchiligida aksiyalarning har xil turlari – oddiy va imtiyozli, egasining nomi yozilgan va “ko'rsatuvchi egalik qiladigan”, shuningdek, kumulyativ aksiyalarning tarifini uchratish mumkin.

Obligatsiya (lotincha “obligatio” so'zidan olingan bo'lib, “majburiyat” degan ma'noni bildiradi) uning egasi qarz berganligidan guvohlik beruvchi va unga ushbu qimmatli qog'ozning nominal qiymatini unda ko'rsatilgan muddatda belgilangan (qat'iy) foiz to'langan holda qoplash majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'ozdir.

Aksiyadan farqli ravishda obligatsiya emitentning mol-mulkiga nisbatan mulk unvoni hisoblanmaydi. U ovoz berish va boshqarish huquqini bermaydi. Obligatsiya bir shaxsning (sarmoyador – kreditorning) boshqa bir shaxsga (emitent – qarzdorga) mablag'larni foydalanish uchun berganligi (kredit) haqidagi guvohnomadir. Obligatsiyalar ma'lum muddatga chiqariladi va so'ndirilishi shart. Emitentning faoliyati tugatilganda, ularning egalari qimmatli qog'ozlar boshqa turlarining egalari qaraganda an'anaviy tarzda ustunlikka ega bo'ladi.

Emitentning xususiyatiga ko'ra obligatsiyalar quyidagi uchta katta guruhga bo'linadi: davlat obligatsiyalari, munitsipal obligatsiyalar, korxonalar obligatsiyalari.

Davlat qimmatli qog'ozlari – O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakolat bergan organ tomonidan chiqarilgan obligatsiyalar, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining obligatsiyalari.

Munitsipal obligatsiyalarning emitentlari sifatida O'zbekiston Respublikasining milliy davlat va ma'muriy-hududiy tuzilmalarining hokimiyat idoralari qatnashishi mumkin. Obligatsiyalarni chiqarish to'g'risidagi qaror davlat hokimiyatining mahalliy idoralari: Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar, shaharlar, tumanlar hokimiyatlari tomonidan qabul qilinadi.

Korporativ obligatsiyalar aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan chiqariladigan obligatsiyalar hisoblanadi. Korxonalar obligatsiyalari tijorat krediti va munosabatlarining asosiy quroli bo'lib, unda bir turdagi korxonalar qarzdorlar, boshqa korxonalar yoki aholi esa kreditorlar bo'lishadi.

O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari – emissiyaviy qimmatli qog'ozlar egalari O'zbekiston Respublikasining davlat budjetiga pul mablag'lari kiritganliklarini tasdiqlovchi va bu qimmatli qog'ozlarga egalik qilishning butun muddati mobaynida qat'iy belgilangan daromad olish huquqini beruvchi emissiyaviy qimmatli qog'ozlar.

O'zbekistonda g'azna majburiyatlarining quyidagi turlari chiqariladi:

1. Uzoq muddatli – 5 va undan ortiq yil muddatga chiqarilishi mumkin (xalqaro amaliyotda ular “bond” degan nomni olgan).

2. O'rta muddatli – 1 yildan 5 yilgacha bo'lgan muddatga chiqariladigan (“hote”).

3. Qisqa muddatli – 1 yilgacha, 3, 6 va 9 oygacha bo'lgan muddatga chiqariladigan (“bille”).

“Uzoq muddatli va o'rta muddatli xazina majburiyatlarini chiqarish

to'g'risida"gi qaror O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan, qisqa muddatli larni chiqarish qarori esa Moliya vazirligi tomonidan qabul qilinadi.

O'z tabiatiga ko'ra, xazina majburiyatlari davlat obligatsiyalariga juda yaqin. Amalda xazina majburiyatlari jismoniy shaxslar uchun chiqariladigan davlat obligatsiyalaridan boshqa narsa emas, ular bo'yicha daromadlarni qimmatli qog'ozlarga egalik qilishning butun muddati davomida olish mumkin.

Depozit sertifikatlari. **Depozit sertifikati** (ingl. "certificate of depozite") – bankka qo'yilgan omonat summasi va omonatchining (sertifikat saqllovchining) omonat summasi hamda sertifikatda shartlashilgan foizlarni sertifikatni bergan bank yoki shu bankning istalgan filialidan belgilangan muddat tugaganidan keyin olish huquqini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz.

O'zbekistonda mustaqillikka erishilgandan keyin 1994-yildan boshlab sertifikatlar ikki turda chiqarila boshlandi:

- depozit sertifikatlari – yuridik shaxslar uchun, 1 yilgacha muddatga;
- depozit (jamg'arma) sertifikatlari – jismoniy shaxslar uchun, 3 yilgacha muddatga.

Veksel (nemischa "veksel" so'zidan olingan) – veksel beruvchi yoki vekselga ko'rsatilgan boshqa to'lovchining vekselga nazarda tutilgan muddat kelganda, veksel egasiga muayyan summani to'lashga doir shartsiz majburiyatini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog'oz.

Oddiy veksel (solo veksel) – qarzdorning (veksel beruvchining) muayyan pul summasini ko'rsatilgan muddatda kreditorga (birinchi oluvchisiga) to'lash majburiyatini ifodalovchi hujjat.

Oddiy veksel dan farqli o'laroq, o'tkazma vekselga ikkita emas, balki uchta shaxs qatnashadi:

- veksel beruvchi (trassant);
- veksel bilan birga u bo'yicha to'lovni talab qilish huquqini oluvchi dastlabki xaridor (yoki veksel egasi);
- to'lovchi (trassat), unga veksel egasi to'lovni amalga oshirishni taklif etadi (vekselga bu "to'lang" degan so'z bilan ifodalanadi).

Hosilaviy moliyaviy vositalar – o'z egalarining boshqa qimmatli qog'ozlarga nisbatan huquqlari yoki majburiyatlarini tasdiqlovchi va yuridik shaxslar tomonidan emitentning opsionlari, qimmatli qog'ozlarga doir fyucherslar va boshqa moliyaviy vositalar tarzida chiqariladigan qimmatli qog'ozlar.

Hosila qimmatli qog'ozlar (HQQ) shartnomalar bo'lib, ular bo'yicha bir tomon qimmatli qog'ozlarning ma'lum bir miqdorini ma'lum muddatda kelishilgan narxda sotib olish yoki sotish huquqi yoxud majburiyatini oladi. Ko'pincha, bazis aktivi (ya'ni shartnoma asosida yotuvchi qimmatli qog'oz) sifatida aksiyalar va obligatsiyalar ishtirok etadi. Hosila qimmatli qog'ozlar opsionlar, fyucherslar va varrantlar ko'rinishida chiqarilishi mumkin.

Opsion (nemischa "option" so'zidan olingan) – emitentning muayyan miqdordagi qimmatli qog'ozlarini opsionda ko'rsatilgan muddatda qat'iy belgilangan narxda sotib olish huquqini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog'oz.

Opsionning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning egasi qimmatli qog'ozning

o'zini xarid qilmaydi, balki uni sotib olish yoki sotish huquqiga ega bo'ladi. Bunda u o'zining xarid qilish yoki sotish huquqidan foydalanishi yo bo'lmasa, undan voz kechishi mumkin.

Opsionning turlaridan biri warrant ("warrant") hisoblanadi.

Fyuchers ("futures") – o'zida nazarda tutilgan muddatda muayyan miqdordagi qimmatli qog'ozlarni qat'iy belgilangan narxda sotib olish yoki sotish majburiyatini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog'oz.

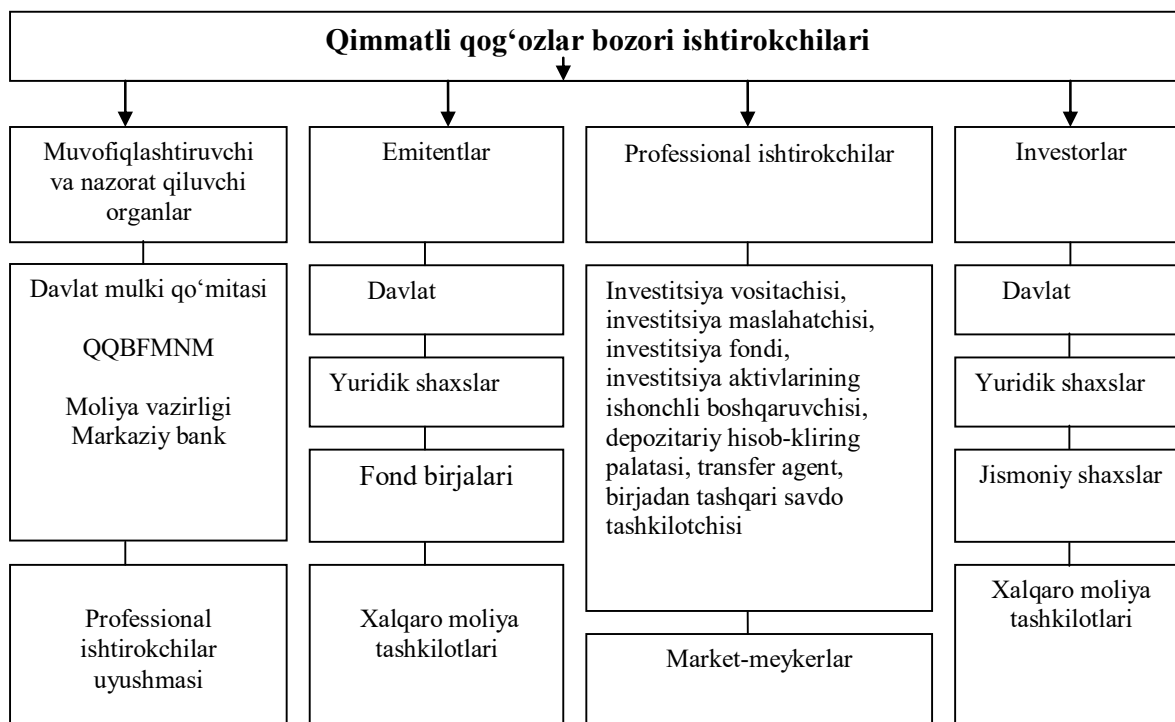
Fyuchers shartnomalari birjalarda sotiladigan qimmatli qog'ozlarga ham, tovarlarga ham taqdim etilishi mumkin.

Fyucherslarning asosiy belgisi narxining aniqligi va ijro etishning majburiyligidir. Fyucherslar shartnoma bo'yicha sotib olinadigan boylikka egalik qilish huquqining bir qo'ldan boshqa qo'lga zudlik bilan o'tkazilishini nazarda tutmaydi. Fyucherslar yordamida qonun bilan kafolatlangan majburiyat sotib olinadi, bu bitim sifatida rasmiylashtirilishi mumkin. Fyuchersning o'ziga xos belgisi shundan iboratki, ular mazkur boyliklar (sotuvchilarda yoki umuman) ayni yilda bormi yoki yo'qmi, undan qat'i nazar sotilishi mumkin.

O'zbekistonning qonun hujjatlariga ko'ra, **fyuchers** ma'lum qimmatli qog'ozlarni shartnomada belgilangan narxda ma'lum kelajak sanada sotib olish yoki sotish uchun so'zsiz majburiyatni tasdiqlovchi qimmatli qog'oz (shartnoma)dir. Bazis aktivini birinchi marta muomalaga chiqarilayotgan qimmatli qog'oz bo'lgan fyucherslarni chiqarishga yo'l qo'yilmaydi.

13.3. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirishda qimmatli qog'ozlar bozorining o'rni va roli tahlili

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida moliya bozorining ajralmas tarkibi hisoblangan qimmatli qog'ozlar bozori (QQB) mamlakatning iqtisodiy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. QQBning iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish jarayonidagi rolini oshirish mamlakatimiz oldida turgan ustuvor vazifalardan sanaladi. Ya'ni uning iqtisodiyotdagi roli va ahamiyatini oshirish uchun quyidagi muammolar samarali yechim topishiga erishish vazifalarini bevosita hal etish bilan bog'liq bo'ladi: investitsiyalarni faol jalb qilish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, sanoatni rivojlantirish, inflatsiyani pasaytirish, barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash.

13.1-rasm. Qimmatli qog'ozlar bozori ishtirokchilarning tarkibi¹²⁴

Ushbu muammolarni hal etish QQBning raqobatbardoshligi, xavfsizligi, barqarorligi, likvidligi, investorlar uchun jozibadorligi va risksizligi darajasini ta'minlash bilan uzviy bog'liq bo'lib, turli tashqi va ichki omillar ta'sirini hisobga olish muhim hisoblanadi.

Yuqoridagi rasmda QQB ishtirokchilari alohida guruhlariga bo'lib tavsiflangan. Ushbu guruhdagi barcha ishtirokchilar QQB bilan uzviy bog'liqlikda faoliyat ko'rsatadi va QQBning yaxlit infratuzilmasini ta'minlaydi. Bularga quyidagilar kiradi: muvofiqlashtiruvchi va nazorat qiluvchilar, emitentlar, professional ishtirokchilar hamda investorlar.

Moliyaviy globallashuv sharoitida rivojlanayotgan dunyoning barcha mamlakatlari uchun muhim muammo iqtisodiyotda o'z milliy QQB rolini oshirish, bunda iqtisodiyotni modernizatsiyalash, sanoatni rivojlantirish, inflatsiyani pasaytirish, iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlash maqsadida investitsiyalar jalb qilishni ta'minlash hisoblanadi¹²⁵.

Ushbu muammoni hal etishning muhim shart-sharoitlari QQBdagi investitsiyalar, jamg'armalar, iqtisodiy o'sish, inflatsiya, davlat institutlari faoliyati va monetizatsiya o'rtasida chambarchas aloqalar mavjudligi hisoblanadi.

Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqib aytish mumkinki, mamlakatimiz QQB rivojlanishini tahlil qilish bugungi kunning muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

Fond bozori mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, iqtisodiyotga moliyaviy investitsiyalarni jalb etishda muhim o'rinni egallaydi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish,

¹²⁴ Mavzuning nazariy asoslari tadqiq etilishi natijasida kiritilgan.

¹²⁵ Миркин Я.М. Национальный доклад «Риски финансового кризиса в России: факторы, сценарии и политика противодействия». // Финансовая академия при правительстве РФ, 2006. С. 47-51. (www.mirkin.ru)

investorlar huquq va manfaatlarini ta'minlash, investitsion muhitni sog'lomlashtirish qimmatli qog'ozlar bozorining samarali rivojlanishi, investitsiyalar hajmini oshirish imkoniyatini yaratadi.

Qimmatli qog'ozlar investitsiya faoliyatini moliyalashtirishda muhim o'rinni egallaydi. Ular o'zida mulkiy va nomulkiy munosabatlarni mujassamlashtirgan holda, iqtisodiyotda resurslarni tarmoqlar o'rtasida taqsimlash, investitsiyalarni jalb etish, daromad olish imkoniyatini yaratadi.

Qimmatli qog'ozlar moliyaviy investitsiyalarni iqtisodiyotga jalb etishning muhim vositalari hisoblanib, iqtisodiyotning xavfsizligi va raqobatbardoshligini ta'minlaydi. Ulushga egalik qilishni tasdiqlovchi vositalar aksiyadorlik kapitalini ko'paytirish, samarali korporativ boshqaruvda ishtirok etish va belgilangan tartiblarga muvofiq dividendlar olish imkoniyatini yaratadi.

Iqtisodiyotda portfel investitsiyalar hajmini oshirish, xorij investorlarining mablag'larini samarali jalb etish, bozorning integratsiyalashuvini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, moliyaviy investitsiyalar hajmini oshirish qimmatli qog'ozlar bozori muhitining yaxshilanishi, iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

13.4. Moliyaviy investitsiyalar (qimmatli qog'ozlar) samaradorligini baholash

Aksiyalar. Aksiyaning muomala muddati cheklanmagan bo'lganligi uchun yillik dividendlarni D absolyut miqdorda o'zgarmas va bir-biriga teng deb olib, aksiyalarning bahosini aniqlashda doimiy renta modelini qo'llash mumkin. Bu modelda renta hadi $R = D$, unda aksiyaning bahosi:

$$U = \frac{D}{i}. \quad (13.1)$$

Aksiya bahosini aniqlashda aksiyalar kursi tushunchasi qo'llaniladi. Aksiya kursi aksiya bahosining uning nominaliga nisbati ko'rinishida topiladi:

$$K = \frac{U}{N} = \frac{\frac{D}{i}}{N} \quad (13.2)$$

yoki ulushlar birligida yoxud foizlarda (bu holda tenglikning ikkala tomonini 100 foizga ko'paytirish lozim) hisoblanadi. Ba'zi tegishli adabiyotlarda "aksiya kursi" tushunchasida dividendlarni ikki xil ifodalash (absolyut miqdor va foizlarda) bilan bog'liq birmuncha chalkashliklar mavjud. Bilish kerakki, dividend har doim absolyut (pul birligida) miqdorda ifodalanadi, foizlardagi ifodasi esa dividendning absolyut miqdorini nominal narxi bilan solishtirishdan kelib chiqariladi.

"Aksiya bahosi" tushunchasini ko'rishda hisoblab topiladigan bahosi nazarda tutiladi. Hisoblab topiladigan bahodan tashqari aksiya yana quyidagi baholarga ega:

- nominal bahoga (nominalga);
- kurs bahoga (aksiyaning bozor bahosi yoki birja narxi sifatida xizmat qiladi);
- buxgalterlik (hisob-kitobidagi) balans bahosi.

Nominal – aksiyaning birlamchi emissiyasida ko'rsatilgan bahosi.

Aksiyalarning kurs yoki bozor bahosi (narxi) turlicha va har xil formulalar yordamida hisoblab topiladi. Aksiyaning bu bahosini hisoblashda qo'llaniladigan usullardan birida ikki turdagi investorlarning mavjudligidan kelib chiqiladi. Investorlarning bir turi yuqori dividendlarga yo'nalgan bo'lsa, ikkinchi turi esa aksiyalarning bozor bahosi ortishiga intiladi. Shunga mos ravishda aksiyalarning bozor narxi (bahosi) o'rtacha vaznlashtirilgan summa ko'rinishida aniqlanadi:

$$U_p = x \frac{D}{i} + y U_3, x + y = 1, \quad (13.3)$$

Bunda:

x – baland dividendlarni orzu qiluvchi investorlar ulushi;

y – aksiyalar kurs narxining oshishini xohlovchi investorlar ulushi;

Ts_3 – bo'lib o'tgan savdolarida (savdolarning yopilishi kunida) aksiyalarning ushbu turiga belgilangan bozor bahosi (narxi).

Aksiyalarning bozor narxini hisoblashda x va y qiymatlariga bog'liq holda kurs ($u \approx 1$) yoki dividend ($x \approx 1$) yondashuv qo'llanilishi mumkin. Lekin na kurs va na dividend yondashuv aksiyalarning real bahosini aniqlashda qoniqarli natija bera olmaydi.

Aksiyalarning kelajak davrlardagi bozor bahosi (narxi) texnik tahlil metodlari yordamida hisoblab topiladi. Bu metodlarga asosan avvalgi davrlar bo'yicha ma'lum bo'lgan aksiyalarning kurs narxlari statistikasi asosida ushbu aksiyalar kursining kelajakdagi o'zgarishi prognoz qilinadi.

Aksiyalarning balans narxi – aksiyadorlik jamiyatining sof aktivlari hajmining (so'mlardagi) uning joylashtirilgan (to'langan) aksiyalari soniga nisbati. Aksiyadorlik jamiyatining sof aktivlari quyidagicha hisoblanadi: aktivlar (asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar, oborot mablag'lari) summasi minus jamiyatning qarzlar (kreditlar bilan hisob-kitoblar, qarz mablag'lari, kelajak davrlar daromadlari). Aksiyalarning balans bahosi har yili bir marotaba yillik balansning yopilishidan keyin hisoblanadi. Ko'pincha, aksiyaning bozor narxini hisoblashda uning balans bahosi qo'llaniladi.

Aksiyalar daromadliligi obligatsiyalarniki kabi hisoblab topiladi. Daromadlilikning uch ko'rsatkichini ajratib ko'rsatish mumkin:

1) daromadlilikning dividend normasi (foizlarda ifodalangan dividendning aksiya nominaliga nisbati);

2) daromadlilikning joriy normasi (dividendning aksiyani sotib olish narxiga nisbati):

$$i_r = \frac{D}{U} = \frac{D}{U/i} = i; \quad (13.4)$$

uning miqdori bankning kredit stavkasini ifodalaydi;

3) daromadlilikning to'liq normasi yoki aksiyaga vaqtning Δt davrida egalik qilishdagi daromadlilik.

Faqat dividendlarni xohlovchi investorlar (aksiyaning kurs narxi o'zgarishini hisobga olmaydigan) uchun aksiya ko'rsatkichlarini hisoblashni ko'ramiz, ya'ni $x_1 - x_2 = 1$, $y_1 = y_2 = 0$. Bunda daromadlilik noldan katta bo'ladi, agar $i_1 > i_2$ bo'lsa, ya'ni bank stavkasi pasayganda, daromadlilikni kuzatish mumkin (albatta, o'zgarmas

dividenlar miqdorida).

Hozirda barcha mutaxassislar tomonidan bir ovozdan “aksiyalar kursi” ifodasi qabul qilinmoqda.

Yuqorida ta’kidlanganidek, aksiyalar daromadlilikining to’liq normasi uch o’zgaruvchiga bog’liq: dividendlar miqdori, bankning ssuda stavkasi va aksiyaning sotilish narxiga. Bu o’zgaruvchilar aksiyalar bo’yicha noaniq miqdorlar hisoblanadi, obligatsiyalar bo’yicha esa faqat ssuda foizi (nominal va kupon – ma’lum) miqdorigina noaniq bo’lishi mumkin. Bu holat (noaniqlik) ishonchsizlikni keltirib chiqarmaydi.

Faraz qilaylik, investor qimmatli qog’ozni so’ndirilishiga t_1 kun qolguncha sotib olgan va so’ndirilishiga t_2 kun qolganda esa sotib yuborgan ($t_1 > t_2$). Bunday daromadni topamiz. So’ndirilishiga mos ravishda t_1 va t_2 kunlar qolgungacha mavjud bo’lgan depozit foiz stavkalarini t_1 va t_2 orqali belgilab olamiz. Unda sotib olish Ts_1 va sotish Ts_2 narxlari quyidagicha hisoblab topiladi:

$$U_1 = \frac{N}{(1 + i_1 x \frac{t_1}{365})} \quad (13.5)$$

$$U_2 = \frac{N}{(1 + i_2 x \frac{t_2}{365})} \quad (13.6)$$

Obligatsiyalarning bahosi va daromadlilikini (daromad olish usuliga bog’liq holda) aniqlashda obligatsiyalarning quyidagi har xil turlarini ko’rib chiqamiz:

- nominal narxida so’ndiriluvchi oldindan belgilangan kupon (foiz) stavkali obligatsiyalar;
- nominal bo’yicha so’ndiriluvchi diskont bilan sotiladigan (joylashtiriladigan) nol kuponli obligatsiyalar;
- nominal bo’yicha so’ndiriluvchi bir maromda ortib boruvchi kupon stavkali obligatsiyalar;
- “fransuz turidagi” obligatsiyalar (ular bo’yicha daromad ularning egalari qo’lida bo’lgan davridagina to’lab boriladi).

Obligatsiyalarning daromadlari uch ko’rsatkich asosida belgilanadi:

1) daromadlilikning kupon normasi (me’yori) bilan (kuponida ko’rsatilgan foiz stavkasida);

2) daromadlilikning joriy normasi bilan (kupon daromadini sotib olish narxiga nisbati bilan);

3) daromadlilikning to’liq normasi bilan (obligatsiyadan to’liq foydalanganligidan: foiz daromad olish, ularning kapitalizatsiyasi va nominal bahosini olish).

Moliyaviy investitsiyalar samaradorligini baholashdagi muhim ko’rsatkichlardan biri moliyaviy vositalarga yo’naltirilgan investitsiyalar bo’yicha ma’lum davr ichidagi daromad fioizi V (*rate of return*) hisoblanadi. Agar investorning bunday daromadi o’sishi darajasini I moliya vositasiga yil boshida yo’naltirilgan boshlang’ich investitsiya I_0 va undan ma’lum bir davrda (yil oxirida)

hosil bo'lgan orttirma τ summasi deb qabul qilinsa, unda quyidagi ifoda ma'noga ega:

$$I = I_0 + \tau \quad (13.7)$$

Natijada daromad stavkasini (daromadni) V quyidagicha ifodalash mumkin:

$$V = (I - I_0)/I_0 = \tau/I_0 \quad (13.8)$$

Ushbu (2) ifodaning surati investorning moddiy farovonligi davr oxirida o'zgarishini (uning darajasi ijobiy yoki salbiy bo'lganini) ko'rsatadi. Qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromad olishning boshqa moliyaviy aktivlarga qilingan investitsiyalardan hosil bo'ladigan daromaddan farqli xususiyatini bildiradi.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqib, investor tomonidan olingan daromadni quyidagicha ifodalash mumkin:

$$\tau = I - I_0 \quad (13.9)$$

1-ifodada $I_0 = 1$ deb qabul qilib, uni quyidagicha ifodalaymiz:

$$I = 1 + \tau \quad (13.10)$$

Ushbu ifodada inflatsiya hisobga olinmaganligi uchun investitsiya bo'yicha daromad real stavka foiziga R teng bo'ladi. Irving Fisher qoidasiga binoan inflatsiya i sababli daromad $(1+i)$ marta oshishi lozim bo'lganligi uchun (4) ifodani quyidagicha yozish mumkin:

$$I = (1 + \tau) = (1 + R) = (1+R)(1+i) = 1 + R + i + iR \quad (13.11)$$

5-ifodada, agar R va i miqdorlari kichik bo'lsa, iR ko'paytma juda kichik bo'ladi, u holda uni hisobga olmasa ham bo'ladi. Shuning uchun 5-ifodani quyidagicha yozish mumkin:

$$\tau = R + i \quad (13.12)$$

Bunda:

i – inflatsion rag'bat;

τ – nominal stavka;

R – real stavka.

7-ifodadan prognoz qilinayotgan inflatsiya surati i va inflatsion rag'bat bir-biriga mosligi ko'rinib turibdi. Bunday holat o'ta rivojlangan moliya bozori sharoitida bo'lishi mumkin. Agar daromad stavkasining miqdori $R+i$ summadan kichik bo'lsa, moliya bozorida investitsiya qilish ma'nosiga ega bo'lmaydi. Yana R va i miqdorlarining kichik darajasida shu ham ko'rinib turibdiki, inflatsiya suratining bir foizga ortishi daromad stavkasining mos ravishda bir foizga ortishiga olib keladi.

Ancha uzoq vaqt muddati uchun 6-ifodani 5-ifoda asosida quyidagicha yozish mumkin:

$$\tau = R + i + iR \quad (13.13)$$

Yuqorida aytilganlar asosida investorlarni noaniq va xato qarorlar qabul qilishdan saqlash muhim ahamiyatga ega, aks holda turli omillar ta'sirida investorning daromadi kamayishi yoki butunlay yo'qqa chiqishi mumkin.

Ma'lumki, kreditor pullarini qarzga berganida ulardan qarz muddati tugamagunicha foydalanishdan mahrum bo'ladi. Qarz oluvchi kredit uchun haq to'lashi lozim bo'ladi. Kreditdan foydalanish uchun kreditorga pul ko'rinishida qarz

oluvchi tomonidan to'lanadigan haq foiz shaklida ifodalanadi. Foizlar qarzning asosiy summasiga ma'lum bir davrlarga hisoblanadi. Foizni hisoblashning turli usullari mavjud bo'lib, ularning asosiylarini ko'ramiz.

Oddiy (sodda) foizlar. Farz qilaylik, investitsiya qilish uchun qandaydir boshlang'ich R pul mablag'lari mavjud. Investitsiya qilish natijasida ma'lum vaqt muddati (n davrlarda) o'tganidan keyin boshlang'ich summa iPn (i foiz stavkasi bo'lib, u bo'yicha boshlang'ich R summaga foizlar qo'shiladi) miqdorga o'zgaradi. Ya'ni boshlang'ich summa R ma'lum davrlar (n) o'tishi bilan iPn miqdorga oshib, natijada S (ortgan summa) miqdor hosil bo'ladi:

$$S = P + iPn = P(1 + in) \quad (13.14)$$

$(1+in)$ ifoda oddiy foizlar bo'yicha orttirma ko'paytiruvchi deb nomlanadi. Orttilgan summa S boshlang'ich summa orqali topilgan foiz stavkasi (i) dekursiv stavka deyiladi.

8-ifodadan boshlang'ich R summani topish mumkin. Bunda R miqdorini S orqali uni d foiz stavkasi (antisipativ stavka) bo'yicha diskonlash yo'li bilan topish mumkin, ya'ni:

$$P = S - ndS = S(1 - nd) \quad (13.15)$$

$(1 - nd)$ ifoda orttirma ko'paytiruvchi deyiladi.

Oddiy foiz stavkalari ko'proq qisqa muddatlardagi hisoblarda qo'llaniladi. Shu munosabat bilan n bir yildan kam davrlarda dekursiv va antisipativ stavkalarni amaliyotda qo'llash xususiyatlarini ko'ramiz. Dekursiv stavka holatida i miqdori quyidagicha qabul qilinadi:

$$n = \frac{t}{365} \quad \text{yoki} \quad n = \frac{t}{366} \quad (13.16)$$

(t – foizni hisoblash kunlari soni). Agar antisipativ stavka (d) qo'llanilsa, unda:

$$n = \frac{t}{360} \quad (13.17)$$

Murakkab foizlar. Birmuncha murakkab holatni – foizlarning kapitalizatsiyasini hisobga olib ko'ramiz. Shunga o'xshash murakkab antisipativ stavka uchun quyidagi ifodani olish mumkin:

$$P = S(1 - d)^n \quad (13.18)$$

Bunda orttirish ko'paytiruvchi sifatida quyidagi ifoda bo'ladi:

$$\frac{1}{(1 + d)^n} \quad (13.19)$$

Agar qimmatli qog'ozlar daromadliliklarini solishtirishda alternativa sifatida bankdagi depozit qo'yilma daromadlilik tanlansa, unda daromadlilikning alternativ metodini hozirgi vaqtgacha keng qo'llanib kelayotgan pul oqimlarini diskonlash metodi bilan mos kelishini ko'rish mumkin. Bunda quyidagi savollarga javob topish lozim¹²⁶:

- bazaviy sifatda qabul qilingan tijorat banklarining depozit stavkasi miqdori

¹²⁶ Килячков А.А., Чалдаева Л.А. Рынок ценных бумаг и биржевое дело. – М.: Экономист, 2005. – 687 с.

to'g'risida;

- bankda pullarni oddiy yoki murakkab foiz stavkalarda hisoblab borish sxemasi to'g'risida.

Birinchi savolga javob, odatda, quyidagicha ifodalanadi: “bazaviy sifatda ishonchli va barqaror ishlayotgan bank stavkasini tanlash lozim”. Ammo ko'p masalalarni hal etishda yordamga maxsus belgilanadigan bank stavkasi kelishi tufayli uni baza sifatida olish lozim.

Daromadlilikning ichki stavkasi. Masalaning qo'yilishi quyidagicha: qo'yilmaning joriy va kelajakdagi bahosi ma'lum; hozirdagi ma'lum investitsiyalar kelajakda belgilangan bahoni ta'minlovchi bank foiz daromadining depozit stavkasi noma'lum. Daromadning ichki stavkasi quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$\beta = \sqrt[n]{\frac{P_F}{P_C}} - 1. \quad (13.20)$$

Pul oqimlarini diskontlash. Ma'lumki, pul oqimlari – investorlarning pul shaklida qilgan investitsiyalaridan har xil vaqtda olgan daromadlari. Diskontlash investitsiyalarning kelajakdagi bahosini ularning joriy bahosiga keltirilishini ifodalab, har xil vaqt va turli shartlarda qilingan investitsiyalarning har xil turlarini o'zaro solishtirish imkonini beradi.

Nazorat savollari

1. Moliyaviy vositalarning mohiyati va ahamiyatini yoritib bering.
2. Moliyaviy investitsiyalar (qimmatli qog'ozlar)ning turlari va xususiyatlarini yoritib bering.
3. Investitsiya faoliyatini moliyalashtirishda qimmatli qog'ozlar bozorining o'rni va roli tahlilini aytib bering.
4. Moliyaviy investitsiyalar samaradorligini baholash usullarini yoritib bering.

Test savollari

1. Moliyaviy vositalar deb nimaga aytiladi?

- A. Barcha turdagi moliya bozori obyektlari.
- B. Mulk bozori obyektlari.
- D. Xorijiy valutada barcha turdagi moliya bozori obyektlari.
- E. Barcha turdagi moliya bozori obyektlari, foydalangan holda naqdsiz shaklda.

2. Moliyaviy investitsion vositalar – ...?

- A. Monetizatsiyalashgan real bazis, ekvivalent qiymat va xossalarga ega bo'lgan, maxsus iqtisodiy-huquqiy mexanizm bilan ta'minlangan, moliya bozoridagi munosabatlarni belgilovchi, qayta taqsimlanishini ta'minlovchi, daromad keltiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladigan ham investitsion kapital, ham to'lov vositasi, ham alohida moliyaviy tovaridir.

- B. Moliya bozoridagi munosabatlarni belgilovchi, moliyaviy resurslarning samarali taqsimlanishi va qayta taqsimlanishini ta'minlovchi.

D. Ekvivalent qiymat va xossalarga ega bo'lgan, maxsus iqtisodiy-huquqiy mexanizm bilan ta'minlangan, moliya bozorida munosabatlarni belgilovchi, moliyaviy resurslar.

E. Monetizatsiyalashgan real bazis, ekvivalent qiymat va xossalarga ega bo'lgan, maxsus iqtisodiy-huquqiy mexanizm bilan ta'minlangan vositalar.

3. Fond bozori vositalari – ...?

A. Investitsiyalash faoliyatini moliyalashtirishda qo'llaniladigan turli xildagi qimmatli qog'ozlar va ularning hosilalaridir.

B. Investitsiyalash faoliyatini moliyalashtirishda qo'llaniladigan turli xildagi mulkiy qiymatlar.

D. Investitsiyalash faoliyatini moliyalashtirishda qo'llaniladigan turli xildagi ko'chmas mulklar.

E. Investitsiyalash faoliyatini moliyalashtirishda qo'llaniladigan turli xildagi asosiy fondlar.

4. Moliya vositalari segmentlari bo'yicha...?

A. Pul, kredit, valuta, sug'urta, lotereya o'yinlari, qimmatli qog'ozlar (fond, kapital) bozorlari vositalari.

B. Pul, kredit, valuta, sug'urta, lotereya o'yinlari.

D. Kredit, valuta, sug'urta, lotereya o'yinlari, qimmatli qog'ozlar (fond, kapital) bozorlari.

E. Valuta, sug'urta, lotereya o'yinlari, qimmatli qog'ozlar (fond, kapital) bozorlari vositalari.

5. Fond bozori vositalari...?

A. Qimmatli qog'ozlarni birlamchi va hosilaviy vositalarga ajratish mumkin.

B. Mulklarni birlamchi va hosilaviy vositalarga ajratish mumkin.

D. Ko'chmas mulklarni birlamchi va hosilaviy vositalarga ajratish mumkin.

E. Harakatdagi mulklarni birlamchi va hosilaviy vositalarga ajratish mumkin.

6. Hosilaviy moliyaviy vositalar – ...?

A. O'z egalarini boshqa qimmatli qog'ozlarga nisbatan huquqlari yoki majburiyatlarini tasdiqlovchi va yuridik shaxslar tomonidan emitentning opsionlari, qimmatli qog'ozlarga doir fyucherslar va boshqa moliyaviy vositalar.

B. Qog'ozlarga nisbatan huquqlari yoki majburiyatlarini tasdiqlovchi va yuridik shaxslar tomonidan emitentning opsionlari, qimmatli qog'ozlarga doir fyucherslar.

D. Yuridik shaxslar tomonidan emitentning opsionlari, qimmatli qog'ozlarga doir fyucherslar va boshqa moliyaviy vositalar.

E. Qimmatli qog'ozlarga doir fyucherslar va boshqa moliyaviy vositalar tarzida chiqariladigan qimmatli qog'ozlar.

14-bob. INVESTITSIIYA FAOLIYATINI KREDITLASH

***Tayanch iboralar:** moliyalashtirish, bank krediti, kafolat, imtiyozlar, real sektor, raqobat muhiti, pul-kredit, foiz siyosati, bank instituti, uzoq muddatli kredit, kreditlash jarayoni, ishlab chiqarish, ijtimoiy maqsad, hukumat kafolatlari, xavf-xatar, qoplanmaslik, kreditga layoqatlilik, kredit riski, to'lovga qobilligi, qoplash koeffitsiyenti, o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti, likvidlik koeffitsiyenti, aylanma mablag'larining aylanuvchanlik koeffitsiyenti, o'z aylanma mablag'lari mavjudligi, foyda va rentabellik koeffitsiyenti, likvid mablag', kredit bahosi, marja, maqsadli foydalanish, nazorat o'lchash.*

14.1. Uzoq muddatli kreditlarning mohiyati va ularni rasmiylashtirish

Investitsiyalarni moliyalashtirishda bank krediti ishtirokini mavhum tarzda iqtisodiyotda joriy etilgan huquqiy me'yorlar va o'tkazilayotgan investitsiya siyosati, investitsiya faolligi darajasi, moliyalashtirishda qo'llaniladigan mexanizmlar, amaldagi soliqqa tortish talablari, kafolatlar hamda imtiyozlar tizimi va bank-moliya infratuzilmasining rivojlanganlik darajasidan ayri holda baholab bo'lmaydi. Iqtisodiyotning real sektoridagi investitsiyalarni moliyalashtirish manbayi tarzida bank kreditining roli, asosan, jamg'armalarning o'sish sur'atlari, pul, valuta hamda kapital bozorlarining holati bilan aniqlanadi va belgilanadi. Moliyaviy vositachilikda raqobat muhitining mavjudligi va umuman, Markaziy bankning pul-kredit, foiz siyosati va bank institutlari strategiyasi aniqlovchi omillar sifatida qaraladi.

O'zbekiston Respublikasi hududida banklar tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlarni uzoq muddatli kreditlashni tashkil qilish tartibi tijorat banklarining ichki kredit siyosati, O'zbekiston Respublikasining "Markaziy bank to'g'risida", "Investitsiya faoliyati to'g'risida"gi qonunlari, Markaziy bankning "Tijorat banklarining kredit siyosatiga nisbatan qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi nizomi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-dekabrda PQ-3437-sonli "O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish va moliyalashtirishning yangi tartibini joriy etish to'g'risida"gi qaroriga asosan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish va moliyalashtirishning yangi tartibini joriy etish to'g'risida"gi qarori va boshqa amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq ishlab chiqilgan hamda O'zbekiston Respublikasi hududida banklar tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlarning uzoq muddatli kreditlash jarayonlarini tartibga soladi. Hozirgi kunda ko'pgina tijorat banklari uzoq muddatli kreditlash jarayonini o'zlarining ichki kredit siyosatidan kelib chiqqan holda mustaqil amalga oshiradi.

Uzoq muddatli kreditlar ishlab chiqarish va ijtimoiy maqsadlar uchun mo'ljallangan obyektlarni, qurilish, rekonstruksiya qilish, texnik qayta jihozlashga oid xarajatlar bilan bog'liq kapital qo'yilmalarni moliyalash, texnika, texnologiyalar va uskunalarni xarid qilish, asosiy chorva, ko'p yillik o'simliklarni shakllantirish, shuningdek, boshqa investitsiya maqsadlari uchun mo'ljallangan kreditlardir.

Uzoq muddatli kredit 1 yildan ortiq, biroq qoplash muddatidan ortiq bo'lmagan muddatga beriladigan ssudalardir.

Uzoq muddatli kreditlar bilan xo'jalik yurituvchi subyektlar – yuridik shaxslar va xususiy tadbirkorlar, shuningdek, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ro'yxatga olingan, yuridik shaxsni hosil qilmagan dehqon xo'jaliklari ta'minlanadilar.

Kreditlanayotgan obyekt qiymatining kamida 30 %i o'z yoki boshqa xil moliyalash manbalari bilan ta'minlangan qurilish obyektlarini kreditlash uchun tavsiya etiladi, lekin amaliyotda muhim investitsiya loyihalari uchun istisno tariqasida bu me'yordan past bo'lishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bo'yicha Moliya vazirligi kafolati ostida, shuningdek, budjetdan tashqari fondlarning kredit liniyalari hisobidan kreditlanadigan obyektlar bundan mustasno.

Uzoq muddatli kreditning qaytarilishini ta'minlashning asosiy turlari quyidagilar hisoblanadi:

- hukumat kafolatlari;
- mol-mulk garovi;
- banklar, boshqa kredit muassasalari va sug'urta tashkilotlarining kafolatlari;
- uchinchi shaxslar kafilligi;
- qonunchilikka muvofiq faoliyat yurituvchi sug'urta kompaniyalari tomonidan berilgan sug'urta polisi (guvohnomasi) bilan tasdiqlangan kreditning qarz oluvchi tomonidan so'ndirilmasligi (risk) xatarining sug'urta qilinishi.

Kreditni rasmiylashtirish jarayoni o'z ichiga:

- a) kredit olishga oid buyurtmanomaning ko'rib chiqilishi va bo'lg'usi qarz oluvchining huquqiy maqomini aniqlash maqsadida uning o'rganilishini;
- b) qarz oluvchining moliyaviy holati tahlili va kreditga baholashni;
- d) kreditlanayotgan loyihaning kompleks ekspertizasi o'tkazilishini;
- e) kredit shartnomasini rasmiylashtirish va tuzishni oladi.

Bunda:

– (a) va (b) bandlarida ko'rsatilgan kredit buyurtmanomasini ko'rib chiqish muddati bank qarz oluvchiga kredit buyurtmanomasiga yozma xulosa beruvchi 5 bank kundan oshmasligi kerak;

– xo'jalik yurituvchi subyektlarning kredit so'rab taqdim etilgan hujjatlar to'plami va arizalari tuman bank bo'limlari kredit komissiyasi tomonidan arizalar kelib tushgan kundan boshlab 10 kundan oshmagan, viloyat kredit komissiyasi tomonidan 15 kundan oshmagan muddatda va Markaziy idora kredit qo'mitasi tomonidan 30 kun davomida ko'rib chiqilib, kredit berish yoki bermasligi to'g'risida yozma ravishda xulosa berishlari lozim bo'ladi (kichik biznes va xususiy tadbirkorlik loyihalari hamda Markaziy bankning tegishli me'yoriy hujjatlari asosida ko'rib chiqish muddati o'rnatilgan investitsiya loyihalari bundan mustasno).

Kredit shartnomasi bank bilan qarz oluvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning asosi hisoblanadi, olingan kreditlar, komissiyalar ularga oid foizlar va penyalar bo'yicha, agar shartnomaning o'zida o'zgacha hol nazarda tutilmagan bo'lsa, ular imzolagan vaqtdan boshlab amal qiladi.

Bank qarz oluvchi bilan kelishib, qoplash muddatlari va pul oqimlari prognozi hisobga olinadigan imtiyozli davrni belgilash huquqiga egadir va u kredit

shartnomasida ta'kidlanishi kerak.

14.2. Korxonalarning kreditga layoqatliligi, uni aniqlash ko'rsatkichlari va takomillashtirish yo'llari

Investitsion loyihalarni kreditlash jarayoni juda ko'p va turli xil xavf-xatarlar (risklar) bilan bog'liq bo'lib, kreditlarning belgilangan muddatda qoplanmaslik muammosini keltirib chiqaradi. Shu sababli banklar o'z mijozlariga kredit berishda mijozning kreditga layoqatliligini tahlil qiladi.

Bank mijozi kreditga layoqatliligi deganda, mijozning o'z qarz majburiyatlari bo'yicha to'liq va o'z vaqtida hisoblashish qobiliyati tushuniladi.

Mijozning kreditga layoqatlilik darajasi banklar uchun juda zarur, chunki har bir berilgan kredit risk bilan bog'liq. Agar bank riskni hisobga olmasa, kredit o'z vaqtida qaytmasligi yoki umuman to'lanmasligi mumkin. Shu sababli banklar o'z mijozlari moliyaviy holati, to'lovga qobilligi va albatta, kreditga layoqatliligini tahlil qiladi.

Jahon amaliyotida, xususan, AQShda banklar tomonidan mijoz kreditga layoqatliligini baholashda "five c" – "besh si" qoidasi qo'llaniladi. Ular quyidagilar:

- character (mijoz xarakteri);
- capacity (moliyaviy sharoiti);
- capital (kapital yoki mol-mulk);
- colletarial (ta'minlanganlik);
- conditions (umumiy iqtisodiy vaziyat).

Mijoz xarakteri deganda, uning yuridik shaxs sifatida reputatsiyasi, mas'uliyatliligi, olingan qarzni to'lashga xohishi va tayyorlik darajasi tushuniladi.

Mijoz moliyaviy sharoiti yoki qobiliyati deganda, mijozning kreditni qaysi manbalardan qoplashligi tushuniladi. Odatda, korxonada quyidagi 3 ta manba mavjud:

- joriy kassa tushumlari;
- aktivlarni sotishdan tushgan tushum;
- boshqa moliyalashtirish manbalari (maxsus zaxiralar, amortizatsiya fondi va h.k.)

Kapital deganda, mijozning aksiyadorlik kapitali, uning tuzilmasi, aktiv va passivlar orasidagi munosabatlar hamda uning ustav fondi va o'z kapitalining kredit operatsiyasiga jalb etish darajasini ko'rib chiqish tushuniladi.

Ta'minlanganlik deganda, mijozning aktivlari qiymati va konkret ikkilamchi qarzni qoplash manbayi (kafillik, sug'urta, garov) kredit shartnomasida ko'rsatilishi tushuniladi.

Umumiy iqtisodiy vaziyat deganda, mamlakatdagi joriy va kelajakdagi iqtisodiy holat, siyosiy ahvol, soliqlar, xomashyo va boshqa kredit qaytarilishiga ta'sir etuvchi bilvosita faktorlarni o'rganish tushuniladi. Ushbu usul hozirda bizning banklarda qo'llanilsa, foydadan xoli bo'lmasdi.

Kreditga layoqatlilikni tahlil qilishdan asosiy maqsad qarz oluvchi, xo'jalik yurituvchi subyektning imkoniyatlari, qarzni o'z vaqtida qoplashi, risk darajasi, kredit miqdori va boshqa omillarni belgilangan sharoitda va holatda tahlil qilishdan

iborat. Banklar uchun bu masalalarni amalga oshirish juda qiyin bo'lsa-da, xuddi ana shu maqsad amalga oshirilsagina berilgan kreditdan foyda olinadi.

Kreditga layoqatlilikni tahlil qilish vazifasi quyidagilar hisoblanadi:

1. Kreditga layoqatlilikni ifodalovchi ko'rsatkichlarni aniqlash.
2. Ko'rsatkichlarni tahlil qilish (yil boshi va yil oxirini taqqoslash).
- Z. Ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash.
4. Kreditga layoqatlilikni mustahkamlash yo'llarini aniqlash.

Bozor munosabatlarining rivojlanib borishi bilan tijorat banklari tomonidan kreditga layoqatlilikni tahlil qiluvchi yangi usullar ishlab chiqilmoqda, bu korxona haqidagi (kreditga layoqatliligi haqidagi) tahlilni chuqurroq olib borishni ko'rsatadi. Hozirgi vaqtda jahon amaliyotida (YUNIDO tasdiqlagan standart bo'yicha) moliyaviy ko'rsatkichlar sistemasi bo'yicha tahlil va reyting metodi bo'yicha tahlil usullari qo'llaniladi. O'zbekiston Respublikasida Markaziy bank tomonidan chiqarilgan yo'riqnoma bo'yicha korxonalarga turli xil muddatga kreditlar berilib, ular korxonalarining kreditga layoqatliligi moliyaviy ko'rsatkichlari tahliliga asoslanib beriladi.

Tahlil uchun asosiy manba sifatida korxona buxgalteriya balansi va moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotdan foydalaniladi.

Kreditga layoqatlilikni ifodalovchi asosiy va qo'shimcha ko'rsatkichlar quyidagilar:

1. Qoplash koeffitsiyenti.
2. O'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti.
- Z. Likvidlik koeffitsiyenti.

Qo'shimcha koeffitsiyentlar:

1. Aylanma mablag'larning aylanuvchanlik koeffitsiyenti.
2. O'z aylanma mablag'lari mavjudligi.
3. Foyda va rentabellik koeffitsiyentlari.

Berilgan balansga asosan ushbu ko'rsatkichlarning tahlilini ko'rib o'tamiz:

1. Kreditga qobiliyatlikning asosiy ko'rsatkichlari: qoplash, likvidlik va mustaqillik koeffitsiyentlaridir. Bu koeffitsiyentlar tahlili uchun ma'lumotlar korxona balansidan olinadi.

Jahon amaliyotida korxona likvid mablag'lari ikkiga bo'linadi:

- absolyut likvid mablag'lar;
- joriy likvid mablag'lar.

Absolyut likvid mablag'lar tarkibiga balans aktiv qismining ikkinchi bo'limi jamisi kiritiladi. Ular 3 qismdan iborat:

1. Oson foydalaniladigan zaxiralar.
2. Pul mablag'lari.
3. Oson amalga oshiriladigan talablar, "debitorlik qarzlari".

Likvid mablag'larning korxonada yetarlicha bo'lishi uning majburiyatlarini o'z vaqtida qoplay olishidan dalolat beradi.

Joriy likvid mablag'lar bu juda ham tez pulga aylanadigan korxona vositalarini o'z ichiga oladi, shu sababli joriy likvid mablag'lar tarkibiga balans aktiv qismi ikkinchi bo'limining quyidagilari kiradi:

1. Pul mablag'lari.
2. Debitorlik qarzlari.

Joriy likvid mablag'lar korxonaga birlamchi to'lovlarni amalga oshirishda kerak bo'ladi. Ular yuqori likvidlikka egaligidan korxonada ushbu mablag'lar ham me'yor darajasida bo'lishi kerak. Zero, kredit inspektori mijozni kreditga layoqatliligini tahlil qilishda ushbu ko'rsatkichlarga alohida ahamiyat beradi.

O'zbekistonda likvid mablag'lar quyidagi tartibda bo'linadi:

- A. Oson foydalaniladigan talablar.
- B. Pul mablag'lari.
- D. Oson amalga oshiriladigan talablar.

Likvid mablag'larni bunday ikkiga bo'lishda qoplash va likvidlik koeffitsiyentlarini hisoblash oson bo'ladi.

Qoplash koeffitsiyenti quyidagicha hisoblanadi:

$$Qoplash\ koeffitsiyenti = \frac{Qisqa\ muddatli\ likvid\ mablag'lar}{Qisqa\ muddatli\ majburiyatlar} \quad (14.1)$$

Qoplash koeffitsiyenti shuni ifodalaydiki, ya'ni u kreditlash chegarasini ko'rsatadi va mijozning hamma aylanma vositalarining qarzni olishga yetarliligini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkich 2 va undan yuqori bo'lsa, mijoz kreditga layoqatlidir. Agar 0,5 dan kam bo'lsa, kreditlash foydasiz bo'lib, mijoz kreditga layoqatsiz hisoblanadi.

Likvidlik koeffitsiyenti quyidagicha aniqlanadi:

$$Likvidlik\ koeffitsiyenti = \frac{Pul\ mablag'lari + oson\ amalga\ oshiriladigan\ talablar}{Qisqa\ muddatli\ majburiyatlar} \quad (14.2)$$

Likvidlik koeffitsiyenti mijozning aylanma kapitali tuzilmasini baholash asosida yaqin kelajakda bankdan olgan kreditlarini operativ (tezkorlik) va o'z vaqtida to'lay olish qobiliyati hisoblanadi. Likvidlik koeffitsiyenti 1,5 va undan yuqori bo'lsa, korxona yuqori kreditga layoqatlilik darajasiga erishgan bo'ladi.

Qoplash va likvidlik koeffitsiyentlarini topishda qisqa muddatli majburiyatlarni to'g'ri hisoblash talab etiladi. Qisqa muddatli majburiyatlar buxgalteriya balansining passiv qismidagi majburiyatlar bo'limidan olinadi.

Banklardagi kredit inspektorlari mijozning kreditga layoqatliligini tahlil qilishda balansdagi, asosan, (joriy aktivlari va majburiyat bo'limidagi) moddalarning tarkibiy o'zgarishlarini ko'rib chiqadilar. Bu, albatta, xavf-xatarni baholashni yengillashtiradi.

Korxona kreditga layoqatliligi tahlili uchun zarur bo'ladigan keyingi ko'rsatkich mustaqillik (muxtorlik) koeffitsiyentidir. Ushbu koeffitsiyent 0,6 dan, ya'ni 60 %dan yuqori bo'lsa, kredit xatari eng kam hisoblanadi. Bu koeffitsiyent 30 %dan, ya'ni 0,3 dan kam bo'lmasligi lozim. Bu ko'rsatkichni hisoblash uchun korxonaning balans bo'yicha o'z mablag'lari manbalari, ya'ni balans passivining birinchi bo'linmasi summasi jami passiv summasiga bo'linadi.

Nolikvid balanslarga ega korxonalarga esa bank kreditlaridan foydalanish huquqi berilmaydi. Korxona balansli likvidligi quyidagicha hisoblanadi: korxona balansli (1-shakl) passiv qismi birinchi bo'limi summasiga ikkinchi bo'lim uzoq muddatli majburiyatlari qo'shilib, (agar to'lov muddati uch oydan ortiq bo'lsa) balans

aktiv qismi birinchi bo'limi summasi ayriladi. Agar chiqqan natija ijobiy bo'lsa, korxona balansi likvidli hisoblanadi.

Jahon amaliyotida aylanma mablag'larning mavjud summasini (o'z aylanma mablag'larini) aniqlashda quyidagi usul qo'llaniladi. Ya'ni balans aktivining ikkinchi bo'lim (aylanma aktivlari) summasidan balans passivining ikkinchi bo'limi (majburiyatlar) ayiriladi (uzoq muddatli qarz va kreditlardan tashqari).

Korxona (mijoz) kredit olishga layoqatliligining tahlilida qo'llaniladigan qo'shimcha ko'rsatkichlar bo'lib aylanma mablag'larining aylanuvchanlik koeffitsiyenti va aylanma mablag'larining kunlardagi aylanuvchanligi ko'rsatkichlari qo'llaniladi.

Aylanma mablag'lari aylanuvchanligi koeffitsiyenti aylanma mablag'lari harakatining tezligini ta'riflaydi va tahlil qilinayotgan davr uchun mahsulot sotishdan olingan tushum va aylanma mablag'larining o'rtacha qiymati o'rtasidagi tafovut sifatida aniqlanadi. Tahlil uchun ma'lumotlar yillik hisobotning 1-shakli balans va 2-shakli moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotdan olinadi.

$$\text{Aylanuvchanlik } koeff = \frac{S}{UK} \quad (14.3)$$

Bu yerda:

S – (mahsulot sotishdan tushgan tushum);

UK – (oborot mablag'lari o'rtacha qoldiqlari).

$$AK = \frac{UK \times D}{S} \quad (14.4)$$

Bu yerda:

AK – (oborot mablag'larining kunlardagi aylanuvchanligi);

D – davrlar.

Tijorat banklari xo'jalik yurituvchi subyektlar bilan kredit munosabatlarini mustaqil ravishda o'rnatadi. Xo'jalik yurituvchi subyektlar tijorat banklaridan kredit olish uchun kredit buyurtmasini beradi. Shu kredit buyurtmasiga asosan tijorat banklari qarz oluvchining moliyaviy ahvolini tahlil qiladi. Bu jarayon quyidagi bosqichlardan iborat:

- kredit olish uchun berilgan kredit buyurtmasini ko'rib chiqish va bo'lajak qarz oluvchi bilan suhbatlashish;

- qarz oluvchining kredit qobiliyati va qarz berish bilan bog'liq xatarlarni baholash;

- kredit narxini belgilash;

- kredit shartnomasini tayyorlash va uni tuzish.

Mijozlarning kreditga layoqatliligi bo'yicha toifalarga ajratish va korxonalar reytingini aniqlash. Tijorat banklari ichki kredit siyosati asosida chiqarilgan yo'riqnoma bo'yicha korxonalarning kreditga layoqatliligi asosiy ko'rsatkichi qoplash koeffitsiyenti, likvidlik koeffitsiyenti va o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsiyentlari hisoblanadi (14.1-jadval).

**Korxonalarning kreditga layoqatligi ko'rsatkichlari
bo'yicha toifalarga ajratilishi¹²⁷**

T/r	Nomi	1-toifa	2-toifa	3-toifa
1.	Qoplash koef. (K.q)	$K.q \geq 2$	$2 < k.q > 1$	$1 > k.q > 0,5$
2.	Likvidlik koef.(K.l)	$K.l \geq 1,5$	$1,5 < k.l > 1$	$1 > k.l > 0,5$
3.	Muxtoriyat koef.(Km)	$K.m \geq 60 \%$	$60 \% < k.m > 30 \%$	$30 \% > k.m > 15 \%$

Agar korxona 1-toifaga kiritilsa, unda umumiy asoslarda kreditlanadi. Ularga nisbatan kredit berishning imtiyozli tartibi ham nazarda tutilishi mumkin, ya'ni ishonch krediti berilishi, qo'shimcha ma'lumotlar va hisob-kitoblarsiz kredit berilishi va boshqa imtiyozlar taqdim etilishi mumkin.

Agar korxona 2-toifaga kiritilsa, xo'jalik yurituvchi subyekt manfiy qo'shimcha ko'rsatkichlarga ega bo'lsa, beqaror (barqaror emas) deb hisoblash lozim, bunday korxonalar bilan kredit shartnomalari tuzilganida, uning faoliyati va kreditning qaytarilishi ustidan nazoratning qo'shimcha choralari ko'zda tutilishi kerak. Xususan, garov huquqi qat'iylashtirilishi, foiz stavkalari oshirilishi, kafolatlar berilishi hamda kreditdan foydalanish miqdorlari va muddatlari cheklanishi kerak.

Agar korxona 3-toifaga kiritilsa, bu korxonalarga faqat favqulodda hollarda yuqori tashkilot kafolatlari yoki oshirilgan foiz stavkasini undirish bilan mol-mulk garovga qo'yilgandagina kreditlanadi.

Respublikamizda ba'zi tijorat banklari o'z ichki kredit siyosati talablaridan kelib chiqib, korxonalarni kreditga layoqatligi bo'yicha 4 sinfga bo'ladi yoki ba'zi tijorat banklari korxonalarning kreditga layoqatligini reyting ballari asosida hisoblab chiqaradi.

Kreditga layoqatlilikni mustahkamlash yo'llari deganda, bu iloji boricha asosiy va qo'shimcha ko'rsatkichlarning yuqori bo'lishini ta'minlashdir. Demakki, har bir ko'rsatkich bo'yicha yuqorilikka erishishdir. Buning uchun korxona barqaror ishlab chiqarish jarayonini birinchi galda tashkil etishi lozim. Pul mablag'larining ortishi korxonaning birlamchi to'lovlarni oshirish uchun zarur mablag'larga bo'lgan ehtiyojlarini kamaytiradi va korxonada ishlab chiqarish maromiyligi buzilmasligiga olib kelishi mumkin.

O'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanish koeffitsiyenti bo'yicha esa yuqori natijalarga erishish uchun o'z mablag'lari manbayi ortishini ta'minlash kerak. Chunki oborotda foydalaniladigan mablag'larda o'z aylanma mablag'lari ulushi qancha ko'p bo'lsa, uning kreditga layoqatligi ortadi. Uzoq muddatli aktivlar ortishi salbiy ta'sir etsa-da, ularning ortish sur'ati o'z aylanma mablag'lari mavjud summasining ortish sur'atidan pastroq bo'lishini ta'minlash zarur. Yana korxonada o'z aylanma mablag'lari immobilizatsiyasiga yo'l qo'ymaslik zarur, ya'ni ularning o'z maqsadidan boshqa maqsadlarda foydalanilishiga yo'l qo'ymaslik zarur. Chunki ular immobilizatsiyasiga yo'l qo'yilsa, ularning balans bo'yicha hisoblangan qiymatidan haqiqatda oborotda qatnashayotgan aylanma mablag'lari kam chiqadi. Buning natijasida esa aylanma mablag'lari aylanish koeffitsiyenti pasayadi, oqibatda o'z

¹²⁷ Хазанович Э.С. Иностранные инвестиции. Учебное пособие. 2-е изд. – М.: КНОРУС, 2011. – 312 с.

aylanma mablag'lari yetishmovchiligi yuzaga keladi. Kreditga layoqatlilik tahlilida aylanma mablag'lari immobilizatsiyasini ham hisobga olish kerak.

Kreditga layoqatlilikni mustahkamlash yo'llaridan yana foyda va rentabellik ko'rsatkichlarini oshirish hisoblanadi. Korxona sof foydasi o'tgan yilga nisbatan hisobot yilida ortishini ta'minlash lozim, buning uchun esa unga salbiy ta'sir etuvchi omillar kamayishi va ijobiy ta'sir etuvchi omillar ko'payishini ta'minlash kerak.

14.3. Kredit bahosi, kredit va unga hisoblangan foizlarni so'ndirish

Kredit bahosi bank bilan qarz oluvchi o'rtasidagi shartnoma asosida belgilanadi va bu kreditga oid foizlarni o'z ichiga oladi. Taraflarning kelishuviga ko'ra kredit bahosi pul bozori va inflatsiya holatidan kelib chiqqan holda ko'payish yoki kamayish tomoniga o'zgartirilishi mumkin.

Tijorat banklari kreditlarining foiz stavkasi rasmiy qayta moliyalashtirish stavkasi bilan tartibga solinishi depozitlarga foiz to'lashning amaldagi tizimi tufayli banklarning zarar ko'rish xavfini kuchaytiradi.

Aytaylik, bank 24 oy muddatga jalb qilingan muddatli depozitni 24 oylik uchta kreditga transformatsiya qildi. Depozitga to'lanadigan yillik foiz stavkasi 18 %ga teng, bu vaqtda Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasining yillik darajasi 14 %ga teng, deylik.

Bank ushbu 2 ta kreditni 20 % bilan berdi. Demak, bankning bu operatsiya bo'yicha daromadlilik darajasi 2 punktga teng. Faraz qilaylik, inflatsiya darajasining keskin pasayishi natijasida rasmiy qayta moliyalashtirish stavkasi 3 punktga pasaytirildi. Natijada bankning maksimal kreditlash foizi 16,5 %ni tashkil etadi. Bank ikki kreditni berish jarayonida stavka o'zgarsa, unda kredit bo'yicha bank ko'radigan zarar darajasi 1,5 punktga teng. Chunki banklar muddatli depozitlarga belgilangan foiz stavkasida foiz to'laydi.

Shu munosabat bilan suzib yuruvchi stavkalarda foiz to'lanadigan depozitlarni jalb qilish va ular hisobidan suzib yuruvchi stavkalarda kreditlar berishni tashkil qilish maqsadga muvofiqdir. Bunday sharoitda bank spread yoki marjani barqaror tarzda saqlab qola oladi. Ammo respublikamiz sharoitida marja miqdorini belgilash o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Buning sababi shundaki, bank kreditlarning yuqori foiz stavkasi limitlashtirilgan sharoitda kreditlarning bozor bahosi to'liq shakllana olmaydi. Shu sababli marja miqdori aniq belgilanib, u orqali depozitlarga to'lanadigan foiz miqdori aniqlanishi kerak.

Kredit bahosining optimal variantini topish uchun tijorat banki bo'yicha marjani hisoblab chiqish zarur. Masalan, hisobot oyida bank jalb qilgan resurslarning o'rta summasi 7381792 ming so'm deylik, ularga to'lanadigan xarajatlar summasi 23962 ming so'm bo'lsa, bunda jalb qilingan resurslar o'rtacha qiymati (%da)

$$\frac{23962 \text{ ming so'm} \times 365}{7381792 \text{ ming so'm} \times 30} \times 100 \% = 3,95 \%$$

Kredit qo'yilmalarining hisobot oyida o'rtacha summasi 5316916 ming so'mni, bulardan olingan daromad esa 43237 ming so'm bo'lgan kredit qo'yilmalarining o'rtacha qiymati (%da)

$$\frac{43237 \text{ ming so'm} \times 365 \times 100 \%}{5316916 \text{ ming so'm} \times 30} = 9,89 \%$$

Bank bo'yicha marja (9,89 - 3,95) % = 5,94 %ni tashkil etadi.

Jahon banki amaliyotida bank marjasi, asosan, quyidagicha hisoblanadi:¹²⁸

$$SFM \frac{QqiFd - QmDfx}{Fdka} * 100 \quad (14.5)$$

Bu yerda:

SFM – sof foiz marjasi;

QqiFD – qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar va kreditlardan olingan foizli daromad;

QmDfx – qarzli majburiyatlar va depozitlar bo'yicha foizli xarajatlar;

Fdka – foizli daromad keltiruvchi aktivlar.

Bu yerda bankning hisob-kitoblar va kassa operatsiyalari xizmatlaridan oladigan va umuman foizsiz daromad, xarajatlari hisobga olinmagan.

Nazariy jihatdan kreditning bahosini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$K_{\bar{o}} = K_{\bar{o}\bar{o}} + O_x + K_{p\partial} + K_{\phi} \quad (14.6)$$

Bu yerda:

Kb – kreditning bahosi;

Kbb – kreditning bozor bahosi;

Ox – operatsiyani amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlar;

Krd – kreditlar bo'yicha risk darajasi;

Kf – bankning o'z kapitaliga foiz stavkasi.

Uzoq muddatli kreditlardan foydalanganlik uchun foizlar banklar tomonidan kreditlash muddatining davomiyligi, qarz oluvchilar tomonidan berilgan kreditning o'z vaqtida qaytarilishi kafolatlari, kredit resurslari talab va taklifi hamda ularning bahosi, shuningdek, shartnoma asosidagi kredit xatarining mavjudligi hisobga olingan holda belgilanadi.

Kredit shartnomasi tuzib bo'lingandan so'ng qarz oluvchi nomiga ssuda hisobvarag'i ochiladi. Ssuda hisobvarag'iga oid barcha operatsiyalar shartnoma shartlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Ssuda hisobvaraqlaridan qurilish-montaj ishlari yillik hajmining 15 %dan kam bo'lmagan hajmlardagi pudrat tashkilotlariga qilinadigan dastlabki to'lovlar, shuningdek, mazkur qurilish smetasiga kiritilgan sotib olinadigan uskuna va boshqa xarajatlarning hajmi bilan birgalikdagi bajarilgan ishlar uchun to'lov hujjatlari haqi to'lanadi.

Buyurtmachining o'z mablag'lari va kredit mablag'lari ishtirokida qurilishni moliyalash chog'ida qurilayotgan korxonaning rahbariyati kadrlarni tayyorlash hamda binolar ijarasi va shu kabilarni saqlab turishi bilan bog'liq boshqa xarajatlarga kredit hisobidan to'lanishiga yo'l qo'yilmaydi.

Kreditlar va ularga oid foizlarning so'ndirilishi qarz oluvchining bank hisobvarag'iga pul mablag'larining kelgusida kelib tushishining aniq hisob-kitobi

¹²⁸ Роиз Питер С. Банковский менеджмент. Пер. с англ. со 2-го изд. – М.: Дело Лтд, 1995. – 768 с.

olingan holda tuzilgan jadval asosida amalga oshiriladi, zarurat tug'ilganda taraflar kelishuviga binoan kredit va unga oid foizlarning so'ndirilishi jadvaliga o'zgartirishlar kiritilishi mumkin.

Qarz oluvchi, agar bu shartnomada ko'zda tutilgan yoki kreditor roziligi asosida bo'lsa, o'zining kredit summasi va haqiqatda foydalanilgan davr uchun unga oid hisoblangan foizlarni muddatidan ilgari so'ndirish huquqiga ega.

Bunda qarz oluvchi o'zining to'lov topshiriqnomasi bilan kredit summasi va hisoblangan foizlarni to'laydi.

Muddati o'tgan, amalda "O'lik ssudalar"ga aylangan kreditlarga foiz hisoblash moliyaviy jihatdan zaif bankni ancha baquvvat qilib ko'rsatishi mumkin.

O'z vaqtida kredit so'ndirilmagan va foizlar to'lanmagan hollarda bank amaldagi qonun hujjatlari va mazkur nizomga muvofiq, shuningdek, da'vo taqdim etish, ya'ni xo'jalik sudiga da'vo arizasini berish yo'li bilan choralar ko'rishga majbur.

14.4. Kreditlardan foydalanish ustidan bank nazorati, qurilish-montaj ishlari va montaj uchun topshirilgan uskunalarining nazorat o'lchashlarini bajarish tartibi

Kreditlardan samarali va maqsadli foydalanish ustidan nazorat quyidagi shakllar va yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi:

a) to'lov hujjatlarining ssuda hisobvarag'idan obyektning smetasi va maqsadli belgilanishiga ularning muvofiqligini kredit o'tkazilishi chog'ida nazorat qilish;

b) kredit shartnomasida ko'rsatilgan shartlarda qurilish joyiga chiqish bilan kreditdan maqsadli foydalanishni tekshirish;

d) bajarilgan ishlarning nazorat o'lchashlarini o'tkazish va kredit shartnomasida keltirilgan tartib va muddatlarda xarid qilingan uskunani inventarlash.

Nazorat o'lchashlari bank krediti hisobidan moliyalanadigan obyektlarda ishlab chiqarish joyining o'zida amalga oshiriladi.

Banklar shartnomaviy va to'lov asosida buyurtmachilarning buyurtmanomalari bo'yicha boshqa manbalar hisobidan moliyalanadigan qurilishlar bo'yicha nazorat o'lchovlarini amalga oshirishlari mumkin.

Hajmlar va bajarilgan qurilish-montaj ishlari qiymatining tekshirilishi ularning naturada o'lchanishi va buyurtmachidagi hamda pudrat tashkilotining bajarilgan ishlar hajmlarini hisobga olish ma'lumotlari bilan tegishli loyihalash smeta hujjatlari bilan taqqoslash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Nazorat o'lchashlari boshlangunga qadar quyidagilar bilan bog'liq oshib ketishlarni aniqlash maqsadida navbatdagi hujjatlashtirilgan tekshirish amalga oshirilishi zarur:

- alohida narxlar, boshqa xil va limitlashtirilgan xarajatlar hajmlari, qo'shimcha xarajatlar me'yorlari noto'g'ri qo'llanilishi yoki belgilanishi bilan;
- arifmetik xatolar bilan;
- bajariladigan ishlar qiymatiga qurilish-montaj ishlari tarkibiga kiritilmaydigan xarajatlar, uskunaning sotib olinishi, ko'p yil ishlaganlik uchun, xizmat safarlari, ishlarning harakatlanuvchi tusdaligi uchun qo'shimcha haqlar,

materiallar va konstruksiyalar chiqarish hamda cheklangan narxlar o'rtasidagi farqlar bo'yicha kiritilishi bilan va hokazo;

- loyihalash-smeta hujjatlari mavjud bo'lmagan obyektlarda ishlarning bajarilishi va xarajatlar bilan;

- uskuna nuqsonlarining bartaraf etilishi bilan.

Ko'zdan yashirin ishlar hajmlarini (qo'yilgan poydevorlar, pollar konstruksiyasi, avtomobil yo'llari, ularda truba-quvurlar yotqizilgan transheyalar va hokazo) tekshirish yashirin ishlarga oid dalolatnomalar asosida amalga oshiriladi. Qurilishda bunday dalolatnomalarning mavjud emasligi hollarida bajarilgan ishlarning hajmlari ishchi chizmalar bo'yicha hisob-kitob qilinadi, zarur hollarda bank muassasalari bosh pudratchidan ko'zdan yashirin ishlarning ochib berilishiga oid ishlarni amalga oshirishini talab qilib olish huquqiga ega.

Alohida baholar tarkibiga kiruvchi, ayrim operatsiyalar haqining bo'lib-bo'lib to'lanishiga yo'l qo'yilmaydigan konstruktiv unsurlar va ishlar turlarining tugallanmagan qismlari, shuningdek, qurilish obyektiga olib kelingan va ishga jalb etilmagan materiallar va konstruksiyalar qiymati bajarilgan ishlar qiymatining ortib ketishiga kiradi.

Nazorat o'lchashlari natijalari bo'yicha dalolatnomalar va ishlar qiymatini qayta hisob-kitob qilish qaydnomalari tuziladi.

Nazorat o'lchashlari dalolatnomalari, ishlar qiymatining qayta hisob-kitob qilish qaydnomalari va dalolatnomalarga oid yig'ma qaydnomalar bank, buyurtmachi va pudratchining vakillari tomonidan imzolanadi. Haqi to'langan (taqdim etilgan) ishlarning yig'ma qaydnomalari nazorat o'lchashlarining amalga oshirilishi boshlanguniga qadar imzolanadi.

Buyurtmachi yoki pudratchi vakillarining nazorat o'lchashida qatnashish uchun kelmasligi hollarida o'lchash qatnashuvchi tomonlardan biri va bank vakili yoki faqatgina bank vakili tomonidagina (ikkala tomonning ham kelmasligi yoki ularning dalolatnomani imzolashdan bosh tortishi hollarida) amalga oshiriladi va dalolatnoma imzolanadi.

Nazorat o'lchashlarini o'tkazish to'g'risida qaror qabul qilgan bank muassasasi rahbari nazorat o'lchashlar dalolatnomalari, pudratchi va buyurtmachi e'tirozlarini (agar ular mavjud bo'lsa) ko'rib chiqadi va dalolatnomalarni ular imzolanganidan keyin 10 bank ish kunidan kechiktirmasdan tasdiqlaydi.

Moliyalovchi bank nazorat o'lchashning tasdiqlangan dalolatnomasi asosida belgilangan tartibda kredit shartnomasida keltirilgan miqdorlarda sanksiyalarni qo'llaydi.

Nazorat savollari

1. Uzoq muddatli kreditlarning mohiyati va ularni rasmiylashtirish tartibini yoriting.
2. Korxonalarning kreditga layoqatliligi, uni aniqlash ko'rsatkichlari va takomillashtirish yo'llarini asoslab bering.
3. Kredit bahosi, kredit va unga hisoblangan foizlarni so'ndirish usullarini ayting.
4. Uzoq muddatli kreditlardan foydalanish ustidan bank nazoratini tashkil etish haqida so'zlang.

Test savollari

1. Kreditga layoqatlilik nima?

- A. To'lovga layoqatlilik: likvidlilik, avtonomiya, ta'minlanganlik va hokazo.
- B. Moliyaviy afzalliklari bo'yicha.
- D. Ko'rsatkich afzalliklari bo'yicha.
- E. Tahlil afzalliklari bo'yicha.

2. Kredit bahosi nima?

- A. Kredit munosabatlaridagi kelishuv uchun asos bo'lgan iqtisodiy asos.
- B. Davlat kredit munosabatlaridagi kelishuv uchun asos bo'lgan iqtisodiy asos.
- D. Kredit munosabatlaridagi kelishuv uchun asos bo'lgan huquqiy asos.
- E. Tijorat-kredit munosabatlaridagi kelishuv uchun asos bo'lgan huquqiy asos.

3. Foiz siyosati nima?

- A. Foizlarni tartibga solish bilan bog'liq 1 darajali va bozor foiz siyosatini tartibga solish tadbirlar majmuasi.
- B. Kreditni tartibga solish bilan bog'liq 1 darajali va bozor foiz siyosatini tartibga solish tadbirlar majmuasi.
- D. Real tartibga solish bilan bog'liq 1 darajali va bozor foiz siyosatini tartibga solish tadbirlar majmuasi.
- E. Xorijiy valutada kreditni tartibga solish bilan bog'liq 1 darajali va bozor foiz siyosatini tartibga solish tadbirlar majmuasi.

4. Kreditga layoqatlilikni tahlil qilish vazifalarini yoriting.

- A. Kreditga layoqatlilikni ifodalovchi ko'rsatkichlar, ko'rsatkichlarni tahlil qilish (yil boshi va yil oxirini taqqoslash), ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, kreditga layoqatlilikni mustahkamlash yo'llarini aniqlash.
- B. Ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, kreditga layoqatlilikni mustahkamlash yo'llarini aniqlash.
- D. Kreditga layoqatlilikni ifodalovchi ko'rsatkichlar, ko'rsatkichlarni tahlil qilish.
- E. Ko'rsatkichlarni tahlil qilish (yil boshi va yil oxirini taqqoslash), ko'rsatkichlarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash.

5. Kreditga layoqatlilikni ifodalovchi asosiy va qo'shimcha ko'rsatkichlarni yoritib.

A. Qoplash koeffitsiyenti, o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti, likvidlik koeffitsiyenti, qo'shimcha koeffitsiyentlar: aylanma mablag'larining aylanuvchanlik koeffitsiyenti, o'z aylanma mablag'lari mavjudligi, foyda va rentabellik koeffitsiyentlari.

B. Qo'shimcha koeffitsiyentlar: aylanma mablag'larining aylanuvchanlik koeffitsiyenti, o'z aylanma mablag'lari mavjudligi, foyda va rentabellik koeffitsiyentlari.

D. Qoplash koeffitsiyenti, o'z aylanma mablag'lari bilan ta'minlanganlik koeffitsiyenti, likvidlik koeffitsiyenti, rentabellik koeffitsiyentlari.

E. Aylanma mablag'larining aylanuvchanlik koeffitsiyenti, o'z aylanma mablag'lari mavjudligi, foyda va rentabellik koeffitsiyentlari.

15-bob. INVESTITSİYALARNI MOLİYALASHTIRISHNING LIZING MEXANIZMI

Tayanch iboralar: *lizing, “Bell” telefon kompaniyasi, “Leasing”, “Lesson” va “Lessee”, “ijara”, moliyaviy lizing, qaytariluvchi lizing, operativ lizing, reyting, lizing obyekt riski.*

15.1. Lizingning iqtisodiy mohiyati va afzalliklari

Lizing muomalalari yuzaga kelishining uzoq tarixiy bosqichlarini tavsiflash mumkin. Ilk bor “lizing” atamasi 1877-yilda qo‘llanilgan, o‘sha davrda “Bell” telefon kompaniyasi o‘zining telefon apparatlarini mijozlarga sotmasdan, balki ijaraga berish to‘g‘risida qaror qabul qilish bilan uning dastlabki qadamlarini boshlagan edi. Bunga ko‘ra, o‘rnatiladigan asbob-uskunalar mijozning uyi yoki ofisiga faqat ijara to‘lovlari bo‘yicha o‘rnatiladigan bo‘ldi.

Lizing jarayonlari bo‘yicha asosiy ish faoliyati yuritadigan dastlabki aksiyadorlik jamiyati 1952-yilda San-Fransiskoda tashkil etilgan “United States Leasing Corporation” Amerika kompaniyasidir. Fransiyada birinchi lizing kompaniyasi 1957-yil, Angliyada 1960-yil, Germaniyada 1962-yil, Italiyada 1963-yil, Yaponiyada 1969-yilda tashkil etilgan. Bunday kompaniyalar vatanimizda 1990-yillarning o‘rtalariga kelib, tashkil etila boshlandi.

Lizing ayrim mamlakatlarda shakllanib, jahon miqyosida juda keng rivoj topdi. Lekin davrlar o‘tishi bilan *bu soha bo‘yicha xalqaro hamkorlikni huquqiy jihatdan tartibga solishda muammolar paydo bo‘la boshladi*. Unga ko‘ra, lizing tushunchasini aniq tasniflash lozimligi talab qilindi. Inglizcha “Leasing”, “Lesson” va “Lessee” atamalari o‘zbek tilida to‘liq o‘z ifodasini topmagan. “Leasing” so‘zi “ijara” ma’nosida qo‘llanib kelinmoqda. Biroq *lizing shartnomasi mazmuniga ko‘ra, uskunalarni vaqtinchalik foydalanishga berish bo‘yicha tomonlarning kelishuvi kelib chiqiladigan va uning kelishuv muddatini tugashi bilan o‘z mulkiga o‘tishi uni aynan ijara tushunchasi bilan bir xil mazmunda qarashga olib kelmaydi*.

Hozirgi vaqtda ham “lizing” va “ijara” tushunchalarini ta’riflashda har xil fikrlar mavjud. Buning mohiyati shundaki, mamlakatimiz amaliyotida bu ikki atama turlicha tushunchalardir. To‘g‘ri, “ijara”, “moliyaviy ijara (lizing)”, “moliyaviy lizing” va boshqa tushunchalar alohida me’yoriy hujjatlar bilan amaliyotga kiritilgan. Boshqacha qilib aytganda, ijara jarayonlarining ma’lum bir qismi xorijiy “lizing” so‘zi bilan nomlanadi. Lekin, albatta, ularning farqlanish belgilari mavjud.

O‘zbekiston Respublikasining 1999-yil 14-aprelda qabul qilingan “Lizing to‘g‘risida”gi qonunida lizing tushunchasiga quyidagicha ta’rif berilgan: “*Lizing ijara munosabatlarining alohida turi bo‘lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing oluvchining) topshirig‘iga binoan uchinchi tarafdan (sotuvchidan) haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun lizing shartnomasida belgilangan shartlarda berib qo‘yish maqsadida mol-mulkni (lizing obyektini) oladi*”¹²⁹.

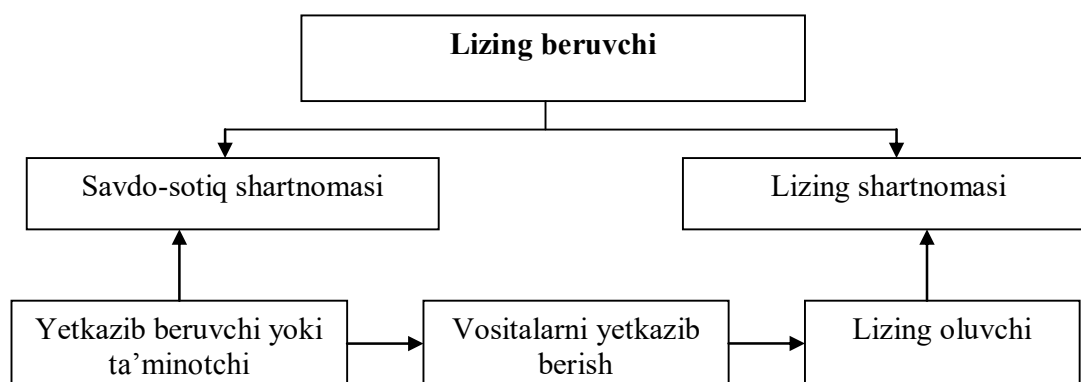
“Tadbirkorlik faoliyati uchun foydalaniladigan iste’mol qilinmaydigan har qanday ashyolar, shu jumladan, korxonalar, mulkiy komplekslar, binolar, inshootlar,

¹²⁹ O‘zbekiston Respublikasining “Lizing to‘g‘risida”gi qonuni. 1999-yil 14-aprel. 2-modda.

uskunalar, transport vositalari hamda ko‘char va ko‘chmas mulk lizing obyektlari bo‘lishi mumkin.

Yer uchastkalari va boshqa tabiat obyektlari, shuningdek, erkin muomalada bo‘lishi qonun hujjatlari bilan taqiqlangan yoki muomalada bo‘lishining alohida tartibi belgilangan mol-mulk lizing obyektlari bo‘lishi mumkin emas (“Lizing to‘g‘risida”gi qonunning 3-moddasi).

Lizingning asosiy turlariga moliyaviy va operativ lizingni kiritishimiz mumkin. Moliyaviy lizing lizing beruvchi lizing oluvchi tomonidan belgilangan mulkni sotuvchidan sotib olish va lizing oluvchiga belgilangan to‘lov va lizing predmeti to‘liq amortizatsiya muddatiga teng bo‘lgan muddatga ma‘lum bir shartlar asosida vaqtinchalik foydalanishga berishdir. Qaytariluvchi lizing moliyaviy lizing turi bo‘lib, bunda lizing predmeti sotuvchisi bir vaqtning o‘zida lizing oluvchi sifatida namoyon bo‘ladi.

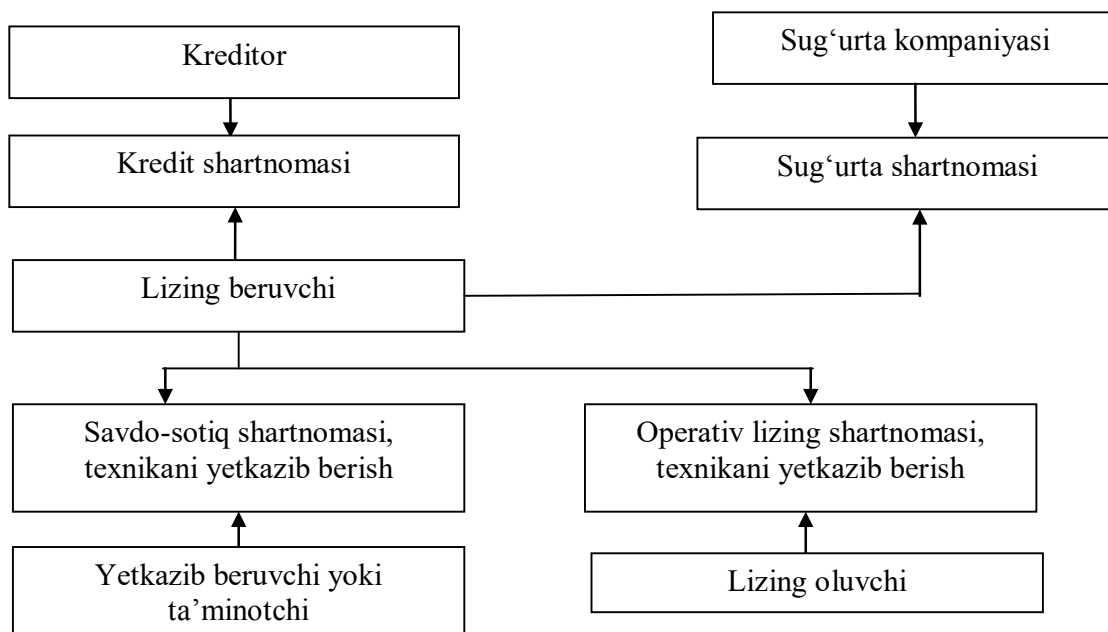
15.1-rasm. Moliyaviy lizing sxemasi

Operativ lizingda lizing beruvchi mulkni sotib olib, uni lizing predmeti sifatida belgilangan to‘lov hisobiga shartnomada belgilangan ma‘lum bir muddatda tegishli shartlar asosida vaqtinchalik egalik qilish va foydalanishni lizingga oluvchiga beradi. Operativ lizingda lizing predmeti uni to‘liq amortizatsiya muddati o‘tib bo‘lgunga qadar bir necha marotaba lizingga berilishi mumkin (15.2-rasmga qarang).

2002-yil 13-dekabrda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartirishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonuniga binoan “Lizing to‘g‘risida”gi qonunda lizingning faqat moliyaviy turi qoldirilgan.

Moliyaviy lizingning kamchiliklariga quyidagilarni kiritish mumkin: lizing oluvchida lizing to‘lovlarini olishdagi tavakkalchiligi va mulkni ma‘naviy eskirish xatari lizing oluvchi o‘z mablag‘lari hisobiga olgandagiga qaraganda yuqori bo‘lishi, ayrim hollarda esa bank krediti evaziga sotib olgan mulkka nisbatan lizingga olingan mulk bahosining yuqori bo‘lishi, oshirib yuborilgan lizing to‘lovlari mahsulot bahosining oshib ketishi va uning raqobatbardoshligi kamayishiga olib kelishi mumkin.

Keltirilgan kamchiliklar kapital qo‘yilmalar shaklidagi xarajatlashning ushbu usuliga berilgan umumiy ijobiy bahoga unchalik ta‘sir ko‘rsatmaydi.

15.2-rasm. Operativ lizing sxemasi¹³⁰

Jahon amaliyotida lizingning asosiy tiplari ijara muddati bo'yicha quyidagicha bo'ladi: uzoq muddatli – lizing (uch yil yoki ko'proq muddatda amalga oshiriluvchi); o'rta muddatli – xayring (bir yildan uch yilgacha); qisqa muddatli – reyting (bir yildan kam bo'lgan muddatli).

Lizing jarayonlarining iqtisodiy samarasi ko'p hollarda ularning nechog'liq puxta rasmiylashtirilishiga bog'liq.

Investitsiya faoliyati uchun moliyaviy lizingning qulay ekanligini aniqlash uchun investitsiyalarni moliyalashning an'anaviy shakllariga nisbatan lizing jarayonlarining afzallik va kamchiliklarini tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Lizing munosabatlarining asosiy afzalliklari quyidagi jadvalda keltirilgan.

Demak, lizing mamlakatda asosiy vositalarning yangilanish darajasini oshirishga olib borsa, ikkinchidan asosiy vositalardan samarali foydalanishga majbur qilib qo'yish orqali tadbirkorlik muhitini ijobiy tomonga o'zgartirishga xizmat qiladi.

¹³⁰ Узоқов А., Носиров Э., Саидов Р., Султонов М. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва уларнинг мониторинги. Ўқув қўлланма. – Т.: Иктисод-молия, 2006. 82-бет.

Lizing munosabatlari subyektlari uchun lizingning qulayligi¹³¹

Uskunalarni ishlab chiqaruvchi uchun: – sotish bozorining kengayishi; – texnikaga kafolatli xizmat ko‘rsatish tizimining kengayishi
Lizing beruvchi uchun: – foyda olish; – amortizatsiya va soliq imtiyozlarining mavjudligi; – mulk shaklida sarmoyalash; – moliyaviy xatarlarning yo‘qligi
Lizing oluvchi uchun: – kam miqdordagi boshlang‘ich kapital hisobiga ham ishni tashkil etish imkoni; – yuz foizli kreditlash; – to‘lovlarni zudlik bilan amalga oshirishning talab etilmasligi; – to‘lovlarning qulay sxemasini ishlab chiqish imkoniyati; – lizing oluvchining mulk solig‘idan ozod bo‘lishi; – lizing to‘lovlari ishlab chiqarish va muomala xarajatlari tarkibiga kiritilishi; – vaqtinchalik foydalanishga olingan mulkning jismoniy va ma‘naviy eskirish xatarining kamligi; – yangi mahsulot ishlab chiqarishda xatarning kamayishi; – soliq to‘lashdagi imtiyozlar va jadal amortizatsiyani qo‘llash imkoniyati

15.2. Lizing to‘lovlari va lizingning moliyaviy samaradorligini aniqlash, banklarda lizing hisobi

Lizing to‘lovlari o‘z tarkibiga shartnomada ta’kidlangan mulkning to‘la yoki qisman holdagi qiymatini hamda ko‘rsatilgan lizing xizmati va qo‘shimcha servis xizmatlari to‘lovini oladi.

Natijada lizing beruvchida tijorat nuqtayi nazaridan lizing bitimi quyidagicha ko‘rinishda bo‘ladi:

Lizing beruvchining kelishuv asosidagi umumiy xarajatlari quyidagi tenglik bilan izohlanadi:

$$Lt = Bq + Kt + Qt \quad (15.1)$$

Bu yerda:

Kt – kredit resurslaridan foydalanganlik uchun to‘lov, so‘mda;

Qt – qo‘shimcha xizmatlar uchun to‘lov, so‘mda;

Bq – lizing shartnomasi predmeti hisoblangan mulkning balans qiymati, so‘mda.

Lizing bitimi asosida lizing oluvchining lizing to‘lovlari xarajatlari quyidagicha hisoblanadi:

$$Lt = A + Kt + T_{\text{komis}} + Qt + QQS + BB \quad (15.2)$$

¹³¹ Узоқов А., Носиров Э., Саидов Р., Султонов М. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва уларнинг мониторинги. Ўқув қўлланма. – Т.: Иктисод-молия, 2006. 84-бет.

Bunda:

A – lizing beruvchida joriy yilda hisobga olinadigan amortizatsiya ajratmalari miqdor o'ldir, so'mda;

Tkomis – lizing shartnomasi asosida lizing beruvchining komission mukofot puli, so'mda;

QQS – lizing beruvchi xizmatlari bo'yicha lizing oluvchi tomonidan to'lanadigan qo'shilgan qiymat solig'i, so'mda;

BB – bojxona boji, so'mda;

Kt – kredit resurslaridan foydalanganlik uchun to'lov, so'mda;

Qt – qo'shimcha xizmatlari uchun to'lov, so'mda.

O'z navbatida, amortizatsiya ajratmalari quyidagi formula bilan hisoblaniladi:

$$A = \frac{C * H_A}{100} \quad (15.3)$$

Bu yerda:

A – amortizatsiya ajratmasi summasi;

S – mol-mulkning balans qiymati;

NA – amortizatsiya ajratmasi me'yori.

Kredit resurslaridan foydalanganlik uchun to'lov quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$K_T = \frac{K * C_K}{100} \quad (15.4)$$

Bu yerda:

K – kredit resurslari summasi;

S_k – kredit resurslaridan foydalanganligi uchun stavkasi.

Lizing shartnomasi asosida lizing beruvchining komission mukofot puli quyidagicha aniqlanadi:

$$T_{KOMIS} = \frac{K * C_{KOMIS}}{100} \quad (15.5)$$

Bu yerda:

S_{komis} – komission mukofot puli stavkasi.

Qo'shimcha xizmatlar to'lov miqdori, asosan, quyidagicha aniqlanadi:

$$Qt = X_{saf} + X_{rek} + X_{boshqa} \quad (15.6)$$

Bu yerda:

X_{saf} – bank xodimlarining safar xarajatlari;

X_{rek} – reklamalar xarajatlar summasi;

X_{boshqa} – boshqa xarajatlar summasi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 28-avgustdagi "Lizing faoliyatini rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni iqtisodiyot tarmoqlarini, xususan, kichik va xususiy tadbirkorlikni zamonaviy texnologiya uskunalarini bilan jihozlashda, shuningdek, mamlakatimizning ishlab chiqaruvchilari tomonidan tayyorlab chiqarilgan asbob-uskuna va texnikani sotishda lizing faoliyati rolini oshirish maqsadida chiqarilgan zarur me'yoriy hujjat

bo'lib, mamlakatimizda lizing munosabatlarini rivojlantirishda yangicha bosqichni boshlab berdi.

Ushbu farmonga ko'ra, 2002-yilning 1-sentabridan boshlab lizing to'lovlari qo'shilgan qiymat solig'idan, lizingga berish uchun O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kelinadigan texnologiya va uskunalar vakil bankning tegishli tasdig'i mavjud bo'lgan taqdirda boj to'lovlari va soliqlardan ozod qilindi.

Belgilab qo'yildiki, 2002-yilning 1-sentabridan boshlab, lizing oladigan xo'jalik yurituvchi subyektlar lizingga berilgan mulkka soliq to'lashdan lizing shartnomasi amal qiladigan muddatgacha ozod qilinadi; lizing beruvchini soliqqa tortish chog'ida u lizingga berish uchun mulk xarid qilishga olgan kreditlar foizi hamda belgilangan boshqa to'lovlarning summasi uning jami daromadidan chegirib tashlanadi.

Amaliyotda tadbirkorlik faoliyatini yurituvchilar ko'pgina hollarda bir-biriga muqobil darajada bo'lgan tanlovga duch keladi. Masalan, ishlab chiqarishni kengaytirish uchun olinadigan uskunalarni moliyalashtirish samaralimi yoki bu uskunalarni ijaraga olib, ulardan foydalanish unumliroqmi? Ushbu masala nafaqat tadbirkorlar oldida, shuningdek, uskunlarni ishlab chiqaruvchi oldida ham ko'ndalang turadi. Mulk egasi uchun eng muhimi ijara to'lovlari hajmini belgilab olish va uskunalar ijarasining moliyaviy samaradorligini aniqlashdir.

Ijaraga oluvchi esa muqobil variantlar mavjud bo'lgan holda o'zi uchun asosiy masalani, ya'ni uskunalarni ijaraga olish yoki ularni xarid qilishni hal qilishi zarur. Ikkala masala ham sof moliyaviy tamoyillar asosida hal qilinishi mumkin. Bu borada qaysi bir usuldan foydalanmaylik, buning yechimi pul oqimlarining bugungi o'lcham konsepsiyasiga asoslanadi. Uskunalar uchun ijara haqi to'lovi quyidagicha aniqlanadi:

Aytaylik, R qiymatga ega bo'lgan uskuna n yilga ijaraga berilayapti. Uning qoldiq qiymati (ijara muddati oxirida) S ni tashkil etadi. Ijara to'lovlari oqimi vaqt omilini hisobga olgan holda eskirish qiymatiga teng bo'lishi lozim. Ijara to'lovi yilda bir marotaba yilning oxirida to'lanadigan bo'lsa, uskunalariga safarbar etilgan mablag'larni belgilangan me'yorda ta'minlovchi bir marotabali ijara to'lovi quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$P = \frac{P - SV^n}{Ani} \quad (15.7)$$

Bu yerda:

R – yillik ijara to'lovi;

R – uskunaning boshlang'ich qiymati;

S – uskunaning qoldiq qiymati;

Ani – yillik doimiy daromadni taqqoslash uchun keltiriladigan koeffitsiyent (bo'lajak daromadning belgilangan vaqtdagi bugungi qiymatini aniqlash koeffitsiyenti);

V – ko'paytiruvchi diskont.

Hisob-kitobda inobatga olinayotgan daromadlilik me'yori, albatta, uskunaning amortizatsiya me'yoridan yuqoriroq bo'lishi tabiiy holdir. Qabul qilingan daromadlilik me'yori (I) bilan amortizatsiya me'yori (a) farqi ijara operatsiyasining

taxminiy real daromadlilikini ko'rsatadi.

Ko'pchilik hollarda amaliyotda moliyaviy lizing bo'yicha ijara to'lovlari hisoblash uchun annuitet formulasidan foydalaniladi:

$$P = A_x \frac{H:T}{1 - 1:(1+H:T)^{TxT}} \quad (15.8)$$

Bu yerda:

R – ijara to'lovlari summasi;

A – amortizatsiya ajratmalari summasi (yoki ijaraga berilayotgan mulk qiymati);

P – shartnoma muddati;

I – lizing bo'yicha foiz;

T – ijara to'lovlari davrlari.

Bu yerda diskritlash usuli qo'llanilmagan.

Hozirgi vaqtda aniq kompyuter dasturlari orqali lizing to'lovlarini banklar mijoz xohlagan variantda hisoblab berishi mumkin.

15.3. Lizing shartnomasi va lizing obyekti bilan bog'liq xavflar (risklar)

Lizing operatsiyalari muayyan risklar bilan bog'liq. Bu risk (xavf)larni baholashda, odatda, quyidagi omillarni e'tiborga olish kerak:

- lizing oluvchi kompaniyaning tijorat obro'si va moliyaviy holati;
- ushbu kompaniya faoliyat yuritayotgan mamlakatdagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va fiskal, monetar siyosat (milliylashtirish riski, garov huquqlarining tatbiq etilishidagi qiyinchiliklar riski va shu kabilar);
- kelishuvnoma hajmining sotish narxi va keyingi yillarda ikkilamchi bozorda ushbu narxning o'zgarishi;
- lizing oluvchi firmaning lizing obyektidan foydalanish shartlari.

Lizingga oid bo'lgan risk qator omillarga bog'liq. Lekin ular tarkibida ikkita omil asosiydir.

- lizing kelishuvnomasining sifati;
- uskunalarni yetkazib berish muddatlarining buzilishi.

Lizing munosabatlari ushbu munosabat ishtirokchilari (lizing beruvchi, lizing oluvchi, ishlab chiqaruvchi) o'rtasidagi manfaatlardan kelib chiqadi.

Lizingning vujudga kelishi ishtirokchilar manfaatlarining kelishuvini talab qiladi. Manfaatlarni mos tushgan holdagina lizing munosabatlari o'rnatiladi. Demak, lizingni rivojlantirishning asosiy omillaridan biri obyektiv ravishda lizing ishtirokchilari manfaatlarini keltirib chiqarish, ularning kelishuv muhitini yaratishdir.

O'zbekiston iqtisodiyotida lizing oluvchilar mavjud bo'lsa, ammo yangi texnologiyani ishlab chiqaruvchilar, lizing kompaniyasi sifatida xizmat ko'rsatadigan va o'z moliyaviy mablag'lariga yetarli darajada ega bo'lgan tashkilotlar yetarli emas. Bu esa o'z navbatida, ushbu jihatdan kerakli bozor infratuzilmasini yaratish, rivojlantirish, takomillashtirish va uning asosida lizing munosabatlarining obyektivligini ta'minlashni talab etadi.

“Lizing to‘g‘risida”gi qonunning 19-moddasida lizing obyektini bilan bog‘liq xavflar haqida quyidagilar bayon etilgan.

Lizing obyektini bilan bog‘liq barcha xavflar, shu jumladan, uning tasodifan yo‘qolishi (nobud bo‘lishi) yoki tasodifan buzilishi, shuningdek, o‘g‘irlanishi, barvaqt eskirishi, shikastlanishi xavflari lizing shartnomasida nazarda tutilgan tartibda lizing oluvchiga o‘tadi. Xavflar lizing oluvchiga o‘tgan daqiqadan e‘tiboran lizing oluvchi lizing obyektini har qanday tarzda yo‘qotilishi yoki shikastlanishi uchun lizing shartnomasi amal qilinadigan muddat davomida javobgar bo‘ladi.

Agar xavflar lizing beruvchidan lizing oluvchiga o‘tadigan vaqt lizing shartnomasida belgilangan bo‘lmasa, xavflar lizing oluvchiga u lizing obyektini olgan daqiqadan e‘tiboran o‘tadi.

Agar taklif etilgan lizing obyektini lizing shartnomasiga mos kelmasa va bu uning oluvchiga lizing obyektidan voz kechish huquqini bersa, ana shunday nomuvofiqlik bartaraf etilgunga qadar yoki lizing oluvchi lizing obyektini olgunga qadar barcha xavflar lizing beruvchi zimmasida bo‘ladi.

Sotuvchining nochorligi yoki lizing obyektining undan foydalanish maqsadlariga nomuvofiqligi lizing oluvchining zimmasida bo‘ladi, lizing beruvchining sotuvchi yoki lizing obyektini tanlash yoxud lizing beruvchi lizing oluvchi, muayyan sotuvchi yoki lizing obyektini tanlashga g‘ayriqonuniy tarzda majburlash turi bundan mustasno.

Nobud bo‘lish, yo‘qolish, o‘g‘irlash, shikastlanish, buzilish va barvaqt eskirish xavfi bilan bog‘liq bo‘lgan tarzdagi har qanday yetkazilishi mumkin bo‘lgan zarardan lizing obyektini sug‘urtalash taraflarning kelishuviga binoan amalga oshiriladi. Bunday kelishuv bo‘lmagan taqdirda lizing oluvchi lizing obyektini sug‘urtasi uchun javobgar bo‘ladi.

Lizing shartnomasi bo‘yicha lizing oluvchi to‘laydigan lizing to‘lovlari lizing obyektini amortizatsiyasining tegishli qismi qiymati va lizing shartnomasi bo‘yicha lizing beruvchi tomonidan qilingan xarajatlar, shuningdek, uning daromadi (marja)ni o‘z ichiga oladi.

Lizing to‘lovlari shartnomaning butun amal qilish muddatiga taqsimlanadi va bo‘lib-bo‘lib to‘lanadi. Lizing to‘lovlarining miqdorlari va davriyligi lizing shartnomasi bilan belgilanadi.

15.4. O‘zbekistonda lizing kompaniyalari

“Baraka” universal lizing kompaniyasi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 9-noyabrdagi 427-sonli qarori bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasida bank tizimini rivojlantirishning kompleks dasturi”ga binoan O‘zbekiston banklari assotsiatsiyasining shu‘ba korxonasi – “Bank-lizing” universal lizing kompaniyasi ta’sis etildi. Kompaniya 1996-yil 2-sentabrda davlat ro‘yxatidan o‘tkazildi.

1998-yil fevral oyida Yevropa Lizing Kompaniyalari Assotsiatsiyalari Federatsiyasi (shtab-kvartirasi Bryussel shahrida, 17 ta davlat lizing federatsiyalari a‘zo)ning raislari va ijroiya qo‘mitalari “Baraka” universal lizing kompaniyasining shu tashkilotning muxbir a‘zosi ekanligi haqidagi hujjatlarni tasdiqladi. Kompaniya

lizing operatsiyalarini tashkil etish borasida va birgalikda faoliyat yuritish maqsadida mamlakatimizdagi 20 dan ortiq tijorat banklari hamda Respublika tovar ishlab chiqaruvchilar va savdo palatasi bilan Bosh shartnomalarni imzoladi.

“O‘zbek lizing interneyshnl aksiyadorlik jamiyati” kompaniyasi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qo‘shma lizing kompaniyasini tashkil etish haqidagi qaroriga muvofiq, 1996-yilda “O‘zbeklizing interneyshnl AJ” tashkil etildi va o‘sha yildan boshlab o‘z faoliyatini yo‘lga qo‘ydi. Bu jamiyat yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyati bo‘lib, xalqaro lizing operatsiyalarini rivojlantirishni maqsad qilib olgan.

“O‘zbeklizing interneyshnl AJ” 4 million AQSh dollariga teng dastlabki ustav kapitaliga ega bo‘lgan kompaniyadir. Uning muassislari Xalqaro moliya korporatsiyasi Malayziya Meybanki hamda O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki bo‘lgan. Bundan tashqari har bir muassis 5 million AQSh dollari miqdorida kredit liniyasini ham ko‘zda tutgan.

“O‘zbeklizing interneyshnl AJ” kompaniyasi respublikamizga yuqori unumdorlikka ega bo‘lgan zamonaviy jihozlar va texnologiyalarni jalb qilish maqsadida kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish bilan bog‘liq har biri 68 mingdan 300 ming AQSh dollariga qadar bo‘lgan qiymatdagi yettita loyiha bo‘yicha faoliyatini boshlagan.

Lizing kompaniyasining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- sotib olishlarni uzoq muddatli moliyalash va texnologik asbob-uskunalaridan foydalanish;
- eksport salohiyatini oshirish hamda import o‘rnini bosadigan ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston iqtisodiyotining ustuvor tarmoqlariga ilg‘or texnologiyalarni jalb etish;
- kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish hamda xalq iste‘moli mollari ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatishni yuksaltirish uchun lizing xizmatlarining keng doirasini taqdim etish;
- lizing operatsiyalarini o‘tkazish va tavsiyalar berish uslubiyatini ishlab chiqish.

Zamonaviy xorijiy asbob-uskunalar olishda lizingdan foydalanish korxonaning moliyaviy holatini yetarli darajada barqaror bo‘lishni talab etadi. Shuning uchun lizing loyihasini tayyorlashni uch bosqichga ajratish mumkin.

Birinchi bosqich korxona lizingga qanday asbob-uskuna olmoqchi, uni qaysi yo‘l bilan qaysi transportda olib keladi, qanday o‘rnatadi, ishga qanday tushiradi, xodimlarni o‘qitishni hisobga olgan holda uning qiymatini aniqlaydi. Eng muhimi, ushbu asbob-uskunaning raqobatbardoshligini belgilaydigan raqobat varag‘ini tayyorlash ishlarini tashkil etadi.

Ikkinchi bosqichda ushbu loyiha bo‘yicha hamma masalalarga – texnik, iqtisodiy va moliyaviy jihatdan kelib chiqadigan masalalarga javob beradigan biznes-reja tuziladi. Bunda asbob-uskuna qancha muddatga lizingga olinishi mumkinligi aniqlanadi. Lizingni moliyalashtirish qismi juda puxta tayyorlanishi hamda kompaniyaning barcha mumkin bo‘lgan xarajatlarini qamrab olishini talab etadi.

Uchinchi bosqich lizingga talabnoma va u bilan birga boshqa zarur hujjatlarni

(ustav, ta'ris shartnomasi, soliq inspeksiyasi tomonidan tasdiqlangan balans, biznes-reja, korxonada mulk borligini tasdiqlovchi hujjatlar va hokazolar) taqdim etishni ko'zda tutadi.

“O'zbeklizing interneyshnl AJ” tajribasidan lizing muddati ikki yildan besh yilgacha bo'lishi rivojlantiriladi, chunki bu yerda moliyaviy lizing o'z ifodasini topadi. Lizing muddati tugagach, asbob-uskuna lizing oluvchining mulkiga aylanadi va uning qaramog'iga o'tadi. Alohida shuni ta'kidlash joizki, bunda asbob-uskunani tanlash javobgarligi lizing kompaniyasi zimmasida bo'lmaydi. Ushbu masalada mijozlarga maxsus bozor tuzilmalari, “Texnoinvest” qo'shma korxonasi muassislaridan biri bo'lmish tashqi savdo faoliyati sifati va ekspertizasining nazorati bo'yicha jahon yetakchisi – Shveysariyaning SGS kompaniyasi, tovar ishlab chiqaruvchilar va savdo palatasi, injiniring va konsalting firmalari yordam ko'rsatadi.

“O'zbeklizing interneyshnl AJ” – O'zbekiston bozorida birinchi yirik xalqaro lizing kompaniyasi, shuning uchun ham ushbu kompaniya misolida lizing operatsiyalarini o'tkazishning xalqaro tajribasini – dastur mahsulotlarining foydalanilishi, lizing loyihalarining tayyorligi va monitoringini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Odatda, xorijiy asbob-uskuna ishlab chiqaruvchining omborida bo'lmaydi, uni talab asosida tayyorlash ko'zda tutiladi. Buning uchun esa oldindan to'lov o'tkazilishi, xorijiy bankda akkreditiv ochilishi lozim bo'ladi. 1-1,5 oyda ishlab chiqarish, bir oyga yaqin vaqt ichida transportda tashib keltirish, yana shuncha vaqt montaj qilish, ishga tushirish va xodimlarni o'qitishga ketadi. Umumiy hisobda 4-5 oy kerak bo'ladi. Jami ushbu muddat davomida narxning Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi ekspertizasiga mos kelishini ko'zda tutish zarur bo'ladi. Bundan tashqari loyihani tanlash, biznes-rejani tayyorlash, shartnomani ro'yxatdan o'tkazishga ketadigan vaqtni ham inobatga olishga to'g'ri keladi.

Kompaniyaning ishni tashkil etishdagi asosiy vazifasi eng barqaror, to'lovga qobiliyatli, boshlang'ich kapitalga ega korxonalarni tanlashdir. E'tiborni o'ziga jalb etadigan narsalardan yana biri loyihaning mahalliy xomashyo bilan ta'minlanishidir, bozorda jiddiy marketing tekshiruvining mavjudligi va ishlab chiqarilgan mahsulotning xaridorgir bo'lishidir.

Nazorat savollari

1. Lizingning iqtisodiy mohiyati va turlarini ayting.
2. Lizing to'lovlari va lizingning moliyaviy samaradorligini aniqlash, banklarda lizing hisobini yuritishning xususiyatlarini yoritib bering.
3. Lizing shartnomasi va lizing obyekti bilan bog'liq risklar, ularning xususiyatli tomonlarini ayting.
4. O'zbekistonda lizing kompaniyalari va ularning ish faoliyati xususiyatli belgilarini yoritib.

Test savollari

1. Loyihaviy moliyalashtirish nima?

- A. Pul oqimi tahlili, daromad, risk, yirik loyiha, riskni taqsimlash, real daromadga asoslangan.*
- B. Daromad, risk, yirik loyiha, riskni taqsimlash, real daromadga asoslangan.*
- D. Risk, yirik loyiha, riskni taqsimlash, real daromadga asoslangan.*
- E. Yirik loyiha, riskni taqsimlash, real daromadga asoslangan.*

2. Sindikatli kredit nima?

- A. Uyushgan holdagi kreditlar.*
- B. Yirik loyiha, riskni taqsimlash, real daromadga asoslangan.*
- D. Riskni taqsimlash, real daromadga asoslangan.*
- E. Tijorat va xususiy banklar.*

3. Lizing nima?

- A. Ko'chmas mulk garovi asosida kreditlash.*
- B. Kredit obyekti garov asosida kreditlash.*
- D. Mulksiz garovi asosida kreditlash.*
- E. Subyekti bo'yicha kreditlash.*

4. Investitsion loyiha nima?

- A. Ma'lum tadbirlar majmuasining rasmiylashtirilgan hujjatli shakli.*
- B. Dasturning hujjatli shakli.*
- D. Hujjatning hujjatli shakli.*
- E. Hujjatlar tahlili shakli.*

16-bob. INVESTITSİYALARNI LOYIHAVIY MOLİYALASHTIRISH

***Tayanch iboralar:** loyihaviy moliyalashtirish, regressiyali pul oqimi, tahlil, yirik riskli, parallel moliyalashtirish, bosqichma-bosqich moliyalashtirish, sindikatsiyalashtirilgan kredit, xususiyatlari, tamoyillari, ishtirokchilar.*

16.1. Investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirish tushunchasi va uning xususiyatlari

Loyihaviy moliyalashtirish mazmunini o'rganishda ba'zi iqtisodchi-olimlarning fikr-mulohazalarini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Rossiyalik iqtisodchi-olim I. Mazurning “Управление проектами” kitobida “loyihaviy moliyalashtirish investitsion loyihalarni amalga oshirish maqsadida moliyaviy resurslarni kredit ko'rinishida taqdim etishdir”, deb ta'rif berilgan. Bu yerda kredit qarz oluvchiga nisbatan hech qanday regressiz, cheklangan yoki to'liq regressli bo'lishi mumkin, deb yozilgan. D. Morozov asarlarida “loyihaviy moliyalashtirish loyihani turli shakllarda kreditlashdir, bunda kreditlarning qaytarilishi ta'minoti loyihadan keladigan daromadlardir”, degan fikr ilgari surilgan.

O'zbekistonlik iqtisodchi-olim D. G'ozibekovning mulohazalariga ko'ra, “loyihaviy moliyalashtirish o'zining murakkab moliyaviy munosabatlari bilan (sindikatashtirilgan kredit yoki qarz berishda ko'p tomonlarning qatnashishi) kreditorga moddiy kafolatlar berish, loyihalar evaziga ishlab chiqarilgan mahsulotlarni xarid qilish bo'yicha uzoq muddatli shartnomalar asosida moliyalashtirishdir”. Bundan tashqari D. G'ozibekov asarlarida loyihaga kiritilgan qarz mablag'larining qoplanishi manbayi, loyiha ishga tushganidan so'ng olinadigan daromadlar hisoblanishi ta'kidlab o'tilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirish moliyalashtirishning eng taraqqiy etgan zamonaviy shakllaridandir. Shunday ekan, loyihaviy moliyalashtirishning mazmuni nima? Unga qanday ta'rif berish mumkin? Masalan, Doyche bank (Germaniya)ning tarkibiy moliyalashtirish boshqarmasi xodimlarining fikricha, loyihaviy moliyalashtirish loyiha bo'yicha asosiy vositalarni sotib olish, tashkil etish yoki qurilishni moliyalashtirish bo'lib, unda kreditor, asosan, quyidagilarga e'tibor beradi:

- kreditni qaytarish manbayi sifatida, loyihani tatbiq etish natijasi bo'yicha olinadigan sof pul oqimiga (mablag'larning qaytish darajasiga);

- loyihani moliyalashtirish uchun berilgan kreditning xavfsiz qaytishini ta'minlaydigan manbayiga, ya'ni mijozning qobiliyatiga garov, kafolat va boshqa ta'minotlarga.

Loyihaviy moliyalashtirish mazmuni O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy bankining yo'riqnomalarida quyidagicha izohlanadi: “Loyihaviy moliyalashtirish bank tomonidan kreditni berish, baholash va monitoringini olib borish jarayoni bo'lib, bunda kredit ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish obyektlarining me'yorida faoliyat yuritishi uchun qurilish, qayta ta'mirlash yoki texnik qayta qurollantirish, shu jumladan, asbob-uskunani sotib olish yoki asosiy fondlarni tashkil etish hamda ishchi kapitalni sotib olishga yo'naltiriladi”.

Loyihani amalga oshirish orqali ko‘rilgan qo‘shimcha daromad kreditni qaytarishning asosiy manbayi hisoblanadi. Agarda loyihani amalga oshirish orqali qo‘shimcha daromad olinmasa yoki loyiha bo‘yicha ishlab chiqarishni modernizatsiyalash orqali iqtisodga erishilmasa, bunday moliyalashtirishni loyihaviy moliyalashtirish deb bo‘lmaydi, u biznes-reja asosida amalga oshiriladigan moliyalashtirish hisoblanadi.

Loyihaviy moliyalashtirish regressiz yoki qarzdorga bo‘lgan kreditning chegaralangan regressida yirik investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun maqsadli kreditlash bo‘lib, bunda qarz oluvchining to‘lov majburiyatlari ta‘minoti sifatida investitsiya faoliyati davomida to‘plangan (investitsiya loyihasiga aloqador aktivlar ham kiradi) pul mablag‘lari hisoblanadi.

Loyihaviy moliyalashtirishda kreditni qaytarishning manbayi loyihani amalga oshirish natijasida olingan daromad (foyda) hisoblanadi. Tijorat yoki investitsiya kreditida esa kreditning qaytarish manbayi qarzdorning umumiy faoliyatidan olgan daromadi bo‘lishi mumkin. Kreditni qaytarishning asosiy manbayi loyihani hayotga tatbiq etishdan olingan sof foyda va pul oqimlari hisoblanadi. Loyihaviy moliyalashtirishda aniq bir sof ta‘minotning o‘zi bo‘lmaydi. Ammo bu loyihaviy moliyalashtirishda kredit bo‘yicha ta‘minot talab etilmaydi, degani emas. Loyihaviy moliyalashtirishda aniq bir garovning bo‘lmasligi, loyihalarning yirik miqdorda mablag‘ jalb etishi zarur kafolat yoki garovni yig‘ish imkoniyatini bermaydi.

Loyihaviy moliyalashtirish bank tomonidan kreditni berish, baholash va monitoringini olib borish jarayoni bo‘lib, bunda kredit ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish obyektlarining me‘yorida faoliyat yuritishi uchun qurilish, qayta ta‘mirlash yoki texnik qayta qurollantirish, shu jumladan, asbob-uskunani sotib olish yoki asosiy fondlarni tashkil etish hamda ishchi kapitalni sotib olishga yo‘naltiriladi.

Umuman olganda, loyihaviy moliyalashtirish investitsiya loyihalarini kreditlashtirishning bir turi bo‘lib, kreditor bu loyihani amalga oshirish bilan bog‘liq risklarni qisman yoki to‘liq o‘z zimmasiga oladi. Agar banklarning oddiy kredit operatsiyalarida, eng avvalo, qarzdorning kreditga qobiliyatligini o‘rganish, uning moliyaviy va iqtisodiy holati, barqarorligi, shuningdek, garov sifatida foydalanadigan mol-mulklarni baholashga asosiy ahamiyat berilsa, loyihaviy moliyalashtirishda esa loyihaviy tahlilga asosiy e‘tibor qaratiladi.

Xullas, loyihaviy moliyalashtirish yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda bir qancha bank resurslarining birlashishi va risklarning loyiha ishtirokchilari o‘rtasida taqsimlanishini anglatadi.

Loyihaviy moliyalashtirishda investitsion loyihalarning ko‘plab xususiyatlari mavjud bo‘lib, ularning asosiylari quyidagilardan iborat bo‘ladi:

- qiymati yuqori bo‘ladi (1 mlrd. AQSh dollaridan oshgan);
- loyiha ishtirokchilarining ko‘pligi;
- ko‘pincha risklarning barcha turlari uchraydi (tizimli va tizimsiz);
- kapital talabi – bu kabi loyihalar moliyaviy mablag‘larga bo‘lgan talab juda katta bo‘lib, unda aralash moliyalashtirish usullaridan foydalaniladi;
- loyihalashtirish va qurilish ishlariga mehnat talabi katta bo‘ladi;
- ishga tushish muddati 5-7 yil va undan uzoq muddatlarda beriladi;

- loyiha ishga tushadigan joylarning ajratilishi va shu sababli infratuzilmani rivojlantirish maqsadida qo‘shimcha xarajatlarning kiritilishi;

- davlat yoki mintaqaning iqtisodiy-ijtimoiy holatiga ta’siri.

Shu kabi xarakterga ega bo‘lgan loyihalarni misol qiladigan bo‘lsak, bunga Buxoro neftni qayta ishlash zavodi, Andijon - Osh - Ergeshtom - Qashqar avtomagistrali, gazni qayta ishlovchi zavodlar kiradi. Yirik loyihalarning o‘ziga xos xususiyatlaridan quyidagi bir qator omillarni hisobga olish kerak bo‘ladi:

- loyiha faoliyatini sifatli tekshirib turish maqsadida uni har xil bo‘limlarga bo‘lib o‘rganish kerak;

- loyiha amalga oshirilayotgan mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy holatini to‘liq tahlildan o‘tkazish shart bo‘ladi;

- loyiha fazalarini mustaqil ravishda ishlab chiqish kerak bo‘ladi;

- rejani loyihalashtirish davomida doimiy yangilanishlarni tatbiq etib borish;

- loyiha fazalaridagi ehtimoliy yo‘qotishlar va risklarni boshqarish uchun tezkor rejalarini ham rejalashtirish kerak bo‘ladi;

- loyiha barcha rejalarini doimiy monitoring qilish;

- yirik loyihalarning takrorlanmasligini hisobga olgan bo‘lishi kerak.

Yuqoridagi omillarda ko‘rsatilganidek, risklarning ko‘pligi yirik loyihalarni amalga oshirishda bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Risklarning ko‘p bo‘lishiga asosiy sabablardan yana biri bu loyiha ishtirokchilari ko‘pligidir.

16.2. Investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirish sxemalari

Loyihaviy moliyalashtirishni amalga oshirish o‘ziga xos tamoyillarga asoslanadi va ular quyidagilardan iborat:

- investitsion loyihada loyihani amalga oshirishga tayyor ishonchli sheriklarning ishtirok etishi;

- loyiha texnik-iqtisodiy asoslanishi va loyiha-smeta hujjatlarining yuqori talab darajasida ishlab chiqilishi;

- loyiha yetarli darajada kapitalizatsiyasi;

- loyiha qurilish-montaj va ekspluatatsiya mezonlarini batafsil o‘rganib chiqish (transport, mahsulotni ishlab chiqarish, marketing va shu kabilar);

- loyiha riskini baholash va uni loyiha ishtirokchilari o‘rtasida taqsimlash;

- garov yoki boshqa ta’minotning maqsadga muvofiq mavjudligi.

Loyihaviy moliyalashtirishning yuqorida keltirilgan tamoyillari uni amalga oshirishning quyidagi ikki turdagi moliyaviy sxemalarida o‘z ta’siriga ega bo‘ladi:

1. Parallel moliyalashtirish.

2. Bosqichma-bosqich moliyalashtirish.

Birinchi tur moliyalashtirish amaliyotda “Hamkorlikda (qo‘shma) moliyalashtirish” deb ham ataladi, bunda yuqori ahamiyatga ega bo‘lgan investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun bir nechta kredit muassasalari qarz mablag‘lari ajratadi. Bosqichma-bosqich moliyalashtirishda esa yuqori nufuzga ega bo‘lgan bankning qatnashishi zarurligini talab qiladi. Parallel moliyalashtirishning quyidagi afzalliklari mavjud, ya’ni loyihaviy moliyalashtirishning parallel moliyalashtirish shakli banklarga bir tomondan me’yorlarga amal qilgan holda kredit berish

imkoniyatini bersa, ikkinchi tomondan kredit risklarini pasaytiradi. Ko'p hollarda loyihani moliyalashtirish tashabbuskori sifatida nufuzga ega bo'lgan tijorat banki yoki xalqaro moliya institutlarining ishtirok etishi qarzdorning o'z vaqtida kreditni qaytarishiga qo'shimcha kafolat beradi. Kredit shartnomasiga qilingan qo'shimchalarda, agar qarzdor moliyalashtirishda ishtirok etayotgan biror kreditor oldidagi to'lov majburiyatini bajarmasa, bosh kreditor kreditni muddatidan oldin undirib olish huquqiga ega bo'ladi.

Investitsiya loyihalarini hamkorlikda (qo'shma) moliyalashtirishning quyidagi ko'rinishlari (shakllari) mavjud, ya'ni hamkorlikda moliyalashtirishning ikki shakli ko'p qo'llaniladi:

- mustaqil parallel moliyalashtirish, bunda har bir bank qarz oluvchi bilan kredit shartnomasi tuzadi va investitsiya loyihasida o'ziga tegishli bo'lgan qismini moliyalashtiradi (subloyiha);

- ko'pchilik bo'lib hamkorlikda moliyalashtirish, bunda barcha kreditorlar to'planib, bitta sindikatga birlashadilar, yagona kredit shartnomasi tuziladi hamda kredit shartnomasini tayyorlash va imzolashni bank-menejer amalga oshiradi. Keyingi bosqichda kredit shartnomasini amalga oshirish ustidan nazoratni (ayrim hollarda investitsiya loyihasini, umuman, amalga oshirishni) hamda zarur hisob-kitob operatsiyalarini sindikat tarkibidagi maxsus bank-agent ma'lum miqdordagi komission haq e'vaziga amalga oshiradi.

Investitsiya loyihalarini bosqichma-bosqich moliyalashtirishning o'ziga xos xususiyati, asosan, birinchi sinf toifasidagi banklarda investitsiya loyihalarining ekspertizasi bo'yicha tajribali mutaxassislarining mavjudligi, bank olamida yuqori nufuzga egaligi tufayli loyihalarni kreditlashtirish bo'yicha ko'plab arizalar kelib tushadi. Biroq yirik banklar ham har doim bu loyihalarni ularning balansiga salbiy ta'sir etishi mumkinligi yoki boshqa sabablar oqibatida moliyalashtira olmaydi. Shuning uchun ko'p hollarda bu banklar loyihani kreditlashtirishning tashabbuskori sifatida faoliyat yuritishi mumkin. Investitsiya loyihasining samaradorligini baholagani va kredit shartnomasini ishlab chiqqani uchun tashabbuskor bank komission haq oladi. Kredit berilgandan so'ng tashabbuskor bank shartnoma bo'yicha qarzdorga nisbatan o'z talabini boshqa kreditorga beradi.

Loyihaviy moliyalashtirishda quyidagi ishlarni bajarish o'ta muhimdir. Boshqacha ifodalaganda, loyihaviy moliyalashtirishning bosqichlari quyidagicha:

Birinchi bosqich – loyihaning texnik tahlili. Bu bosqichda quyidagi savolga javob berish zarur: loyiha o'zining boshlang'ich smeta xarajatlariga mos holda amalga oshirilmoqdam? Loyihaviy moliyalashtirishda qarzdorlar tajribali ekspert-injenerlarning (bu ko'p hollarda maxsus savollarda tavsiyalar beruvchi mustaqil maslahatchilar) tavsiyasiga amal qiladi. Bunday ekspertlarning xulosasi texnik hisobot shaklida tavsiya etilishi va quyidagi holatlarni o'zida qamrab olishi mumkin: zarur investitsiya miqdorini; kelgusidagi zarur investitsiyalarni (ko'zda tutilmagan xarajatlar va favquloddagi zararlarni qo'shgan holda); loyihaning qaytimi uchun zarur vaqt; zararsizlik nuqtasi; elektr energiyasi, suv va boshqa xarajatlar qiymati; loyihada ishlash uchun xodimlarni o'qitish imkoniyati; loyiha mahsulotini sotish bozorining mavjudligi.

Ikkinchi bosqich – iqtisodiy va moliyaviy tahlil.

Loyihalarning iqtisodiy va moliyaviy tahlili jarayonida loyiha barcha olingan kreditlar bo'yicha o'z vaqtida hisob-kitoblar uchun yetarlicha foydaga ega bo'ladimi, degan savolga javob olish zarurdir.

Loyihaning iqtisodiy samaradorligini aniqlashning asosi sof pul oqimining tahlili hisoblanadi. Sof pul oqimi o'z tarkibiga quyidagilarni qamrab oladi: loyiha egalarning aksiyador kapitaliga dastlabki investitsiya qo'yilmalari va kreditorlarning qarz mablag'larini; olingan foydani; sarf-xarajatlarni.

Loyihalarni moliyalashtirishning uchinchi va to'rtinchi bosqichlarida homiylarning faoliyati, risklar va ularning taqsimlanishi tahlil etiladi. Bu bosqichda kreditorlar rahbarlarning faoliyati va ularning imiji, loyiha ishtirokchilari uchun risklarning to'g'ri taqsimotini o'rganadi.

16.3. Sinditsiyalashtirilgan kreditlash, uning xususiyatlari va yuzaga kelish tarixi

Hozirgi kunda investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning yangi usuli – sinditsiyalashtirilgan kreditlash (sindikatga uyushgan bir necha kreditorlarning kreditlari majmuyi) paydo bo'ldi. Iqtisodiy adabiyotlarda bu so'zning aniq atamasi yo'qligi sababli ko'pchilik hollarda moliyalashtirishning bu turi sindikatlashtirilgan kredit deb ham ataladi.

Sindikatlashmoq "sindikat tuzib birlashmoq" ma'nosini bildirib, investitsiyalarni moliyalashtirish tizimida yirik investitsiya loyihalarini birgalikda moliyalashtirishni tashkil etish usullaridan birini anglatadi. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda sindikatlashtirilgan kreditning asosiy xususiyati shunday iboratki, bunda bir necha kreditorlarning mavjudligi, moliyalashtirish uchun berilgan kredit summasi va u bilan bog'liq risklarning ishtiroki kreditorlar (banklar) o'rtasida taqsimlanishidadir.

Investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda sindikatlashtirilishi mumkin bo'lgan kreditlar loyihaviy moliyalashtirishga kiradi. Loyihaviy moliyalashtirishda kreditni qaytarishning manbayi loyihani amalga oshirish natijasida olingan foyda hisoblanadi.

Loyihaviy moliyalashtirish usullari G'arbiy Yevropa mamlakatlarida o'tgan asrning 80 yillari boshida turli xil moliyaviy operatsiyalarni bajarish maqsadida qo'llanila boshlandi. Bu operatsiyalar loyiha tashabbuschilariga qarz to'lovlariga bo'lgan xarajatlarni kamaytirish, moliya-kredit institutlarining yordamidan foylanishga imkoniyat yaratgan edi.

Dastlab loyihaviy moliyalashtirishning jahon bozori unchalik ko'p bo'lmagan Amerika, Kanada, Germaniya va Yaponiya banklari o'rtasida bo'lib olingan edi. Birmuncha vaqt o'tib, Shimoliy dengizda neft va gaz qazib olishning keskin rivojlanishi natijasida ular qatoriga Buyuk Britaniya tijorat banklari ham qo'shildi. Keyinchalik Fransiya, Shveysariya, Gollandiya, Belgiya, Italiya va boshqa mamlakatlar banklari loyihaviy moliyalashtirishning jahon bozorida faol ishtirok eta boshladi.

90-yillarning birinchi yarmida jahon xo'jaligi rivojlanishi uchun xos bo'lgan

iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari loyihaviy moliyalashtirish shakllariga katta talabni vujudga keltirdi. Bu talab, eng avvalo, rivojlanayotgan bozorlarga tegishli edi. 1997-1998-yillardagi jahon moliyaviy inqiroziga qadar loyihaviy moliyalashtirishning jahon bozorida yetakchilikni Janubiy-sharqiy Osiyo mamlakatlari egallagan edi. 1996-yilda Gonkongda 19,3 mlrd. AQSh doll. qiymatidagi 36 ta investitsiya loyihasi, Indoneziyada 14,1 mlrd. AQSh doll. qiymatidagi 72 ta loyiha, Tailandda 9,4 mlrd. AQSh doll. qiymatidagi 31 ta loyiha amalga oshirilgan edi. 1996-yilda Osiyo davlatlarida jami 86,2 mlrd. AQSh doll. qiymatidagi 400 ta investitsiya loyihasi moliyalashtirilgan. Bu ko'rsatkich Amerika va Yevropa kontingentlari mamlakatlarinikiga qaraganda ko'pdir.

90-yillarning oxirlariga kelib, Osiyo davlatlari loyihaviy moliyalashtirishning jahon bozorida birinchilikni yo'qotdi va yetakchilikni yana AQSh va G'arbiy Yevropa davlatlari egalladi. Biroq oxirgi yillarda Osiyo va Sharqiy Yevropa davlatlari inqiroz zarbalaridan o'zini o'nglab olgach, yana xorijiy investitsiyalarni jalb qilish evaziga iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlarini ta'minlashga harakat qilmoqda. Bunday davlatlar qatoriga, eng avvalo, Xitoy, Indoneziya, Filippin, Malayziya kabi Osiyo davlatlari va Sharqiy Yevropa davlatlarini kiritishimiz mumkin. Bu davlatlarda investitsiyalash sur'atlari oxirgi 2-3 yil ichida ancha sezilarli bo'lib bormoqda.

Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda loyihaviy moliyalashtirishning turli shakl va sxemalari asosida amalga oshirilgan yirik loyihalarga misol qilib, loyihaviy moliyalashtirishning "sof" namunasi bo'lgan Buyuk Britaniyani Yevropa kontingenti bilan birlashtiruvchi "Yevrotunnel" loyihasini keltirishimiz mumkin. Mazkur loyiha davlat organlari va xalqaro tashkilotlar ishtirokisiz xususiy sektor investitsiyalari asosida amalga oshirilgan. Loyihani moliyalashtirishning umumiy qiymati 7 mlrd. funt sterlingni tashkil etib, loyihada 15 ta davlatdan 198 ta bank ishtirok etgan.

Jahon tajribasida loyihaviy moliyalashtirishning muhim tamoyillari quyidagilardan iborat: loyihani amalga oshirishda hamkorlik qilishga tayyor bo'lgan ishonchli sheriklarning loyihada ishtirok etishi; yuqori malaka darajasida tayyorlangan texnik-iqtisodiy asosnoma va loyiha-smeta hujjatlari; loyihaning yetarli darajada kapitallashuvi; loyiha qurilishi va ekspluatatsiyasining barcha aspektlari mayda bo'laklar holida ishlab chiqilganligi; loyiha risklarining baholanishi va ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanishi; muayyan vaziyatga muvofiq ta'minot va kafolatlarning mavjudligi.

Rivojlangan mamlakatlar bank amaliyotida yirik investitsion loyihalarni moliyalashtirishda sindikatli kreditlash shaklidan keng foydalaniladi. Amaliyotdagi kredit operatsiyalari jarayonida bank birinchi o'ringa qarz oluvchining kredit tarixini o'rganishga, uning iqtisodiy, moliyaviy ahvoriga va ta'minot turlari, garovga berilayotgan mulkni baholashga diqqat-e'tiborini qaratsa, loyihaviy moliyalashtirishda esa asosiy e'tibor loyiha tahliliga qaratiladi. Loyihaviy tahlilning asosiy obyekti loyihaviy hujjatlar (loyihaning texnik-iqtisodiy asosi)dir. Loyihaviy tahlilning asosiy maqsadi bu investitsiya loyihasining moliyaviy va iqtisodiy samaradorligini aniqlab berish, investitsiya loyihasining smeta xarajatlari va moliyalashtirish manbalarini aniq belgilash hamda rikslarni baholash va samarali

boshqarishdir. Shuningdek, alohida banklar ham kafil bo'lib chiqishi mumkin. Bunday holat xalqaro kredit tashkilotlari yoki eksport-import kreditlarini sug'urtalovchi milliy agentliklar tomonidan loyiha moliyalashtirilganda ko'proq yuz beradi. Bunda sindikat-ishtirokchi banklar kreditor foydasiga akkreditiv ochishlari yoki kafolat berishlari mumkin.

Umuman olganda, sinditsiyalashtirilgan kredit deganda, bir necha banklar tomonidan yirik investitsiya loyihalarini birgalikda kreditlash. Yirik investitsiya loyihasi umumiy qiymati tijorat banklarining birinchi darajali kapitalining 25 foizidan oshadigan investitsiya loyihasidir. Bank sindikati sinditsiyalashtirilgan kredit berish borasida ikki yoki undan ortiq banklar o'rtasida o'zaro kelishuv bo'lib, bunda yetakchi bank sinditsiyalashtirilgan kreditlash tashabbusi bilan chiqqan va zimmasiga ishtirokchi-banklar nomidan kredit hujjatlarini yuritish mas'uliyati yuklatilgan qarz oluvchining asosiy talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'iga xizmat ko'rsatuvchi bank hisoblanadi.

16.4. Sinditsiyalashtirilgan kreditlashni tashkil etish

Tijorat banklari tomonidan sinditsiyalashtirilgan kreditlash qaytarishlik, to'lovlik, ta'minlanganlik, muddatlilik va maqsadli foydalanish shartlari asosida amalga oshiriladi. Sinditsiyalashtirilgan kreditni berish qarz oluvchi va ishtirokchi banklar o'rtasida tuziladigan kredit shartnomasi asosida amalga oshiriladi. Sinditsiyalashtirilgan kredit berish muddati yirik investitsiya loyihalari qoplanish muddatiga bog'liq holda kredit shartnomasida belgilanadi. Sinditsiyalashtirilgan kreditdan foydalanganlik uchun foiz stavkasi miqdori sinditsiyalashtirilgan kredit to'g'risidagi kelishuv shartlariga ko'ra qarz oluvchi va ishtirokchi banklar o'rtasida tuziladigan kredit shartnomasi asosida belgilanadi. Zarar ko'rib ishlovchi, nolikvid balansga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlarga hamda samarasiz investitsiya loyihalarini taqdim qilgan xo'jalik subyektlariga sinditsiyalashtirilgan kreditlar berilmaydi. Sinditsiyalashtirilgan kredit olgandan keyin moliyaviy ahvoli yomonlashgan qarz dordan berilgan kreditlar o'rnatilgan tartibda muddatidan avval undirib olish chora-tadbirlari ko'rilishi lozim. Bu qoida kredit shartnomasida, albatta, qayd etilgan bo'lishi kerak.

Qarz oluvchi o'ziga xizmat ko'rsatuvchi bankka yirik kredit berishni so'rab murojaat qilganidan keyin, bank kreditlash uchun lozim bo'lgan standart tadbirlarni: o'zining ichki kredit siyosatiga mos ravishda mijozning kreditga qobiliyatligi tahlili, biznes-rejasi tahlili, kredit qaytarilishi ta'minlanganligi tahlili va shu kabilarni amalga oshiradi.

Sinditsiyalashtirilgan kreditlashni amalga oshirishning mumkinligi to'g'risida kredit qo'mitasi qaror qabul qilgan taqdirda, bank bir vaqtning o'zida ushbu bitimga boshqa banklarni jalb etish hamda sinditsiyalashtirilgan kreditlash tashkilotchisi sifatida bank sindikatini tashkil etish haqida qaror qabul qiladi.

Ishtirokchi banklarni ushbu bitimga jalb etish va bank sindikatini tashkil etish to'g'risida yetakchi bank kredit qo'mitasi qaror qabul qilinganidan keyin, yetakchi bank sinditsiyalashtirilgan kreditlashda ishtirok etish xohishini bildirgan banklarni aniqlaydi va ularga sindikatda qatnashish taklifi bilan birga tayyorlangan qarz oluvchi

to'g'risidagi axborotni taqdim etadi. Shundan keyin yetakchi bank ishtirokchi banklar bilan investitsiya loyihasi bo'yicha barcha kredit hujjatlarini taqdim etadi. Taqdim etilayotgan ma'lumotlar bank siri hisoblanadi.

Sinditsiyalashtirilgan kreditni berishga xorijiy banklar va boshqa xorijiy moliyaviy institutlar jalb etilishi mumkin. Bu holda sinditsiyalashtirilgan kreditlashni amalga oshirish xorijiy banklar va moliyaviy institutlar bilan tuzilgan bitimlarda belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Ishtirokchi banklar bilan muzokaralar boshlangunga qadar yetakchi bank tomonidan bankning ichki kredit siyosati bilan belgilangan tartibda kredit paketi tahlili asosida barcha kredit hujjatlari hamda ishtirokchi banklar o'rtasida tuziladigan investitsiya loyihasini birgalikda kreditlash borasidagi o'zaro kelishuv loyihasi tayyorlab qo'yilgan bo'lishi kerak.

Yetakchi bank ishtirokchi banklarga taklif yo'llashdan oldin qarz oluvchi haqidagi ma'lumotlarni Banklararo kredit byurosi ma'lumotlari bilan solishtirishi lozim. Kredit shartnomasining yakuniy variantini ishlab chiqish va imzolash faqatgina yetakchi bank va ishtirokchi banklar o'rtasida mazkur investitsiya loyihasini sinditsiyalashtirilgan kreditlash to'g'risida o'zaro bitim tuzilgandan keyin amalga oshiriladi.

Ishtirokchi banklar o'rtasida mazkur investitsion loyihani birgalikda kreditlash borasida bitim imzolangandan keyin bank sindikati tuzilgan hisoblanadi va ushbu bitimni imzolagan barcha ishtirokchi banklar o'zlariga sinditsiyalashtirilgan kreditlash borasida majburiyat olgan hisoblanadi.

Bank sindikati tuzilgandan keyin ushbu bitimdan chiqish, ya'ni sinditsiyalashgan kredit berish borasidagi kredit shartnomasini imzolashda bosh tortilgan taqdirda ishtirokchi bank qonunchilikda belgilangan tartibda boshqa ishtirokchi banklar oldida boy berilgan foydani qoplab berish borasida javobgar bo'ladi.

Yirik investitsiya loyihasi uchun sinditsiyalashtirilgan kredit olish uchun, qarz oluvchi yetakchi bankka quyidagi hujjatlarni taqdim etadi: kredit buyurtmasi; loyihaning texnik-iqtisodiy asosnomasi; qarz oluvchining bank hisobvarag'iga pul tushumlari (pul oqimi) taxmini ko'rsatilgan biznes-reja; qarz oluvchining kreditga layoqatliligini aniqlash uchun Davlat soliq xizmatining mahalliy (tuman) organi tomonidan tasdiqlangan 1, 2, 2a-shakllardagi oxirgi 3 yillik moliyaviy hisoboti; sindikatli kreditlashning ta'minot shakllaridan birini; yetakchi bankning kreditlashni tashkil etishga doir ichki qoidalarida ko'zda tutilgan boshqa hujjatlar.

Olingan kreditni qaytara olmaslik riskining oldini olish maqsadida qarz oluvchi tez va erkin sotilish talablariga javob beradigan ta'minotga ega bo'lishi kerak. Qarz oluvchi bankka quyidagi ta'minot turlarini taqdim etish huquqiga ega: mulk yoki qimmatli qog'ozlar garovi; bank yoki sug'urta tashkiloti kafolati; uchinchi shaxsning kafilligi; sug'urta kompaniyasining qarz oluvchining kreditni qaytara olmaslik xatarining sug'urta qilingani to'g'risidagi sug'urta polisi.

Yirik investitsion loyihani moliyalashtirish maqsadida xorijiy bank yoki boshqa moliyaviy institutlar ishtirokida sinditsiyalashtirilayotgan kredit amalga oshirilayotgan bo'lsa, kreditni qaytarish majburiyati ta'minoti sifatida hukumat

kafolati taqdim etilishi mumkin. Ta'minot turlaridan biri kreditni qaytarish ta'minoti sifatida ishtirokchi banklar talab qilayotgan summani qoplash uchun yetishmasa, qarz oluvchi yetakchi bank roziligi bilan uning yetishmayotgan qismini qoplash uchun qo'shimcha ravishda yuqorida sanab o'tilgan ta'minot turlarining biri yoki bir nechtasini bir-birini to'ldirishi asosida taqdim etishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining "Garov to'g'risida"gi qonuniga muvofiq, muomaladan chiqarilgan buyumlardan tashqari har qanday mulk, shu jumladan, buyumlar va mulkiy huquqlar (talablar), qimmatli qog'ozlar (ishtirokchi banklar emitent bo'lgan qimmatli qog'ozlardan tashqari) va hokazolar garov predmeti bo'lishi mumkin. Bunda garov shartnomasi bir tomondan qarz oluvchi va ikkinchi tomondan ishtirokchi banklar tomonidan imzolanadigan shaklda tuziladi.

Kafolat Fuqarolik kodeksining 299-moddasiga muvofiq, kafolat beruvchining yetakchi va ishtirokchi banklar oldidagi yozma majburiyati shaklida rasmiylashtiriladi. Yozma majburiyat yetakchi bankda saqlanadi. Kafillik Fuqarolik kodeksining 292-moddasiga muvofiq, yetakchi va ishtirokchi banklar-benifitsiarlar foydasiga kafil, yetakchi, ishtirokchi banklar va qarz oluvchi tomonidan imzolanadigan yozma shakldagi kafillik shartnomasi bilan rasmiylashtiriladi.

Yetakchi bank ishtirokchi banklar bilan kelishgan holda ularga eng qulay bo'lgan ta'minot shaklini tanlash huquqiga ega. Bunda yetakchi bank ishtirokchi banklar bilan birgalikda tavsiya etilayotgan ta'minot turini tahlil qilishi shart. Jumladan, garov taqdim etilgan taqdirda, yetakchi bank garov sifatida taklif etilayotgan mulkni qarz oluvchi hamda ishtirokchi banklar vakillari ishtirokida birgalikda baholashi yoki qonunchilikda belgilangan tartibda litsenziyaga ega bo'lgan mustaqil baholovchini jalb etgan holda baholashni amalga oshirishi mumkin. Kafolat, sug'urta yoki uchinchi shaxsning kafilligi taqdim etilgan taqdirda, yetakchi bank kafolat beruvchi, sug'urta kompaniyasi yoki qarz oluvchiga kafil bo'layotgan shaxsning moliyaviy ahvolini batafsil tahlil qilishi va o'z xulosasini ishtirokchi banklarga ma'lum etishi lozim.

Bank sindikati kredit jildidagi barcha hujjatlarni ko'rib chiqib, kredit berish to'g'risida qaror qabul qilganidan, yetakchi va har bir ishtirokchi bankning sinditsiyalashtirilgan kreditdagi ulushi aniqlangandan keyin, yetakchi va ishtirokchi banklar hamda qarz oluvchi o'rtasida kredit shartnomasi imzolanadi.

Kredit shartnomasida kreditning umumiy summasi, maqsadi, foiz stavkasi, muddati, har bir ishtirokchi bank tomonidan ajratiladigan kredit miqdori, kreditdan maqsadsiz foydalanilganligi aniqlanganda ishtirokchi banklar tomonidan ko'riladigan jazo choralari va jarimalar, kredit shartnomada belgilangan muddatlarda ajratilmagan hollarda ishtirokchi banklarga nisbatan qo'llaniladigan jarima miqdori va shu kabilar belgilangan bo'lishi shart. Kredit yig'ma jildi yetakchi bankda yuritiladi va unda saqlanadi. Kredit yig'ma jildining nusxasi har bir ishtirokchi bankda saqlanadi.

Ishtirokchi banklar tomonidan qarz oluvchi bilan sinditsiyalashtirilgan kredit berish to'g'risida kredit shartnomasi tuzilgandan so'ng, ishtirokchi bankning ichki tartibida belgilangan tarzda tegishli mas'ul xodimi tomonidan buxgalteriyaga kreditning miqdori, muddati va foiz stavkasini ko'rsatgan holda, ssuda hisobraqamini ochish to'g'risida farmoyish beradi.

Nazorat savollari

1. Investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirish tushunchasi va uning xususiyatlarini aytib bering.
2. Investitsiyalarni loyihaviy moliyalashtirish sxemalarini yoritib bering.
3. Sinditsiyalashtirilgan kreditlash va uning yuzaga kelish tarixi hamda uning afzalliklarini ayting.
4. Sinditsiyalashtirilgan kreditlash xususiyatlari haqida soʻzlang.
5. Sinditsiyalashtirilgan kreditlashni tashkil etish tartibini tushuntiring.

Test savollari

1. Loyihaviy moliyalashtirish nima?

- A. Pul oqimi tahlili, daromad, risk, yirik loyiha, riskni taqsimlash, real daromadga asoslangan.*
- B. Daromad, risk, yirik loyiha, riskni taqsimlash, real daromadga asoslangan.*
- D. Risk, yirik loyiha, riskni taqsimlash, real daromadga asoslangan.*
- E. Yirik loyiha, riskni taqsimlash, real daromadga asoslangan.*

2. Sindikatli kredit nima?

- A. Uyushgan holdagi kreditlar.*
- B. Yirik loyiha, riskni taqsimlash, real daromadga asoslangan.*
- D. Riskni taqsimlash, real daromadga asoslangan.*
- E. Tijorat va xususiy banklar.*

3. Investitsion loyiha nima?

- A. Maʼlum tadbirlar majmuasining rasmiylashtirilgan hujjatli shakli.*
- B. Dasturning hujjatli shakli.*
- D. Hujjatning hujjatli shakli.*
- E. Hujjatlar tahlili shakli.*

4. Loyihaviy moliyalashtirishni amalga oshirishning oʻziga xos tamoyillarini yoritib.

- A. Bunda tayyor ishonchli sheriklarning ishtirok etishi, loyiha texnik-iqtisodiy asoslanishi va loyiha-smeta hujjatlarining yuqori talab darajasida ishlab chiqilishi, loyihaning yetarli darajada kapitalizatsiyasi, loyiha riskini baholash va uni loyiha ishtirokchilari oʻrtasida taqsimlash.*
- B. Loyiha riskini baholash va uni loyiha ishtirokchilari oʻrtasida taqsimlash, garov yoki boshqa taʼminotning maqsadga muvofiq mavjudligi.*
- D. Bunda tayyor ishonchli sheriklarning ishtirok etishi, garov yoki boshqa taʼminotning maqsadga muvofiq mavjudligi.*
- E. Loyiha texnik-iqtisodiy asoslanishi va loyiha-smeta hujjatlarining yuqori talab darajasida ishlab chiqilishi, loyihaning yetarli darajada kapitalizatsiyasi.*

5. Loyihaviy moliyalashtirishning moliyaviy sxemalarini yoritib.

- A. Parallel moliyalashtirish, bosqichma-bosqich moliyalashtirish.*
- B. Diskontli va foizli moliyalashtirish.*
- D. Foizli va rentali moliyalashtirish.*
- E. Bosqichma-bosqich moliyalashtirish.*

17-bob. INNOVATSIYA FAOLIYATINI MOLIYALASHTIRISH

Tayanch iboralar: *“innovatsiya”, asosiy kapital, ilm-fan, texnika va texnologiya, jahon globallashuvi, integratsiyalashuv, kichik raqobat, yangi ilm-fan sig‘imi, ilmiy-texnik yangilik, amaliy qo‘llanilishi, tijoriy, yuqori riskli (venchurli) investitsiya, “oltin foyda”.*

17.1. Innovatsiya tushunchasi va ularga qaratilgan investitsiyalar

“Innovatsiya” tushunchasi (ingl. innovation – kiritilgan yangilik, ixtiro) yangilikka investitsiya kiritish ma’nosida qo‘llaniladi. Innovatsiya tushunchasi iqtisodiyotga XX asr boshlarida kirib kelgan. Avstraliyalik iqtisodchi olim Y. Shumpeter birinchi marotaba innovatsiyalarga oid masalalarni ko‘rib chiqqan va innovation jarayonga to‘liq ta’rif bergan. Iqtisodiy adabiyotlarda “innovatsiya” tushunchasiga ko‘pchilik mualliflar tomonidan turlicha yondashuvlar keltirilgan. Ko‘pchilik mualliflar yangilik kiritishni iqtisodiy tatbiq etish jihatidan nazarda tutadi, ya’ni yangi resurslarni tashkil etish yoki mavjud bo‘lganlarini noan’anaviy holda yangicha qo‘llanilishini nazarda tutadilar.

A. Busiginning fikriga ko‘ra, innovatsiya bu asosiy kapital yoki ishlab chiqarilayotgan mahsulotni ilm-fan, texnika va texnologiyalar yordamida yangilashdir¹³².

R. Fatxutdinovning fikriga ko‘ra, innovatsiya yangilikni tatbiq etishning yakuniy natijasi bo‘lib, obyekt boshqaruvini o‘zgartirish ijtimoiy, iqtisodiy, ilmiy, texnikaviy, ekologik va boshqa ko‘rinishdagi samaradorlikdir¹³³.

Yuqoridagi ta’riflardan xulosa qilib, innovatsiya yuqori iqtisodiy va ijtimoiy samara olish maqsadida ishlab chiqarish jarayoniga ilg‘or ilm-fan yutuqlarini joriy etish yo‘li bilan yangi tovarlar yaratish yoki ishlab chiqarilayotgan tovarlar sifatini oshirishdir.

Innovatsiya har bir sohada bo‘lishi mumkin. Masalan, fan, uning bir yo‘nalishida yirik yangiliklarga erishish, kashfiyotlar yaratish, izlanishlar, ilm sohasida yangi ilm va bilimlarni ochish, texnika va texnologiyalarning yangi avlodini yaratish, ishlab chiqarish sohalari, xizmat ko‘rsatishda yangi usullarni kiritish va hokazolar shular jumlasidandir. Iqtisodiyotda esa fan, texnika, texnologiyalar sohalarida erishilgan eng so‘nggi yutuqlarni qo‘llashni bildirishi mumkin.

Innovation faoliyat qaysi sohada bo‘lmasin, kashfiyotlar, e‘lon qilingan yangiliklar, texnika va texnologiya yutuqlari, texnologik jarayonlarni yangilash, mahsulot bilan ta‘minlash va boshqa yo‘nalishlardagi barcha yangiliklarni tizimli ravishda uzluksiz joriy etib borishni ta‘minlash jarayonidir.

Jahon globallashuvi jarayonida kuchli raqobat har sohada yangilikka undaydi. Fandagi texnika-texnologiya sohalaridagi eng so‘nggi yutuqlar, kashfiyotlar, yangiliklar ratsionalizatorlik takliflarini ishlab chiqish va xizmat ko‘rsatish sohalariga shiddat bilan kiritib borish hamda marketing, boshqaruv, ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish sohalarida yangi yondashuv, yangi texnologiya, texnikalarni qo‘llashni

¹³² Бусыгин А.В. Предпринимательства. – М.: Дело, 2001. – 176 с.

¹³³ Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент. – М.: Интел – Синтез, 2000. С. 9.

talab qiladi va texnologiyalarning yangi avlodini qo'llash asosida mablag' kiritilishi investitsiyadan dalolat beradi. Yangilik kiritilishi asosida mavjud texnika va texnologiyalarning almashtirilishi ham investitsiyani anglatishi mumkin. Fan va texnika taraqqiyoti natijalari asosida yangi texnika, texnologiyalarning qo'lga kiritilishi ham investitsiyani bildiradi. Investitsiyani aniqlovchi omil bo'lib yangilik yaratilishi, ratsionalizatorlik takliflari, yirik tashkilotlar va shunga tegishli ilgari e'lon qilinmagan yirik ishlanmalar xizmat qiladi.

Kichik raqobat muhitida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida investitsiya ishlab chiqarishni yangi texnika va texnologiyani qo'llash asosida tashkil etishni, xizmat ko'rsatish sohasida yangi, avval qo'llanilmagan xizmat turlarini nazarda tutadi. Innovatsiya tushunchasi yangi maxsus turlarni mavjud ishlab chiqariladigan mahsulotga almashtiruvchi, uning o'rnini bosuvchi yangi mahsulotni ishlab chiqarishni ham anglatadi. Kuchli raqobat muhitida yangi texnika va texnologiyalarni qo'llash asosida yangi mahsulotni yangi bozorga olib chiqishni ham bildiradi. Investitsiya kashfiyotlar asosida fan va texnika sohasida yangi bilimlarni qo'llashga kiritilishi, yangi ilg'or texnika va texnologiyalar yaratilishi, ularning ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida qo'llanilishi, ular asosida yangi tovar va xizmatlar yaratilishi va ular hisobiga raqobatni kuchaytirish, yangi bozorni egallashni ham anglatadi.

Innovatsiya an'anaviy va yangi ilm-fan sig'imi yuqori bo'lgan tarmoq sohalarida iqtisodiy o'sish va raqobatbardoshlikni doimiy ravishda ta'minlovchi zarur vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Innovatsiyaning asosiy xususiyatlari:

- ilmiy-texnik yangilik;
- amaliy qo'llanilishi;
- tijoriy amalga oshirilishi, ya'ni bozorda ma'lum darajada iste'molchilar talabini qondira olishi.

Umuman olganda, innovatsion jarayon yangilik g'oyadan to mahsulotgacha shakllanishi va bozorga tarqalishidir.

Innovatsion jarayon bosqichlari:

- 1-bosqich – yangi g'oya va bilimlar;
- 2-bosqich – yangilikni (novatsiya) amaliy faoliyatga tatbiq etish, ya'ni innovatsiya;
- 3-bosqich – innovatsiyalar diffuziyasi. Ya'ni innovatsion mahsulot, xizmat va texnologiyalarning yangi makon va sharoitlarda qo'llanilishi.

Shunday qilib, "innovatsiya" tushunchasi barcha sohalardagi (ishlab chiqarish, ilmiy tadqiqot va h.k.) ishlanmalar, yangiliklar va takomillashtirilgan vositalar sifatida sarf-xarajatlar imkoniyatlarini ta'minlaydi yoki bo'lmasa, ularni ta'minlash uchun sharoit yaratadi.

Innovatsiyalarning oxir-oqibat maqsadi tovar (mahsulot) raqobatbardoshligini kuchaytirish, uning bozorini kengaytirish, firma (korxona) faoliyati barqarorligini ta'minlash asosida foyda (daromad) hajmi va normasini ko'paytirishdir.

Innovatsiyalar o'zining predmeti va qo'llash sohalari bo'yicha quyidagilarga bo'linadi:

- mahsulotli (yangi tovar yoki xizmatlar);
- bozorboplik (tovardan foydalanishning yangi sohalarini tashkil etuvchi yoki xizmatlarni yangi bozorda tatbiq etish);
- innovatsiya jarayonlari (texnologiyalar, ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish jarayonlari).

Innovatsiyalarni qayd etilgan mezonlar bo'yicha tiplarga ajratish firma (korxona) strategiyasini aniqlash, innovatsiya tiplaridan kelib chiqib, tovar (xizmatlar) realizatsiya shakllari hamda iqtisodiy mexanizm boshqarish shakllarini ishlab chiqish imkoniyatlarini beradi. Har qanday yangilik, ya'ni innovatsiya aniq loyihalarda o'z ifodasini topadi, aniq maqsadlarga qaratiladi hamda chuqur hisob-kitoblar, tahlil va ekspertiza asosida bo'lajak natijalari istiqboli aniqlanadi.

Innovatsiya har qanday sohada yangilikni qo'llash bo'lib, uzluksiz jarayonni bildiradi, tizimli faoliyat, aniq strategiyani amalga oshirishdan dalolat beradi.

Yangilikka intilish, yaratuvchanlik, kashfiyotlar va ular asosida qo'lga kiritiladigan ishlanmalar har qanday sohada resurs talab etadi.

Har qanday iqtisodning bosh bo'g'inini ishlab chiqarish tashkil etishi munosabati bilan uni muntazam ravishda yuksaltirish yangilanish, ilg'or texnika va texnologiyalardan foydalanish, progressiv boshqaruv usullarini qo'llash, turli yo'nalishlarda samara keltiruvchi iqtisodiy-moliyaviy resurslar, ya'ni investitsiyalarni kiritishni talab etadi.

Makroiqtisodiy darajada innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar ijtimoiy-iqtisodiy tizimni takomillashtirishga qaratiladi va iqtisodiy taraqqiyotning umumiy shart-sharoitlarini yaxshilab boradi hamda iqtisodiy mexanizmlarning takomillashtirilishini ta'minlaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish mukammal omillarga ega bo'lishi talab etiladi va zarur iqtisodiy resurslar, ya'ni investitsiyalarni talab etadi. Bunda innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar ijtimoiy-iqtisodiy tizimning moddiy, ijtimoiy-iqtisodiy va g'oyaviy-siyosiy belgilarini takomillashtirilishiga safarbar etiladi. Bunday investitsiyalar resurslar, ishlab chiqariladigan mahsulotlar, xizmatlar, mulkchilik shakllari, iqtisodiy mexanizm, intilinayotgan g'oya va siyosatning ustuvorligi ta'minlanishiga qaratiladi.

Xulosa qilib aytganda, makroiqtisodiyot darajasida innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar kuchli raqobat muhitida firma (korxona)larning raqobatbardoshligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan ularning mavqeyini mustahkamlash bilan samaradorligini yuksaltirish, foyda (daromadi) hajmi va me'yorini oshirish bilan bog'liq bo'lgan investitsiyalardir.

O'zbekiston iqtisodiyotida firma (korxona)lar hayotiyiligini ta'minlash, ular rivojlanishi va daromaddorligini orttirish, fan va texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalangan holda jahon talablari darajasidagi tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishdir. Yangi, zamonaviy va ilg'or texnika-texnologiyalarni qo'llagan holda sifatli, arzon tovar va xizmatlarni tashqi bozorlarga yetkazish uchun qaratilgan investitsiyalar innovatsion investitsiyalardir. Erkin raqobat muhitida firma (korxona) innovatsiya strategiyasini yaxlitlikda ta'minlashga qaratilgan investitsiyalar:

- ishlab chiqarish hayotiyiligini saqlab qolish;
- jamoa rivojlanish dasturini ta'minlash;

- zamonaviy boshqarish usullarini qo‘llash;
- foydani maksimallashtirish;
- jamoa faoliyatini takomillashtirish;
- yangi sohalarga kirib borish;
- manfaatlarga mos keladigan maqsadlarga erishish;
- moliyaviy holatga riskli vaziyat ta’sirini kamaytirish qobiliyatiga ega bo‘lish kabi vazifalarni qamrab oladi va ularni ta’minlashga qaratiladi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda innovatsion loyihalarni tatbiq etishning tashkiliy-huquqiy va institutsional asoslarini rivojlantirish maqsadida bir qator qonun, farmon va qarorlar qabul qilindi. Shu jumladan, 2016-yil 7-avgustda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Fan va texnologiyalar rivojlanishini muvofiqlashtirish va boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-436-sonli qarori.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 15-iyuldagi PQ-916-sonli “Innovatsion loyihalar va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. Ushbu qaror asosida Respublika innovatsion g‘oya, texnologiya va loyihalar yarmarkasi amalga oshirilmoqda. Bu yarmarka Iqtisodiyot vazirligi, Vazirlar Mahkamasi qoshidagi Fan va texnologiyalarni rivojlantirishni muvofiqlashtirish qo‘mitasi, Fanlar akademiyasi va Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi tomonidan tashkil etilgan. Respublika innovatsion g‘oya, texnologiya va loyihalar yarmarkasi mamlakatimiz korxonalariga ilmiy-innovatsion faoliyat natijalarini joriy etish, ularning samaradorligini oshirishga ta’sir etuvchi mexanizm bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 15-iyuldagi PQ-916-sonli qarorini bajarish yuzasidan Vazirlar Mahkamasi 2008-yil 15-oktabrda 228-sonli ““Texnologiyalar transferi agentligi” davlat unitar korxonasi faoliyatini takomillashtirish to‘g‘risida” qaror qabul qildi. Agentlikning asosiy vazifalari – innovatsion loyihalarni ishlab chiqish va ularni ishlab chiqarishga joriy etish; innovatsion texnologiyalarni, shu jumladan, xorijiy innovatsion texnologiyalarni mustaqil ekspertizadan o‘tkazish, moslashtirish va mamlakatimiz amaliyotiga joriy etish; ilmiy-texnik ishlanmalarni tijorat sotuvi obyekti sifatida ishlab chiqarishga joriy etish loyihalarini tuzish va amalga oshirish; ilmiy-texnik ishlanmalar natijalarini tijoratlashtirish sohasida xalqaro ilmiy-texnik hamkorlikni amalga oshirish.

Respublikada innovatsion faoliyatni qo‘llab-quvvatlash va rivojlantirish maqsadida 2002-yilda “Innovatsion ilmiy-texnikaviy faoliyatni moliyalashtirish Fondi” tashkil etilgan edi. O‘tgan davr ichida 1070 ta innovatsion loyihalar bu fondan moliyaviy yordam oldi.

Respublikada YaIM tahlil etilayotgan davrda 6 barobarga o‘sgan bo‘lsa-da, innovatsion tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun budjetdan ajratilayotgan mablag‘larning YaIMdagi hissasi 2017-yilda 0,006 foiz bo‘lgan bo‘lsa, 2014-yilga kelib, 0,072 foizni tashkil etdi. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda bu ko‘rsatkich YaIMning 10-14 foizini tashkil etadi. Innovatsion tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirish uchun unga ajratilayotgan mablag‘lar hissasini oshirish zarur.

Shu bilan birga, quyidagi tizimli muammolarning mavjudligi, innovatsion

g'oyalar va texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish uchun mavjud imkoniyatlar va salohiyatdan yetarlicha foydalanmaslik ko'zlangan islohotlarning samarali amalga oshirilishiga hamda mamlakatning jadal innovatsion rivojlanishiga to'sqinlik qilmoqda.

Mazkur 7 ta holatlar innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etishni tashkil qilish sohasida davlat boshqaruvining institutsional va tashkiliy-huquqiy asoslarini tubdan takomillashtirishni talab qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil-29 noyabrdagi 5294-sonli "O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi farmoniga asosan maxsus vazirlik tashkil etildi.

O'zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanishining asosiy yo'nalishlari etib quyidagilar belgilandi:

a) davlat va jamiyat qurilishiga innovatsiyalarni joriy etish sohasida:

innovatsion g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarni ishlab chiqishni, davlat va jamiyat boshqaruvi tizimini rivojlantirish, davlat xizmatlari sifatini oshirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni o'tkazishni tashkil etish;

davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini, eng avvalo, infratuzilma obyektlari va resurslar eng ko'p sarf qilinadigan tarmoqlarda keng joriy etishga ko'maklashish;

dolzarb muammolarni, eng avvalo, joylardagi muammolarni hal etishda davlat organlarining fuqarolik jamiyati institutlari va aholi bilan o'zaro hamkorligining innovatsion yondashuvlarini ishlab chiqish;

jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish bo'yicha takliflar ishlab chiqish;

b) iqtisodiyot tarmoqlariga innovatsiyalarni joriy etish sohasida:

mamlakatimizdagi innovatsion g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarni targ'ib qilish va ulardan amaliy foydalanishning mexanizmlarini shakllantirish, bozorning tez o'zgaruvchan jahon konyunkturasini hisobga olgan holda milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirishga ko'maklashishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar o'tkazishni tashkil etish;

atrof-muhitning ifloslanish darajasini pasaytirish imkonini beruvchi ekologik toza texnologiyalarni qo'llagan holda unumdorlikni oshirishni nazarda tutadigan "yashil iqtisodiyot" texnologiyalarining prinsiplarini ishlab chiqish va joriy etishga ko'maklashish;

respublika innovatsion salohiyatining, erkin iqtisodiy va kichik sanoat zonalari, texnoparklar, shuningdek, logistik xablar faoliyati samaradorligining o'sishiga faol ko'maklashish;

makroiqtisodiy, soliq-budjet, pul-kredit parametrlari, shuningdek, integratsiya jarayonlarining iqtisodiyotga ta'sirini baholash bilan o'zaro bog'liqlikda iqtisodiyot tarmoqlarini o'rta va uzoq muddatli rivojlantirish ssenariylarini shakllantirishga ko'maklashish;

xizmatlar sohasini tubdan takomillashtirish, eng avvalo, innovatsion ishlanmalar va texnologiyalarni joriy etish hisobiga ularning sifati va yalpi ichki mahsulotni shakllantirishdagi rolini oshirish;

innovatsion yondashuvlar va texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish

orqali turizm sohasining raqobatbardoshligini tubdan oshirish bo'yicha takliflar kiritish;

innovatsiyalarni joriy etish va hududlar iqtisodiyotini diversifikatsiya qilish ko'lamini kengaytirish, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan orqada qolgan tuman va shaharlarni jadal rivojlantirish hisobiga hududlar iqtisodiy taraqqiyotidagi nomutanosibliklarning oldini olish;

d) qishloq xo'jaligiga innovatsiyalarni joriy etish sohasida:

eng avvalo, mavjud yer, suv va boshqa tabiiy resurslardan oqilona foydalanish imkonini beruvchi "Aqlli qishloq xo'jaligi" konsepsiyasiga asoslangan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining zamonaviy sinalgan shakllarini joriy etish bo'yicha takliflar kiritish;

agrar sektorda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini maksimal darajada avtomatlashtirish, hosildorlikni jiddiy oshirish va moliyaviy ko'rsatkichlarni yaxshilash, shuningdek, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash imkonini beruvchi innovatsion g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarni joriy etishga ko'maklashish;

qishloq xo'jaligi mahsulotlarining jahon bozoridagi raqobatbardoshligini, shu jumladan, yirik riteyerlar yordamida ta'minlash orqali savdo bozorlari va ularni to'g'ridan to'g'ri yetkazib berishni kengaytirishga ko'maklashish;

e) ijtimoiy rivojlanishga innovatsiyalarni joriy etish sohasida:

ta'lim tizimida innovatsiyalarni, shu jumladan, o'qitishning zamonaviy, interfaol va ijodiy uslublarini joriy etish orqali targ'ib qilishga ko'maklashish, raqamli texnologiyalardan keng foydalanishni nazarda tutuvchi innovatsion o'quv dasturlarini ishlab chiqishni ta'minlash;

sog'liqni saqlash tizimini, shu jumladan, kasalliklarni barvaqt aniqlash va profilaktika qilishni ta'minlaydigan ilg'or texnologiyalarni, "Aqlli tibbiyot" va "Yagona tibbiyot axborot markazi" konsepsiyalarini joriy etish orqali jadal rivojlantirishga, shuningdek, aholining uzoq umr ko'rishi uchun qo'shimcha sharoitlar yaratishga ko'maklashish;

"Xavfsiz shahar", "Aqlli shahar" konsepsiyalarini joriy etishni, sog'lom turmush tarzini ommalashtirish uchun zarur sharoitlarni ta'minlaydigan madaniy, sport va boshqa obyektlarni tashkil qilishni ham nazarda tutuvchi ilg'or standartlarni hisobga olgan holda, shaharsozlikning faqat bosh rejalar, rejalashtirish va qurilish loyihalariga muvofiq izchil rivojlanishini ta'minlashga ko'maklashish;

f) atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish tizimiga innovatsiyalarni joriy etish sohasida:

atrof-muhit ifloslanishini kamaytirishga, jumladan, atmosfera havosiga chiqariladigan ifloslantiruvchi moddalarni, suv obyektlariga tashlanadigan oqova suvlarni kamaytirishga, biologik xilma-xillik va ekotizimni saqlashga qaratilgan innovatsion texnologik yechimlar ishlab chiqish;

atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ularni qayta ishlab chiqarish bo'yicha innovatsion g'oyalar va ishlanmalarining, jumladan, muqobil energiya manbalaridan foydalanish, energiya tejamkor, ekologik toza

avtotransport yoqilg'isini ishlab chiqarish texnologiyalari, chang va gazdan tozalovchi texnologiyalarning amalda qo'llanishiga ko'maklashish;

suvdan foydalanish tizimini, shu jumladan, suvni tozalash, chuchuklashtirish, oqova suvlardan qayta foydalanish va suv tejashning innovatsion texnologiyalarini joriy etish orqali takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish;

maishiy va sanoat chiqindilarini qayta ishlash, shu jumladan, energiya va bioo'g'itlarni ishlab chiqarish uchun yuqori texnologiyalarni joriy etish bo'yicha ilmiy asoslantirilgan takliflar ishlab chiqish;

iqtisodiyotning energiya va resurs sarfini qisqartirish, energiya tejaydigan texnologiyalarni ishlab chiqarishga keng joriy etish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishni kengaytirish bo'yicha dasturlarni ishlab chiqish hamda amalga oshirish;

g) ilg'or texnologiyalar joriy etilishini tashabbus qilish, muvofiqlashtirish va rag'batlantirish sohasida:

innovatsion tadqiqotlar, g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarni rag'batlantirishning samarali tizimini yaratish, shuningdek, istiqbolli fundamental va amaliy tadqiqotlar hamda novatorlik g'oyalarini, shu jumladan, normativ-huquqiy bazani takomillashtirish orqali ishlab chiqish;

imtiyoz va preferensiyalar taqdim qilish, ko'rgazma tadbirlarini tashkil etish, yetakchi xorijiy ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan o'zaro manfaatli yaqin hamkorlikni yo'lga qo'yish orqali innovatsion ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash;

yuqori texnologik mahsulotlarni ishlab chiqish bo'yicha ta'lim, ilmiy-tadqiqot va boshqa muassasalar, ilmiy-eksperimental ixtisoslashtirilgan laboratoriyalar, yuqori texnologiyalar markazlari, texnoparklar va boshqa innovatsiyaga yo'naltirilgan tuzilmalarning faoliyatini muvofiqlashtirish (ilmiy tadqiqot ishlari qismida), shuningdek, ularning moddiy-texnik va ilmiy salohiyatini mustahkamlashga ko'maklashish;

innovatsion g'oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarni ishlab chiqish va tijoratlashtirish bo'yicha zamonaviy ilmiy-texnologik komplekslar, biznes-inkubatorlar, start-ap-akseleratorlarni, shu jumladan, yetakchi jahon ishlab chiqaruvchilarini jalb qilgan holda tashkil etish, shuningdek, IT – infratuzilmani rivojlantirishga ko'maklashish;

uzoq muddatli texnologik rivojlanish ehtiyojlari va tendensiyalarini hisobga olgan holda zamonaviy yuqori texnologik ishlab chiqarishni, shu jumladan, yangi avlod transport vositalari, robot texnikalari va yuqori texnologik mahsulotlarning boshqa turlarini mahalliyashtirish bo'yicha loyihalarni ishlab chiqish va joriy etish yuzasidan tashabbus ko'rsatish;

mahalliy innovatsion mahsulotlarni, shu jumladan, rasmiylashtirilgan xalqaro patent va litsenziyalar asosida joriy etish, ichki va jahon bozorlariga yo'naltirish imkonini beruvchi samarali mexanizmlarni ishlab chiqish kabi muhim tomonlar belgilab qo'yildi.

Shuning bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-sentabrdagi PF-5544-sonli "2019-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini

innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni qabul qilinib, bunga asosan:

a) mamlakatning xalqaro maydondagi raqobatbardoshligi darajasi va innovatsion jihatdan taraqqiy etganini belgilovchi asosiy omil sifatida inson kapitalini rivojlantirish strategiyaning bosh maqsadidir;

b) bosh maqsadga erishishda strategiyaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

– *O'zbekiston Respublikasining 2030-yilga kelib, Global innovatsion indeks reytingi bo'yicha jahonning 50 ta ilg'or mamlakati qatoriga kirishiga erishish;*

– barcha darajada ta'lim sifati va qamrovini oshirish, uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirish, kadrlar tayyorlash tizimining iqtisodiyot ehtiyojlariga moslashuvchanligini ta'minlash;

– ilmiy tadqiqotlar va ishlanmalarning ilmiy salohiyatini mustahkamlash va samaradorligini oshirish, ilmiy tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlar natijalarini keng joriy etish uchun ta'lim, ilm-fan va tadbirkorlikni integratsiya qilishning ta'sirchan mexanizmlarini yaratish;

– innovatsiyalar, ilmiy tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlarga davlat va xususiy mablag'lar kiritilishini kuchaytirish, bu sohalaridagi tadbirlarni moliyalashtirishning zamonaviy va samarali shakllarini joriy etish;

– boshqaruvning zamonaviy usullari va vositalarini joriy etish orqali davlat hokimiyati organlari faoliyatining samaradorligini oshirish;

– mulkchilik huquqlari himoyasini ta'minlash, raqobatbardosh bozorlar tashkil etish va biznes yuritish uchun teng shart-sharoitlar yaratish, davlat-xususiy sherikligini rivojlantirish;

– barqaror faoliyat yuritadigan ijtimoiy-iqtisodiy infratuzilmani yaratish.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-iyul "Ilmiy va ilmiy-texnikaviy faoliyat natijalarini tijoratlashtirish samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3855-sonli qaroriga asosan o'ta muhim vazifalar belgilandi. Bunda mahalliy ilmiy-amaliy va innovatsion loyihalar hamda ishlanmalarni jadal joriy etishni ta'minlash, mamlakat iqtisodiyotining raqobatbardoshligini kuchaytirishda ilm-fan hissasini oshirish, shuningdek, ilmiy va ilmiy-texnikaviy faoliyatning istiqbolli mahalliy yutuqlarini ilgari surishning samarali mexanizmlarini yaratish maqsadida:

quyidagilar ilmiy-tadqiqot va oliy ta'lim muassasalarining (keyingi o'rinlarda muassasalar deb yuritiladi) ilmiy va ilmiy-texnikaviy faoliyat natijalarini tijoratlashtirish sohasidagi asosiy vazifalari etib hisoblandi:

– respublika iqtisodiyotining raqobatbardoshligini yanada oshirish maqsadida ilmiy va ilmiy-texnikaviy faoliyat natijalarini jadal va keng joriy etish;

– fanlararo aloqalarni, shu jumladan, xalqaro fanlararo aloqalarni shakllantirish jarayonlarini rag'batlantirish, qo'shma dasturlar ishlab chiqish va jamoalarni yaratish;

– ilmiy va ilmiy-texnikaviy faoliyatni iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohani rivojlantirishning aniq vazifalarini hal etishga, shuningdek, ichki va tashqi bozorlar ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan amaliy natijalarni olishga yo'naltirish;

– yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarni yaratishga xizmat qiladigan yuqori

texnologiyalarni ishlab chiqish sohasida innovatsion tadqiqotlarni olib borish;

– tadqiqotlarni mamlakatni izchil rivojlantirish bo'yicha zamon talablariga javob beradigan, tijoratlashtirish darajasi yuqori bo'lgan mahsulotlar va texnologiyalarni jadal ishlab chiqishga yo'naltirish.

17.2. Yuqori riskli (venchurli) investitsiyalarni moliyalashtirish

Investitsiyalarni moliyalashtirish kelajakda aniq mahsadlarga erishishni nazarda tutishi bilan tavsiflanadi. Investitsiyalarni moliyalashtirish iqtisodiy samaraga erishish, ijtimoiy samara olish, tabiatni muhofaza qilish, ekologik vaziyatni yaxshilash, ishlab chiqarishni rivojlantirish yoki samaradorlikni oshirishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Investitsiyani kiritish va moliyalashtirish qarorlari aniq hisob-kitoblar va tahlil hamda ekspertiza asosida amalga oshiriladi. Demak, investitsiyalarni moliyalashtirishdan avval ularni kelajakdagi maqsadlariga erishish imkoniyatlari naqadar erkinligi aniqlanadi.

Yuqori riskli (venture capital), ya'ni venchurli moliyalashtirish natijalari noaniqligi, mavhumligi, tahlikaligi, qaltisligi, xavf-xatarliligi yoki riskliligi bilan tavsiflanadi. Bir so'z bilan ifodalaganda, investitsiyalarni moliyalashtirishning risklilik darajasi yuqori bo'lganligi bilan tavsiflanadi. Bunda qo'ldan keladigan investitsiyalarning kelajakda maqsadlariga erishish imkoniyatlari past bo'lishi yoki umuman qo'yilayotgan maqsadning qo'lga kiritilishi noaniq bo'lishi yoxud umuman kiritilayotgan kapital yo'qotish imkoniyatlari yuqori ekanligi oldindan noma'lum bo'lishi bilan aniqlanadi. Venchurli investitsiyalar qimorga tikish, kazino, ruletka kabi o'yinlarga mablag' tikish bilan taqqoslash mumkin bo'lgan investitsiyalardir. Venchurli investitsiyalar o'zlarining oqibatlarini noma'lum ekanligi bilan ajralib turadi.

Venchurli moliyalashtirish moliyalashtirishning shunday turiki, bunday venchur kapitali egalari va kompaniya egalari yuqori riskli (xatarli) va yuqori daromadli loyihalarning realizatsiyasi bo'yicha hamkorlik qiladilar. Venchurli moliyalashtirishning obyekti sinalmagan g'oya – venchur loyiha hisoblanadi. Shuningdek, "venchur" atamasi yangi texnologiyani barpo etish bilan bog'liq loyihalarni joriy etish faoliyati sifatida ham talqin etiladi.

Venchur loyihalarini moliyalashtirishning asosiy afzalligi o'rtacha daromadlilik darajasining yuqoriligi bo'lib, mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha ko'riladigan daromaddan 2-3 barobar ko'p miqdorni tashkil etadi.

Venchur loyihasini amalga oshirishda kamida uchta bosqichda kapitalga ehtiyoj seziladi:

1) dastlabki bosqich – tashkiliy ishlar va korxonani tashkil etish tadbirlari, marketing izlanishlari, loyiha-qidiruv va ilmiy tekshirish ishlari kabi loyiha oldi tadbirlari uchun;

2) o'rta bosqich rivojlanish bosqichi bo'lib, mahsulot namunalarini ishlab chiqishdan normal ishlab chiqarish va iste'mol faoliyatiga o'tish uchun;

3) oxirgi bosqich muvaffaqiyatni mustahkamlash bosqichi bo'lib, korxona aksiyalarining birjada erkin muomala uchun emissiya qilinishi ro'y beradi va ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini mustahkamlash uchun mablag' talab qilinadi.

Venchur fondi o'z kapitalini turli rivojlanish darajasidagi korxonalarga

joylashtirishdan manfaatdor va kapital diversifikatsiyasi tarafdoridir. Venchur kompaniyada fondni nazorat qilish uchun moliyaviy menejer lavozimiga ishonilgan shaxs saylanadi. Venchur kompaniya fondga egalik qilmaydi, faqat boshqaradi.

Investitsiya risklari o'zlarining aniqligi, noaniqligi, miqdor jihatdan hisob-kitob qilinishi, sifat jihatidan aniqlanishi hamda turli usullar bilan o'lchanishi bilan tavsiflanadi. Risklarni aniqlashda hisoblash, o'lchash, miqdorligini belgilashdan maqsad ularni boshqarish yo'llarini ishlab chiqishdir. Investitsiya risklarini boshqarish maqsadida ularning ta'sirini kamaytirish, oldini olish chora-tadbirlari ishlab chiqiladi va qo'llaniladi.

Venchurli investitsiyalar o'zlarining risklari oldini olish yoki pasaytirish imkoniyatlari ehtimoli yuqori emasligi bilan farqlanadi. Jahon tajribasi tasdiqlashicha, venchurli moliyalashtirish iqtisodiyotning texnik jihatdan progressiv tarmoqlariga taalluqlidir. Riskli moliyalashtirishga mansub bo'lgan mablag'lar ixtisoslashgan institutlar tomonidan jamlanadi va o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lgan hamda tezda qoplanadigan loyihalarga qaratiladi.

Odatda, bunday investitsiyalar katta bo'lmagan ishlab chiqarishning prinsipial yangi turlari o'zlashtirilishi hisobiga foyda normasi o'rtachadan yuqori darajada ta'minlanishi kutilayotgan sohadagi firmaga beriladi. Bunda, odatda, kapital qo'yilmalar firma mijozi aksiyalarining bir qismini xarid qilish yo'li bilan amalga oshiriladi yoki ssuda berish yo'li orqali, shu jumladan, firma-mijoz konversiya huquqi bilan beriladi. Risk yuqori bo'lgan kapitalni qo'lga kirituvchi firma rahbarligi o'zining xatti-harakati ancha erkinligi bilan tavsiflanadi.

Venchur kapital xususiy biznesni moliyalashning muqobil usuli sifatida XX asr 50-yillari o'rtalarida AQShda vujudga keldi, 70-yillarning oxirlarida esa Yevropada paydo bo'ldi. Venchurli moliyalashtirish kelib chiqishiga qadar jahonda kichik va o'rta biznesni moliyalashtirishning quyidagi manbalari ma'lum edi:

– bank kapitali, yirik korporatsiyalar, kompaniyalar, badavlat shaxslar. Amerikaliklar va inglizlar ularni “biznes angellari” deb atashar edi. O'z ishini boshlovchi tadbirkor “gard kam” tamoyiliga tayangan holda faoliyatini yo'lga qo'yar edi. Biznesni boshlab yuborish uchun mablag'ni o'z qarindosh urug'lari, do'stlari, tanish-bilishlaridan qarzga olib yoki mulk va uy-joyini garovga qo'yib, faqat yutuqqa tayangan holda, o'z kuchiga ishonch hosil qilib faoliyatga qo'l uradi.

Venchur kapitali paydo bo'lishiga qadar Yevropada xususiy tadbirkorlar aksiyador kapitalining moliyalashtirish manbalariga ega bo'lmaganlar. Faqat 80-yillarning o'rtalariga kelib, Yevropalik mablag' tikuvchilar ularga an'anaviy bo'lib qolgan, oldindan miqdori aniq bo'lgan aktivlarga mablag' safarbar etmasdan, aksiyalarga investitsiyalash imkoniyatlari bilan qiziqqa boshlashgan.

Venchurli investitsiyalarni moliyalashtirishning ko'pgina tushunchalari ma'lum, lekin ularning barchasi ma'nosi shunga borib taqaladiki, qanday qilib u o'z funksional vazifasini bajaradi. Ustav kapitali hammasini qo'lga kiritish yoki aksiyalar paketinining bir qismini xarid qilish yo'li bilan aniq biznesning o'sishiga pul mablag'larini tikishi venchurli investitsiyalarni moliyalashtirish mohiyatidan dalolat beradi. Bunda kapital tikuvchining ma'lumoti cheklanadi va kapital kirituvchi faqat investitsiya manbayining ta'minlovchisi hisoblanadi.

Venchurlik investitsiyalarni moliyalashtirish tushunchasi “venchur kapitali”, “venchur biznesi” tushunchalari bilan bevosita aloqadordir. Odatda, ishlab chiqarish, texnologik, axborot va tashkiliy xarakterga ega bo‘lgan yangi ishlanmalarni joriy etish bilan bog‘liq bo‘lgan mualliflar faoliyati venchurli investitsiya munosabatlarini tashkil etadi.

Venchurli moliyalashtirish mexanizmining kelib chiqishi kelajagi bor g‘oyalar, yangi fan sig‘imi yuqori bo‘lgan ishlanmalarni tatbiq etish loyihalari bilan bog‘lanadi.

Tadbirkor o‘z faoliyatini yo‘lga qo‘yish uchun g‘oyaga, ya’ni kelajagi bor loyiha, moliyaviy mablag‘ga ega bo‘lishi kerak. Moliyaviy mablag‘ga ega bo‘lgan taqdirda ham tadbirkor o‘z g‘oyasining naqadar amalga oshirishini tasavvur qila olishi kerak, uning oqibatlari qanday bo‘lishi, ishonchliligini bilishi zarur. Fan va texnika yutuqlari natijalari yangi texnika-texnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etishi bilan bog‘liq g‘oyalar va loyihalar yuqori darajali risklar bilan bog‘liq bo‘ladi. Bunday risklar jumlasiga texnologik risklar, yangi texnologiya va yangi mahsulotlardan foydalanish oqibatlari bilan bog‘liq iqtisodiy risklar, tadbirkorlikning takroriy risklari kiradi. Venchur biznesida qanchalik risklar darajasi yuqori bo‘lsa, shunchalik “venchur kapitali” qiymati yuqori bo‘ladi.

Fan-texnika taraqqiyotining intensivligi qanchalik yuqori bo‘lsa, uning oqibatlarini ishlab chiqarishga tatbiq etishdan voz kechilsa, shunchalik iqtisodiyot va jamiyat moliyaviy jihatdan zarar ko‘radi. Buning sababi raqobatbardoshlik yo‘qotiladi, ishlab chiqarish qisqaradi, fuqarolar budget daromadlari kamayadi, ishsizlik o‘sadi va boshqa salbiy ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlar kelib chiqadi. Shuning uchun ham mantiqan tashkiliy-boshqaruv qarorlar shunga qaratiladiki, yuqori riskli loyihalarni amalga oshirish orqali ko‘zlangan maqsadlarga erishish uchun venchurli moliyalashtirish mexanizmlarini ishga solish zarur bo‘ladi.

“Venchur kapitali” venchur tuzilmalarida, ya’ni venchur fondlari, korporatsiyalari orqali tashkil etiladi. Venchurli moliyalashtirish mexanizmi tadbirkorlik, innovatsion tuzilmalarni moliyalashtirishda qo‘l keladi. O‘zbekiston iqtisodiyotida ilmiy izlanish ishlanmalari, “nou-xau”lar, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish “venchur kapitali” “venchur tuzilmalari”, ya’ni venchur foydalari, korporatsiyalari, assotsiatsiyalarining venchurli moliyalashtirish mexanizmi orqali amalga oshirilishi iqtisodiyotimizni texnik, texnologik jihatdan muntazam yangilanib borishini ta’minlab turadi.

17.3. Innovatsiya faoliyati tadbirkorlik taraqqiyotini yuksaltirish omili sifatida

Jahon sivilizatsiyasi tarixi tasdiqlashicha, iqtisodiyotni rivojlantirishning bosh kuchi bo‘lib tadbirkorlik xizmat qiladi. Tadbirkor har qanday imkoniyatni boy bermasdan, o‘z manfaatida o‘zi uchun iloji boricha maksimal yutuq maqsadida hech qanday talofatlardan qo‘rqmay, tashabbusni qo‘lga oluvchi, kuchli va harakatchan insondir. A. Smitni ko‘zga ko‘rinmas qo‘l qoidasiga binoan tadbirkor har qanday imkoniyatni nafaqat o‘zi uchun, balki jamiyat kelajagi uchun qo‘llovchidir. Tadbirkor bo‘lish, demak, yangi ishni amalga oshirish qarorini qabul qilishdir.

Tadbirkorlik, iste'molchilarni turli tovar va xizmatlar bilan ta'minlash yo'li bilan daromadni oshirishga qaratilgan turli faoliyatdir. Tadbirkorlik faoliyati doimiy ravishda o'z mulkiy mas'ulligidan, o'z qo'rquv va tavakkalligidan kelib chiqib yuritiladigan faoliyat hisoblanadi. Haqiqiy tadbirkor faqat o'z g'oyasiga ega bo'lgan insonlardir, olimlarning fikriga ko'ra, dunyodagi insonlarning faqat 15-20 foizigina tadbirkordek fikr yuritish va harakat qilish qobiliyatiga egadirlar. Amerikaliklar tadbirkorlarning millatini "oltin foyda" deb atashadi. Nobel mukofoti laureati, taniqli iqtisodchi Fridrix Fan Xaykning fikricha, tadbirkorlikning mohiyati yangi iqtisodiy imkoniyatlarni izlashdir, uni axtarib topishdadir.

Tadbirkorlik oddiygina faoliyat emas, u yaratuvchanlikka mos va xos faoliyatdir. Tadbirkorlikni yuritish va yuksaltirish uchun tadbirkor ijodiy xislatga ega bo'lishi kerak. Tadbirkor o'z ishini boshlar ekan, uni u aniq bir jarayon sifatida tasavvur qila olishi va bilishi zarur.

Tadbirkorlikka xos bo'lgan xislatlar: tashabbuskorlik; yaratuvchanlik; ijodkorlik; yangilikka intiluvchanlik; o'zining g'oyasiga ega bo'lmoqlik; tavakkalchilik va qaltislikni o'z bo'yniga olmoqlik; novatorlik, eskini buzib, ijodiy ravishda yangilikni kiritmoqlik, ya'ni doimiy rivojlanmoqlik; faoliyat oqibatlarini ko'ra bilmoqlik; o'z majburiyatlarini bajarmoqlik; o'z qaroridan qaytmaslik; uddaburonlik va doimiy intiluvchanlik, yaratuvchanlik.

Qayd etilgan xislatlarga ega bo'lganlarga tadbirkorlikni aniq jarayon sifatida tasavvur qila oladilar, buzish qobiliyatiga ega bo'la oladilar, yangilikni yaratish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Tadbirkorlik taraqqiyoti novatorlikdadir, ya'ni eskini ijodiy yondashuv asosida buzib, yangisini ijod etishdadir. Taniqli nemis iqtisodchisi D.A. Shumpeterning fikriga ko'ra, texnologiya taraqqiyoti iqtisodiy yuksalishni boshqaradi, novatorlik, ya'ni doimiy ijodiy yondashuv va yaratuvchanlik rivojlanishni ta'minlaydi. D.A. Shumpeterning fikriga ko'ra, novatorlikni amalga oshiruvchisi bo'lib tadbirkor xizmat qiladi, moliyaviy mablag'lar esa uning ta'minotini tashkil etadi. Demak, tadbirkorlik o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra ijodkorlik, yaratuvchanlik, yangilikni tatbiq etmoqlik, tashabbuskorlik negizida tadbirkorlik, uddaburonlik, intiluvchanlik va doimiy rivojlanmoqlikni anglatadi. Ushbu jihatdan tadbirkorlik faoliyati innovatsiya faoliyatidan boshqa narsa emasdir. Haqiqiy tadbirkorlik negizida novatorlik, yangilikni kiritish, hayotga tatbiq etish yo'li bilan rivojlanishni ta'minlash yotadi. Tadbirkorlik taraqqiyoti intiluvchanlik, novatorlik, yangiliklarni tatbiq etmoqlik, tavakkal qilmoqlik, qaltislikka qo'l urmoqlik va o'z qarorlaridan qaytmaslik hamda mas'uliyatni seza bilmoqlikdadir. Bularning jami innovatsiya faoliyatiga ham xos bo'lgan belgilar bo'lib, tadbirkorlik taraqqiyotini yuksaltirish omili sifatida xizmat qiladi.

Tadbirkorlikni innovatsion faoliyatsiz his qilib bo'lmaydi, ushbu jihatdan tadbirkorlik faoliyati oddiy biznesdan farq qiladi. Tadbirkorlik taraqqiyoti novatorlik, erkin bozor talablarini bilmoqlik, ularning istiqbolini his etmoqlik, ularga mos tovar va xizmatlarni yetkazmoqlik va shu yo'l bilan o'z maqsadlariga erishmoqlikdadir. Faqat innovatsiyalarga tayangan holda tadbirkorlikni yuritish tadbirkorlik faoliyati maqsadiga xos bo'lgan yutuqlar va yuqori daromadni ta'minlaydi. Bunda tadbirkorlik

faoliyati erkin raqobat muhitida sinmaydi, u faol rivojlanadi, taraqqiyotga erishadi, yuksaladi.

Innovatsion tadbirkorlik uch asosiy turga bo'linadi:

- mahsulot innovatsiyasi;
- texnologiya (ishlab chiqarish) innovatsiyasi;
- ijtimoiy innovatsiya.

Mahsulot innovatsiyasi korxona mahsulotini sotish darajasi imkoniyatini yangilash jarayonini namoyon etadi.

Texnologiya innovatsiyasi ishlab chiqarish imkoniyati (potensial)ni yangilash jarayonidir.

Ijtimoiy innovatsiyalar korxonaning gumanitar doirasini reja asosida yaxshilash jarayonini namoyon etadi.

O'zbekiston iqtisodiyotida faqat innovatsion tadbirkorlik raqobatga bardosh bera oladi, rivojlana oladi, taraqqiyotga erisha oladi, chunki uni innovatsiyalar yuksaltira oladi. Novatorlik asosida innovatsiya faoliyatiga tayanib tadbirkorlikni tashkil etish oddiy biznesni yuritishdan farqli ravishda rivojlanishni ta'minlaydi. Doimiy izlanish, yangilikni kiritish, raqobatbardoshlikni yo'lga qo'yish, muntazam modernizatsiyalarni ta'minlash, fan va texnika yutuqlari natijalarini joriy etib borishga qaratilgan tadbirkorlik, albatta, o'z taraqqiyotiga erishadi va yuksalib boradi, chunki u bunda bozor talablarini qondira oladi, natijalarga erisha oladi.

17.4. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning innovatsiya faoliyati zarurati va ularda innovatsiya strategiyasini shakllantirish

O'zbekistonda mulkchilikning turli shakllari rivojlanishiga yo'l ochilishi bilan tadbirkorlikni rivojlantirishning haqiqiy ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari yaratildi:

- xususiy mulkchilikning iqtisodiyotda alohida mavqega ega bo'lishi va mulk shakllari teng huquqliligining ta'minlanishi;
- tadbirkorlik va tanlash erkinligi;
- foyda va daromad olishga intilish;
- raqobat va raqobatchilik muhiti;
- narx erkinligi;
- davlatning iqtisodiyotga, xususan, tadbirkorlik faoliyatiga aralashuvining cheklanganligi.

Tadbirkorlik faoliyatining ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari quyidagi sifatlarni belgilab beradi:

- mustaqil xo'jalik yuritish, mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, narx belgilash va tasarruf qilish erkinligi;
- ishlab chiqarish vositalari, ishlab chiqarilgan mahsulot va olingan daromadga bo'lgan mulkchilik huquqlarining ta'minlanishi;
- erkin tadbirkorlikni ta'minlaydigan muayyan umumiy qonunchilik, soliq imtiyozlari, tadbirkorlikni rivojlantirishda jamiyat manfaatdorligining mavjudligi;
- yetarli moliyaviy mablag', moddiy texnika resurslari, yuqori malakaga ega bo'lish, iqtisodiy xavf-xatarga qo'l ura bilish va hokazolar.

Mulkchilik shakllaridan qat'i nazar barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar teng

huquqli bo'lib, raqobat muhitida o'z faoliyatini olib borish imkoniyatlariga ega bo'ladi. Erkin raqobat muhitining yaratilishi va uning tobora kuchayib borishi xo'jalik yuritish subyektlari zimmasiga ularning mulkchilik shaklidan qat'i nazar, doimiy tarzda rivojlanish, yangilanish, raqobatbardosh bo'lishni yuklaydi.

Bunday sharoitda oddiy xo'jalik yuritish naf keltirmaydi, raqobatbardoshlikni ta'minlamaydi, bankrotlikka olib keladi. Shuning uchun ham erkin raqobat muhitida faoliyat yuritish xo'jalik yurituvchilar zimmasiga anchagina mas'uliyat vazifalarini belgilab, ularni ta'minlab borishni yuklaydi. Raqobatbardoshlikka erishish va uni doimiy ravishda ta'minlash xo'jalik yurituvchi subyekt zimmasiga mulk shaklidan qat'i nazar tadbirkor bo'lish, rivojlanish yo'lini tanlab olish, iqtisodni belgilab olish vazifalarini yuklaydi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning bunday sharoitdagi asosiy vazifasi raqobatbardoshlikni ta'minlagan holda o'z maqsadiga erishishdir. Raqobatbardosh mahsulot (xizmatlar) ishlab chiqarish va ayni paytda yuqori daromadga erishish xo'jalik yurituvchi subyektdan izlanuvchi ijodkor bo'lish, yangiliklarni doimiy joriy etish, yaratuvchan bo'lish, yangi ishni amalga oshiruvchi, fan va texnika yutuqlari natijasidan oqilona foydalanuvchi, yangi texnologiyalarni joriy etuvchi xo'jalik yuritishni yangi tashkiliy jihatlarini targ'ib etuvchi, boshqaruvni takomillashtiruvchi, bozorni tadqiq etuvchi bo'lish, tovarlarning yangi turlarini ishlab chiqaruvchi, resurs tejash usullaridan foydalanuvchi, raqobat muhitiga moslashuvchi, novator bo'lish, barcha innovatsiyalarini o'z faoliyatiga kiritib boruvchi bo'lish, uddaburonlik va hokazolarni talab etadi.

Shunday ekan, har qanday xo'jalik yurituvchi subyekt, birinchi navbatda, tadbirkor sifatida innovatsiya faoliyatini yuritishi zarur. Xo'jalik yurituvchi subyekt o'z faoliyatini oddiy yo'l bilan olib borar ekan, u erta yoki kech raqobat muhitida yengiladi, ko'zlagan maqsadiga erisha olmaydi, rivojlana olmaydi, oxir-oqibatda yengiladi, bankrotlikka uchraydi. Shuning uchun ham har bir xo'jalik yurituvchi subyekt o'z faoliyatini innovatsiyalar asosida amalga oshirishi zarur. Albatta, innovatsiyalar keng qamrovlidir.

Innovatsiya strategiyasi korxonaning tashkiliy, ishlab chiqarish, texnologik, boshqaruv va boshqa tuzilmaviy salohiyatidan kelib chiqib shakllantiriladi. Innovatsiya strategiyasi o'zining qamrovi, muddatlari, sohalari, yo'nalishlari bilan farqlanadi. Innovatsiya strategiyasi korxonaning o'z imkoniyatlari hamda iqtisodiyotning bozor infratuzilmaviy imkoniyatlaridan kelib chiqib shakllantiriladi. Ko'p hollarda innovatsiya strategiyasi iqtisodiyotdagi umumiy muhit bilan, erkin raqobat muhiti holati bilan, soha va tarmoqlardagi holat, ishlab chiqarish, texnologik, tadbirkorlik salohiyatlari va mavjud imkoniyatlardan kelib chiqib shakllantiriladi.

Korxona faoliyati tanlov asosida tashkil etilishi uni u yoki bu innovatsiya strategiyalarini ishlab chiqishga undaydi. Innovatsiya strategiyasini shakllantirish yuqorida qayd etilganidek, innovatsiya loyihasi sifatida shakllantiriladi. Innovatsion loyihalar portfeli ko'pgina hollarda ular tarkibidan tanlovni tashkil etish imkoniyatini beradi. Innovatsion loyihalar muayyan muddatlarga tuzilib, o'zlarining turli jihatlarini bilan farqlanadi. Ularga xos umumiy jihatlar shundan iboratki, barcha innovatsion loyihalar o'zlarining hayotiy davri va fazalariga egadir. Innovatsion loyihalar texnik-

iqtisodiy jihatdan asoslanadi, ularni amalga oshirish imkoniyatlari baholanadi, manbali tahlil qilinadi, aniq maqsadlari samaralari hisoblanadi. Innovatsion loyihalar bo‘lajak natijalari samarali taqqoslanadi, hayotiy davr jarayoni, fazalaridagi risklar o‘lchanadi, ularni boshqarish yo‘li bilan pasaytirish tadbirlari ishlab chiqiladi.

Innovatsiya strategiyasi korxona, xo‘jalik yuritish subyektlari uchun aniq yo‘nalishlar bo‘yicha rivojlanib borish, erkin raqobat muhitida o‘z mavqeyini mustahkamlab borish, moliyaviy holatning barqarorligini ta‘minlash, yuqori daromadlar olish va boshqa imkoniyatlarni kengaytirib borishni ta‘minlaydi.

Innovatsiya strategiyasi innovatsiya loyihasi sifatida shakllantirilib, uning biznes-rejasi ishlab chiqiladi va istiqboli belgilanadi.

Innovatsiya strategiyasining mukammalligi, avvalambor, xo‘jalik yurituvchi subyekt yoki korxona salohiyati, bilimlar darajasi, ijodiy yondashuv, yaratuvchanlik, istiqbolni tasavvur qila olish, axborotga ega bo‘lish, o‘rnatilgan xalqaro aloqalarni rivojlantirish, zamonaviy texnologiyalarni bilish va qator boshqa omillarga bog‘liqdir. Korxona tadbirkorlik faoliyati salohiyati uning innovatsiya strategiyasi aniqlovchisi sifatida xizmat qiladi. Innovatsiya strategiyasini shakllantirishda yana asosiy omillardan biri erkin bozor holatidan kelib chiqib, uning istiqbolini belgilash va faoliyat tanlovini aniq amalga oshirishdir.

Nazorat savollari

1. Innovatsiya tushunchasi va ularga qaratilgan investitsiyalar haqida so‘zlab bering.
2. Yuqori riskli (venchurli) investitsiyalar va ularni moliyalashtirish xususiyatlarini aytib bering.
3. Innovatsiya faoliyati tadbirkorlik taraqqiyotini yuksaltirish omili sifatidagi tomonlarini yoriting.
4. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning innovatsiya faoliyati zarurati va ularda innovatsiya strategiyasini shakllantirishning zarurligini ayting.

Test savollari

1. Venchur nima?

- A. *Yangi boshqa loyiha, ishlab chiqarish turi tubdan yangi, riskli loyihalar.*
- B. *Ishlab chiqarish turi tubdan yangi, risksiz loyihalar.*
- D. *Yangi loyiha turi tubdan yangi, risksiz loyihalar.*
- E. *Ishlab chiqarish turi tubdan yangi loyihalar.*

2. Innovatsiya...?

- A. *Yuqori iqtisodiy va ijtimoiy samara olish maqsadida ishlab chiqarish jarayoniga ilg‘or ilm-fan yutuqlarini joriy etish yo‘li bilan yangi tovarlar yaratish yoki ishlab chiqarilayotgan tovarlar sifatini oshirishdir.*
- B. *Ilm-fan yutuqlarini joriy etish yo‘li bilan yangi tovarlar yaratish yoki ishlab chiqarilayotgan tovarlar sifatini oshirishdir.*
- D. *Yuqori iqtisodiy va ijtimoiy samara olish maqsadida ishlab chiqarish jarayoniga ilg‘or ilm-fan yutuqlarini joriy etish.*

E. Ishlab chiqarish jarayoniga ilg'or ilm-fan yutuqlarini joriy etish yo'li bilan yangi tovarlar yaratish.

3. Innovatsiya investitsiyasi...?

A. Kashfiyotlar asosida fan va texnika sohasida yangi bilimlar, yangi ilg'or texnika va texnologiyalar yaratilishi, ularni ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida qo'llanilishi, ular asosida yangi tovar va xizmatlarning yaratilishi va ular hisobiga raqobatni kuchaytirish, yangi bozorni egallash.

B. Xizmat ko'rsatish sohalarida qo'llanilishi, ular asosida yangi tovar va xizmatlarning yaratilishi va ular hisobiga raqobatni kuchaytirish.

D. Yangi bilimlar, yangi ilg'or texnika va texnologiyalarning yaratilishi, ularning ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida qo'llanilishi, ular asosida yangi tovar va xizmatlar.

E. Yangi tovar va xizmatlarning yaratilishi va ular hisobiga raqobatni kuchaytirish, yangi bozorni egallash.

4. Innovatsiyaning asosiy xususiyatlarini yoritish.

A. Ilmiy-texnik yangilik, amaliy qo'llanilishi, tijoriy amalga oshirilishi, ya'ni bozorda ma'lum darajada iste'molchilar talabini qondira olishi.

B. Ilmiy-texnik yangilik, amaliy qo'llanilishi.

D. Amaliy qo'llanilishi, tijoriy amalga oshirilishi, ya'ni bozorda ma'lum darajada iste'molchilar talabini qondirish.

E. Yangilik, amaliy qo'llanilishi, tijoriy amalga oshirilishi.

5. Makroiqtisodiyot darajasida innovatsiyalarga qaratilgan investitsiyalar....?

A. Kuchli raqobat muhitida firma (korxona)larning raqobatbardoshligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan ularning mavqeyini mustahkamlash bilan samaradorligini yuksaltirish, foyda (daromad) hajmi va me'yorini oshirish bilan bog'liq bo'lgan investitsiyalardir.

B. Kuchli raqobat muhitida firma (korxona)larning raqobatbardoshligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan.

D. Mavqeyini mustahkamlash bilan samaradorligini yuksaltirish, foyda (daromad) hajmi va me'yorini oshirish.

E. Firma (korxona)larning raqobatbardoshligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan ularning mavqeyini mustahkamlash.

6. Erkin raqobat muhitida firma (korxona) innovatsiya strategiyasini yaxlitlikda ta'minlashga qaratilgan investitsiyalar...?

A. Ishlab chiqarish hayotiyligini saqlash, jamoa rivojlanish dasturini ta'minlash, zamonaviy boshqarish usullarini qo'llash, foydani maksimallashtirish, jamoa faoliyatini takomillashtirish, yangi sohalarga kirib borish, manfaatlarga mos keladigan maqsadlarga erishish, moliyaviy holatga risk vaziyat ta'sirini kamaytirish.

B. Ishlab chiqarish hayotiyligini saqlab qolish, jamoa rivojlanish dasturini

ta'minlash, zamonaviy boshqarish usullarini qo'llash.

D. Zamonaviy boshqarish usullarini qo'llash, foydani maksimallashtirish, jamoa faoliyatini takomillashtirish.

E. Foydani maksimallashtirish, jamoa faoliyatini takomillashtirish, yangi sohalarga kirib borish, manfaatlarga mos keladigan maqsadlarga erishish.

7. Venchurli moliyalashtirish...?

A. Bunday venchur kapitali egalari va kompaniya egalari yuqori riskli (xatarli) va yuqori daromadli loyihalarni amalga oshirish bo'yicha hamkorlik qiladilar.

B. Yuqori riskli (xatarli) va yuqori daromadli loyihalarning realizatsiyasi bo'yicha hamkorlik qiladilar.

D. Bunday venchur kapitali egalari va kompaniya egalari yuqori riskli (xatarli) va yuqori daromadli loyihalar.

E. Kompaniya egalari yuqori riskli (xatarli) va yuqori daromadli loyihalarning amalga oshirilishi.

8. Innovatsion tadbirkorlik nechta asosiy turga bo'linadi.

A. Mahsulot innovatsiyasi, texnologiya (ishlab chiqarish) innovatsiyasi, ijtimoiy innovatsiya.

B. Mahsulot va noishlab chiqarish innovatsiyasi.

D. Sotish va kengaytirish innovatsiyasi.

E. Kengaytirish va sotish innovatsiyasi.

18-bob. NOMODDIY AKTIVLARGA SAFARBAR ETILADIGAN INVESTITSIYALARNI MOLIYALASHTIRISH

Tayanch iboralar: *nomoddiy aktiv, jismoniy ko‘rinishga ega bo‘lmagan, intellektual mulk, patent, litsenziya, sanoat intellektual mulki, ilmiy tadqiqot, tajriba-konstruktorlik ishlari bajarilishi oqibatida olinadigan ilmiy-texnik mahsulot, ilmiy ishlar tatbiq etiladigan sanoat namunasi, adabiyot va san‘at asarlari, musiqa asarlari, rassomchilik asarlari, franchayzing, daromadli yondashuv, monolog bozor, imiji, gudvill.*

18.1. Nomoddiy aktivlar, ularning tartibi va investitsiya obyekti sifatidagi roli

Ma'lumki, nomoddiy aktivlarga yo'naltirilgan investitsiyalar korxonalarning ilmiy-texnik salohiyatini kengaytirishga mo'ljallangan bo'lib, mulkchilik huquqiga ega bo'lmasdan turib, foyda keltiradi. Nomoddiy aktivlar moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan, xo'jalik yurituvchi subyekti faoliyatida uzoq vaqt (bir yildan ortiq) davomida foydalaniladigan mulk bo'lib, bir qancha turlarga bo'linadi. Iqtisodiy adabiyotlar va me'yoriy-huquqiy hujjatlarda nomoddiy aktivlarga berilgan ta'riflar deyarli bir xil mazmunni ifodalaydi. Masalan, "Nomoddiy aktivlar" nomli 38-sonli buxgalteriya hisobining xalqaro standartida quyidagicha ifodalangan: nomoddiy aktivlar pul (qiymat) ko'rinishiga, material-buyum ko'rinishiga ega bo'lmagan, ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishda qatnashuvchi, ijaraga berish mumkin bo'lgan va boshqaruv maqsadlarida foydalanuvchi aktivlardir.

Xorij iqtisodchi-olimlaridan B. Nidlz, X. Anderson va D. Kolduellar "nomoddiy aktivlar – jismoniy ko'rinishga ega bo'lmagan, sotib olinayotgan aktivlar tarkibida kapital qo'yilmalarni tashkil etuvchi asosiy aktivlar", deb qaraydilar¹³⁴. R. Entoni nomoddiy aktivlarni "yakka tartibda sotiluvchi aktivlar va korxona bilan birga sotiluvchi aktivlar", deb e'tirof etadi. Yakka tartibda aks ettiriluvchi aktivlar barcha huquqlarni o'zida namoyon etsa-da, mahsulotlar belgilari, uning xilma-xilligi korxonaning umumiy qiymatiga qo'shiladi.

Shuningdek, yuqoridagi olimlarning fikricha, nomoddiy aktivlarga umumiy holda quyidagicha ta'rif beriladi: "...moddiy qiymatga ega bo'lmagan yuridik va boshqa huquqiy munosabatlarni o'zida namoyon etuvchi, o'z egasiga ma'lum vaqt davomida foyda (daromad) keltiruvchi, foydalanuvchilar uchun qulayliklarni yaratuvchi aktivlardir"¹³⁵.

Ko'pgina iqtisodiy adabiyotlarda "nomoddiy aktivlar o'zida nojismoniy elementlarni tavsiflovchi aktivlardir" yoki "nomoddiy aktivlar korxona aktivlarining ajralmas bir qismi hisoblanib, ular buyum shakliga ega bo'lmaydi" yoxud "nomoddiy aktivlar – moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan intellektual faoliyat mahsuli, ya'ni intellektual mulk", deb ta'riflangan.

Demak, nomoddiy aktivlarning tushunchasi ularning xususiyatlaridan kelib

¹³⁴ Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. Принципы бухгалтерского учета. – М.: Финансы и статистика, 1996. С. 227.

¹³⁵ Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. Принципы бухгалтерского учета. – М.: Финансы и статистика, 1996. С. 227.

chiqadi. Ular moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan, uzoq vaqt davomida xarajatlarga aylanib boruvchi, korxonaga kelajakda daromad keltiruvchi va aktivlarning bir qismini tashkil etadigan hamda huquqiy munosabatlarni o'zida mujassam qiluvchi aktivlar hisoblanadi. Shuningdek, nomoddiy aktivlar moddiy mohiyatga ega bo'lmagan aktivlarga bo'lgan va uning egalariga uzoq davr davomida muayyan daromad yoki boshqa xil foyda olishni ta'minlaydigan aktivlarga nisbatan mulkiy huquqlardir.

Umumlashtiradigan bo'lsak, korxona faoliyatida bir yildan ortiq ishtirok etadigan, kelgusida iqtisodiy naf keltira oladigan, identifikatsiyalanuvchi, moddiy buyumlashgan shaklga ega bo'lmagan aktivlarga nomoddiy aktivlar deyiladi.

Nomoddiy aktivlar boshqa aktivlardan quyidagilar bilan farqlanadi:

- asosiy vositalardan – moddiy-mulkiy qimmatlikka ega bo'lmasligi bilan;
- tovarlardan – sotish uchun mo'ljallanmaganligi bilan;
- ishlab chiqarish zaxiralaridan – ishlab chiqarish jarayonida uzoq muddat (bir yildan ortiq) foydalanilishi bilan.

Ko'p hollarda nomoddiy aktivlar deganda ma'lum qimmatlikka ega bo'lgan intellektual mulk obyektlari, mulk huquqlari tushuniladi.

Bozor munosabatlarining tobora rivojlanib borishi va erkinlashishi hamda raqobat muhitining keskinlashib borishi xo'jalik yurituvchi subyektlarning aktivlari tarkibida nomoddiy aktivlar hissasini orttirib borishni taqozo etadi.

Nomoddiy aktivlar korxonaga mulkchilik huquqlarida tegishli bo'lgan aniq, moddiy asosga ega bo'lmagan, pul shaklida bo'lmagan aktivlar hisoblanadi, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, ijara uchun yoki ma'muriy maqsadlarda bir yildan ortiq qo'llaniladi va daromad keltiradi.

Nomoddiy aktivlar xo'jalik yuritish faoliyatida uzoq vaqt (bir yildan ko'p vaqt) mobaynida foydalanilgan moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan mulk obyektlaridir.

Nomoddiy aktiv deb e'tirof etish uchun mulk obyekti quyidagi shartlarga javob berishi talab etiladi.

– foydalanish evaziga iqtisodiy yoki boshqa turdagi samara, daromad (foйда) keltirishligi;

– xizmat muddati bir yildan ortiq bo'lishi mumkin;

– moddiy-ashyoviy asosga ega bo'lmasligi;

– qiymatga ega bo'lishligi va uni aniq o'lchash mumkinligi.

Intellektual mulk obyektlari iqtisodiy obyekt sifatida o'zining o'rni va roliga egadir. Intellektual mulkning boshqa mulk obyektlaridan farqi shundaki, u inson salohiyatining hosilasini tashkil etadi. Intellektual mulk uning kelib chiqishi va tashkil etish xususiyatlaridan kelib chiqib hamda mualliflik huquqi himoyalaniishi jihatidan ikkita turga ajratiladi: sanoat mulki; asarlar.

Sanoat intellektual mulki tarkibiga tegishli hukumat muassasasi tomonidan berilgan patent bilan e'tirof etilgan ixtirolar kiradi. Lekin barcha turdagi ixtirolar ham to'lov qobiliyatiga ega bo'lavermaydi. Patent orqali himoyaga olingan ixtironing mualliflik guvohnomasi bilan himoyalangan iqtidordan farqi shundaki, patent bilan himoyaga olingan ixtironi patent egasigina qo'llash huquqiga egadir. Mualliflik

guvohnomasi esa iqtidorning istisno sifatida faqat davlat tomonidan qo'llanilishi mumkinligini e'tirof etadi, muallifga esa mukofot to'lovi huquqini beradi.

Patent yangi yaratilgan mahsulot, texnologiya va faoliyatni qo'llash, ishlab chiqarish, sotish va nazorat qilish bo'yicha ularning egasiga maxsus davlat patentlashtirish idorasi tomonidan berilgan huquq, yangi ixtiro uchun olingan patentga qaratilgan investitsiyalar tarkibiga uning yaratilishiga sarflangan xarajatlar (materiallar sarfi, ish haqi va ijtimoiy sug'urta ajratmalari, amortizatsiya va shu kabilar), patentlashtirish idorasiga to'langani bois va boshqa patentga erishishga doir xarajatlar majmuasidir.

Litsenziya – ma'lum bir faoliyat turi bilan shug'ullanish huquqini beruvchi rasmiy hujjat. Litsenziyalarni nomoddiy aktiv sifatida tan olishning zarurati negizida uni ma'lum vaqt birligi davomida korxona, firma, xo'jalik yuritish subyekti, tadbirkorga daromad keltirishi yotadi.

Bundan tashqari sanoat intellektual mulki tarkibiga:

– ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari bajarilishi oqibatida olinadigan ilmiy-texnik mahsulot;

– ilmiy ishlar tatbiq etiladigan sanoat namunalari kiritiladi.

Mualliflik huquqi bilan himoyalangan intellektual mulk obyektlari sirasiga:

– adabiyot va san'at asarlari;

– musiqa asarlari;

– rassomchilik asarlari;

– kinematografiya asarlari;

– ilmiy izlanishlar, ilmiy kashfiyotlar va hokazolar kiritiladi.

Intellektual mulk obyektlari boshqa mulk obyektlaridek o'zining qiymatiga egadir. Intellektual mulk boshqa mulk obyektlari singari narxi aniqlanadi, undan foydalanish esa qo'shimcha naf keltirishi mumkin bo'ladi.

Moddiy-ashyoviy asosga ega bo'lmagan jami nomoddiy aktivlar xo'jalik subyektlariga nisbatan shartli ravishda uchta yirik guruhga ajratilishi mumkin:

Birinchi guruh tarkibiga muayyan korxona, firma, xo'jalik yuritish subyektlaridan ajratib olib bo'lmaydigan nomoddiy aktivlar kiradi. Bunda:

– maxsus malaka egalari bo'lish, ma'lumotli personal;

– reklama sohasida va o'z mahsulotini ilgari surishdagi erishilgan yutuqlar;

– hududiy joylashish afzalliklari;

– biznesda erishilgan reputatsiya, ya'ni obro'-e'tibor talab etiladi.

Ushbu guruh tarkibiga kiritilgan aktivlar qoida sirasida noaniq xizmat ko'rsatish muddatiga ega bo'lganligi tufayli jamlangan holda baholanadi. Bunday aktivlarning xizmat ko'rsatish muddatini aniqlash va amortizatsiya normalarini o'rnatish mumkin bo'lmaganligi uchun amortizatsiya ajratmalari hisoblanmaydigan, ya'ni amortizatsiya ajratmalari qilinmaydigan aktivlar deb e'tirof etish mumkin.

Ikkinchi guruh tarkibiga korxona, firma yoki xo'jalik yuritish subyekti xodimidan ajratib olib bo'lmaydigan aktivlar kiradi. Bular jumlasiga har bir xodimlarning obro'-e'tibori, ya'ni reputatsiyasi va professionallik ko'nikmalari, mahorati, shu jumladan, shaxsiy nou-xau, tijorat sohasidagi mahorati, moliya operatsiyalarini o'tkazish va hokazolar kiradi. Birinchi guruh tarkibiga kiritilgan

aktivlardek, bunday aktivlar ham har birini ajratib olib bo'lmaydi, foydalanish muddatiga ega emas va amortizatsiya qilinmaydi.

Uchinchi guruh tarkibiga korxona, firma yoki xo'jalik yuritish subyektidan ajratib olinib, baholanishi mumkin bo'lgan aktivlar kiritiladi. Bular sirasiga fabrika markalari, firma yoki savdo belgilari, savdo markalari, mualliflik huquqlari, patentlar, litsenziyalar, franchayz va shu kabilar kiritiladi. Bu guruhdagi har bir aktiv ajratilgan holda, yakka tartibda alohida baholanishi mumkin va ularning ko'pchiligi aniq xizmat ko'rsatish muddatlariga egadir. Bunday aktivlar amortizatsiya qilinadigan aktivlar deb e'tirof etiladi va ularni korxona, firma yoki xo'jalik yuritish subyekti balansida aks ettirish mumkin.

Franchayz – mahsulot va tovarlarni ishlab chiqarishda o'zga korxonalarining texnologiya, algoritmi, formula va boshqa tashqi ko'rinishlaridan foydalanish huquqi. Bunday huquq, asosan, boshqa firma yoki boshqa tuzilmalardan shartnomalar asosida sotib olinadi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish hamda erkin raqobat muhiti vujudga kelishi munosabati bilan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida raqobatbardoshlikni ta'minlashda nomoddiy aktivlarning o'rni ko'tarilib, ularning roli borgan sari oshib boradi.

Barcha turdagi nomoddiy aktivlarni tashkil etish, o'z navbatida, investitsiyalarni talab etadi.

Moddiy mulk obyektlaridek, nomoddiy aktivlarni tashkil etish va doimiy tarzda yangilab borish muayyan sarf-xarajatlarni talab etadi. Nomoddiy aktivlar muayyan vaqt birligida ishlab chiqarishni boshqaruvchi, tovar mahsulotni ilgari surish, mahsulot tannarxini pasaytirish, umuman kapitallashuvni ta'minlashda erkin raqobat muhitida juda ham qo'l keladigan aktivlar qismi hisoblanadi. Investitsiyalarning bir qismi korxona, xo'jalik yuritish subyekti tomonidan asosiy kapitalni tiklash, yangilash, kengaytirish va muntazam modernizatsiyalashga qaratilsa, ikkinchi qismi nomoddiy aktivlar majmuasini kengaytirish, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy etish, nou-xaulardan foydalanish huquqlarini qo'lga kiritish hamda korxona salohiyatini oshirish, uning obro'-e'tibor qozonishi, yuqori imijga ega bo'lishiga qaratiladi. Investitsiyalarning yana bir qismi aylanma mablag'larni tashkil etish, ularni to'ldirishga qaratiladi.

Nomoddiy aktivlarga investitsiyalar keskin raqobat muhitida ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish sohalarida yetishtirilgan tovar mahsulot va xizmatlarni ilgari surish, ular aylanma muddatini qisqartirish, iste'molchilarga qisqa muddatlarda yetkazilishini ta'minlaydi, ko'maklashadi. Nomoddiy aktivlar raqobatbardoshlikni yangi texnologiya, mahsulot patentlari, litsenziyalar va boshqa nomoddiy aktivlar turlarini xarid etish yo'li bilan xo'jalik yuritish subyekti faoliyatini yangilab borish, zamonaviylashtirish va bozor talablariga javob bera oladigan tovar va xizmatlarni yaratishga zamin yaratadi.

Nomoddiy aktivlarning asosiy turlari – patentlar, litsenziyalar, savdo markalari, tovar belgilari, franchayz, dasturlar ta'minoti, "gudvill" va shu kabilar kapitallashtiriladi va foydalanish davri mobaynida so'ndirib boriladi.

18.2. Erkin bozor va kuchli raqobat muhitida nomoddiy aktivlarni kengaytirish zarurati

Erkin bozor va kuchli raqobat intellektual tovarlarga bo'lgan talabni tobora kuchaytirib boradi. Ayniqsa, aqliy mehnat mahsuli bo'lmish tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talab ko'tarilib boradi. Maxsus tovar hisoblangan ilmiy g'oyalar, texnikaviy yangiliklar, texnologik ishlanmalar, xilma-xil axborotlardan xabardor bo'lish va ulardan raqobatbardoshlikni ta'minlash maqsadida doimiy tarzda foydalanish zarurati paydo bo'ladi. Erkin bozor va kuchli raqobat muhitida, ayniqsa, ilmiy-texnikaviy ishlanmalarga bo'lgan talab kuchayadi. U amalda patent, litsenziya, franchayz, nou-xau, dasturiy ta'minot, turli axborot, savdo markalari, tovar belgilari va boshqalarga bo'lgan talablardir.

Ilmiy-texnikaviy ishlanmalar bozorni, ko'pincha, tashqi bozorni, mamlakat tashqarisidagi bozorlarni nazarda tutadi. Ilmiy-texnikaviy ishlanmalar bozori XXI asrda tez kengayib bormoqda, yangi-yangi qismlarga ajratilmoqda va ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohalarida ulardan juda ham unumli foydalanish zarurati yuzaga kelmoqda. Buning sababi iqtisodiyotda intellektual mehnat mavqeyining kuchayib borishidir. XXI asrda bozor iqtisodiyoti ilmtalab ishlab chiqarishning o'sishi turli xizmatlar, eng avvalo, axborot xizmati ahamiyatining kuchayishi bilan tavsiflanadi. Buni internet xizmati bozorining shiddat bilan yer yuzida o'sib borishi tasdiqlaydi. Shunday ekan, kuchli raqobat muhitida o'z mavqeyi, obro'-e'tiborini yo'qotish, raqobat muhitida sinish hech gap emas.

Ilmiy-texnikaviy yangiliklar xaridor mulkiga aylanish sharti bilan yoki o'z egasi mulki bo'laturib, vaqtincha foydalanish huquqi yoki shartlari orqali ishlab chiqarishga tatbiq etadi. Ishlab chiqarish subyektlarini novatsiyalarga, ya'ni unga yangilik kiritib borishga undaydi.

Nomoddiy aktivlar tarkibining asosiy qismini intellektual mulk obyektlari tashkil etganligi uchun mazkur paragrafda ularni baholashga alohida e'tibor qaratamiz. Ma'lumki, intellektual mulk obyektlarini baholash "Intellektual mulk obyektlarini baholash tartibi to'g'risida"¹³⁶gi nizomga asosan amalga oshiriladi. Unga ko'ra, intellektual mulk obyektini baholash Mol-mulkni baholash milliy standartlariga muvofiq baholovchi tashkilotlar tomonidan amalga oshiriladi va baholash hisoboti bilan rasmiylashtiriladi. Intellektual mulk obyektining qiymati uch yondashuv bilan, ya'ni daromadli, xarajatli va qiyosiy yondashuvlar bilan aniqlanadi.

Daromadli yondashuv – baholash obyektidan kutilayotgan daromadlarni aniqlashga asoslangan baholash obyektining qiymatini baholash uslublari majmuyi. Bunday usul intellektual mulk obyektidan foydalanishdan daromad olish ehtimollari mavjud bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Intellektual mulk obyektidan foydalanishdan tushgan daromadlar intellektual mulk obyektidan foydalanish huquqi topshirilgan huquq egasi tomonidan ma'lum davr uchun olinadigan pul tushumlari va pul to'lovlari orasidagi farqdir. Intellektual mulk obyektidan foydalanishdan olinadigan asosiy daromadlar quyidagilar hisoblanadi:

– mahsulot (ish, xizmat)ni ishlab chiqarish va sotishda va (yoki) asosiy va

¹³⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк қўмитасининг 2009 йил 22 апрелдаги 01/19-18/08-сонли қарори билан тасдиқланган ва Адлия вазирлигида 2009 йил 8 майда 1953-сон билан давлат рўйхатидан ўтказилган.

aylanma mablag'larga sarmoya kiritishdagi xarajatlardan tejash, shuningdek, xarajatlarni amalda kamaytirish, intellektual mulk obyektidan foydalanish huquqini qo'lga kiritishda xarajatlarning bo'lmasligi (masalan, litsenziya to'lovlarning yo'qligi, litsenziarga daromadidan eng ko'p ehtimoldagi ulushni ajratish zaruratining bo'lmasligi);

- ishlab chiqarilayotgan dona mahsulotning (ish, xizmat) narxini oshirish, uning sotuv hajmini oshirish;

- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni kamaytirish, qarz evaziga xizmat ko'rsatish to'lovlarni kamaytirish;

- baholash obyektining qo'llanilishidagi pul oqimini olishdagi tavakkalchilikni kamaytirish, baholash obyektidan foydalanishdagi pul oqimining vaqtinchalik tuzilishini yaxshilash.

Intellektual mulk obyektlarini baholashning xarajatli yondashuvi – mulkning eskirganligini inobatga olgan holda baholash obyektini tiklash yoki almashtirish uchun zarur bo'lgan sarf-xarajatlar miqdorini belgilashga asoslangan baholash uslublari majmuyi. Bunday usulni qo'llash baholash obyektini tiklash yoki almashtirish imkonini bo'lganda amalga oshiriladi. Xarajatli yondashuvni qo'llash orqali baholash quyidagi asosiy jarayonlarni o'z ichiga oladi:

- baholash obyektiga shunga o'xshash yangi baholash obyektini yaratish uchun sarflanadigan xarajatlar miqdorini aniqlash;

- baholash obyektining shunga o'xshash yangi obyektga nisbatan eskirganligi hajmini aniqlash;

- baholash obyekti qiymatini unga nisbatan shunga o'xshash yangi baholash obyektini yaratish uchun sarflanadigan xarajatlar miqdorini chegirib tashlash yo'li bilan hisoblash.

Qiyosiy yondashuv – baholash obyektini unga nisbatan bitimlari qiymatlari to'g'risidagi ma'lumotlarga ega bo'lgan boshqa shunga o'xshash obyektlar bilan solishtirish orqali baholash obyektining qiymatini baholash uslublari majmuyi. Bunday usulni qo'llash baholash obyektlarining o'xshash narxlari haqidagi ishonchli va to'liq ma'lumot hamda ular bilan amalga oshiriladigan bitimlarning haqiqiy shartlari mavjud bo'lgan taqdirda amalga oshiriladi. Qiyosiy yondashuvni qo'llagan holda qiymatni aniqlash quyidagi asosiy jarayonlarni o'z ichiga oladi:

- baholash obyektini shunga o'xshash obyektlar bilan solishtirishdagi elementlarni aniqlash;

- baholanayotgan intellektual mulk obyektining har bir solishtirish elementlari bo'yicha shunga o'xshash har bir obyektidagi xususiyat va farqlari darajasini aniqlash va hokazo.

**Rivojlangan mamlakatlarning
franshiza va franchayzerlar miqdorlari¹³⁷**

Davlatlar	Franchayzer-lar miqdori	Franchayz-lar miqdori	Tarmoq xususiyatiga ega bo'lgan obyektlar soni	Tarmoq xususiyatiga ega bo'lgan korxonalarda band bo'lganlar	Davlat-ning YaIMga nisbati (foizda)
Xitoy	4 000,00	260,00	*	2 400 000,00	8,7 %
Koreya	2 500,00	240,00	*	1 200 000,00	8,5 %
AQSh	2 200,00	250,00	854 511,00	21 000 000,00	15 %
Braziliya	1 643,00	79 988,00	*	*	*
Fransiya	1 369,00	516,00	53 002,00	82 587,00	*
Yaponiya	1 231,00	230 822,00	*	2 500 000,00	0,4 %
Avstraliya	1 000,00	70,00	*	*	*
Germaniya	960,00	58,00	58,00	452,00	*
Buyuk Britaniya	842,00	348,00	348,00	465,00	*
Rossiya	485,00	8 615,00	20 731,00	277 48	*
Finlyandiya	265,00	68,00	68,00	42,00	3 5 %

Solishtirishning eng muhim elementlariga: intellektual mulk obyektining baholanayotgan mulkiy huquqlar hajmi; intellektual mulk obyektiga oid bitimlarni moliyalashtirish shartlari (shaxsiy va qarzga olingan mablag'lar nisbati, qarz mablag'larini taqdim etish shartlari); intellektual mulk obyektlari narxlarining o'zgarishi; intellektual mulk obyektidan foydalanish orqali ishlab chiqariladigan va sotiladigan mahsulotga bo'lgan talab; raqobatli takliflarning mavjudligi; intellektual mulk obyektidan foydali foydalanish muddati; intellektual mulk obyektini o'zlashtirishga qilingan xarajatlar darajasi taalluqli hisoblanadi.

Ilmiy-texnikaviy ishlanmalar bozori XXI asrda tez kengayib bormoqda, yangi-yangi qismlarga ajratilmoqda va ishlab chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohalarida ulardan juda ham unumli foydalanish zarurati yuzaga kelmoqda. Buning sababi iqtisodiyotda intellektual mehnat mavqeyining kuchayib borishidir. XXI asr bozor iqtisodiyoti ilmtalab ishlab chiqarishning o'sishi, turli xizmatlar, eng avvalo, axborot xizmati ahamiyatining kuchayishi bilan tavsiflanadi. Buni internet xizmati bozorining shiddat bilan yer yuzida o'sib borishi tasdiqlaydi. Shunday ekan, kuchli raqobat muhitida o'z mavqeyi, obro'-e'tiborini yo'qotish, raqobat muhitida sinish hech gap emas.

Franchayz biror-bir shaxs (jismoniy yoki yuridik) tomonidan yaratilgan va shu nom bilan ish yuritish orqali bozorda iste'molchilar tan oladigan nomning ikkinchi bir shaxsga muayyan bir shartlar evaziga foydalanish uchun berilishidir. Franchayzer litsenziyalash berish orqali yoki o'ziga tegishli bo'lgan nom, nou-xau yoki operatsion sistema huquqidan foydalanishni ikkinchi shaxsga beruvchi kompaniyadir. Misol

¹³⁷ www.worldfranchisecouncil.org (Jahon banki ma'lumotlari asosida tayyorlandi).

uchun, biror-bir korxona restoran ochib, uning nomini tanitib, xizmat sifatini tashkil etdi va bozorda o'z obro'siga ega bo'ldi. Shu korxona nomini biror-bir boshqa restoran egalari qo'llashi uchun yuqoridagi korxona egalaridan ruxsat yoki litsenziya olishlari shart bo'ladi.

Ilmiy-texnikaviy yangiliklar xaridor mulkiga aylanish sharti bilan yoki o'z egasi mulki bo'la turib, vaqtincha foydalanish huquqi yoki shartlari orqali ishlab chiqarishga tatbiq etadi. Ishlab chiqarish subyektlarini novatsiyalarga, ya'ni unga yangilik kiritib borishga undaydi.

Monolog bozorining barcha turlariga (monolog raqobati bozori, sofmonologiya bozori) barham berish, erkin va kuchli, ichki va tashqi raqobat muhitiga ega bo'lgan bozorlarning qaror topishi nomoddiy aktivlarni doimiy tarzda kengaytirib borish va ular jamlanmasi tarkibini yangilab borish zaruratini yuzaga keltiradi. Bunday sharoitda biznes yangi loyihalariga investitsiya kiritiladi, o'z imiji, obro'-e'tibori va bozordagi mavqeyiga ega bo'lgan, yo'lga qo'yilgan, xaridorlarga ega bo'lgan hamda faoliyat yuritib turgan firma, korxonalarni sotib olish afzalroqdir. Biznes, tadbirkorlik sohalarida yangi firmalar tashkil qilishdan ko'ra mavjud bo'lgan va faoliyati yo'lga qo'yilgan firmalarni sotib olish afzal ko'riladi. Vaholanki, yangisini tashkil etishdan ko'ra faoliyat yuritayotgan, qimmatroq bo'lsa-da, kuchli raqobat yo'lga qo'yilgan, o'zining sirli kuchiga ega bo'lgan kompaniyaga investitsiya kiritishni taqozo etadi. Bunda kompaniyaning jami aktiv va passiv qiymatidan tashqari uning o'zidan ajralmas sezib bo'lmas afzalliklari, ya'ni gudvill ham hisobga olingan holda sotiladi. Ular nomoddiy aktivlarga bo'lgan e'tiborning kuchayishidan dalolat beradi.

18.3. Nomoddiy aktivlar tarkibida “gudvill” va uni baholash

Butun dunyoda korxonalarning bir-biriga qo'shilish jarayonlari keng tarqalgan bo'lib, ayrimlari boshqalarini sotib oladi. Har qanday korxona yoki firmaning jami mulkiy xo'jaligi uning aktiv va majburiyatlari o'rtasida tafovut mavjud. Ingliz iqtisodiy adabiyotida ushbu farq gudvill deb nomlanadi. Milliy hisob iqtisodiy adabiyotlarida “gudvill” korxona narxi, korxonaning taniqli nomi (obro'-e'tibor), o'rnatilgan ishchan aloqalar, sherik korxonalar tushunchalari bilan bir qatorda qo'llaniladi.

Gudvill xaridor tomondan faoliyat yuritayotgan kompaniya (firma, korxona, biznes)ni sotib olishda uning yangidan tashkil etishga nisbatan qo'lga kiritilgan afzalliklaridir. Gudvillni baholashning ikki usuli bor:

- 1) proporsional baholash usuli¹³⁸;
- 2) to'liq baholash usuli¹³⁹.

- 1) **GUDVILL** = investitsiya summasi – sof aktivlar qiymati (shu'ba korxonaning)
* egalik ulushi

¹³⁸ Игорь Забута Гудвилл: методы расчета и обесценение (рус.). Dipifr.info (15 апреля 2010). Архивировано из первоисточника 19 марта 2012. Проверено 26 декабря 2011.

¹³⁹ Игорь Забута Гудвилл: методы расчета и обесценение (рус.). Dipifr.info (15 апреля 2010). Архивировано из первоисточника 19 марта 2012. Проверено 26 декабря 2011.

Bu usul orqali baholashda birgina aksiyadorlar ulushigina o'rganilmasdan, balki shu'ba korxonaning haqiqiy narxi barcha aktivlariga nisbatini olish bilan o'rganiladi.

$$2) \text{ GUDVULL} = (\text{aksiyalar nazoratidagi} + \text{aksiyalar nazoratida}) - \text{shu'ba korxonaning} \quad (2) \\ \text{investitsiyalar} \qquad \qquad \qquad \text{bo'lmagan ulush} \qquad \qquad \text{sof aktivlari}$$

Gudvill ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Korxonaning taniqli nomi bo'lsa, korxona qiymati uning aktiv va majburiyatlari jami qiymatidan yuqori ekanligidan dalolat beradi. Bunda ushbu korxona faoliyatida sezib bo'lmaydigan, uning aktiv va majburiyatlari qiymatida o'z aksini topmagan vosita sifatida korxonaning barqaror xaridorlari, geografik jihatidan qulay joylashuvi, sifat jihatidan qozongan obro'-e'tibori, marketing va mahsulot sotish ko'nikmalari, texnik nou-xau, o'rnatilgan aloqalar, boshqarish tajribasi, korxona personallarining malaka darajasi va h.k. bo'lishi mumkin bo'lgan daromaddan yuqoriroq daromad darajasini ta'minlaydi.

Nazorat savollari

1. Nomoddiy aktivlarning iqtisodiy tushunchasi, tarkibi va investitsiya obyekti sifatidagi rolini aytib bering.
2. Erkin bozor va kuchli raqobat muhitida nomoddiy aktivlarni kengaytirish zaruratini aytib bering.
3. Nomoddiy aktivlar tarkibida "gudvill", uni baholash va uning zarurligini yoritib bering.

Test savollari

1. "Nomoddiy aktivlar" ...?

- A. Nomoddiy aktivlar pul (qiymat) ko'rinishi, material-buyum ko'rinishiga ega bo'lmagan, ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishda qatnashuvchi, ijaraga berish mumkin bo'lgan va boshqaruv maqsadlarida foydalanuvchi aktivlardir.
- B. Material-buyum ko'rinishiga ega bo'lmagan, ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishda qatnashuvchi, ijaraga berish.
- D. Nomoddiy aktivlar pul (qiymat) ko'rinishi, material-buyum ko'rinishiga ega bo'lmagan ishlab chiqarish.
- E. Xizmat ko'rsatishda qatnashuvchi, ijaraga berish mumkin bo'lgan va boshqaruv maqsadlarida foydalanuvchi aktivlardir.

2. Intellektual mulk ...?

- A. U inson salohiyati hosilasini tashkil etadi.
- B. U mulk salohiyati hosilasini tashkil etadi.
- D. U qimmatli qog'oz salohiyati hosilasini tashkil etadi.
- E. U harakatdagi mulk salohiyati hosilasini tashkil etadi.

3. Ilmiy-texnikaviy yangiliklar ...?

- A. Xaridor mulkiga aylanish sharti bilan yoki o'z egasi mulki bo'laturib, vaqtincha foydalanish huquqi yoki shartlari orqali ishlab chiqarishga tatbiq etadi.

B. Xaridor mulkiga aylanish sharti bilan yoki o'z egasi mulki bo'laturib, vaqtincha foydalanish.

D. O'z egasi mulki bo'laturib, vaqtincha foydalanish huquqi yoki shartlari orqali ishlab chiqarish.

E. O'z egasi mulki bo'laturib, vaqtincha foydalanish huquqi yoki shartlari orqali ishlab chiqarishga tatbiq etadi.

4. Intellektual mulk obyektlarini baholashning xarajatli yondashuvi ...?

A. Mulkning eskirganligini inobatga olgan holda baholash obyektini tiklash yoki almashtirish uchun zarur sarf-xarajatlar miqdorini belgilashga asoslangan baholash uslublari majmuyi.

B. Mulkning eskirganligini inobatga olgan holda baholash obyektini tiklash yoki almashtirish.

D. Baholash obyektini tiklash yoki almashtirish uchun zarur sarf-xarajatlar.

E. Zarur sarf-xarajatlar miqdorini belgilashga asoslangan baholash uslublari majmuyi.

5. Franchayz ...?

A. Biror-bir shaxs (jismoniy yoki yuridik) tomonidan yaratilgan va shu nom bilan ish yuritish orqali bozorda iste'molchilar tan oladigan nomning ikkinchi bir shaxsga muayyan bir shartlar evaziga foydalanish uchun berilishidir.

B. Nom bilan ish yuritish orqali bozorda iste'molchilar tan oladigan nomdan ikkinchi bir shaxsga muayyan bir shartlar evaziga foydalanish.

D. Biror-bir shaxs (jismoniy yoki yuridik) tomonidan yaratilgan va shu nom bilan ish yuritish orqali bozorda iste'molchilar tan olish.

E. Bozorda iste'molchilar tan oladigan nomning ikkinchi bir shaxsga muayyan bir shartlar evaziga foydalanish uchun berilishidir.

6. Gudvill ...?

A. Xaridor tomondan faoliyat yuritayotgan kompaniya (firma, korxona, biznes)ni sotib olishda uning yangidan tashkil etishga nisbatan qo'lga kiritilgan afzalliklaridir.

B. Kompaniya (firma, korxona, biznes)ni sotib olishda uni yangidan tashkil etish.

D. Xaridor tomondan faoliyat yuritayotgan kompaniya (firma, korxona, biznes)ni sotib olish.

E. Kompaniya (firma, korxona, biznes)ni sotib olishda, uni yangidan tashkil etishga nisbatan qo'lga kiritilgan afzalliklaridir.

19-bob. INVESTITSIYA RISKLARI VA ULARNI PASAYTIRISH YO‘LLARI

Tayanch iboralar: *risk, loyiha riski, noaniqlik, tizimli risk, tizimsiz risk, boshqaruv riski, sotish riski, moliyaviy risk, ma'muriy risklar, huquqiy risk, fors-major riski, risk omilini aniqlash, risk omilini tahlil qilish va baholash, risklarni pasaytirish bo'yicha ishlarni rejalashtirish yoki risk oqibatlarini bartaraf etish, kredit ta'minoti, risklarni ajratish.*

19.1. Investitsiya faoliyatida risklar va ularning tasniflanishi

Investitsion faoliyatda risk investitsiyalarni qisman yoki to'liq yo'qotish, kutilgan daromaddan kamroq foyda olish va loyihada ko'zlangan maqsadlarga erisha olmaslik xataridir. Loyihadan qanchalik ko'p miqdorda daromad kutilsa, u shunchalik yuqori riskli hisoblanadi.

Hozirgi kunda loyiha risklari deganda, loyihani amalga oshirish natijasida ko'zlangan daromadlarning pasayishiga sabab bo'ladigan vaziyatlar majmuasi tushuniladi. Shu bilan birga, loyiha riski investitsion loyihani amalga oshirishga xalaqit beradigan yoki loyiha samaradorligini pasaytiradigan risklarning yig'indisini ham anglatadi.

Riskni ma'lum bir qarorni qabul qilish natijasida zaxiralarni yo'qotish imkoniyati, daromadlarni ololmaslik yoki qo'shimcha xarajatlar zarurati sifatida belgilash mumkin.

Risk – bashorat qilinayotgan loyihani amalga oshirishda haqiqiy sharoitlardan ozgina chekinilganda, daromadlarni ololmaslik yoki zararlarning paydo bo'lib qolish ehtimolidir. Risk kutilishi mumkin bo'lgan xatar bo'lib, investitsiyadan mo'ljallangan foydani olish jarayoniga xos bo'lgan noumidsizlikdir.

Risklarning paydo bo'lish sabablari turlichadir. Masalan, ma'lumotlarning tanqisligi yoki to'liq bo'lmasligi, tashqi va ichki muhitdagi harakatlar (raqobatchilar, ishchilar holati, hukumat va boshqalarning harakatlari) va hokazo. "Risk" tushunchasiga juda yaqin bo'lgan "noaniqlik" tushunchasi riskning aniq turlarini tasniflash uchun sinonim sifatida qo'llaniladi. Noaniqlik – investitsion loyihani amalga oshirish shart-sharoitlari haqidagi ma'lumotlarning to'liq yoki aniq emasligidir. Masalan, inflatsiya, texnika-texnologiyalardagi o'zgarishlar haqidagi, loyiha quvvati, obyektning qurilish va foydalanishga topshirish muddatlari, xarajat va natijalarning noto'g'ri hisob-kitob qilinishi kabi ma'lumotlarning to'liq yoki aniq emasligi natijasida noaniqlik yuzaga keladi.

Loyihani amalga oshirish jarayonida yuzaga kelish imkoniyati bilan bog'liq ko'ngilsiz holatlar va oqibatlar risk tushunchasi bilan izohlanadi.

Risk bilan noaniqlikning farqi shundaki, natijalar ehtimolligi joriy davr ma'lumotlari asosida baholanayotgan vaqtda risk e'tiborga olinadi. Noaniqlik esa bunday ehtimollik o'tgan va kelasi davr ma'lumotlari yetishmasligi yoki to'liq emasligi sababli subyektiv aniqlangan vaqtda e'tiborga olinadi. Har qanday holda ham kelgusi iqtisodiy holatlar istiqbolini belgilash (inflatsiya, foiz stavkasi, talab va taklif, ishlab chiqarish, sotish hajmi va shu kabilar) kelajakning ma'lum emasligi

sababli faqat taxminiy va noaniq natijalar bo'lishi mumkin. Chunki o'tgan davr ma'lumotlari asosida faqat noma'lum kelajakda yuz berishi mumkin bo'lib o'tgan rivojlanish tendensiyasini aniqlash mumkin.

Noaniqlik va risklarning har ikkalasi ham loyihadagi yo'qotish va zararlarga bog'liq bo'lganligi uchun ularni bir-biri bilan uzviy aloqadorlikda ifodalash maqsadga muvofiqdir.

Investitsiya risklarini turli belgilar bo'yicha tasniflash mumkin.

1. *Tarkibi bo'yicha risklar quyidagilarga bo'linadi:* iqtisodiy risk, bozor riski, inflatsiya riski, valuta riski, siyosiy risk, ijtimoiy risk, ekologik risk, texnologik risk, marketing riski, moliyaviy risk, kredit riski, bankrotlik riski, ilm-texnika riski, informatsion risk va shu kabilar.

2. *Muddati bo'yicha risklar quyidagilarga bo'linadi:* qisqa muddatli risklar, uzoq muddatli risklar.

3. *Olinadigan natijaga qarab risklar quyidagilarga bo'linadi:* spekulativ risk – ular ta'sirida katta zarar yoki katta foyda olish imkoniyati bor; sof risklar – ular ta'sirida nolga teng bo'lgan zarar (foйда) ko'rish mumkin.

4. *Loyihaga ta'sir etish darajasi bo'yicha risklar quyidagilarga bo'linadi:* mumkin bo'lgan risklar – ular ta'sirida kutilgan foydadan ayrilish mumkin; kritik risklar – loyiha pul tushumlaridan ayrilish xatari; katastrofik risklar – daromad va kiritilgan investitsiyalardan ayrilish xatari.

Investitsion loyihalarni amalga oshirish jarayonida uning har bir bosqichi (fazasi) o'ziga xos risklar bilan bog'liqdir. Birinchi bosqichda (investitsiya oldi fazasida) ko'proq loyiha tashabbuskorlari marketing riski, bozor riski, informatsion va ijtimoiy risklarga ta'sirchan bo'ladi. Investitsiya bosqichida ko'proq ilm-texnika riski, moliyaviy risklar, tashqi iqtisodiy risklar va siyosiy risklar o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ekspluatatsiya bosqichida esa loyiha ishtirokchilari texnologik, ekologik, fors-major, noliqvidlik, iqtisodiy va moliyaviy risklar bilan yuzma-yuz bo'lish ehtimoli mavjud.

Bundan tashqari loyiha faoliyatida eng ko'p uchraydigan risklar ham mavjud. Masalan: iqtisodiy qonunlar va iqtisodiy holatning o'zgarib turishi; investitsiyalash va foydadan foydalanish shartlari bilan bog'liq risklar; savdo va mahsulot yetkazib berishga cheklashlar kiritish; chegaralarning berkilishi; siyosiy holatning noaniqligi yoki hududdagi yoxud mamlakatdagi noma'lul ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar dinamikasi, yangi texnika-texnologiya parametrlari, mahsulot sifati haqidagi ma'lumotlarning to'liq emasligi yoki noaniqligi, bozor konyunkturasining, ya'ni baho, valuta kurslari, yalpi ichki mahsulot va shu kabilarning o'zgarib turishi, tabiiy iqlim sharoitlarining o'zgarishi, tabiiy ofatlarning yuz berishi, ishlab chiqarish texnik risklari – asbob-uskunalarining buzilishi va to'xtab qolishi; loyiha ishtirokchilari maqsadlarining noaniqligi, ularning moliyaviy holati va ishdagi obro'si haqidagi ma'lumotlarning to'liq emasligi va hokazo.

Moliyaviy bozor eng yuqori riskka ega bo'lgan soha deb hisoblanadi. Undagi risklar ikkita katta guruhga bo'linadi:

- tizimli risklar;
- tizimsiz risklar.

Tizimli risklar (investitsiya portfeli risklari). Bu xatar ta'siriga ba'zi bir qimmatli qog'ozlar emas, balki butun bozor, uning katta bir qismi uchraydi. Bu holda iqtisodiy nobarqarorlik tufayli yoki boshqa sabablarga ko'ra ko'pchilik emitent va qimmatli qog'ozlar egalari zarar ko'rishlari mumkin. Tizimli risklarga quyidagilar kiradi: foiz riski; valuta riski; inflatsiya riski; siyosiy risklar.

Tizimsiz risklar. Xatarga ba'zi bir qimmatli qog'ozlar yoki ularning majmuasi uchraydi, ya'ni ma'lum bir korxonaning qimmatli qog'ozlari yoki tarmoqning qimmatli qog'ozlari kiradi. Tizimsiz risklarga quyidagilar kiradi: tadbirkorlik riski; moliyaviy risklar; nolikvidlik riski.

Yuqorida keltirilgan tasniflashlarga asoslangan holda, loyiha faoliyatidagi risklarning quyidagi guruhini keltirish mumkin:

- 1) loyiha ishtirokchilari riski;
- 2) loyiha-smeta qiymatining oshish riski;
- 3) qurilishning o'z vaqtida tugamaslik riski;
- 4) ish va obyekt sifatining pastligi riski;
- 5) konstruksion va texnik risklar;
- 6) ishlab chiqarish riski;
- 7) boshqaruv riski;
- 8) sotish riski;
- 9) moliyaviy risk;
- 10) mamlakat riski;
- 11) ma'muriy risk;
- 12) huquqiy risk;
- 13) fors-major riski.

Loyiha ishtirokchilari riski – ishtirokchilarning loyiha faoliyati doirasida o'z majburiyatlarini anglagan holda yoki majburiy tarzda bajarmaslik riski. Birgina loyiha ishtirokchisining o'z majburiyatlarini bajarmasligi boshqa ishtirokchilarning o'z majburiyatlarini bajara olmasligiga olib kelishi, natijada loyiha barbod bo'lishi mumkin. Loyiha ishtirokchilari riskiga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin: ishtirokchilarning vijdotsizligi; ularning professionallik darajasi, moliyaviy holatining nobarqarorligi, ishtirokchilarning turli risklardan yetarlicha sug'urtalanmaganligi natijasida kelib chikadi. Masalan, loyiha-smeta qiymatining oshish riski qurilish tashkilotining vijdotsizligi natijasida ro'y berishi mumkin. Ish sifatining pastligi riski, ko'p hollarda tanlangan pudratchi va boshqa ishtirokchilarning yetarli tajribaga ega emasligi bilan bog'liq bo'ladi.

Loyiha-smeta qiymatining oshish riskiga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin: loyihalash jarayonidagi xatolar, pudratchilarning resurslardan samarali foydalanishni ta'minlay olmasligi, loyihani amalga oshirish shartlarining o'zgarishi va hokazo.

Qurilishning o'z vaqtida tugallanmaslik riskiga quyidagilar ta'sir ko'rsatadi: pudratchilarning o'z majburiyatlarini bajarmasliklari; tashqi shart-sharoitlarning o'zgarishi, qurilish ishlari muddatining cho'zilib ketishi natijasida qo'shimcha xarajatlar kelib chiqishi; kredit bo'yicha foizlarni hisoblash, narxlarning inflatsiya natijasida o'sishi oqibatida ish va material qiymatining oshishi kabi qo'shimcha xarajatlarni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari bu risk natijasida kelgusidagi

obyektga xomashyo yetkazib beruvchilar va kelgusidagi loyiha mahsuloti iste'molchilari bilan shartnomaviy munosabatlar to'xtashi mumkin.

Ish va obyekt sifatining pastligi riski pudratchilar majburiyatining buzilishi, loyihalashtirishdagi xatolar va boshqalar natijasida kelib chiqishi mumkin. Obyekt sifatining pastligi natijasida loyiha bo'yicha qo'shimcha investitsion xarajatlar qilinishi kerak bo'ladi. Bu xarajatlar kamchiliklarni tuzatishga sarflanishi mumkin. Agar kamchilik saqlanib qoladigan bo'lsa, loyiha mahsulotini ishlab chiqarishga qo'shimcha xarajatlar qilish kerak bo'ladi.

Konstruksion va texnologik risk. Konstruksion risk investitsiya fazasidayoq loyihaning texnik amalga oshmaslik riskidir. Bu loyiha hujjatlarini ishlab chiquvchilarning xatolari, hujjatlarni ishlab chiqishda zarur bo'lgan ma'lumotlarning yetarli yoki aniq emasligi natijasida ro'y berishi mumkin. Texnologik risk – ishlab chiqarish texnologiyalarining sanoat darajasida qo'llanilmasligi natijasida ma'lum texnik-iqtisodiy parametrlardan obyekt ekspluatatsiyasidagi cheklanishlar riski. Bunga ekspluatatsiya xarajatlarining oshishi, ekologik me'yorlarga mos kelmaslik kabilar ta'sir etadi.

Ishlab chiqarish riski – ishlab chiqarish jarayonida kamchiliklarning yuzaga kelishi riski. Bu ishlab chiqarish davomiyligining buzilishi, obyektning loyihaviy quvvatga erishmasligi, qo'shimcha ishlab chiqarish xarajatlarida namoyon bo'ladi. Ishlab chiqarish riskining bir turi texnologik riskdir. Bu risklar ta'minotdagi uzilishlar, resurs zaxiralarining yetishmasligi, xomashyo sifatining pastligi, transport masalalari va shu kabilar sabab kelib chiqadi. Ishlab chiqarish xarajatlarining yuqori darajasi xarajatlarni xato hisoblash, xomashyo va boshqa resurlar miqdori hamda sifatiga ma'lum talablarning aniq emasligi natijasida bo'ladi.

Boshqaruv riski ishlab chiqarish riskining bir turi bo'lib, boshqaruvchi shaxsning tajriba va malakasi yetarli darajada emasligi natijasida ro'y beradi. Ayrim hollarda boshqaruv riski deganda, loyiha faoliyatining barcha faza va bosqichlaridagi menejment darajasining pastligi va xatolari bilan bog'liq risklar tushuniladi.

Sotish riski loyiha mahsuloti sotish hajmi va shu mahsulot bahosining kamayish riskidir. Sotish riski bozor konyunkturasining o'zgarishi, marketing yoki baho riski deb ham ataladi. Sotish riski, ayniqsa, bahoni taxmin qilish ancha qiyin bo'lgan, yangi mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq loyihalarda yuqori bo'ladi.

Moliyaviy risk. Bu riskning loyiha faoliyatidagi asosiy turlari: a) kredit riski; b) valuta riski; d) foiz stavkasi o'zgarishi riskidir. *Kredit riski* – loyihani amalga oshirayotgan tashkilotning kreditor bankka kredit shartnomasi bo'yicha to'lov majburiyatlarini to'liq yoki umuman to'lay olmaslik riski. Bu risk, asosan, loyihani moliyalashtirishda loyihani kreditlovchi bankning riskidir. *Valuta riski* loyiha mahsuloti mahalliy bozorda sotilganda va hokimiyat mahsulotni milliy valutada sotilishini talab qilayotgan paytda yuqori bo'ladi. Bu risk loyiha mahsulotini sotishdan olinadigan valuta bilan kredit valutasini bir xil bo'lmagan hollarda yuzaga keladi. *Foiz stavkasining o'zgarish riski* kredit resurslari o'zgaruvchan stavkada qo'llanilganda ro'y beradi. Bunday resurslarni jalb qilishda loyihada qo'llanilgan kapital qiymatining oshishi va mahsulot rentabelligining kamayish xavflari mavjud bo'ladi.

Mamlakat riski tashqi loyiha risklariga tegishli bo'lib, uning mazmuni shundaki, loyiha amalga oshirilayotgan mamlakatning ijtimoiy-siyosiy jarayonlari va davlatning siyosati loyiha faoliyati uchun jiddiy qiyinchiliklar yaratishi va hatto loyihani barbod qilishi ham mumkin. Mamlakat riskining omillari: markaziy va mahalliy hokimiyatlarning harakati, urushlar, ish tashlashlar, terrorchilik harakatlari va shu kabilar bo'lib, bular loyiha ishtirokchilari ta'siri doirasidan tashqarida bo'ladi. Davlatning siyosati bilan bog'liq mamlakat risklarini shartli ravishda ikkita guruhga bo'lish mumkin: siyosiy va iqtisodiy. *Siyosiy mamlakat riski* hukumatning xorijlik investorlari va kreditorlari ishtirokidagi loyiha faoliyatini to'xtatish yoki cheklashga qaratilgan harakati bilan bog'liq. Bularga foydani boshqa mamlakatga olib o'tishdagi taqiqlashlar va cheklashlar, xorij kapitali uchun avval yaratilgan imtiyozlardan mahrum qilish, konsepsiya va litsenziyalarni qaytarib olish va shu kabilar kiradi.

Ma'muriy risklar loyiha kompaniyalari va loyiha faoliyatining boshqa ishtirokchilari davlat nazorat va tartibga solish boshqarmalaridan turli litsenziyalar, ruxsatlarni olishi bilan bog'liq. Litsenziyalar, ruxsatlar loyiha faoliyatining barcha faza va bosqichlarida talab qilinishi mumkin: loyiha hujjatlarini ishlab chiqish, tenderlar o'tkazish, mashina va asbob-uskunalarni yetkazib berish, qurilish, dastlabki ishlar va obyektning ishga tushirilishida talab qilinadi. Litsenziyalar, ruxsatnomalar soni ayrim loyihalar bo'yicha juda ko'p bo'lishi mumkin: loyiha faoliyatining u yoki bu turi bilan shug'ullanish huquqini beruvchi, tabiiy resurslardan foydalanish, tabiiy resurslar va valutani chetga olib chiqish huquqini beruvchi litsenziyalar, ruxsatlar bo'lishi mumkin.

Huquqiy risk qaysidir darajada mamlakat, ma'muriy va boshqaruv risklari bilan bog'liq. Avvalo, bu risk kreditorning kafolat bermaslik va boshqa kredit bilan ta'minlashlar ehtimoli bilan bog'liq noaniqlik va ishonchsizligida namoyon bo'ladi. Bunday noaniqlik va ishonchsizlik sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin: qonunlar majmuyining va xalqaro huquq me'yorlarining mukammal emasligi, huquqiy hujjatlar sifatining pastligi, sud mexanizmidagi kamchiliklar va hokazo. Ayrim huquqiy risklar loyiha ishtirokchilari nazoratidan tashqarida bo'lib, ular mamlakat va siyosiy risklarga yaqin. Bundan boshqa huquqiy risklarni milliy qonunchilik, xalqaro investitsion huquqlarni yaxshi biluvchi, shartnoma, kelishuvlar va boshqa loyihaning huquqiy hujjatlarida ishtirok etuvchi malakali huquqshunos maslahatchini jalb qilish bilan hal etish mumkin.

Fors-major riski loyiha faoliyatiga tegishli bo'lmagan tashqi risklardan biri bo'lib, unga yer silkinishi, yong'inlar, suv toshqini, bo'ronlar va boshqa tabiiy hodisalar kiradi. Fors-majorga ayrim ijtimoiy va siyosiy tabiiy hodisalar ham kiradi: ish tashlashlar, inqiloblar, qo'zg'olonlar va hokazo. Shunday yo'l bilan mamlakat riskining bir qismi fors-major riski sifatida namoyon bo'ladi.

19.2. Investitsiya faoliyatida risklarni boshqarishning mazmuni, mohiyati va bosqichlari

Risklarni boshqarish risk va foyda miqdorining oqilona qo'shilmasini aniqlashga qaratilgan harakatlardir. Risklarni boshqarishning asosiy maqsadi ularni pasaytirish hisoblanadi.

Risklarni boshqarish quyidagi asosiy bosqichlarga bo'linadi:

1. Risk omilini aniqlash.
2. Risk omilini tahlil qilish va baholash.
3. Risklarni pasaytirish bo'yicha ishlarni rejalashtirish yoki risk oqibatlarini bartaraf etish.
4. Risklarning oldini olish va nazorat qilish.
5. Risklarni boshqarish usullarini tanlash va qo'llash.

Risk vaziyatlari va ularning oqibati haqida ma'lumot to'plash va kelajakka tavsiyalar tuzish. Risk omilini aniqlash deganda, risk sababini, ya'ni loyihaga ta'sir qila oladigan voqea yoki vaziyatlarni aniqlash tushuniladi.

Riskni boshqarishdan maqsad, eng avvalo, riskning oldini olishdir. Qaror qabul qilayotgan shaxs yuz berishi mumkin bo'lgan noxush voqealarning oqibatini yaqqol tasavvur etishi kerak. Bu uning keyingi harakatlarini belgilab beradi. Bank boshqaruvi xodimlari o'z ishlarida amal qilish uchun xatarning oldini olish taktika va strategiyasini ishlab chiqishi kerak.

Risklarni boshqarishdagi asosiy vazifa amaldagi bozor konyunkturasiga mos darajada risklarni minimallashtirish, kreditlash xizmatlari bozorida bank pozitsiyasini minimum saqlab qolishdir. *Riskni boshqarishdagi asosiy yo'llar quyidagilar:* risklarni ajratish; risklarni loyiha ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash; moddiy ta'minotni olish (garov); moliyaviy ta'minotni olish (kafolat yoki kafillik); risklarni kredit bo'yicha yuqori foiz stavkasiga ko'chirish; risklarni venchur kreditlashga qabul qilish; qarzlar bo'yicha yo'qotishlarni qoplash uchun fondlarni shakllantirish va shu kabilar. Bular riskni boshqarish bo'yicha quyidagi ish yo'nalishlarini talab qiladi: har bir mijoz bo'yicha doimiy monitoring olib borish; ma'lum bir mijozning asosiy xo'jalik faoliyatiga aloqador tarmoq holatining doimiy monitoringini yuritish; kafolatni jalb qilish va tahlil etish; risk uchun kompensatsiya olish (garov, kafolat va shu kabilarni amalga oshirish).

Risklarni ajratish deganda, moliyalashtirish manbalarining harakatidagi og'irlikni qarzdorning o'zi bilan birgalikda boshqa bir necha investorlar o'rtasida bo'linishi tushuniladi. Yirik qarzdorlarning loyihalarini moliyalashtirishda bu tabiiy, bu amaliyot kichik tadbirkorlik doirasidagi tadbirkorlar uchun keng tarqalmagan. Bu shu bilan bog'liqki, so'ralayotgan kreditning chegaralangan summasida investorlar o'rtasida risklarning taqsimlanishi va nazorati bo'yicha operatsion xarajatlar bank kreditlash riskini kamaytirishga qilinadigan iqtisodni oshirishi mumkin. Investitsion kreditlashda risklarni taqsimlash shakllaridan biri kredit bo'yicha kafolatni jalb qilishdir. Odatda, bu loyiha qiymatining taxminan 50 %idan 2/3 qismigacha va kredit qiymatining 75-80 %ini qamrab oladi.

Riskni boshqarish choralari va usullarini tanlash juda muhim bosqich hisoblanadi. Aniq tanlangan usul doirasida aniq chora-tadbirlarni qo'llash mumkin. Bu bosqich loyihani amalga oshirishni boshlash haqidagi qarorni qabul qilishdan avval o'tkazilishi kerak. Tanlashda kechikish loyiha ishtirokchisi uchun jiddiy salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi yoki ishtirokchilar o'rtasida jiddiy kelishmovchiliklar kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin. Riskni boshqarishda chora va usullarning optimal variantini tanlash barcha loyiha ishtirokchilari o'rtasida jiddiy muzokaralar

bo'lishini talab qiladi.

19.1-jadval

Investitsiya risklarini boshqarish bosqichlari

Investitsiya risklarini boshqarish bosqichlari	
1) risk omilini aniqlash deganda, risk sababini, ya'ni loyihaga ta'sir qila oladigan voqea yoki vaziyatlarni aniqlash tushuniladi	4) riskning oldini olish va nazorat qilish bosqichida ma'lum reja va dasturlar asosida aniq tashkiliy-texnik tadbirlar ko'rib chiqiladi. Bu bosqichda quyidagi tadbirlar amalga oshiriladi: risklar monitoringi; riskning istiqbolini belgilash; tahdid soluvchi xatarlar haqida rahbarlarga ma'lumot berish va bu bilan bog'liq ko'rsatmalarni ishlab chiqish; riskning oldini olish va nazorat qilish dasturi doirasida maxsus tashkiliy-texnik tadbirlar amalga oshiriladi
2) Risk omilini tahlil qilish va baholash ikki guruhga bo'linadi: – risklarni sifat jihatdan baholash – risk turlari, uni vujudga keltiruvchi omillar va risklarni pasaytirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlarni aniqlash maqsadini ko'zlaydi; – risklarni miqdoriy baholash – loyiha risklarining sondagi ifodasini loyiha ko'rsatkichlari orqali hisoblash, risklarning paydo bo'lish ehtimolligi va risklarning loyihaga ta'sirini aniqlash tushuniladi	5) risklarni boshqarish usullarini tanlash va qo'llash. Risklarni boshqarishdagi asosiy yo'llar quyidagilar: risklarni ajratish; risklarni loyiha ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash; moddiy ta'minotni olish (garov); moliyaviy ta'minotni olish (kafolat yoki kafillik); risklarni kredit bo'yicha yuqori foiz stavkasiga ko'chirish; risklarni venchur kreditlashga qabul qilish; qarzar bo'yicha yo'qotishlarni qoplash uchun fondlarni shakllantirish kabilardan iborat
3) risklarni pasaytirish bo'yicha ishlarni rejalashtirish yoki risk oqibatlarini bartaraf etish – aniq tanlangan riskni boshqarish choralari va usullari doirasida aniq chora-tadbirlarni qo'llash tushuniladi	6) natijalarni baholash – risk vaziyatlari va ularning oqibati haqida ma'lumot to'plash va kelajakka tavsiyalar tuzish tushuniladi. Natijalarni baholash orqali olingan ko'rsatma va xulosalar keyingi loyihalarni amalga oshirishda qo'llaniladi

Riskning oldini olish va nazorat qilish bosqichida ma'lum reja va dasturlar asosida aniq tashkiliy-texnik tadbirlar ko'rib chiqiladi. Bu bosqichda quyidagi tadbirlar amalga oshiriladi: risklar monitoringi; riskning istiqbolini belgilash; tahdid soluvchi xatarlar haqida rahbarlarga ma'lumot berish va bu bilan bog'liq ko'rsatmalarni ishlab chiqish; riskning oldini olish va nazorat qilish dasturi doirasida maxsus tashkiliy-texnik tadbirlar.

Ta'kidlash joizki, shunday risklar mavjud bo'ladiki, ularning oldini olish yoki kamaytirish mumkin emas, ya'ni ular loyiha ishtirokchilari ta'siridan tashqarida bo'ladi. Bunday risklar ko'p xarajat talab qilganligi sababli ularning moliyalash usuli qo'llaniladi. Bunda loyiha ishtirokchilarini o'z-o'zini sug'urtalash, tajribali sug'urtachi yordamida sug'urtalanishga mablag' ajratishi tushuniladi. Sug'urta shartnomalarida riskning ko'pgina turlari bo'yicha sug'urtachining zarur chora-tadbirlarni amalga oshirishi, ko'rib o'tilgan moddalar mavjud bo'ladi. Riskni

boshqarishda loyiha ishtirokchilaridan tashqari sug'urta tashkilotlari ham bevosita ishtirok etadi. Ular riskni baholashda o'z usullari va yo'llarini amalga oshiradi, bu amalga oshirish reja-dasturlarini nazorat qilib boradi.

Natijalarni baholash – ma'lum bir loyiha doirasidagi risk menejmenti bo'yicha faoliyatlarning yig'indisi. U keng ma'lumotlar to'plami asosida o'tkaziladi va risk tahliliga tuzatishlar kiritish, risk menejmentining alohida choralari qo'llash, samaradorligini baholash, riskni boshqarishda barcha qilingan xarajatlarni baholash maqsadida o'tkaziladi. Natijalarni baholash orqali olingan ko'rsatma va xulosalar keyingi loyihalarni amalga oshirishda qo'llaniladi.

19.3. Portfel risklari, ularga ta'sir etuvchi omillar

Iqtisodiy kategoriya sifatida risk – bo'lishi mumkin bo'lgan yoki avvaldan aytib bo'lmaydigan hodisa. Agar bu ijobiy hodisa (foyda, daromad yoki boshqa tushum) bo'lsa, salbiy (xarajatlar, zarar, yo'qotish) natija bo'lishi yoki hech qanday natija bo'lmasligi mumkin.

Risk bashorat qilinayotgan loyihani amalga oshirishda haqiqiy sharoitlardan ozgina chekinilganda, daromadlarni ololmaslik yoki zararlarning paydo bo'lib qolish ehtimolidir.

Noaniqlik kelgusidagi holatlar haqida gapirishning imkoni bo'lmagan holatlarga aytiladi. *Risk* oddiy noaniqlik emas, balki u yoki bu harakat qilayotganda etiborga olish kerak bo'lgan holat bo'lib, kishilarning moddiy yashashiga ta'sir etadi. Har bir riskli holatlar noaniqlik bo'lib, noaniqlik va risk mavjud.

Moliyaviy operatsiyalar risk darajasini baholash, uning miqdorini aniqlash va uni kamaytirish chora-tadbirlarini qo'llashni talab qiladi.

Mamlakat iqtisodiyotiga o'z sarmoyasini kiritayotgan investor nuqtayi nazarida shu mamlakatdagi holat, vaziyat investitsion muhit deb ataladi. Investitsion muhit bir qator risk omillarini o'z ichiga oladi. Bu omillar rivojlanish istiqbollari, ichki va tashqi shart-sharoitlar va vaziyat ta'siri ostida vujudga keladi. Ko'p hollarda mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy holat va uning rivojlanish istiqbollariga qarab ijtimoiy-siyosiy, ichki va tashqi risklar taxmin qilinadi.

Investitsiya loyihasi risklari tasnifining turli tizimlari mavjud.

Birinchidan, loyiha faoliyatining bosqichlari va fazalari bo'yicha tasniflash: investitsiyalash oldi fazasidagi, investitsiyalash fazasidagi, ishlab chiqarish fazasidagi risklar.

Ikkinchidan, loyiha faoliyati ishtirokchilari uchun risk tahdidlariga ta'sir etishning imkoniyatlari mezonlari bo'yicha tasniflash. Shu nuqtayi nazar bo'yicha riskni: ichki va tashqi risklarga ajratish mumkin. Tashqi risklarga siyosiy risklar va fors-major risklari kiradi. Fors-major riskiga tabiiy ofatlar: yong'in, suv toshqini, qurg'oqchilik kabilar kiradi. Tashqi risklar loyiha faoliyatining barcha faza va bosqichlarida mavjud.

Uchinchidan, riskdan himoyalash imkoniyatlari nuqtayi nazaridan tasniflash.

Portfel riski qimmatli qog'ozlarning ayrim turlari bo'yicha yo'qotish ehtimolligini bildiradi. Portfel riski moliyaviy hisoblanib, u likvidlilik riski, tizimli moliyaviy risk va tizimsiz moliyaviy risklarga bo'linadi.

• *Noaniqlik* kelgusidagi holatlar haqida gapirishning imkoni bo'lmagan holatlarga aytiladi. Risk oddiy noaniqlik emas, balki u yoki bu harakat qilayotganda e'tiborga olish kerak bo'lgan holat bo'lib, kishilarni moddiy yashashiga ta'sir etadi. Har bir riskli holatlarda noaniqlik bo'lib, noaniqlik va risk mavjud.

Risklar turukumlanishi umumqabul qilingan bo'lib, qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq risklar uch asosiy guruhlarga bo'linadi:

- makroiqtisodiy risk, tarmoq va hudud risklari;
- korxona riski;
- portfelni boshqarish riski va texnikaviy risklar.

Risklarni kamaytirishga qaratilgan an'anaviy uslublarda quyidagilarga e'tibor beriladi:

• risklarni diversifikatsiyalash. *Diversifikatsiya (diversifying) deb*, barcha kapital qo'yilmani konsentratsiya qilmaslik maqsadida bitta riskli aktivga qo'yish emas, balki bir necha riskli aktivlarga egalik qilishga aytiladi. Shuning uchun diversifikatsiya yagona riskli aktiv turi bilan bog'liq bo'lib, sizning riskka tortilganlik darajangizni chegaralaydi;

- xedjirlash (diversifikatsiyani muhim holatlarda);
- limitlashtirilgan;
- sug'urtalash va kafolatlash yordamida risklarni boshqa subyektlarga o'tkazish;
- yirik sonli shaxslar o'rtasida risklarni taqsimlash;
- texnik jarayonlarning qimmatlashishi va qiyinlashuvi natijasi hisobiga yo'qotishlarni kamaytirish ehtimolini oshirish uchun maxsus savdo va shartomalar tuzish;
- qo'shimcha ma'lumotlar olish;
- portfel investitsiyalash va shu kabilar.

Portfel riski qimmatli qog'ozlar portfeli daromadliligining o'zgarishi bilan bog'liq investitsion riskdir.

Riskni hisoblash uchun foydalaniladigan oddiy ko'rsatkichlar usuli – standartli og'ish (yoki portfel daromadligini taqsimlash dispersiyasi) yoki ma'lum yalpi qimmatli qog'ozlarga qo'yilgan investitsiyalardan yo'qotishlar bo'yicha ehtimolligi muhimdir.

Qimmatli qog'ozlar portfeli daromadliligi – aktivlarning har biriga investitsiya qilingan, investorlarning boshlang'ich holatidagi ulushi sifatida kirib borgan, mazkur portfel tarkibidagi yakka aktivlarning o'rtacha tortilgan daromadliligi.

Portfel nazariyasining boshqa asosiy ko'rsatkichlari ayrim hollarning harakat me'yori deyiluvchi portfeldagi qimmatli qog'ozlarning daromadliligi bo'yicha variatsiya ko'rsatkichidir.

Investitsiya loyihasi bo'yicha olinadigan natijalarning o'zgaruvchanlik darajasi nisbiy miqdori *variatsiya koeffitsiyentini* hisoblash orqali aniqlanadi.

Bu ko'rsatkich quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$V = \frac{\pm \sigma}{\bar{x}} \cdot 100\% \quad (19.1)$$

Bu yerda:

V – variatsiya koeffitsiyenti, %;

y – o‘rtacha kvadrat farqlanish;

$\bar{x}$ – o‘rtacha kutilayotgan qiymat.

Investitsiya loyihasi bo‘yicha qaror qabul qilishdan oldin ehtimol qilingan natijaning o‘zgaruvchanlik darajasini aniqlab olish lozim.

Olinishi mumkin bo‘lgan natijalarning o‘zgaruvchanlik darajasi kutilayotgan natijaning o‘rtacha qiymatidan qay darajada farq qilishini ko‘rsatadi.

Buni aniqlash maqsadida ikki xil matematik mezon qo‘llaniladi. Bular dispersiya va o‘rtacha kvadratik farqlanishdir.

Dispersiya haqiqiy erishilgan natijalar o‘rtacha tortilganining o‘rtacha kutilayotgan natijalar farqlanish kvadratining kuzatuvlar soniga nisbati bilan ifodalanadi, ya’ni:

$$\sigma^2 = \frac{\sum (x - \bar{x})^2 \cdot n}{\sum N} \quad (19.2)$$

Bu yerda:

y^2 = dispersiya;

x – har bir kuzatilayotgan operatsiya bo‘yicha kutilayotgan natija;

$\bar{x}$ – o‘rtacha kutilayotgan natija;

n – operatsiyalar yoki kuzatuvlar soni.

O‘rtacha kvadratik farqlanish dispersiyaning kvadrat ildizi bo‘lib, quyidagicha aniqlanadi:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (x - \bar{x})^2 \cdot n}{\sum N}} \quad (19.3)$$

Bu ko‘rsatkichlar absolyut o‘zgaruvchanlik parametrlaridir, ya’ni olinadigan natijaning o‘zgaruvchanlik darajasi absolyut miqdorini aniqlaydi.

Investitsiya loyihasi bo‘yicha olinadigan natijalarning o‘zgaruvchanlik darajasi nisbiy miqdori **variatsiya koeffitsiyentini** hisoblash orqali aniqlanadi.

Bu ko‘rsatkich quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$V = \frac{\pm \sigma}{\bar{x}} \cdot 100\% \quad (19.4)$$

Bu yerda:

V – variatsiya koeffitsiyenti, %;

y – o‘rtacha kvadrat farqlanish;

$\bar{x}$ – o‘rtacha kutilayotgan qiymat.

Variatsiya koeffitsiyenti 0 dan 100 %gacha o‘zgarib turishi mumkin. Variatsiya koeffitsiyenti qanchalik yuqori bo‘lsa, farqlanish yoki risk darajasi shunchalik yuqori bo‘ladi. Variatsiya darajasini baholashda quyidagi intervallardan foydalaniladi, ya’ni:

0 dan 10 %gacha – kam farqlanish;

10 dan 25 %gacha – me'yorida farqlanish;

25 dan ortiq – yuqori farqlanish.

Investitsiya loyihalari bo'yicha risk darajasi variatsiya koeffitsiyentiga to'g'ri proporsional. Biz aksiya portfelining kutilayotgan daromadlilik darajasi deganda, portfel tarkibiga kiruvchi aksiyalarning o'rtacha (взвешенную) daromadlilikini aniqlab chiqdik. Biroq aksiya portfelini shakllantirish vazifasini bajarayotganda, uning nafaqat daromadliliği ahamiyatli bo'lmay, balki standartlashgan o'zgarish (отклонение) yordamida aksiya portfeli tarkibidagi aksiyaning risklilik darajasi hisobga olinadi. Misolni davom ettiramiz: A va B aksiya bilan, bu ikki aksiya hisobiga shakllangan portfelning standartlashgan o'zgarishini topib chiqamiz. Bu aksiyalarning standartlashgan o'zgarishi o'tgan yil yakuni bo'yicha hisoblangan bo'lib, mos holda 10 % va 60 %ni tashkil etmoqda. Masalan, portfel A aksiya hisobidan 40 %, B aksiya hisobiga 60 % tuzilgan.

Birinchi har bir aksiyalar uchun o'rtacha (взвешенная) standartlashgan o'zgarish mavjud bo'lib, bunda portfel daromadliliğining standartlashgan o'zgarishini ifoda etadi.

$$10 \times 0,4 + 60 \times 0,6 = 40 \%$$

Bu yakun, agar aksiyaning bahosi mos holda uning daromadliliği bilan bir xil (bir aksiya bilan boshqa aksiyaning o'sishi mos) harakatlanganda, to'g'ri bo'lgan bo'lardi. Tartib bo'yicha bu amaliyot boshqacha hisoblanadi, shu sababli har bir aksiyalarning (взвешенной) o'rtacha standartlashgan o'zgarishi portfel riskliliği hisoblanmaydi.

Portfelning standartlashgan o'zgarishi quyidagilarga bog'liq:

– portfel aksiya tarkibiga kirgan har bir aksiyaning investitsiyadagi ulushi standartlashgan o'zgarishining hajmiga;

– korrelyatsiya koeffitsiyentiga.

Aksiya portfeli tarkibiga kiruvchilarning korrelyatsiya koeffitsiyenti portfel riskiga ta'sirini tahlil etamiz. Misol uchun, 2 ta pozitiv korrelyatsiyaga ega bo'lgan aksiya – S va D mavjud (aksiya asosli bir yo'nalishga harakatlanadi).

Bu aksiyalarning daromadliliği ahamiyatini bilish uchun quyidagi aksiyalardan iborat portfel tuzib chiqamiz va portfelning standartlashtirilgan o'zgarishi va daromadliliğini hisoblab chiqamiz (19.2-jadval).

19.2-jadval

S va D aksiya va SD portfelning standartlashtirilgan o'zgarishi va sof foyda normasi

Davrlar	Sof foyda normasi (%)		
	Aksiya S	Aksiya D	Portfel SD
1-yil	20	20	20
2-yil	-5	-5	-5
3-yil	15	15	15
4-yil	-10	-10	-10
5-yil	30	30	30
R (%)	10	10	10
g (%)	16.2	16.2	16.2

Standartlashtirilgan o'zgarishi va o'rtacha daromadlilikini hisoblab chiqamiz:

$$R \frac{20-5+15-10+30}{5} = 10\% \quad (19.5)$$

$$g = \frac{(20 - 10) + (-5 - 10) + (156 - 10) + (-10 - 10) + (30 - 10)}{4} = 16,2$$

Tahlillardan ko'rinib turibdiki, qat'iy korrelyatsiya pozitivining mavjudligi vaqtida aksiyaning ahamiyatli daromadi grafigi mazkur aksiyadan tarkib topgan portfel daromadlilik grafigiga mos kelmoqda.

Agar ikki aksiyaning korrelyatsiya koeffitsiyenti -1 ga teng bo'lsa, portfel riski umuman olib tashlangan bo'lardi. E va K aksiya haqida va EK portfelini ko'rib chiqamiz (19.3-jadval).

19.3-jadval

E va K aksiya va EK portfelining standartlashtirilgan o'zgarishi va sof foyda normasi				
	Davrlar	Sof foyda normasi (%)		
		Aksiya E	Aksiya K	portfel EK
1.	1-yil	30	-10	10
2.	2-yil	20	0	10
3.	3-yil	5	15	10
4.	4-yil	-15	35	10
5.	5-yil	10	10	10
	R (%)	10	10	10
	g (%)	16,96	16,96	0

Tahlildan ko'rinib turibdiki, E va K aksiyadan iborat portfelning daromadlilik ahamiyatli o'zgarsa ham (колебания), portfelning daromadlilik bir 10 %ligi bilan qolmoqda. Portfelning standartlashtirilgan o'zgarishi 0 ga teng.

Bu risksiz portfel hisoblanadi.

Haqiqatda aksiya absolyut negativ korrelyatsiyaga ($S=-1$) ega bo'lsa ham, bu amalda emas. Ko'p hollarda aksiyalar pozitiv korrelyatsiyada bo'ladi.

19.4. Risk va noaniqlik sharoitida investitsiya loyihalarini tahlil qilish va baholash usullari

Investitsiya risklarini tahlil qilish va baholash usullariga quyidagilar kiradi: sezgirlik tahlili usuli; "zararsizlik nuqtasi"ni aniqlash usuli; barqarorlikni tekshirish usuli; matematik usullar (o'rtacha kvadratik chetlanish, dispersiya va variatsiya); "qarorlar daraxti" barpo etilishi usuli; ssenariylar usuli; monte-Karlo usuli.

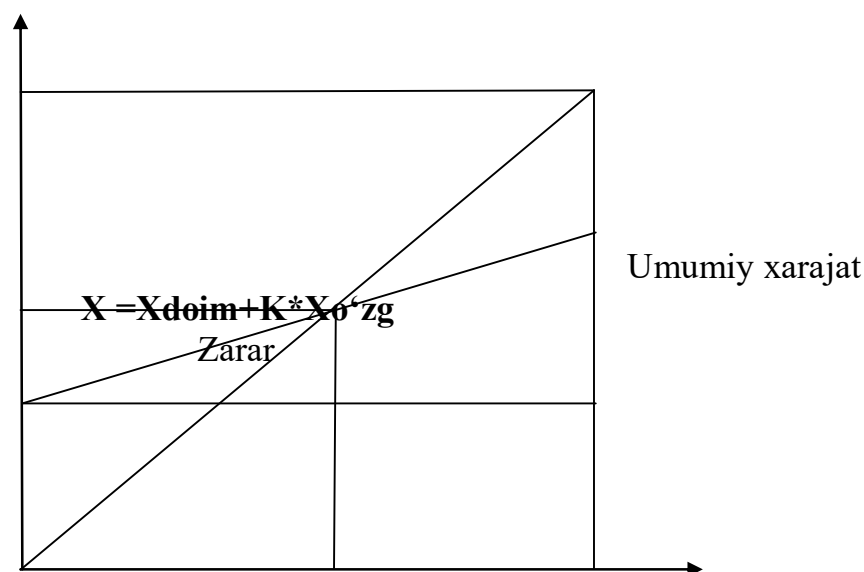
Loyiha sezgirligi tahlili quyidagi tartibda olib boriladi:

Investitsiya loyihasining asosiy parametrlari (ya'ni sotish hajmi, sotish bahosi, ishlab chiqarish xarajatlari va h.k.) bazaviy qiymatlarini aniqlash
Shu qiymatlar asosida loyiha samaradorligining hisob-kitobini amalga oshirib, ularni NPV yoki IRR deb belgilash
Loyiha samaradorligiga eng ko'p ta'sir etuvchi, uning asosida loyiha sezgirligi tahlil qilinuvchi ko'rsatkichlardan birini tanlash (NPV yoki IRR)
Samaradorlik ko'rsatkichiga eng ko'p darajada ta'sir etuvchi omillarni aniqlash. Bunday o'zgaruvchan omillar ikki guruhga bo'linadi: – to'g'ridan to'g'ri daromad va xarajatlarga ta'sir etuvchi omillar: sotish hajmi, mahsulot sotish bahosi, ishlab chiqarish xarajatlari, investitsiya hajmi, qarz mablag'lariga to'lovlar va hokazo; – bilvosita ta'sir etuvchi omillar: qurilishning davomiyligi (muddati), ishlab chiqarish davrining davomiyligi, to'lovlarning kechikishi, tayyor mahsulotni sotish muddati, inflatsiya darajasi, daromad solig'i stavkasi va hokazo
O'zgaruvchan omillardan biri o'zgarganda, asosiy ko'rsatkich qanchaga o'zgarishini hisob-kitob qilish

Zararsizlik nuqtasini aniqlash usuli

D, so'm, **X**, dona

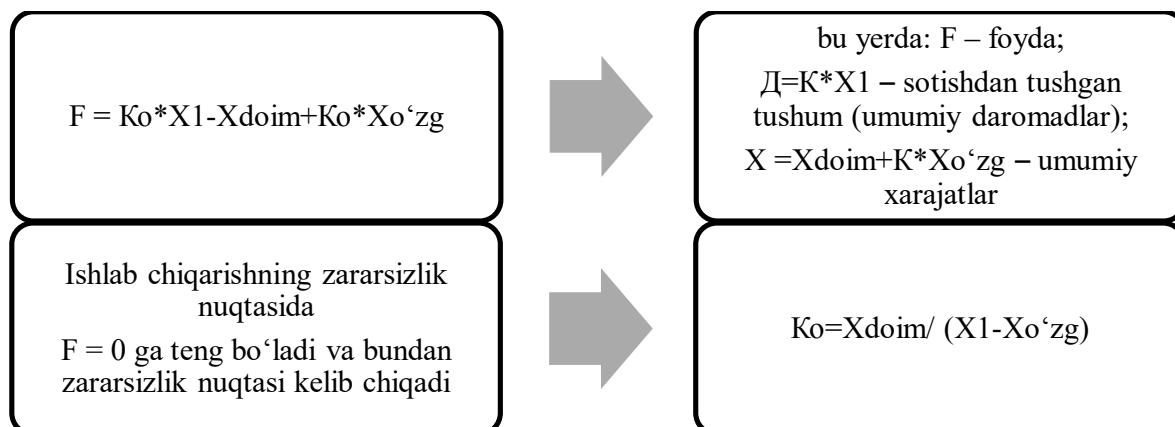
Sotishdan tushgan tushum: $D = K \cdot X$

Xdoim Doimiy xarajatlar

Ko Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, dona.

“Zararsizlik nuqtasi”ni aniqlash formulasi quyidagi ko‘rinishga ega:

Izoh: barcha xarajat va sotish miqdorlari – yillik; **Xdoim** – doimiy xarajatlar; **X = Xdoim + K * Xo'zg** – umumiy xarajatlar; **Xo'zg** – bitta mahsulotga ketgan o‘zgaruvchan xarajatlar; **K** – mahsulot soni; **D = K * X1** – sotishdan tushgan tushum (umumiy daromad); **X1** – mahsulot birligi narxi. Bunda zararsizlik nuqtasi (**Ko**) umumiy xarajatlar umumiy daromadiga teng bo‘lganda topiladi:

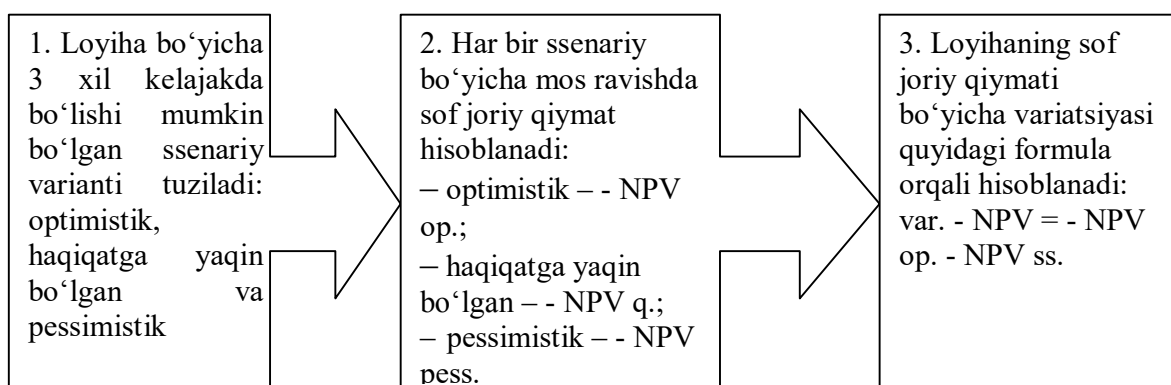
$$D = X, \text{ ya'ni } K_o \cdot X_1 = X_{doim} + K_o \cdot X_{o'zg}. \quad (19.6)$$

Bu yerdan: **$K_o = X_{doim} / (X_1 - X_{o'zg})$** .

Investitsiya loyihasini amalga oshirishning turli shart-sharoitlari, ya'ni **loyiha ssenariylari**:

<i>Optimistik ssenariy</i>	<i>Haqiqatga yaqin bo'lgan ssenariy</i>	<i>Pessimistik ssenariy</i>
Loyihaning optimistik varianti, ya'ni, masalan, sotish hajmining yuqoriligi, loyiha mahsuloti narxining yuqoriligi, barcha joriy xarajatlar kam bo'lgan shart-sharoitlar	Eng ko'p bo'lishi mumkin bo'lgan shart-sharoit (variant)	Loyihaning pessimistik varianti, ya'ni, masalan, sotish hajmining pastligi, past narxlar, barcha joriy xarajatlar yuqori bo'lgan shart-sharoitlar

Barqarorlikni tekshirish usulini amalga oshirish ketma-ketligi

Loyiha barqarorligini tekshirish usulida investitsiya usulini amalga oshirish shart-sharoitlari turlicha o'zgartirilganda, ya'ni loyiha ssenariysi turlicha o'zgartirilganda, loyihani amalga oshirish mexanizmi qanday ishlashi va bunda loyihadan kutilayotgan foyda, zararlar va samaradorlik ko'rsatkichining qanday bo'lishi tadqiq qilinadi.

Masala. Quyida berilgan 1 va 2-loyiha ma'lumotlariga asosanib, ularning barqarorligini tahlil qiling va eng samaralisini tanlang. Bunda ikkala loyiha uchun loyiha muddati – 5 yilni; loyihalarga qo'yilgan investitsiyalar – 100 ming AQSh dollarini; kapitalning bahosi – 10 %ni tashkil etadi. Loyihani amalga oshirishda yillar bo'yicha pul tushumi bir xil summani tashkil etadi.

Loyiha	Pul tushumlari, ming AQSh dollari		
	Optimistik	Eng ko'p bo'lishi mumkin bo'lgan	Pessimistik
1	40	35	25
2	50	40	20

Masalaning hal etilishi quyidagicha amalga oshiriladi:

Loyiha-1	T, yillar						NPV
	0	1	2	3	4	5	
Optimistik	-100	45	45	45	45	45	71,8
Eng ko'p bo'lishi m.b.	-100	35	35	35	35	35	32,7
Pessimistik	-100	25	25	25	25	25	-5,2

Loyiha-2	T, yillar						NPV
	0	1	2	3	4	5	
Optimistik	-100	50	50	50	50	50	89,6
Eng ko'p bo'lishi m.b.	-100	40	40	40	40	40	51,6
Pessimistik	-100	20	20	20	20	20	-24,2

Formula bo'yicha variatsiya kattaligini topamiz.

1. $Var(NPV) = NPV_{opt.} - NPV_{pess.} = 51,7 - (-5,2) = 56,9$ (AQSh dollari).

2. $Var(NPV) = NPV_{opt.} - NPV_{pess.} = 89,6 - (-24,2) = 113,8$ (AQSh dollari).

Demak, investitsion risklarning oldini olish har bir investorning bosh maqsadi hisoblanib, kelgusidagi kutilishi mumkin bo'lgan salbiy holatlarni oldindan bila olish, aniqlay olish va uning salbiy tomonlarini pasaytirishga qaratilgan muhim yo'nalish hisoblanadi.

19.5. Investitsiya risklarini pasaytirish yo'llari

Investitsiya loyihalarini amalga oshirishdagi alohida risklar ta'sirini yo'qotish yoki yumshatish uchun bir qancha yo'llardan foydalaniladi.

1. Riskdan qochish risk bilan bog‘liq tadbirlardan voz kechishni (demak, bunda foydadan ham voz kechishni) bildiradi.

2. Riskni ushlab qolish – investor zimmasiga riskni qoldirish, bunda investor o‘z kapitalini riskli tadbirlarga yo‘naltirayotganda, risklardan ko‘riladigan zararlarni qoplash uchun mablag‘i bo‘lishi kerak.

3. Riskni uzatish (sug‘urtalash) – investor risk xavfini kimningdir zimmasiga yuklaydi. Riskni sug‘urtalash, mantiqan olganda, muayyan risklarni sug‘urta kompaniyalariga berishni anglatadi. Uning mohiyati investorning riskdan qutilish maqsadida daromadning bir qismidan voz kechish orqali aks ettiriladi. Bunda investorning risk darajasini “nol”ga tushirish uchun to‘lovni amalga oshirishga tayyor ekanligini tushunish mumkin. Ko‘p hollarda, sug‘urta kompaniyalari moliyaviy risklarni sug‘urtalash bilan risk darajasini pasaytirishga to‘liq erishishiga xizmat qiladi.

4. Riskni pasaytirish ko‘zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun zaxira mablag‘larini tashkil etish yo‘li bilan yo‘qotishlar hajmini qisqartirish hisoblanadi. Ko‘zda tutilmagan xarajatlarni qoplash uchun zaxira mablag‘larini tashkil etishdagi asosiy muammo risklarning jiddiy oqibatlarini baholash hisoblanadi. Buning uchun loyiha qiymatini boshlang‘ich baholashni hisobga olish lozim. Bu esa zaxira summasini aniqlashga katta yordam beradi.

Riskni pasaytirishning aniq vositasini tanlashda investor quyidagi tamoyillarga asoslansa, maqsadga muvofiq bo‘ladi:

- ortiqcha tavakkal qilish kerak emas;
- risk oqibatlari to‘g‘risida o‘ylash lozim;
- kam narsa uchun risk qilish kerak emas.

Nazorat savollari

1. Investitsiya faoliyatida risklar va ularning tasniflanishini yoritib bering.
2. Investitsiya faoliyatida risklarni boshqarishning mazmuni, mohiyati va bosqichlarini yoritib bering.
3. Portfel risklari, ularga ta’sir etuvchi omillarni aytib bering.
4. Risk va noaniqlik sharoitida investitsiya loyihalarini tahlil qiling va baholash usullarini tushuntirib bering.
5. Investitsiya risklarini pasaytirish yo‘llarini keltiring va ularni yoritib bering.

Test savollari

1. Investitsion faoliyatda risk ...?

A. Investitsiyalarni qisman yoki to‘liq yo‘qotish, kutilgan daromaddan kamroq foyda olish va loyihada ko‘zlangan maqsadlarga erisha olmaslik xataridir.

B. To‘liq yo‘qotish, kutilgan daromaddan kamroq foyda olish va loyihada ko‘zlangan maqsadlarga erishishdagi xatarlar.

D. Foyda olish va loyihada ko‘zlangan maqsadlarga erisha olmaslik xataridir.

E. Investitsiyalarni qisman yoki to‘liq yo‘qotish, kutilgan daromaddan kamroq foyda olishdagi xatarlar.

2. Risk ...?

A. Bashorat qilinayotgan loyihani amalga oshirishda haqiqiy sharoitlardan ozgina chekinilganda, daromadlarni ololmaslik yoki zararlarining paydo bo'lib qolish ehtimolidir.

B. Loyihani amalga oshirishda haqiqiy sharoitlardan ozgina chekinilganda, daromadlarni ololmaslik.

D. Haqiqiy sharoitlardan ozgina chekinilganda, daromadlarni ololmaslik yoki zararlarining paydo bo'lib qolishi.

E. Haqiqiy sharoitlardan ozgina chekinilganda, daromadlarni ololmaslik yoki zararlar.

3. Investitsiya risklarining turli belgilar bo'yicha tasniflarini yoriting.

A. Tarkibi bo'yicha, muddati bo'yicha, olinadigan natijaga qarab, loyihaga ta'sir etish darajasi bo'yicha.

B. Muddati bo'yicha, olinadigan natijaga qarab, loyihaga ta'sir etish darajasi bo'yicha.

D. Olinadigan natijaga qarab, loyihaga ta'sir etish darajasi bo'yicha.

E. Loyihaga ta'sir etish darajasi bo'yicha, tarkibi bo'yicha, muddati bo'yicha.

4. Tizimli risklar (investitsiya portfeli risklari) ...?

A. Xatar ta'siriga ba'zi bir qimmatli qog'ozlar emas, balki butun bozor, uning katta bir qismi risklarga uchraydi.

B. Xatar ta'siriga ba'zi bir qimmatli qog'ozlar emas, balki butun mulk bozor.

D. Xatar ta'siriga ba'zi bir qimmatli qog'ozlar emas, balki kapital bozor.

E. Xatar ta'siriga ba'zi bir qimmatli qog'ozlar emas, balki kredit bozor.

5. Tizimsiz risklar ...?

A. Xatarga ba'zi bir qimmatli qog'ozlar yoki ularning majmuasi uchraydi, ya'ni ma'lum bir korxonaning qimmatli qog'ozlari yoki tarmoqning qimmatli qog'ozlari kiradi.

B. Ularning majmuasi uchraydi, ya'ni ma'lum bir korxonaning qimmatli qog'ozlari yoki tarmoqning qimmatli qog'ozlari kiradi.

D. Xatarga ba'zi bir qimmatli qog'ozlar yoki ularning majmuasi uchraydi, ya'ni ma'lum tarmoqning qimmatli qog'ozlari kiradi.

E. Qimmatli qog'ozlar yoki ularning majmuasi uchraydi, ya'ni ma'lum bir korxonaning qimmatli qog'ozlari yoki tarmoqning qimmatli qog'ozlari kiradi.

6. Risklarni boshqarish qanday asosiy bosqichlarga bo'linadi?

A. Risk omilini aniqlash, tahlil qilish va baholash, uni pasaytirish bo'yicha ishlarni rejalashtirish yoki oqibatlarini bartaraf etish, ularning oldini olish va nazorat qilish, boshqarish usullarini tanlash va qo'llash, riskli vaziyatlar va ularning oqibati.

B. Risk omilini tahlil qilish va baholash, risklarni pasaytirish bo'yicha ishlarni rejalashtirish yoki risk oqibatlarini bartaraf etish, risklarning oldini olish va nazorat

qilish.

D. Risklarning oldini olish va nazorat qilish, risklarni boshqarish usullarini tanlash va qo'llash, risk vaziyatlari va ularning oqibati.

E. Risklarni pasaytirish bo'yicha ishlarni rejalashtirish yoki risk oqibatlarini bartaraf etish.

7. Investitsiya risklarini tahlil qilish va baholashga qanday usullar kiradi?

A. Sezgirlik tahlili, "zararsizlik nuqtasi"ni aniqlash, barqarorlikni tekshirish, matematik usullar (o'rtacha kvadratik chetlanish, dispersiya va variatsiya), "qarorlar daraxti" barpo etilishi, ssenariylar, monte-Karlo usullari.

B. Barqarorlikni tekshirish usuli, matematik usullar (o'rtacha kvadratik chetlanish, dispersiya va variatsiya).

D. Matematik usullar (o'rtacha kvadratik chetlanish, dispersiya va variatsiya), "qarorlar daraxti" barpo etilishi usuli, ssenariylar usuli.

E. Sezgirlik tahlili usuli, "zararsizlik nuqtasi"ni aniqlash usuli, barqarorlikni tekshirish usuli.

8. Riskni pasaytirishning aniq vositasini tanlashda investor qanday tamoyillarga asoslanadi?

A. Ortiqcha tavakkal qilish kerak emas, risk oqibatlari to'g'risida o'ylash lozim, kam narsa uchun risk qilish kerak emas.

B. Ortiqcha tavakkal qilish kerak emas.

D. Kam narsa uchun risk qilish kerak emas.

E. Risk oqibatlari to'g'risida o'ylash lozim.

GLOSSARIY

O'zbekcha	Ruscha	Inglizcha	Mazmuni
Investitsiya-lar	Инвестиции	Investments	Foyda olish maqsadida iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga yo'naltiriladigan moddiy va nomoddiy qiymatlar va ularga doir huquqlar
Asosiy kapital	Основной капитал	Basic capital	Ishlab chiqarishda qatnashadigan, uzoq vaqt davomida haqiqiy shaklini o'zgartirmaydigan, bir necha ishlab chiqarish davrida qatnashadigan va o'z qiymatini yangidan yaratiladigan mahsulotga asta-sekin o'tkazadigan mol-mulk guruhi
Kapital investitsiya-lar	Капитальные вложения	Capital investments	Asosiy fondlarni vujudga keltirish va takror ishlab chiqarish, shu jumladan, yangi qurilish, modernizatsiyalash, rekonstruksiya qilish, texnik jihatdan qayta jihozlash, shuningdek, moddiy ishlab chiqarishning boshqa shakllarini rivojlantirishga kiritiladigan investitsiyalar
Biznes	Бизнес	Business	Foyda olish maqsadiga yo'naltirilgan iqtisodiy faoliyat
Innovatsion investitsiya-lar	Инновационные инвестиции	Innovative investment	Yangi yoki takomillashtirilgan tovarlar (ishlarni, xizmatlarni), ishlab chiqarish jarayoni, tadbirkorlik faoliyatini yuritishda yangi marketing uslubi yoki tashkiliy uslubni ishlab chiqish va o'zlashtirishga kiritiladigan investitsiyalar
Xorijiy valuta	Иностранная	Foreign	Boshqa mamlakatlarning

	валюта	Currency	valutalari, shuningdek, boshqa mamlakatlarning valutadagi kelishuv hujjatlari
Ijtimoiy investitsiyalar	Социальные инвестиции	Social investments	Inson salohiyati, ko'nikmalari va ishlab chiqarish tajribasini oshirish, shuningdek, nomoddiy ne'matlarning boshqa shakllarini rivojlantirishga kiritiladigan investitsiyalar
Nou-xau	Ной-хау	Know-how	Ilmiy, texnik, moliyaviy, sanoat, tijorat kabi turli bilimlar majmuyi yoki omma tomonidan keng qo'llanilmaydigan boshqaruv, xarakter, tajriba, malakaviy faoliyat
Muqobil loyihalar	Альтернативные проекты	Alternative projects	Moliyaviy, moddiy va inson resurslarining umumiy qiymati bir-biriga to'g'ri keladigan investitsiya loyihalari
Investitsiya siyosati	Инвестиционная политика	Investment policy	Davlat moliyaviy siyosatining ajralmas qismi bo'lib, ichki va tashqi investitsiya resurslarini jalb qilish, taqsimlash va ulardan samarali foydalanish chora-tadbirlarining yig'indisi hisoblanadi
Nomoddiy aktivlar	Нематериальные активы	Intangible assets	Jismoniy ko'rinishga ega bo'lmagan, lekin "nomoddiy qiymat" bilan ta'minlaydigan va shu sababli kompaniyaga qo'shimcha foyda olib keladigan aktivlar. Bularga savdo markalari va belgilari, ishlab chiqarish sirlari, mualliflik huquqlari, patentlar, gudvill va shu kabilar kiradi
Investitsiya loyihasi	Инвестицион-	The investment project	Ikki xil ma'noda qo'llaniladi: biznes, faoliyat, biron-bir

	ний проект		maqsadlarga erishishni ta'minlaydigan tadbirlar rejasi; kelajakda ma'lum bir faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'ladigan tashkiliy-huquqiy va moliyaviy hujjatlar tizimi
Investitsiya faoliyati subyektlari	Субъекты инвестиционной деятельности	The subjects of investment activity	O'zbekiston Respublikasining rezidentlari – jismoniy va yuridik shaxslari, davlat va mahalliy organlar, xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar, xorijiy yuridik va jismoniy shaxslar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar va uzoq vaqt mobaynida xorijda yashayotgan O'zbekiston fuqarolari
Bojxona boji	Таможенная пошлина	Customs duty	Tovar davlat chegarasini kesib o'tganda solinadigan maxsus pul solig'i
Valuta	Валюта	Currency	Ma'lum bir davlatning qonun bilan o'rnatilgan pul vositasi (milliy valuta), bir yoki bir necha yetakchi mamlakatlarning valutasini ko'rinishidagi jahon rezerv pullari, Xalqaro valuta fondi va Yevropa valuta tizimi a'zolari tomonidan ko'p tomonlama hisob-kitoblarda foydalaniladigan xalqaro valuta birliklari
Valuta kursi	Обменный курс	Exchange rate	Milliy valutar o'rtasidagi nisbat, bir mamlakat valutasining xorijiy pul birliklarida ifodalanishi
Valuta siyosati	Денежно-кредитная политика	Monetary policy	Mamlakatda xorijiy valutarlarning pul-kredit aylanmasini tartibga solishga yo'naltirilgan tadbirlar tizimi

Yevro	Евро	Euro	Universal Yevropa hisob-kitob-to'lov birligi
Nou-xau	Ной-хау	Know-how	Ilmiy, texnik, moliyaviy, sanoat, tijorat kabi turli bilimlar majmuyi yoki omma tomonidan keng qo'llanilmaydigan boshqaruv, xarakter, tajriba, malakaviy faoliyat
Transmilliy korporatsiyalar (TMK)	Транснациональные корпорации (ТНК)	Transnational corporations (TNC)	Xorij aktivlariga ega bo'lgan yirik kompaniyani iqtisodiy tashkillashtirish ko'rinishi
To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar	Прямые зарубежные инвестиции	Direct foreign investment	Bu xorijiy kapitalning uzoq muddatli kiritilishi bo'lib, investor tashkil qilayotgan firma aksiyalari yoki aksiyador kapitaliga to'la ega bo'lish yoxud kamida 10 foizi xo'jalik faoliyatining ta'sirchan nazorat qilinishini ta'minlaydi
Xorijiy investitsiyalar	Иностранные инвестиции	Foreign investments	Bu xorij investorlari tomonidan yuqori darajada daromad olish, samaraga erishish maqsadida mutlaq boshqa davlat iqtisodiyotining, tadbirkorlik va boshqa faoliyatlariga safarbar etadigan barcha mulkiy, moliyaviy, intellektual boyliklaridir
Valuta rezervlari	Валютные резервы	Currency reserves	Xorijiy valuta, oltin, SDR, XVFdagi rezerv pozitsiya ko'rinishidagi valuta-likvid vositalarining jami
Valuta siyosati	Денежно-кредитная политика	Monetary Policy	Mamlakatda xorijiy valutilarning pul-kredit aylanmasini tartibga solishga yo'naltirilgan tadbirlar tizimi
Valutaning	Обмен	Currency	Milliy valutani xorijiy

konvertatsiya langanligi	валюты	conversion	valutalarga rezidentlar uchun ham, rezident bo'lmaganlar uchun ham to'lov balansining joriy operatsiyalari bo'yicha almashtirish imkoniyati
Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YeTTB)	Европейский банк реконструкци и и развития (ЕБРР)	The european Bank for Reconstruction and Development (EBRD)	1991-yilda tashkil topgan. YeTTB Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlariga bozor iqtisodiyotiga o'tishga qaratilgan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishda yordam berish maqsadida tuzilgan
Islom taraqqiyot banki (ITB)	Исламский банк развития (ИБР)	The Islamic Development Bank (IDB)	1975-yilda tashkil topgan bo'lib, maqsadi a'zo-mamlakatlarning rivojlanish loyihalarini, tashqi savdoni kreditlash va savdo hamda sanoat kompaniyalari kapitallarini investitsiyalashdan iborat
Osiyo taraqqiyot banki (OTB)	Азиатский банк развития (АБР)	The Asian Development Bank (ADB)	1966-yilda tashkil topgan bo'lib, maqsadi qit'aning rivojlanayotgan mamlakatlariga iqtisodiy rivojlanishda ko'maklashish, hududiy hamkorlikni rag'batlantirish, a'zo-mamlakatlarga texnik yordam ko'rsatish va ularning iqtisodiy siyosatini muvofiqlashtirishdan iborat
Xalqaro valuta-moliya tashkilotlari	Международ- ные валютно- финансовые институты	The international monetary and financial institutions	Jahon valuta tizimini rivojlantirish va mustahkamlash, jahon moliyaviy resurslar bozorini barqarorlashtirish va kapital aylanishini rag'batlantirish maqsadida tashkil etilgan tashkilotlar
Xalqaro valuta fondi	Международ- ный	The International	1945-yilda tashkil etilgan bo'lib, maqsadi a'zo-mamlakatlar

(XVF)	валютный фонд (МВФ)	Monetary Fund (IMF)	valuta-moliya siyosatini muvofiqlashtirish, to'lov balansini tartibga solish va valuta kursini barqarorlashtirish uchun qarz berish hisoblanadi
To'lov balansi	Баланс оплаты	Balance of payment	Mamlakat barcha rezidentlarining qolgan barcha mamlakatlar bilan ma'lum vaqt oralig'idagi (odatda, bir yil) iqtisodiy bitimlari natijalarining sistemalashtirilgan holda qayd etilishidir
Umumjahon banki	Всемирный банк	World Bank	O'zaro bir-biri bilan bog'liq beshta institutdan tarkib topgan ko'p tomonlama kredit tashkiloti
Xalqaro iqtisodiy munosabatlar	Международные экономические отношения	International economic relations	Mamlakatlar va hududlar o'rtasidagi, xalqaro tashkilotlar va korporatsiyalar ishtirokidagi xo'jalik aloqalari tizimi
Qarzni restrukturi-zatsiyalash	Реструктуризация долга	Debt restructuring	Kreditni to'lash muddatlarini foizlarni to'lashni orqaga surish orqali cho'zish
Valuta	Валюта	Currency	Ma'lum bir davlatning qonun bilan o'rnatilgan pul vositasi (milliy valuta), bir yoki bir necha yetakchi mamlakatlarning valutasini ko'rinishidagi jahon rezerv pullari, Xalqaro valuta fondi va Yevropa valuta tizimi a'zolari tomonidan ko'p tomonlama hisob-kitoblarda foydalaniladigan xalqaro valuta birliklari
Valuta kursi	Обменный курс	Exchange rate	Milliy valutar o'rtasidagi nisbat, bir mamlakat valutasining xorijiy pul birliklarida ifodalanishi
Erkin	Свободная	Free economic	Mahalliy va xorijiy tadbirkorlar

iqtisodiy hudud	экономическая зона	zone	uchun maxsus imtiyozlar yaratilgan hudud
Erkin savdo hududi	Зона свободной торговли	Free trade zone	Erkin savdoni qo'llab-quvvatlash maqsadida imtiyozlar joriy etiladigan hudud
Diversifikatsiya	Диверсификация	Diversification (Latin diversus-perform different and facere)	(lotinchadan diversus – har xil va facere – qilmoq, bajarmoq) ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohaslarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko'paytirish
Real sektor iqtisodiyoti	Реальный сектор экономики	The real sector of economy	Ichki va tashqi bozorga ne'matlar ishlab chiqaruvchi, zamon va bozor talabidagi o'zgarishlarga nisbatan moslanuvchan iqtisodiy subyektlar faoliyati yig'indisidan iboratdir
Moliyaviy sektor	Финансовый сектор	The financial sector	Qarz olish va uni qaytarish bilan bog'liq bo'lgan amaliyotni ijro qiladigan vositalar va institutlar to'plamidir
Xususiy investitsiyalar	Частные инвестиции	Private investment	Xususiy, korporativ xo'jalik va tashkilotlar, fuqarolar mablag'lari, shu jumladan, shaxsiy va jalb qilingan mablag'lar hisobidan qo'yiladi
Riskli biznes	Рискованный бизнес	Risky business	Biznesning bir turi bo'lib, asosan, kichik firmalar yuqori texnologiyalar, innovatsiyalardan foydalanib ish yuritishi tushuniladi
Foyda	Прибыль	Profit	Mahsulot va xizmatlarni sotishdan tushgan daromad,

			ularni ishlab chiqarish va sotishdan tushgan daromaddan yuqori bo'lishi
Inflatsiya	Инфляция	Inflation	Pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida milliy valutaning qadrsizlanishi, narxlarning o'sishi
Inflatsiya darajasi	Уровень инфляции	The inflation rate	Ma'lum vaqt ichida (oy, yil) baholar darajasining foizdagi o'zgarishi
BERI indeksi	Индекс БЕРИ	BERI index	Turli mamlakatlarning investitsiya muhitini tahlil qilib, ularning risklilik darajasini baholaydi. Bunda turlicha qiymatga ega bo'lgan 15 ta ko'rsatkichga ball berish orqali umumiy summa aniqlanadi
Biznes	Бизнес	Business	Foyda olish maqsadiga yo'naltirilgan iqtisodiy faoliyat
Konvertatsiya lanuvchi valuta	Конвертируемая валюта	Convertible currency	Boshqa valutilarga erkin va to'liq almashiniladigan valuta
Xorijiy valuta	Иностранная валюта	Foreign Currency	Boshqa mamlakatlarning valutilari, shuningdek, boshqa mamlakatlarning valutadagi kelishuv hujjatlari
Investitsiya salohiyati	Инвестиционный потенциал	Investment potential	Mamlakatda asrlar davomida shakllangan bir qancha omillar yig'indisini tavsiflaydi. Bu omillar ishlab chiqarish omillari, tabiiy resurs omillari, mehnat omillari, innovatsiya va iste'mol omillari hamda mamlakatning moliyaviy salohiyati kabilarni qamrab oladi
Asosiy kapital	Основной капитал	Basic capital	Ishlab chiqarishda qatnashadigan, uzoq vaqt davomida haqiqiy shaklini

			o'zgartirmaydigan, bir necha ishlab chiqarish davrida qatnashadigan va o'z qiymatini yangidan yaratiladigan mahsulotga asta-sekin o'tkazadigan mol-mulk guruhi
Da'vogar	Участник торгов	Bidder	Malaka talabidan o'tgan, ofertasi qabul qilingan tenderda raqobatlashuvchi shaxs
Kapital qurilish	Капитального строительства	Capital Construction	Iqtisodiyotning alohida tarmog'i bo'lib, unda ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sanoati uchun asosiy vositalar quriladi, ta'mirlanadi va modernizatsiyalanadi. Kapital qurilishning tayyor mahsuloti bino, inshoot va shu kabilar hisoblanadi
Kapital investitsiyalar	Капитальные вложения	Capital investments	Asosiy fondlarni vujudga keltirish va takror ishlab chiqarishga, shu jumladan, yangi qurilish, modernizatsiyalash, rekonstruksiya qilish, texnik jihatdan qayta jihozlash, shuningdek, moddiy ishlab chiqarishning boshqa shakllarini rivojlantirishga kiritiladigan investitsiyalar
Kapital qurilishni tashkil etishning pudrat usuli	Способ договор организации капитального строительства	Contract method of organization of capital construction	Qurilishni amalga oshirish uchun shartnoma asosida maxsus qurilish tashkilotini jalb qilish
Pudratchi	Подрядчик	Contractor	Qurilish ishlari bo'yicha maxsus litsenziyaga ega bo'lgan yuridik shaxs
Oferta	Оферта	Offer	Tender hujjatlariga muvofiq tender obyektiga talabgorning

			taklifi
Tender komissiyasi	Тендерная комиссия	Tender commission	Jalb qilingan investorlar, buyurtmachilardan tarkib topgan, asosiy maqsadi tender g'olibini obyektiv tarzda aniqlash bo'lgan komissiya
Tender	Тендер	Tenders	Tender hujjatlarida ko'rsatilgan mezon va shartlarga muvofiq tarzda mahsulot, ish va xizmatlarni optimal variantda taklif qiluvchini tanlovchi tanlov savdosi
Kapital qurilishni tashkil etishning xo'jalik usuli	Экономический метод организации капитального строительства	The economic method of organization of capital construction	Kapital qurilishning korxona va tashkilotlar o'z kuchi va o'z mablag'i hisobidan ma'lum bo'lim yoki bo'linma tomonidan amalga oshirilishi
Investitsion loyiha dasturi	Программа инвестиционного проекта	Investment project program	O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonunchilik andozalariga muvofiq ishlab chiqilgan zarur hujjatlarni hisobga olgan holda kapital qo'yilmalar hajmi va amalga oshirish muddatining maqsadga muvofiqligini asoslovchi va shuningdek, investitsiyalarni (biznes-reja) amalga oshirish bo'yicha amaliy faoliyatning dasturidir
Investitsiyalarni moliyalashtirishning markazlashmagan manbalari	Нецентрализованные источники финансирования инвестиций	Non-centralized sources of investment financing	Korxona va aholi mablag'lari, bank kreditlari, to'g'ridan to'g'ri kirib keladigan xorijiy investitsiya va kreditlar
Sof joriy qiymat	Чистая приведенная	Net present value	Joriy qiymatga keltirilgan diskontlangan pul oqimi

	СТОИМОСТЬ		summasi
Foydaning ichki me'yori	Внутренняя Норма доходности	Internal rate of return	Bu sof joriy qiymat nolga teng bo'lgandagi foiz stavkasi. Sof joriy qiymat diskontlangan pul oqimlari asosida hisoblanadi
Rentabellik indeksi	Индекс рентабельности	Profitability index	Diskontlangan pul oqimi summasining boshlang'ich investitsiyalarga nisbati
Aktivlar rentabelligi	Рентабельность активов (РОА)	Return on assets (ROA)	Daromadni oshirish uchun kompaniya aktivlaridan foydalanish samaradorligini aks ettiruvchi moliyaviy ko'rsatkich
Pul oqimi	Поток наличных денег	Cash flow	Korxona pul mablag'larining barcha kirim va chiqimlarini hisobga oluvchi pul mablag'larining harakati rejasi
Investitsiya-larning qoplanish muddati	Период окупаемости	Pay-Back period	Investitsiyalardan keladigan daromad qilingan xarajatlarni qoplaydigan davr
Iqtisodiy samaradorlik	Экономическая эффективность	Economic effectiveness	Mahsulot va xizmatlar ishlab chiqarish natijalari bilan ishlab chiqarish va mehnat xarajatlari o'rtasidagi nisbat
Diskontlash	Дисконтирование	Discounting	Kelgusidagi turli davrdagi pul oqimlarining joriy qiymatini aniqlash
Moliyalash-tirishning jalb qilingan manbalari	Привлеченные источники финансирования	Attracted sources of financing	Dividend, foiz shaklida egasiga daromad keltiradigan asosni ta'minlaydigan fondlar
Moliyalash-tirishning qarz manbalari	Заемные источники финансирования	Borrowed sources of financing	Ma'lum davrga qarz sifatida olinadigan, foizi bilan qaytariladigan pul mablag'lari. Bularga kreditlar, qarz mablag'lari va korxona obligatsiyalari kiradi
Kredit	Кредит	Credit	Pul yoki tovar shaklida

			beriladigan, qaytarishlilik, to'lovlilik, ta'minlanganlik, foizlilik sharti asosida beriladigan qarz
Kreditor	Кредитор	Creditor	Qarz beradigan tashkilot qatnashchilaridan biri
Dividend	Дивиденд	Dividend	Aksiyaning turi va soniga qarab aksiyadan keladigan daromad shaklida aksiyadorlar o'rtasida yillik taqsimlanadigan aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismi
Emissiya	Эмиссионная	Emission	Barcha shakldagi banknotalarning muomalaga chiqarilishi
Emitent	ЭМИТЕНТ	Issuer	Qimmatli qog'ozlar, valutani muomalaga chiqaruvchi institut yoki tashkilot
Moliyaviy vositalar	Финансовые инструменты	Financial instruments	To'lov, jamg'arma va almashinuv vazifasini bajaruvchi alohida moliyaviy tovar. Ularga naqd pul, valuta, qimmatli qog'oz, hisob-kitob hujjatlari, nodir metallar, plastik kartalar, depozitlar, sug'urta va kredit xizmatlari va shu kabilar kiradi
Hosilaviy moliyaviy vositalar	Производные финансовые инструменты	Derivative financial instruments	Egasiga qimmatli qog'oz, valuta, tovar yoki nomoddiy aktivlar kelajakda belgilangan shartlarda sotish yoki sotib olish huquqi yoki majburiyatini beruvchi qimmatli qog'ozlar (opsion, svop, fyuchers va forward bitimlari)
Diller	Дилер	Dealer	Birja yoki savdoda o'z xarajati va o'z foydasiga ko'ra faoliyat yuritadigan shaxs (kompaniya). Uning birjada o'z joyi va ayrim

			qimmatli qog'ozlar bo'yicha ulushi bor. Dilarning foydasi valuta va qimmatli qog'ozlarning kursi o'zgarishi hisobiga ularning oldi-sotdisi o'rtasidagi farqdan shakllanadi
Obligatsiya	Облигация	Bond	Qarz munosabatini ifodalovchi qimmatli qog'oz bo'lib, egasiga uning qiymatiga ko'ra qat'iy belgilangan foizlar shaklida daromad keltiradi
Xalqaro birja bozori	Валютный рынок	Foreign exchange market	Xorijiy valuta va xorijiy valutadagi to'lov hujjatlarini sotish va sotib olishda ijtimoiy-iqtisodiy va institutsional munosabatlar tizimi
Likvidlilik	Ликвидности	Lihuidity	1.Majburiyatlarni bajarishga mulkning naqd pulga aylanish imkoniyati. 2.Moddiy qimmatliklarning naqd pulga aylanish tezligi
Differen-siallashgan to'lov	Дифференци-рованный платеж	Differentiated payment	Bu kreditlash davrining so'nggiga qadar kamayadigan kredit bo'yicha oylik to'lov bo'lib, bu asosiy qarzning to'lanadigan doimiy ulushi va kreditning qoldiq summasiga foizlardan tashkil topadi
Kreditning bahosi	Цена кредита	Price of credit	Berilgan kreditni to'lashning puldagi ifodasi
Ipoteka krediti	Ипотечные кредиты	Mortgage loans	Ko'chmas mulk garovi ostida bank tomonidan yuridik yoki jismoniy shaxslarga beriladigan uzoq muddatli kredit. Bunda garov sifatida ishlab chiqarish va turarjoy binolari uchun yerlar, inshoot va qurilmalar bo'lishi mumkin

Sindiklatli kreditlash	Синдицирован-ный заем	Syndicated loan	Odatda, yagona kredit kelishuvi doirasida aniq ulushlarda eng kamida ikkita kreditor (kreditorlar sindikati) orqali buyurtmachiga beriladigan kredit
Kredit shartnomasi	Кредитное соглашение	Credit agreement	Kreditor va buyurtmachi o'rtasida tuziladigan shartnoma bo'lib, unga ko'ra bank yoki boshqa kredit tashkiloti (kreditor) qarzdorga shartnomada ko'rsatilgan shartlarda va hajmda pul mablag'larini (kreditni) berish majburiyatini oladi. O'z navbatida, qarzdor ham olingan pul summasini qaytarish va foizlarni to'lash majburiyatini oladi
Qayta moliyalash-tirish stavkasi	Ставка рефинансирования	The refinancing rate	Markaziy bank tomonidan kredit tashkilotlariga berilgan kreditlar bo'yicha Markaziy bankka to'lanadigan yillik hisoblanadigan foizlar hajmi
Lizing	Лизинг	Leasing	Moliyaviy ijaraning alohida turi bo'lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing oluvchining) topshirig'iga binoan uchinchi tarafdan (sotuvchidan) lizing shartnomasida shartlashilgan mol-mulkni (lizing obyektni) mulk qilib oladi va uni lizing oluvchiga shu shartnomada belgilangan shartlarda, haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun o'n ikki oydan ortiq muddatga beradi
			Lizing obyektni o'z mulki qilib

Lizing beruvchi	Лизингода тель	Lessor	sotib olib, uni lizing oluvchiga lizing shartnomasiga ko'ra vaqtinchalik foydalanib turish uchun beruvchi shaxs
Lizing oluvchi	Лизингополу- читель	Lessee	Lizing obyektini lizing shartnomasiga ko'ra unga vaqtinchalik egalik qilish va foydalanib turish uchun olgan shaxs
Lizing shartnomasi	Договор лизинга	Lease agreement	Lizing oluvchi va lizing beruvchi o'rtasida tuziladigan, qonunda belgilangan tartibda rasmiylashtiriladigan, lizing obyektining mazmuni, tomonlarning majburiyati, lizing to'lovlarining qiymati, muddati, to'lov tartibi, shartlari va h.k. lar ifodalangan yozma ko'rinishdagi shartnoma
Lizing to'lovlari	Лизинговый платеж	Lease payment	Lizing oluvchi tomonidan lizing beruvchiga lizing obyektini qiymatining qoplanishi va lizing oluvchining foizli daromadi tushuniladi. Lizing to'lovlari shartnomaning muddati davomida taqsimlanib, qismlarga bo'linib to'lanadi, ularning hajmi va qanday muddatlarda to'lanishi lizing shartnomasida belgilanadi
Moliyaviy lizing	Финансовый лизинг	Financial leasing	Lizingning bir turi bo'lib, bunda lizing shartnomasi quyidagi talablardan biriga javob berishi kerak: lizing shartnomasining muddati tugagach, lizing obyektini lizing oluvchining mulki bo'lib o'tsa; lizing shartnomasining muddati lizing obyektini xizmat muddatining 80 %idan ortiq

			bo'lsa yoki lizing obyektining lizing shartnomasi tugaganidan keyingi qoldiq qiymati uning boshlang'ich qiymatining 20 %idan kam bo'lsa; lizing oluvchi lizing obyektini qat'iy belgilangan narxda yoki lizing shartnomasi muddati tugaganda aniqlanadigan narxda sotib olish huquqiga ega; lizing shartnomasi davridagi to'lovlarning umumiy summasi lizing obyektini qiymatining 90 %idan ortiq bo'lsa
Operativ lizing	Оперативный лизинг	Operational leasing	Lizing turi bo'lib, bunda lizing obyektini undan vaqtincha foydalanish uchun bir emas, balki bir necha lizing oluvchilarga navbat bilan lizing obyektining amortizatsiya muddati tugagunga qadar beriladi
Loyihaviy moliyalashtirish	Проектное финансирование	Project finance	Bu yirik investitsiya loyihalarini uzoq muddatli moliyalashtirish bo'lib, bunda kiritilgan investitsiyalarning qaytarilishi loyiha hamkorlarining balans ko'rsatkichlariga emas, balki loyihadan keladigan kelgusi pul oqimiga asoslanadi
Qarz oluvchiga nisbatan hech qanday regressiz bo'lgan loyihaviy moliyalashtirish	Финансирование проекта без обращения к заемщику	Project financing without recourse to the borrower	Kreditor loyihadan keladigan pul oqimlarini baholab, ularni kredit va foizlarni qaytarishga yo'naltirgani holda o'z zimmasiga loyihani amalga oshirish bilan bog'liq barcha tijoriy va siyosiy risklarni oladi

tirish			
Qarz oluvchiga nisbatan to'liq regressli loyihaviy moliyalash-tirish	Финансирование проекта с полным правом обращения взыскания к заемщику	Project financing with full recourse to the borrower	Jahon amaliyotida ko'proq tarqalgan. Bu turning afzallik tomonlari shundan iboratki, qarz oluvchi loyihani moliyalashtirish uchun pul vositalarini nisbatan tezroq olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Moliyalashtirishning boshqa turlaridan pul mablag'larini jalb qilishning narxi arzon bo'lishi bilan farqlanib turadi
Qarz oluvchiga nisbatan cheklangan regressli loyihaviy moliyalash-tirish	Проектное финансирование с ограниченным регрессом на заемщика	Project finance with limited recourse to the borrower	Loyihani amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan barcha risklarni nazarda tutadi. Loyiha risklari loyiha ishtirokchilari orasida shunday taqsimlangan bo'ladiki, ularga bog'liq bo'lgan risklarni o'zlari qabul qilishga tayyor bo'ladilar
Sindikatsiya	Синдикат	Syndicate	Yirik investitsiya loyihasini amalga oshirish maqsadida kreditorlarning vaqtinchalik birlashishi bo'lib, loyihani kreditlash bo'yicha barcha faoliyatlarni amalga oshirish bilan birga, har bir a'zo bankning ish yuritish va yuridik jihatdan mustaqilligini saqlab qoladi
Operativ lizing	Оперативный лизинг	Operational leasing	Lizing turi bo'lib, bunda lizing obyekti undan vaqtinchalik foydalanish uchun bir emas, balki bir necha lizing oluvchilarga navbat bilan lizing obyektiining amortizatsiya muddati tugagunga qadar beriladi
Innovatsiya	Инновация	Innovation	Ilm-fan yutuqlari va ilg'or

			tajribalarga asoslangan holda texnika, texnologiyalar, mehnatni tashkil etish va boshqarish sohalariga yangiliklarni kiritish, shuningdek, ushbu yangiliklardan jamiyatning turli sohalarida va yo‘nalishlarida foydalanishdir
Innovatsion faoliyat	Инновационная деятельность	Innovative activities	Shunday bir jarayonki, unda tugallangan ilmiy tadqiqot va ishlanmalar yoki boshqa ilmiy-texnik yutuqlar bozorda sotish uchun ishlab chiqilgan yangi yoki takomillashgan tovar, amaliyotda qo‘llaniladigan yangi yoki takomillashgan texnologik jarayon, shuningdek, qo‘shimcha ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlariga qaratilgan bo‘ladi
Innovatsion investitsiyalar	Инновационные инвестиции	Innovative investment	Bu texnika va texnologiyalarning yangi avlodini yaratish va o‘zlashtirishga qaratilgan (yo‘naltirilgan) investitsiyalardir
Innovatsion bozor	Инновационный рынок	Innovative market	Bu umumiy bozor tizimining bir bo‘g‘ini hisoblanib, uning yakuniy tovari bo‘lib ilmiy va ilmiy-texnik natijalar, intellektual faoliyatning mahsuloti bo‘lmish mualliflik huquqi va shunga o‘xshash milliy hamda xalqaro me‘yoriy hujjatlarga mos holda rasmiylashtirilgan boshqa huquqlar hisoblanadi
Venchurli	Венчурное	Venture	Ilmiy sig‘imli loyihalarni yuqori

moliyalash-tirish	финансирова-ние	financing	riskli moliyalashtirish bo‘lib, bunda investorlar tomonidan kichik ilmiy-tadqiqot firmalarining nizom kapitaliga investitsiyalar kiritilishi (aksiyalar sotib olish) yoki innovatsion loyihani amalga oshirish uchun o‘rta yoki uzoq muddatga investitsion kredit berish tushuniladi
Innovatsiya	ИННОВАЦИЯ	Innovation	Ilm-fan yutuqlari va ilg‘or tajribalarga asoslangan holda texnika, texnologiyalar, mehnatni tashkil etish va boshqarish sohalariga yangiliklarni kiritish, shuningdek, ushbu yangiliklardan jamiyatning turli sohalari va yo‘nalishlarida foydalanishdir
Riskli biznes	Рискованное дело	Risky business	Tadbirkorlikning shunday bir turiki, ko‘proq kichik firmalar tomonidan amalga oshiriladi, ilm talab etuvchi sohalarga asoslanib, innovatsiyalar tijorati bilan shug‘ullaniladi
Biznes farishtalari	Бизнес-ангелы	Business Angels	Qoida tariqasida ular, asosan, tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi yuqori professional tajribali biznes yurituvchilardir, ba’zilar muvaffaqiyatga erishgan ishlab chiqaruvchilar, ba’zilar esa tajribali buxgalterlar, konsultantlar, advokatlar, shuningdek, yirik kompaniyalarda yuqori lavozimlarga ega bo‘lgan professional xodimlardir

Nomoddiy aktivlar	Нематериаль- ные активы	Intangible assets	Bu moddiy ko‘rinishga ega bo‘lmagan, lekin “nomoddiy qiymat”ga ega bo‘lgan va shu sababli firmaga qo‘shimcha daromad keltiruvchi aktivlardir. Ularga tovar markalari va belgilari, ishlab chiqarish sirlari, nashr etish huquqlari, patentlar va firmaning yaxshi reputatsiyasi (nomi, imiji) kabilar kiradi
Litsenziya	Лицензия	License	1) korxona, tashkilotlar va jismoniy shaxslarga patent bilan himoyalangan ixtirolar, texnologiyalar, texnik va tijorat ma’lumotlaridan foydalanishni taqdim etish; 2) davlat organlari tomonidan turli faoliyatlarni aniq bir cheklov doirasida amalga oshirishga beriladigan ruxsat bo‘lib, shunday faoliyatlar nazarda tutiladiki, ular nazorat ostida bo‘lishi yoki ruxsat berilganligiga to‘lovlar to‘lanishi lozim
Patent	Патент	Patent	1) ixtirochiga beriladigan mualliflik huquqini hamda ixtiro uning o‘ziga tegishlilikini tasdiqlovchi hujjat, guvohnoma; 2) qandaydir ish (kasb) yoki amaliy faoliyat bilan belgilangan sharoitlarda va belgilangan to‘lovlarni (patent uchun to‘lovlarni) to‘laganda shug‘ullanishga ruxsat beruvchi hujjat
Nou-xau	Ной-хау	Know-how	Korxona faoliyatida yoki professional faoliyatda qo‘llaniladigan, lekin barchaga

			ma'lum va mashhur bo'lmagan turli ilmiy, texnik, moliyaviy, boshqaruv, tijorat, ishlab chiqarishga oid bilimlar yoki tajribalar yig'indisi
Tovar belgisi, savdo markasi	Товарный знак, фирменное наименование	Trademark, trade name	Maxsus davlat muassasasidan ro'yxatdan o'tgan ifoda, belgi bo'lib, tovar yoki qadoqlangan idishida mazkur tovarlar va ularni ishlab chiqaruvchilarning boshqalardan ajralib turishi uchun xizmat qiladi
Risk	Риск	Risk	Bu turli tabiiy ofatlar va insoniyat jamiyati faoliyatlari natijasida kelib chiqadigan yo'qotishlar xavfi ehtimolidir
Investitsion risklar	Инвестиционные риски	Investment risk	Ko'zda tutilmagan ko'ngilsiz hodisalarning yuzaga kelishi natijasida rejalashtirilgan foydani ololmaslik yoki umuman, foyda va boshlang'ich investitsiyalardan ajralish ehtimolidir
Sof risklar	Чистые риски	Pure risks	Salbiy natija bo'lishi yoki hech qanday natija bo'lmasligini anglatadi, quyidagi risk turlarini o'z ichiga oladi: fors-major, ekologik, siyosiy, transport va qisman tijorat risklari (mulkiy, ishlab chiqarish, savdo)
Spekulyativ risklar	Спекулятивные риски	Speculative risks	Oqibatida ham ijobiy, ham salbiy natijaga erishish mumkin. Bunday risklarga tijorat risklarining bir qismi bo'lgan moliyaviy risklar kiradi
Fors-major risklari	Форс-мажорные риски	By force majeure risks	Tabiiy ofatlarning yuzaga kelishi natijasida paydo bo'ladi: zilzilalar, suv toshqini, sunami, yong'inlar, epidemiyalar va h.k.

Ekologik risklar	Экологические риски	Environmental risks	Atrof-muhitning ifloslanishi bilan bog‘liq risklar
Siyosiy risklar	Политические риски	Political risks	Mamlakatning siyosiy holati va hukumatning siyosiy faoliyati bilan bog‘liq. Siyosiy risklar ishlab chiqarish va savdo shart-sharoitlarining buzilishi aynan xo‘jalik yurituvchi subyektlarga bog‘liq bo‘lmagan
Transport risklari	Транспортные риски	Transportation risks	Yuklarni turli transport orqali: avtomobil, dengiz, daryo, havo, temiryo‘llari va h.k. larda tashishda yuzaga keladigan xatarlar bilan bog‘liq
Tadbirkorlik risklari	Бизнес-риски	Business risks	Korxona moliyaviy xo‘jalik faoliyatida yo‘qotishlarning paydo bo‘lish ehtimoli bo‘lib, tuzilgan tijorat bitimining natijalari noaniqligini bildiradi
Moliyaviy risklar	Финансовые риски	Financial risks	Moliyaviy resurslarni yo‘qotish ehtimoli bilan bog‘liq risklar
Kredit riski	Кредитный риск	Credit risk	Qarz oluvchi tomonidan kreditorga asosiy qarz va u bo‘yicha foizlarni qaytarib bermaslik riski

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezident farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, sohaga doir hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. – T.: Adolat, 1996. 323-329 b.
2. O'zbekiston Respublikasining “Tijorat banklari va bank faoliyati to'g'risida”gi (25.04.1996-y.) qonuni. – T.: O'zbekiston, 1997-y. 17-b.
3. O'zbekiston Respublikasining 1995-yil 30-avgustdagi 110-I-sonli “Konsessiyalar to'g'risida”gi qonuni.
4. O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 30-apreldagi 609-I-sonli “Chet el investitsiyalari to'g'risida”gi qonuni.
5. O'zbekiston Respublikasining 2014-yil 9-dekabrda O'RQ-380-sonli “Investitsiya faoliyati to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi qonuniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida”gi qonuni.
6. O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 30-apreldagi 611-I-sonli “Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida”gi qonuni.
7. O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 25-apreldagi 220-I-sonli “Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida”gi qonuni.
8. O'zbekiston Respublikasining “Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida”gi qonuni. 2014-yil 3-iyun (UPK 387).
9. O'zbekiston Respublikasining “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida”gi qonuni. 2014-yil 10-aprel.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-yanvardagi “O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Loyiha boshqaruvi milliy agentligi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-5624-sonli farmoni.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-yanvardagi “O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida”gi PQ-4135-sonli qarori.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-yanvardagi “Investitsiya va tashqi savdo sohasida boshqaruv tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-5643-sonli farmoni.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 19-dekabrda O'zbekiston Respublikasining 2019-yilga mo'ljallangan investitsiya dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-4067-sonli qarori.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 14-yanvar “Davlat aktivlarini boshqarish, monopoliyaga qarshi kurashishni tartibga solish tizimini va kapital bozorini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-5630-sonli farmoni.
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-dekabrda PF-5600-sonli “Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini muvofiqlashtirish va boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi farmoni.
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 22-mayda “Kapital

qurilishda loyiha va qurilish ishlarini amalga oshirish tartibini optimallashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5445-sonli farmoni.

17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-yanvardagi "“Urgut”, “G'ijduvon”, “Qo'qon” va “Hazorasp” erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish to'g'risida"gi PF-4931-sonli farmoni.

18. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 20-oktabrdagi “Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-4853-sonli farmoni.

19. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 29-noyabrdagi “O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi PF-5264-sonli farmoni.

20. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 26-oktabrdagi “Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini faollashtirish va kengaytirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni.

21. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 5-iyundagi “Toshkent shahri Yashnobod tumanida innovatsion texnoparkni tashkil etish to'g'risida"gi PF-5068-sonli farmoni.

22. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 5-maydagi “O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakili institutini ta'sis etish to'g'risida"gi farmoni.

23. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Xorijiy sarmoyalar ishtirokidagi korxonalarga bank xizmatini takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni.

24. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 11-apreldagi “To'g'ridan to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 3594-sonli farmoni.

25. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-apreldagi “To'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb etilishini rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoni.

26. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 5-oktabrdagi “Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta'minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-4848-sonli farmoni.

27. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 24-aprelda qabul qilingan “Aksiyadorlik jamiyatlarida zamonaviy korporativ boshqaruv tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4720-sonli farmoni.

28. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 15-fevraldagi “2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasini amalga oshirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-4947-sonli farmoni.

29. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 15-martdagi “Investitsiya loyihalarining loyiha oldi hujjatlarini ishlab chiqish sifatini oshirish to'g'risida"gi PQ-2836-sonli qarori.

30. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-avgustdagi “Erkin iqtisodiy zonalar samarali faoliyat ko‘rsatishi uchun vazirliklar, idoralar va joylardagi davlat hokimiyati organlarini muvofiqlashtirishni kuchaytirish va ularning mas’uliyatini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3175-sonli qarori.

31. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “Koreya Respublikasi hukumatining beg‘araz yordamini jalb qilgan holda Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti qoshida o‘quv-amaliy to‘qimachilik texnoparkini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2759-sonli qarori.

32. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-dekabrda “O‘zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish va moliyalashtirishning yangi tartibini joriy etish to‘g‘risida”gi PQ-3437-sonli qarori.

33. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-fevraldagi “2018-yildagi investitsiyaviy va infratuzilmaviy loyihalar ro‘yxatini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PQ-3507-sonli qarori.

34. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 8-yanvardagi “O‘zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish va ro‘yobga chiqarish, davlat xaridlarini amalga oshirish doirasida hujjatlarni kompleks ekspertiza qilishning samarali tizimini yaratish to‘g‘risida”gi PQ-3464-sonli qarori.

35. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 1-avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasida investitsiya muhitini tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.

36. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-martdagi “Sirdaryo viloyatining Yangiyer shahrida kichik sanoat zonasini barpo etish to‘g‘risida”gi PQ-2860-sonli qarori.

37. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 24-iyuldagi “Xorijiy investitsiyalar va kreditlarni jalb etish hamda o‘zlashtirish jarayonini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-927-sonli qarori.

38. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-apreldagi “Xususiylashtirilgan korxonalar bilan ishlash samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2895-sonli qarori.

39. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 26-noyabrdagi PQ-1438-sonli qarori bilan tasdiqlangan “2011-2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlarga erishishning ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi”.

40. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 10-apreldagi “Erkin iqtisodiy zonalar faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 196-sonli qarori bilan “Erkin iqtisodiy zonalar hududida bojxona to‘lovlari bo‘yicha imtiyozlarni qo‘llash tartibi to‘g‘risida”gi nizom.

41. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 16-iyundagi “O‘zbekiston Banklar uyushmasi huzuridagi investitsiya loyihalari bo‘yicha loyiha hujjatlarini tayyorlashni moliyalashtirish jamg‘armasini tashkil etish to‘g‘risida”gi 175-sonli qarori.

42. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 6-maydagi “Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-2344-sonli qarori.

43. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 21-dekabrdaagi “Aksiyadorlik jamiyatlariga xorijiy investorlarni jalb qilish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-2454-sonli qarori.

44. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 21-oktabrdagi “2017-2021-yillarda qishloq joylarda yangilangan namunaviy loyihalar bo‘yicha arzon uy-joylar qurish Dasturi to‘g‘risida”gi PQ-2639-sonli qarori.

45. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 22-noyabrdagi “2017-2020-yillarda shaharlarda arzon ko‘p qavatli uy-joylarni qurish va rekonstruksiya qilish Dasturini amalga oshirish chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-2660-sonli qarori.

46. “Iqtisodiyotni kreditlash mexanizmini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaror. 349-son. 2001-yil 22-avgust. O‘zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. – T.: O‘zbekiston, 2003-y. 153-157-b.

47. “Bank-moliya sohasidagi tadqiqotlarni chuqurlashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qaror. 398-son. 2002-yil 18-noyabr. O‘zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. – T.: O‘zbekiston, 2003-y. 168-173-b.

48. “O‘zbekiston Respublikasi banklarida kredit hujjatlarini yuritish tartibi to‘g‘risida” nizom. 906-son. 2000-yil 2-mart. O‘zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. – T.: O‘zbekiston, 2003-y. 340-353-b.

49. “Tijorat banklari kredit siyosatiga nisbatan qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida” nizom. 905-son. 2000-yil 2-mart. O‘zbekiston bank tizimini isloh qilish va erkinlashtirish bo‘yicha qonunchilik hujjatlari to‘plami. – T.: O‘zbekiston, 2003-y. 326-333-b.

50. “Tijorat banklari tomonidan kredit portfeli tarkibida uzoq muddatli investitsiyaviy moliyalashning ulushiga qarab foyda solig‘i bo‘yicha soliq imtiyozlarini qo‘llash tartibi to‘g‘risida”gi nizom. Adliya vazirligidan 19.10.2009-yilda 2021-sonli raqam bilan ro‘yxatga olingan. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. 2009-yil. 43-son, 462-modda.

II. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari va ma’ruzalari

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.: O‘zbekiston, 2016. – 56 b.

2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – T.: O‘zbekiston, 2017. – 48 b.

3. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: O‘zbekiston, 2017. – 488 b.

4. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016-yil yakunlari va 2017-yil istiqbollariga

bag'ishlangan majlisidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so'zi. 2017-yil 16-yanvar. 11-son.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasi. // Xalq so'zi. 2017-yil 14-yanvar.

6. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. Birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining o'n to'rtinchi sessiyasidagi ma'ruzasi. 1999-yil 14-aprel. – T.: O'zbekiston, 1999. 17-b.

7. Karimov I.A. Ozod va obod vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz. – T.: O'zbekiston, 2000. 53-b.

8. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir. – T.: O'zbekiston, 2010. – 33 b.

9. Karimov I.A. Asosiy maqsadimiz – vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. – T.: O'zbekiston, 2010-y. – 44 b.

10. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. – T.: O'zbekiston, 2011-y. – 48 b.

11. Karimov I.A. O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni amalga oshirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning roli va ahamiyati. – T.: O'zbekiston, 2012. – 35 b.

III. Asosiy adabiyotlar

1. Муллажонов Ф.М. Ўзбекистон Республикаси банк тизими. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 368 б.

2. Муллажонов Ф.М. Ўзбекистон банк тизими: Барқарор ривожланиш, халқаро мезонларга эришиш йўллари. // Бозор, пул ва кредит. 1-сон. 2013 й. 4-27-б.

3. Ҳайдаров Н.Ҳ. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида корхоналар инвестицион фаолиятидаги молия-солиқ муносабатларини такомиллаштириш масалалари. И.ф.д илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Т., 2003. 29-б.

4. Хошимов Қ.Б. Чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарни солиққа тортиш ва уни такомиллаштириш йўллари. Иқт. фан. ном. илм. дар. ол. уч. ёз. дис. автор. – Т.: БМА, 2004.

5. Кўзиева Н.Р. Хорижий инвестиция иштирокидаги корхоналар фаолиятини рағбатлантиришнинг молия-кредит механизмини такомиллаштириш йўналишлари. Иқт. фан. док. илм. дар. олиш учун ёз. дисс. автореф. – Т.: БМА, 2008. 11-б.

6. Раимжонова М.А. Ўзбекистонда эркин иқтисодий ҳудудларга инвестицияларни жалб қилишни фаоллаштириш. Иқт. фан. ном. илм. дар. олиш учун ёз. дисс. автореф. – Т.: БМА, 2012. 8-б.

7. Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. – Т.:

“Молия” нашриёти, 2003. 26-45-бет.

8. Собиров А. Ўзбекистон Республикасига хорижлик инвесторларни жалб қилиш шакллари. // Иқтисодиёт ва таълим. 2011 й. 5-сон.

9. Ваҳобов А. ва бошқ. Халқаро молия муносабатлари. Дарслик. // Муал.: А. Ваҳобов, Н. Жумаев, У. Бурханов. – Т.: Шарқ, 2003. 277-б.

10. Собиров А. Ўзбекистон Республикасига хорижлик инвесторларни жалб қилиш шакллари. // Иқтисодиёт ва таълим. 2011 й. 5-сон.

11. Узоқов А., Носиров Э., Саидов Р., Султонов М. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва уларнинг мониторинги. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-молия, 2006. 90-бет.

12. Игошина Л.Л. Инвестиции. Уч. пос. – М.: Экономист, 2005. С. 23.

13. Нешиной А.С. Инвестиции. Учебник. 4-е изд. – М.: Дашков и К⁰, 2006. С. 13.

14. Староверова Г.С., Медведов А.Ю., Сорокина И.В. Экономическая оценка инвестиций. Учебное пособие. – М.: КНОРУС, 2006. С. 11.

15. Подшиваленко и др. Инвестиции. Учеб. пос. 3-е изд. – М.: КНОРУС, 2006. С.7.

16. Колмыкова Т.С. Инвестиционный анализ. Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2009. С. 7.

17. Зубченко Л.А. Иностранные инвестиции. Учеб. пособие. – М.: КНИГОДЕЛ, 2006. С. 7.

18. Шарп У., Александр Г., Бейли Дж. Инвестиции. Пер. с англ. – М.: Инфра-М, 1997. С. 16, 979.

19. Клас Эклунд. Эффективная экономика: шведская модель. – М.: Экономика, 1991. С. 96.

20. Ткаченко И.Ю. Инвестиции. Учеб. пособие. – М.: Академия, 2009. С. 6.

21. Самуэльсон П.А. Экономика. Пер. с англ. – М.: БИНОМ, 1997. С. 783.

22. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Пер. с англ. – М.: Гетос АРВ» 1999. С. 352.

23. Марголин А.М. Инвестиции. – М.: РАГС, 2006. С. 464.

24. Кэмпбелл Р. Макконелл, Станли Л. Брю. Экономикс, принципы, проблемы и политика. 2-том. – М.: Республика, 1992. С. 388.

25. Мертенс А.В. Инвестиции: курс лекций по современной финансовой теории. – Киев: Киевское инвестиционное агенство, 1997. – 71 стр.

26. Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Организация и финансирования инвестиций. – М.: Финансы и статистика, 2001. С. 16.

27. Бочарев В.В. Методы финансирования инвестиционной деятельности предприятий. – М.: Финансы и статистика, 1998. С. 6-7.

28. Гитман Л.Дж., Джонк М.Д. Основы инвестирования. Пер. с англ. – М.: Дело, 1997. С. 144.

29. Макаревич Л.М. 200 правил бизнеса. – М.: Дело и Сервис, 2003. С. 125.

30. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Страдубцева Е.Б. Современный

экономической словарь. 4-изд., перераб. и доп. – М.: Инфра-М, 2005. С. 235.

31. Борисов А.Б. Большой экономический словарь. – М.: Книжный мир, 2005. С. 126.

32. Беренц В., Хавранек П.М. Руководство по оценке эффективности инвестиций. Пер. с англ. перер. и дополн. Изд-во. – М.: Интерэксперт, Инфра-М, 1995. С. 6.

33. Золотогоров В.А. Инвестиционное проектирование. Учеб. пос. – Мн.: Экоперспектива, 1998. С. 33.

34. Староверова Г.С., Медведев А.Ю., Сорокина И.В. Экономическая оценка инвестиций. – М.: КНОРУС, 2009 г. С. 65.

35. Миркин Я.М. Национальный доклад «Риски финансового кризиса в России: факторы, сценарий и политика противодействия». // Финансовая академия при Президента ФР, 2006. С. 47-51 (www.mirkin.ru).

36. Килячков А.А., Чалдаева Л.А. Рынок ценных бумаг и биржевое дело. – М.: Экономистъ, 2005. – 687 с.

37. Бусыгин А.В. Предпринимательства. – М.: Дело, 2001. – 176 с.

38. Фатхутдинов Р.А. Инновационный менеджмент. – М.: Интел – Синтез. 2000. С. 9.

39. Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. Принципы бухгалтерского учета. – М.: Финансы и статистика, 1996. С. 227.

40. Шеремет А., Рахман З. Бухгалтерский учет в рыночной экономике. – М.: Инфра-М, 1996. С. 135.

41. Ивченко В.В., Самойлова Л.Б. Свободные экономические зоны в зарубежных странах и России. Учеб. пос. – Калининград, 1999.

42. Данько Т.П., Окрут З.М. Свободные экономические зоны в мировом хозяйстве. – М.: ИНФРА-М, 1998. С. 35.

43. Кузнецов А. Свободные зоны и национальная экономика. // Мировая экономика и международные отношения. №12. 1990. С. 24.

44. Рыбаков С.А., Орлова Н.А. Особые экономические зоны в России. – М.: Вершина, 2006. С. 248.

45. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. – М.: Юрист, 1999. С. 162.

46. Друзик Я.С. Свободные экономические зоны. – Минск, 2000. С. 29.

47. Рыбалкин В.И. Краткий внешнеэкономический словарь-справочник. Под редакцией В.И. Рыбалкин. – М.: Международные отношения, 1991. С. 82.

48. Комов А. Анализ системы кредитования реального сектора экономики. // Русское экономическое общество. 2013. № 141. С. 8.

49. Аганбегян А.Г. Модернизация реального сектора экономики. // Денги и кредит. 2010. № 3. С. 6.

IV. Internet manbalari

1. www.president.uz.

2. <http://ru.wikipedia.org/>

3. <http://index.uz/2016/05/11/nachala-rabotat-ix-respublikanskaya-yarmarka-innovatsionnyh-idej-tehnologij-i-proektov>.

Norboy G‘aniyevich Karimov,
Rejabali Xamidovich Xojimatov,
Jasur Xamrabayevich Razzoqov

INVESTITSIYA
O‘quv qo‘llanma

Muharrir
Qarshiyeva Sh.D.

Texnik muharrir
Vaxabova M.M.

Musahhih
Hojiakbarova M.S.

Bosishga ruxsat etildi 12.06.2019. Qog‘oz o‘lchami 60x80 1/16
Shartli bosma tabog‘i 21,4 b.t. Adadi 50 nusxa.
024 - sonli buyurtma

“Iqtisodiyot” nashriyoti DUK matbaa bo‘limida chop etildi.
100003, Toshkent shahri Islom Karimov ko‘chasi, 49-uy.